

SELÇUK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

E-ISSN 2458-908X

SEFAD

Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Selçuk University Journal of Faculty of Letters

50

Uluslararası Hakemli Dergi /International Peer Reviewed Journal

Yıl/Sayı: 2023 Kış 50

Year /Issue: 2023 Winter 50

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sefad>

SELÇUK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
(SEFAD)

SELÇUK UNIVERSITY

JOURNAL OF FACULTY OF LETTERS

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Sayı / Issue: 50

Kış / Winter • Aralık / December 2023

e-ISSN 2458-908X

KONYA

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ (SEFAD)

SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF FACULTY OF LETTERS

Yılda iki defa yayımlanan uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.
International peer-reviewed, widespread periodical published twice a year.

Sayı / Issue: 50

Kış / Winter • Aralık / December 2023

e-ISSN 2458-908X

SEFAD'IN TARANDIĞI;

• DİZİNLER / SEFAD IS INDEXED BY: DOAJ (Directory of Open Access Journals), EBSCO (Elton B Stephens Company), ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences), ESCI (Emerging Sources Citation Index), MLA (Modern Language Association), TÜBİTAK ULAKBİM TR DİZİN.

Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına Sahibi /
Owner on behalf of Selçuk University Faculty of Letters
Prof. Dr. Metin Aksoy

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü (Editör) / Editor in Chief

Dr. Öğr. Üyesi Yurdağül Kılınç (Selçuk Ü.) / Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Altındış (Selçuk Ü.)

EDİTÖRLER / EDITORS

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

Prof. Dr. Reşat Açıkgöz (Selçuk Ü.)
[Sosyoloji]

Doç. Dr. Murat Karademir (Selçuk Ü.)
[Sanat Tarihi, Arkeoloji]

Doç. Dr. Zehra Odabaşı (Selçuk Ü.)
[Tarih]

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Altındış (Selçuk Ü.)
[Batı Dilleri ve Edebiyatları]

Dr. Öğr. Üyesi Gamze Gizem Avcıoğlu (Selçuk Ü.) /
[Doğu Dilleri ve Edebiyatları]

Dr. Öğr. Üyesi Yurdağül Kılınç (Selçuk Ü.)
[Felsefe]

Dr. Öğr. Üyesi Zafer Korkmaz (Selçuk Ü.)
[Sanat Tarihi, Arkeoloji]

Dr. Öğr. Üyesi Emine Yücel (Selçuk Ü.)
[Psikoloji]

Dr. Öğr. Üyesi Gülsüm Kırbas (Selçuk Ü.)
[Türk Dili ve Edebiyatı]

Dr. Öğr. Üyesi Meryem Koyun (Selçuk Ü.) /
[Karşılaştırmalı Edebiyat]

Dr. Öğr. Üyesi Tülay Uğur (Selçuk Ü.)
[Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım]

YARDIMCI EDİTÖRLER / ASSISTANT EDITORS

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Kavaklıyazı (Selçuk Ü.)
[Teknik Sorumlu/Technical Editor]

Arş. Gör. Dr. Yurdağül Özdemir (Selçuk Ü.)
[Format ve Ön İnceleme Sorumlusu/Manuscript Editor]

Dr. Habibe Salğar (Selçuk Ü.)
[Format ve Ön İnceleme Sorumlusu/Manuscript Editor]

Arş. Gör. Hatice Aksoy (Selçuk Ü.)
[Dizin Sorumlusu/Index Editor]

Arş. Gör. Elif Ceren Cemilgil (Selçuk Ü.)
[Tanıtım Sorumlusu/Publicity Editor]

DİL EDİTÖRLERİ / LANGUAGE EDITORS

Prof. Dr. Fatma Kalpaklı
(Selçuk Ü.)

Doç. Dr. Mehmet Büyüktuncay
(Dokuz Eylül Ü.)

Doç. Dr. Zümre Gizem Yılmaz Karahan
(Ankara Sosyal Bilimler Ü.)

Doç. Dr. Nazan Yıldız
(Karadeniz Teknik Ü.)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif Balkaya
(Necmettin Erbakan Ü.)

Öğr. Gör. Hatice Karaaslan
(Ankara Yıldırım Beyazıt Ü.)

Kapak: Canva

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ (SEFAD)

SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF FACULTY OF LETTERS

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Dr. Öğr. Üyesi Yurdağül Kılınç
Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Alaeddin Keykubat Kampüsü
42130 Selçuklu / KONYA/TÜRKİYE

İletişim / Contact

Dr. Öğr. Üyesi Yurdağül Kılınç 0 332 223 12 63

Faks: 0 332 241 01 06

E-posta: selcukedebiyat@gmail.com
sefadkontrol@gmail.com

Web: <http://sefad.selcuk.edu.tr/sefad>

Yasal Sorumluluk / Legal Responsibility

Dergide yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumlulukları yazarlara aittir.

Scientific and legal responsibilities pertaining to the papers belong to the authors.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

Bu derginin içeriği Creative Commons Atıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdulrazak Gurnah	University of Kent
Prof. Dr. Alfred J. Andrea	University of Vermont
Prof. Dr. Anișoara Popa	University of Galati
Prof. Dr. Ayça Berna Ülker Erkan	İzmir Demokrasi Ü.
Prof. Dr. Ayşe Canatan	Ankara Hacı Bayram Veli Ü.
Prof. Dr. Bedia Koçakoğlu	Akdeniz Ü.
Prof. Dr. Cem Şafak Çukur	Ankara Yıldırım Beyazıt Ü.
Prof. Dr. Dipesh Chakrabarty	University of Chicago
Prof. Dr. Doğan Göçmen	Dokuz Eylül Ü.
Prof. Dr. Ertekin Mustafa Doksanaltı	Selçuk Ü.
Prof. Dr. Gisela Prochazka-Eisl	Universität Wien
Prof. Dr. Halil Rahman Açar	Ankara Yıldırım Beyazıt Ü.
Prof. Dr. Hasan Haluk Erdem	Ankara Ü.
Prof. Dr. Jonathan Harris	University of London
Prof. Dr. Mohamed Salem Baamer	King Abdulaziz University
Prof. Dr. Nilufer Bharucha	University of Mumbai
Prof. Dr. Ömer Turan	Orta Doğu Teknik Ü.
Prof. Dr. Paula García Ramírez	University of Jaen
Prof. Dr. Pınar Batur	Vassar College
Prof. Dr. Richard A. Shweder	The University of Chicago
Prof. Dr. Sabre Abd El-Latif Slim	Fayoum University
Prof. Dr. Scott Slovic	Idaho University
Prof. Dr. Timothy May	University of North Georgia
Prof. Dr. Veli Urhan	Hacı Bayram Veli Ü.
Prof. Dr. Władysław Witalisz	Jagiellonian University
Prof. Dr. Maggie Gee	University of Bath Spa
Prof. Dr. Maun Ellmann	The University of Chicago
Prof. Dr. Nor Faridah Abdul Manaf	International Islamic University
Associate Prof. Martyn Bone	University of Copenhagen
Assistant Prof. Abdelnaser Aljahani	Sultan Qaboos University

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdurrahman Özkan	Necmettin Erbakan Ü.
Prof. Dr. Ahmet Cuma	Selçuk Ü.
Prof. Dr. Ahmet Kâzım Ürün	Selçuk Ü.
Prof. Dr. Aydın Ertekin	Selçuk Ü.
Prof. Dr. Bayram Ürekli	Selçuk Ü.
Prof. Dr. Bedia Koçakoğlu	Akdeniz Ü.
Prof. Dr. Bernt Brendemoen	University of Oslo
Prof. Dr. Beylü Dikeçligil	Erciyes Ü.
Prof. Dr. Birsal Oruç Aslan	Balıkesir Ü.
Prof. Dr. Burçin Erol	Hacettepe Ü.
Prof. Dr. Ertan Özensel	Selçuk Ü.
Prof. Dr. Fadıl Hoca	Kiril ve Metody Ü.
Prof. Dr. Fehmi Efe	Atatürk Ü.
Prof. Dr. Feridun Emecen	İstanbul 29 Mayıs Ü.
Prof. Dr. Ferudun Ata	Selçuk Ü.
Prof. Dr. Hüseyin Muşmal	Selçuk Ü.
Prof. Dr. İbrahim Kunt	Selçuk Ü.
Prof. Dr. Kayako Hayashi	Tokyo University of Foreign Studies
Prof. Dr. Mehmet Kırbıyık	Necmettin Erbakan Ü.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. M. Fatih Köksal	İstanbul Kültür Ü.
Prof. Dr. Mehmet Öz	Hacettepe Ü.
Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat	Gazi Ü.
Prof. Dr. Nuriye Bilik	Selçuk Ü.
Prof. Dr. Osman Kunduracı	Selçuk Ü.
Prof. Dr. Ömer Bozkurt	Mardin Artuklu Ü.
Prof. Dr. Özden Yalçınkaya Alkar	Ankara Yıldırım Beyazıt Ü.
Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu	Hacettepe Ü.
Prof. Dr. Semra Tunç	Selçuk Ü.
Prof. Dr. Simon J. Bronner	The Pennsylvania State University
Prof. Dr. Sait Okumuş	Yıldırım Beyazıt Ü.
Prof. Dr. Timur Kocaoğlu	Michigan State University
Prof. Dr. Tofiq Abdulhasanli	Azerbaycan Devlet İktisat Ü.
Prof. Dr. Yunus Koç	Hacettepe Ü.
Doç. Dr. Bahadır Cahit Tosun	Selçuk Ü.
Doç. Dr. Edith Marianne Ambros	Universtät Vien
Doç. Dr. Elisabetta Marino	University of Rome Tor Vergata
Doç. Dr. İslam Can	Selçuk Ü.
Doç. Dr. Michael R. Hess	Freie Universität Berlin
Doç. Dr. Leyla Hacızade Pamuk	Selçuk Ü.
Doç. Dr. Nazan Tutaş	Ankara Ü.
Doç. Dr. Recep Durgun	Selçuk Ü.
Doç. Dr. Sefer Solmaz	Selçuk Ü.
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrazek Ahmed	Al-Azhar University
Dr. Alan V. Murray	University of Leeds
Dr. Öğr. Üyesi Ali Baykan	Selçuk Ü.
Dr. Öğr. Üyesi Beyazıt Akman	Ankara Sosyal Bilimler Ü.
Assist. Prof. Hadi Jorati	University of Massachusetts Amherst
Dr. Öğr. Üyesi Tahir Aşirov	Zonguldak Bülent Ecevit Ü.
Dr. Jason T. Roche	Manchester Metropolitan University

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

JENERİK / GENERIC I - XXVII

I. ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

DİL & EDEBİYAT / LANGUAGE & LITERATURE

1	Çağlayan Yılmaz	Dilsel İfadelerin Mantıksal Örgüsü The Logical Construction of Linguistic Expressions	1-26
2	Mehmet Akif Balkaya	An Al-Farabian Analysis of Social Disorder in Shakespeare's <i>Julius Caesar</i> Shakespeare'in <i>Jül Sezar</i> Oyunundaki Sosyal Düzensizliğin Al-Farabi Bakış Açısıyla Analizi	27-42
3	Nurten Çelik	Home, Physical Disability and Sense of Belonging in Nina Raine's <i>Tribes</i> Nina Raine'in <i>Kabileler</i> Oyununda Ev, Engellilik ve Aitlik Hissi	43-56
4	Onur Aydın	Türk ve Rus Dillerinde Ateş Konseptinin Anlamları ve Çağrışımları Üzerine Bir İnceleme An Analysis on the Meanings and Connotations of the Concept of Fire in Turkish and Russian Languages	57-76

SANAT TARİHİ & ARKEOLOJİ / ARTHISTORY & ARCHEOLOGY

5	Ayben Kayın İbrahim Semih Kalay	Selçuklu Dönemine Ait Bir Hamam Ritüel Malzemesi Olarak Seramik Topuk Törpüleri Ceramic Heel Rasps as a Bath Ritual Material from the Seljuk Period	77-100
6	Erkan Baloğlu Tunç Sezgin M. Tuncay Özdemir	Stratonikeia Tiyatrosu'na Ait Antik Dönem Harçlarının Yapılan Analizler Işığında Değerlendirilmesi Evaluation of the Ancient Mortars of the Stratonikeia Theater in the Light of the Analyzes	101-114
7	Gizem Öncelen	Kapadokya Bizans Kiliselerinde "Boş Mezar Başında Kadınlar" Sahnesi "Women At The Tomb" Scene in Byzantine Churches of Cappadocia	115-128

SOSYOLOJİ & FELSEFE & PSİKOLOJİ / SOCIOLOGY & PHILOSOPHY & PSYCHOLOGY

8	Erkin Sarı Bengi Öner-Özkan	Encouraging Environmental Sustainability in University Campuses: Evidence from Türkiye Üniversite Kampüslerinde Çevresel Sürdürülebilirliğin Teşvik Edilmesi: Türkiye'den Bulgular	129-154
9	Fatümatü Zehra Ercan Meliha Funda Afyonoğlu	Exploring the Experiences of Migration, Violence, and Homelessness of Conditional Refugee Women in a Non-Governmental Shelter Sivil Toplum Kuruluşuna Bağlı Sığınmaevinde Kalan Şartlı Mülteci Kadınların Göç, Şiddet ve Evsiz Kalma Deneyimleri	155-170
10	Hüseyin Özil	Farklılığı Bedenselleştirmek: Sakatlık Deneyimleri Üzerine Fenomenolojik Bir Araştırma Embodying Difference: A Phenomenological Research on Disability Experiences	171-194

TARİH / HISTORY

11	Döndü Çavdar	Mehmed Ubeydullah [Hatipoğlu] Efendi'nin Liverpool Hatıratı yahut Bir Papazın İslam Aydınlarına Sorduğu Sorulara Cevabı (1896) Mehmed Ubeydullah [Hatipoğlu] Effendi's Liverpool Memoirs or His Answers to Questions Asked by A Priest to Islamic Intellectuals (1896)	195-214
----	--------------	--	---------

12	<i>Emrah Çetin</i>	Examples of Culinary Diplomacy in Late Era Ottoman Diplomacy Yakın Dönem Osmanlı Diplomasisinde Kulinier Diplomasi Örnekleri	215-230
13	<i>Mustafa Akkuş</i> <i>İzzetullah Zeki</i>	Muhammed Tapar'ın Veziri Sa'dü'l-Mülk ve Bâtınîlerle Mücadelesi Muhammed Tapar's Vizier Sa'd Al-Mulk and His Struggle With The Bâtinids	231-242
14	<i>Nezahat Ceylan</i>	Erzurum ve Erzincan Çevresindeki Urartu Dönemi Kaya Basamaklı Su Tünelleri II Urartian Period Rock-Step Water Tunnels in Erzurum and Erzincan II	243-268
II. KİTAP TANITIMI & ELEŞTİRİ / BOOK REVIEW & CRITICISM			
15	<i>Cenk Beyaz</i>	Covid-19, State-Power and Society in Europe. Focus on Western Balkans Covid-19, Avrupa'daki Devlet Gücü ve Toplum: Batı Balkanlara Odaklanma	269-272
16	<i>Yeliz Kendir-Gök</i>	Gender and Nation Cinsiyet ve Millet	273-278

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

YAYIM POLİTİKASI

- 1- *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'*nde sosyal bilimlerle ilgili bilimsel nitelikte makale, derleme, çeviri, inceleme, tanıtma yazıları ve bildiri metinleri gibi özgün çalışmalara yer verilir.
- 2- Yayınlanacak yazılarda araştırmaya dayalı olma, alana katkı sağlama, özgünlük, yeni ve farklı gelişmeleri irdeleme şartları aranır.
- 3- *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'*ne gönderilen yazılar, daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere gönderilmemiş/kabul edilmemiş olmalıdır.
- 4- Kongre ve sempozyum bildirimleri Yayım Kurulu tarafından uygun görüldüğü takdirde değerlendirme sürecine alınır. Bu tür yazılarda toplantının adı, yeri ve tarihi belirtilmelidir.
- 5- *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'*nin yayım dili Türkçedir. Ancak, yabancı diller bölümüne mensup araştırmacılar kendi alan dillerini kullanabilirler. Bir sayıda yayımlanacak yabancı dildeki makale sayısı, o sayıdaki toplam sayının üçte birinden fazla olamaz.
- 6- Bir araştırma kurumu/kuruluşu tarafından desteklenen çalışmalarda, söz konusu kurumun/kuruluşun ve projenin adı, varsa, tarihi ve sayısı dipnotla belirtilmelidir.
- 7- Yüksek lisans ve doktora tezlerinden üretilen makalelerde **tez danışmanı, tez başlığı ve tez tipi** dipnotla belirtilmelidir. Tezin künyesi Kaynakça'ya da eklenmelidir.
- 8- Yazıların gönderilmesinden yayımlanmasına kadar bütün süreçler elektronik ortamda yürütülür. Bütün işlemler <http://sefad.selcuk.edu.tr/sefad> genel ağ adresi üzerinden gerçekleştirilir.
- 9- Gönderilen bütün yazılarda dil bilgisi ve yazım kurallarına uygunluk, açıklık ve anlaşılabilirlik vb. hususlara riayet etme mecburiyeti vardır. Bu nedenle oluşabilecek problemler ve eleştirilerden tamamen yazar sorumludur. Makale ve yazılarda TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır.
- 10- *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, yayımlanmak üzere gönderilen ve yayıma kabul edilen yazılarda editöryal düzeltmeler yapmak hakkına sahiptir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. BAŞLIK

- Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtabilecek nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalı, on beş kelimeyi geçmemelidir.

2. YAZAR BİLGİLERİ

- Makalelerin dergiye ilk gönderiminde yazar(lar)a ait hiçbir kişisel bilgi yer almamalıdır.
- Gönderilen makale sempozyum ve kongre bildirimleri ile tezlerden üretilmişse bu durum, dergi sistemine yükleme esnasında "Yazar Yorumları" kısmında belirtilmeli; makale dosyası üzerinde bu bilgilere yer verilmemelidir.
- Makaleler hakem değerlendirmesinden geçtikten sonra editör tarafından son düzeltmelerin yapılması istendiğinde yazar(lar), makale şablonunda ilgili yere unvan, adsoyad, üniversite/fakülte/bölüm ve e-posta bilgilerini yazmalıdırlar.
- Yüksek lisans ve doktora öğrencileri lisansüstü eğitim gördükleri üniversite, enstitü ve ana bilim dallarını mutlaka belirtmelidirler.
- Makaledeki tüm yazarların ORCID numarası bulunmalı ve bu numara <http://orcid.org/> formatında yazılmış olmalıdır.

3. ÖZ VE ANAHTAR KELİMELEER

- Türkçe öz çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalı; okuyucunun makalenin içeriğini kısa zamanda ve hassasiyetle belirlemesine imkân vermelidir.
- Öz, 100-250 kelime arası uzunlukta ve tek paragraf olmalıdır.
- Özün, makale başlığının ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de bulunmalıdır.
- Türkçe ve İngilizce dışındaki dillerde yazılan makalelerde –Türkçe ve İngilizceye ek olarak– makale dilinde başlık, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.
- Yabancı dildeki öz (abstract)lerde dil yanlışları olmamasına özen gösterilmelidir.
- Anahtar kelimeler makalenin konusunu ve içeriğini en iyi şekilde ifade edebilecek nitelikte olmalı; en az 3, en fazla 5 kelimedenden oluşmalıdır.
- Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Örneğin TR Dizin Anahtar Terimler Listesi, Medical Subject Headings, CAB Theasarus, JISCT, ERIC vb. gibi kaynaklar kullanılabilir.

4. ANA METİN

- Makaleler, Microsoft Word yazılım programı kullanılarak 30 sayfayı geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
- Makaleler dergi ana sayfasında bulunan şablon indirilerek bu şablon üzerine yazılmalıdır. Şablon kullanılmadan hazırlanan makaleler ön değerlendirmede düzeltilmesi için geri gönderilecektir.
- Virgül ve noktalı virgül kendilerinden önceki kelimelere bitişik yazılmalıdır. Nokta, soru işareti, ünlem işareti ve iki noktadan sonra bir harflik boşluk bırakılmalıdır.
- Makale, dil bilgisi kurallarına uygun olmalıdır. Yazıda en son çıkan TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir.
- Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.
- Bir makalede sıra ile öz, ana metnin bölümleri, İngilizce genişletilmiş özet (Summary), kaynakça ve (varsa) ekler bulunmalıdır. “Giriş” ve “Sonuç” bölümleri mutlaka bulunmalıdır. “Sonuç”, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı; ana çizgileriyle ve öz olarak verilmelidir. Metinde sözü edilmeyen hususlara “Sonuç”ta yer verilmemelidir. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.
- **Ana başlıklar:** Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır.
- **Ara başlıklar:** Tamamı koyu olmak üzere her kelimenin ilk harfi büyük yazılmalı ve başlık sonunda satırbaşı yapılmalıdır.
- **Alt başlıklar:** Tamamı koyu olmak üzere başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük, sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük yazılmalı ve başlık sonuna iki nokta (üst üste) konularak yazıya aynı satırdan devam edilmelidir.
- **Şekil, tablo ve fotoğraflar:** Şekil, tablo ve fotoğraflar yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalıdır. Tablolar, “WORD” programındaki tablo komutuyla yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise “EXCEL” tabloları kullanılabilir. Gerektiğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Şekil, tablo ve resimler **on sayfayı** aşmamalıdır.
- **Dipnotlar:** Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için kullanılır ve “DİPNOT” komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserini yayım yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. **Örnek:** (Kaya, 2000, s. 15)

- **Alıntılar:** Makalede birebir yapılan alıntılar tırnak içinde verilmeli ve alıntının sonunda kaynağı parantez içinde belirtilmelidir. **Beş** satırdan/**kırk** kelimedenden az alıntılar cümle arasında italik olarak, **beş** satırdan/**kırk** kelimedenden uzun alıntılar ise sayfanın sağından 2 ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde italik olarak verilmelidir. Birebir olmayan alıntılarının sonunda sadece parantez içerisinde kaynak gösterilmelidir.
- **Kitap tanıtımı ve çeviriler:** Bu tür yazılarda da “başlık, anahtar kelimeler ve öz”ün İngilizcesi mutlaka bulunmalıdır. Kitap tanıtımlarında yazının başında, tanıtılacak kitabın kapak resmi ve künyesine (basım tarihi, kaçınıcı baskı olduğu, basım yeri bilgileri) yer verilmelidir. Çevirilerde çeviri yapılan kitabın/yayımın künyesi dipnotla belirtilmelidir.
- Çeşitli kaynaklardan veri elde etmeye dayalı tematik çalışmalarda, söz konusu verinin ilgili kaynaklarda taranıp bulunamadığını göstermek bakımından bu kaynaklara “Sonuç” bölümünde işaret edilebilir. Bu kaynaklar sayıca çok fazla ise “Ekler” kısmında da yer verilebilir.

5. İNGİLİZCE GENİŞLETİLMİŞ ÖZET (SUMMARY)

- Makalede çalışmanın sonuç bölümünden sonra makale metninin kelime sayısı olarak yaklaşık %5-15'i kadar İngilizce genişletilmiş özet (summary) bulunmalıdır.
- Genişletilmiş özet, “öz”de olduğu gibi araştırma ile ilgili amaç, problem, yöntem, bulgular ve sonuç bilgilerini içermelidir. Verilen bilgiler “öz”e oranla biraz daha geniş ifade edilmelidir. Araştırma metninde yer almayan herhangi bir bulgu veya sonuç bulundurmamalıdır.
- Genişletilmiş özetle metin içindeki bilgilere göndermede (Örn. Sayfa 3'te belirtildiği gibi) bulunulmamalıdır.
- İngilizce yazılan makalelerde Summary bulunmasına gerek yoktur.
- Genişletilmiş özet, makale için “yayımlanabilir” kararı verildikten sonra gönderilmelidir. İlk gönderimde bulunmasına gerek yoktur.

6. KAYNAK GÖSTERME

Metin içi göndermelerde (atıflarda) ve kaynakça yazımında APA 6 sürümü esas alınmıştır.

A. Metin İçi Göndermeler (Atıflar)

- Atıflar ilgili kısımdan hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin/çalışmanın yayım yılı ve sayfa numarası sırasıyla, aralarda virgül “,” kullanılarak verilmelidir. Cümlelerin tamamlandığını gösteren nokta işareti parantezden sonra konulmalıdır.
- Dipnotlar metin içi göndermede (atıfta) bulunmak amacıyla değil, metinde verilen önemli bir bilgiye ek bir bilgi vermek veya bu bilgiyi genişletmek için kullanılmalıdır.
- Metin içi göndermelerde yazar-tarih stili kullanılır; bir başka deyişle, metin içinde uygun noktada yazarın soyadı ve arkasından eserin yayım tarihi verilir.

1. Tek Yazar, Tek Çalışma

- Metin içinde göndermede bulunulacak ilgili kısımdan hemen sonra yazarın soyadı, çalışmanın yayım yılı ve sayfa numarası verilir. Sayfa numarası Türkçe makalelerde “s.”, İngilizce makalelerde “p.” kısaltması ile belirtilir.

Örnek: Emek süreci, çalışanın zihninde oluşan bu tasarı ve tasarımın somut bir çabaya dönüşmesinden ibarettir (Marx, 1999, s. 27).

- Yazarın adı ilgili cümle içinde geçiyorsa parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir.

Örnek: Altbach (2001, s. 11), dünyada birçok yükseköğretim sisteminin...

Örnek: Altbach, dünyada birçok yükseköğretim sisteminin...ifade etmektedir (2001, s. 11).

- Cümle içinde yazar ve yayım yılı belirtiliyor ise ayrıca parantez içinde yazar ve tarih verilmez.

Örnek: Konuyla ilgili olarak Üçök'un 2004 yılında gerçekleştirmiş olduğu çalışma örnek gösterilebilir.

- Çalışmanın tamamına göndermede bulunulacaksa parantez içinde yazar soyadı ve yayım yılı yazılır.

Örnek: Aile bireyleri, komşular veya etnik gruplar gibi benzer durumlardaki insanlar arasındaki güçlü bağların oluşturduğu sosyal sermayedir (Harper, 2002).

- Bir paragrafta aynı çalışmaya ikinci defa göndermede bulunulacaksa ikincisinde yazar soyadını vermek yeterlidir, yayım yılını eklemeye gerek yoktur.

Örnek: Frederick W. Taylor (1997), bilimsel yönetimin temelinde, işçi ve yönetimin çıkarlarının bütünleştirilmesi olduğunu savunmaktadır... Taylor, işçilerin ellerinde tuttıkları işe ilişkin bilgiyi işveren ile paylaşmayarak bu bilgiyi işten 'kaytarmanın' bir aracı olarak kullanabildiklerini savunmaktadır.

- Atıfta bulunulan kaynak ciltlerden oluşuyorsa cilt numarası, sayfa numarasından önce yazılır ve "C." kısaltması ile belirtilir. İngilizce makalelerde cilt için "Vol." Kısaltması kullanılır.

Örnek: (Okay, 1990, C. 2, s. 30)

2. İki veya Daha Fazla Yazarlı Çalışmalar

- İki yazarlı bir çalışma için her göndermede iki yazarın soyadına da yer verilmelidir. Cümle içinde yazarların soyadları "ve" bağlacı ile bağlanırken parantez içinde ise "&" işareti kullanılır.

Örnek: Şafak ve Öz (2003, s. 15) bu konuda...

Örnek: (Şafak & Öz, 2003, s. 15)

Not: İngilizce makalelerde "ve" bağlacı yerine cümle içinde "and", parantez içinde ise "&" işareti kullanılmalıdır.

- Üç, dört veya beş yazarlı çalışmalara göndermede bulunulurken sadece ilk göndermede tüm yazarların soyadları yazılır. Takip eden göndermeler için ilk yazarın soyadından sonra "vd." kısaltması kullanılır.

Örnek: Paragraf içinde ilk gönderme: Ercan, Bakırlı, Selçuk ve diğerleri (2013, s. 25) bu yaklaşımı sergileyen çalışmaların...

Paragraf içinde ikinci ve sonraki göndermeler: Ercan ve diğerleri (2013, s. 25) bu yaklaşımı sergileyen çalışmaların...

Örnek: Parantez içinde ilk gönderme: (Üçok, Vardar & Aksan, 2004, s. 20)

Parantez içinde ikinci ve sonraki göndermeler: (Üçok vd., 2004, s. 20)

- Altı veya daha fazla yazarı olan çalışmalara göndermede bulunulurken sadece ilk yazarın soyadı belirtilir.

Örnek: Cümle içinde: Şener ve diğerleri (2000, s. 50)

Parantez içinde: (Şencan vd., 2000, s. 50)

Not: İngilizce makalelerde üç, dört, beş, altı veya daha fazla yazarlı çalışmalara göndermede bulunulurken "vd." yerine "et al." kısaltması kullanılır.

- Soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazara göndermede bulunurken yazarların ad ve soyadları kısaltılmadan yazılır.

Örnek: (Gözde Doğan, 1996)

(Güleda Doğan, 2010)

3. Tüzel Kişi Yazarlı Çalışmalar

- Eğer bir çalışma tüzel kişiye (devlet kurumları, kuruluşlar, dernekler, çalışma grupları vs.) aitse ad bilgisi göndermede açık ve anlaşılır biçimde yazılmalıdır. Tüzel kişi adı bazı durumlarda kısaltılabilir. Tüzel kişi adı uzunsa ve herkesçe bilinen bir kısaltması varsa ilk göndermede hem tam isim hem de kısaltma kullanılır, sonraki göndermelerde sadece kısaltma kullanılır. Tüzel

kişi adı kısaysa ve kısaltıldığında herkes tarafından kolayca anlaşılabilir nitelikte değilse geçtiği her yerde kısaltılmadan yazılır.

Örnek: Paragraf içinde ilk gönderme: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK, 2015)...

Paragraf içinde sonraki göndermelerde: TÜBİTAK (2015)...

Örnek: Parantez içinde ilk göndermede: (Türk Dil Kurumu [TDK], 2012, s. 38)

Parantez içinde sonraki göndermelerde: (TDK, 2012, s. 38).

4. Yazarı Belli Olmayan Çalışmalar

- Bir çalışmada yazar veya tüzel kişi adı bulunmuyorsa göndermede bulunurken yazar alanında geçen ilk birkaç kelime (genellikle başlıktan) ve yıl kullanılır. Göndermelerde makale başlığı, bölüm başlığı veya web sayfasının adı tırnak içinde; kitap, dergi, broşür veya rapor başlığı ise italik olarak yazılır.

Örnek: ("Osmanlı Döneminde Kahve", 2000, s. 18)

(*Yenilenebilir Enerji İmkânları*, 2000)

5. Soyadları Aynı Olan Yazarların Çalışmaları

- Kaynakçada aynı soyada sahip birden fazla yazar varsa çalışma ister aynı yılda isterse de farklı yılda yapılmış olsun yazar soyadlarından önce adlarının ilk harfi kısaltılarak tüm göndermelerde kullanılır.

Örnek: (A. Demir, 2003, s. 46)... (H. Demir, 2003, s. 27)

6. Birden Fazla Çalışmaya Göndermede Bulunma

- Aynı parantez içinde birden fazla çalışmaya göndermede bulunulacaksa bunlar yazar soyadlarına göre alfabetik sırada olmalı ve noktalı virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Gökay, 1982, s. 120; Okay, 1990, s. 28; Tuna, 2000, s. 40)

- Bir yazara ait farklı çalışmalara göndermede bulunulacaksa, yayım yılı en eski tarihten itibaren yeni olana doğru bir sıra takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir defa yazılır.

Örnek: (Kılıç, 2000, 2002, 2004)

- Bir yazarın aynı yıl yaptığı çalışmalar, yıldan sonra a, b, c... harfleri eklenmek suretiyle ayırılır.

Örnek: (İlhan, 2003a, s. 25)... (İlhan, 2003b, s. 58)

7. Alıntılanan veya Aktaran Kaynaklar (İkincil Kaynaklar)

- Çalışmalarda birincil kaynaklara ulaşmak esastır, ama bazı güçlükler nedeniyle ulaşılamamışsa, göndermede alıntılanan veya aktarılan kaynak belirtilir.

8. Bir Kaynağın Belli Bir Kısımına Göndermede Bulunma

- Bir kaynağın belli bir kısmına göndermede bulunulurken söz konusu ögenin bölüm, sayfa, tablo ve şekil numarası belirtilir. Bu şekilde kaynak bildirirken *sayfa* ve *sayfalar* için "s.", *bölüm* için "Böl.", paragraf için "para." kısaltmaları kullanılır.

Örnek: (Öztürk, 2011, s. 45), (Öztürk, 2012, Böl. 3), (Öztürk, 2012, Tablo 2), (Öztürk, 2019, para. 2)

- Bir çalışmada birbirini izleyen sayfalara göndermede bulunulacaksa sayfa numaraları arasında kısa çizgi (-), farklı sayfalara atıf söz konusu ise virgül (,) konur. İngilizce makalelerde sayfa aralığını belirtmek için "pp." kısaltması kullanılır.

Örnek: Bu sayede hem bireylerin hem de grupların verimliliği artmaktadır (Putnam, 2000, s. 16-19)

Örnek: Buna karşılık, salep ise çoğunlukla bir fakir içeceği idi ve ayrıca askerlerin beslenmesi için kullanıldı (Işın, 2014, s. 23, 24, 30).

9. Kişisel İletişimler

- E-postayla, telefonla, yüzyüze veya başka biçimlerde yapılan kişisel görüşmelere dayalı bilgiler, metin içinde gösterilir, ancak kaynakçaya yazılmazlar.

Örnek: (M. Doğan, kişisel iletişim, 1 Aralık 2001)

10. Ayet ve Hadisler

- Ayetler kaynak gösterilirken sırayla sure numarası ve ayet numaraları verilir.

Örnek: (Kur'an-ı Kerim 5: 3-4)

- Hadisler Concordance usulüne göre kaynak gösterilmelidir.

Örnek: (Buhari, *Es-Sahih*, İman 1)

11. Yasa ve Yönetmelikler

- Yasa veya yönetmeliğin adı ve kabul edildiği yıl parantez içinde verilir.

Örnek: (İlköğretim ve Eğitim Kanunu, 1961)

- Yasa veya yönetmeliğin ismi çok uzunsa kısaltma yapılabilir.

Örnek: Kanunun adı: İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun

Cümle içinde gönderme: (İnternet Ortamında Yapılan, 2007)

12. Yazma Eserler

- El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif adından sonra yz. kısaltması konulmalı, katalog numarası ile varak/sayfa numarası belirtilmelidir. Tam künye ise kaynakçada gösterilmelidir.

Örnek: (Ahmedî, yz. 1410, 7b)

- Yazma eserin müellifi bilinmiyorsa eserin adı ve bulunduğu kütüphanedeki katalog numarası yazılmalıdır.

Örnek: (*Mecmua-i Eş'ar*, yz. 13400, 5a)

13. Arşiv Belgeleri

- Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir.

Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25)

14. Yayın Yılı Bulunmayan Basılı Kaynaklar

- Bir basılı kaynakta yayım tarihi bulunmuyorsa bunu belirtmek için "t.y." kısaltması kullanılır. İngilizce makalelerde ise "n.d." kısaltması kullanılır.

Örnek: (Akdoğan, t.y., s. 25)

15. Parantez İçindeki Açıklamalarda Gönderme Yapma

- Parantez içinde yapılacak bir açıklama esnasında gönderme yapılması gerekirse tarih için köşeli parantez değil, virgül kullanılmalıdır.

Örnek: (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Doğan, 2010)

B. Kaynakça

- Makalede kullanılan bütün kaynaklar "Kaynakça"ya alınmalı, makalenin konusu ile ilgili olsa dahi, yazıda değinilmeyen belge ve eserler kaynakçaya dâhil edilmemelidir.
- Kaynaklar ana metnin sonunda yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Soyadı Kanunundan öncekiler için yazar adı esas alınmalı, kısaltma yapılmamalıdır.
- Kaynaklar, mutlaka Latin alfabesi ile yazılmış olmalıdır.

1. Kitaplar, Danışma Kaynakları ve Kitap Bölümleri

- Kitap adlarının yazımında başlık ve alt başlıkların sadece ilk kelimeleri ve var ise özel isimler büyük harfle yazılmalıdır. Kitap adları italik yazılır. Yayınevi adlarındaki "Yayınları" kelimesi "Yay." olarak kısaltılabilir.

a) Tek Yazarlı Kitaplar

- Yazarın Soyadı, A. (Yayın Yılı). *Kitabın adı* (İtalik). Basıldığı Şehir: Yayınevi.
Örnek: Pala, İ. (2006). *Kırk güzeller çeşmesi*. İstanbul: Kapı Yay.

b) İki Yazarlı Kitaplar

- İki yazarlı kitaplarda yazar soyad ve adları arasında & işareti kullanılır.
Örnek: Şentürk, A. A. & Kartal, A. (2011). *Eski Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Dergâh Yay.

c) Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kitaplar

- Yazar sayısı yedi veya daha az ise tüm yazar adları künyede verilir.
Örnek: Akyüz, K., Beken, S., Yüksel, S. & Cunbur, M. (2000). *Fuzulî divânı*. Ankara: Akçağ Yay.
- Yazar sayısı sekiz veya daha fazla ise ilk altı yazarın bilgisi verilerek üç nokta (...) konur, ardından son yazarın bilgisi verilerek bu kısım kapatılır.
Yazar, A., Yazar, B., Yazar, C., Yazar, D., Yazar, E., Yazar, F., ... Yazar, H. (Yayın Yılı). *Kitabın adı* (İtalik). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

d) Bir Yazarın Aynı Yıl Yayımlanmış Kitapları

- Bir yazarın aynı yıl yayımlanan eserlerini ayırt etmek için "a, b, c..." harfleri kullanılır.
Örnek: Süreyya, C. (1991a). *Şapkam dolu çiçekle*. İstanbul: Yön Yay.
Süreyya, C. (1991b). *Üstü kalsın*. İstanbul: Broy Yay.

e) Tüzel Kişi Yazarlı Kitaplar

- Yazar kısmına tüzel kişi adı kısaltılmadan yazılır. Eğer yayıncı (yayınevi) ve yazar aynı ise yayıncı yerine Türkçe için "Yazar", İngilizce için "Author" yazılmalıdır.
Örnek: Türk Dil Kurumu. (2012). *Yazın kılavuzu*. Ankara: Yazar.

f) Editörlü Kitaplar

- Editörü olan bir kitabın künyesi kaynakçaya yazılırken editör adlarına yazar kısmında yer verilir ve son editörün adından sonra parantez içinde "Ed." kısaltması kullanılır. Editör bilgisi yerine yayıma hazırlayan kişi belirtilecekse yine parantez içinde "Haz." kısaltması kullanılabilir.

Örnek: Kaynar, M. K. (Ed.). (2015). *Türkiye'nin 1950'li yılları*. İstanbul: İletişim Yay.

- Editörlü bir kitaptaki bir bölüme atıf yapılmışsa bunu kaynakçada gösterirken editör adına yazar kısmında değil, ilgili bölümün başlığından sonra yer verilir. Bölüm başlığı italik yazılmaz.
Yazarın Soyadı, A. (Yayın Yılı). Bölümün başlığı. Editör A. Soyadı & Editör A. Soyadı (Ed.), *Kitabın başlığı* içinde (sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Yücel, C. & Gülveren, H. (2006). Sınıfta öğrencilerin motivasyonu. M. Şişman & S. Turan (Ed.), *Sınıf yönetimi* içinde (s. 74-88). Ankara: Pegem Yay.

g) Çeviri Kitaplar

- Bir kitabın herhangi bir yabancı dilden Türkçeye çevirisi kaynak gösterilecekse kitap adından sonra çevirmenin adı belirtilir ve sonrasında "Çev." kısaltması kullanılır. İngilizce makalelerde "Trans." kısaltması kullanılır.

Örnek: Payot, J. (2019). *İrade terbiyesi* (H. Alp, Çev.). İstanbul: Ediz Yayınevi.

h) Ansiklopedi Maddeleri

- Yazarın Soyadı, A. (Yayın yılı). Maddenin başlığı. *Ansiklopedinin adı* (Cilt no, sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: İpekten, H. (1991). Azmî-zâde Mustafa Hâlefî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 4, s. 348-349). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

i) Yazar Adı Belirtilmeyen Kitaplar

- Kitabın adı italik olarak yazar kısmına yazılır.

Örnek: *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1977). İstanbul: Dergâh Yay.

j) Kitapların Cilt ve Baskı Numaralarının Belirtilmesi

- Kitap ciltlerden oluşuyorsa cilt numarası kitap adından sonra parantez içinde "C." kısaltması ile belirtilir. Kaçınıcı baskı olduğu belirtilecekse yayınevinden sonra "bs." kısaltması kullanılır.

Örnek: Kabaklı, A. (1992). *Türk edebiyatı* (C. 1-5). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yay. Devellioğlu, F. (2002). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat* (19. bs.). Ankara: Aydın Kitabevi Yay.

Not: Eğer yayıncı bir üniversite ise ve üniversite adında şehir adı geçiyorsa basım yerinin yazılmasına gerek yoktur.

Örnek: Aybar, S. (2014). *Hareket ve reji sanatı: Bir yöntem - bir oyun*. Ankara Üniversitesi Yay.

Not: Kaynakçada soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazar bulunuyorsa yazar adları künyede köşeli parantez içerisinde verilmelidir.

Örnek: Doğan, G. [Gözde]. (1996)... Doğan, G. [Gülede]. (2010)...

2. Süreli Yayınlar

- Düzenli olarak yayımlanan bilimsel dergi, popüler dergi ve gazeteleri içerir. Yazar sayısı ile ilgili hususlarda kitap kaynakçasının yazımındaki kurallar geçerlidir. Süreli yayımlara ilişkin genel kaynakça düzeni şu şekildedir:

Yazarın Soyadı, A., Yazarın Soyadı, B. & Yazarın Soyadı, C. (Yayın yılı). Yazının başlığı.

Süreli Yayının Adı, (Varsa) Cilt no(Sayı numarası), sayfa aralığı. (Varsa) DOI numarası.

a) Dergi Makaleleri

- Dergi ciltler hâlinde yayımlanıyorsa;

Örnek: Yıldız, H. (2019). Eski Türkçe ile Yakutçanın karşılaştırmalı söz varlığı: Ünlüyle başlayan sözcükler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 59(1), 233-254. doi: 10.26650/TUDED2019-0010.

- Cilt numarası yoksa;

Örnek: Çaksu, A. (2019). Bir siyasi içecek olarak Türk kahvesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 369-386. doi: 10.21497/sefad.586654.

- DOI numarası bulunmayan bir makaleye internet üzerinden erişim sağlandıysa bu çalışmanın bulunduğu web sayfasının URL adresi verilmelidir.

Örnek: Çelik, B. (2019). 16. Yüzyıl şairlerinden Fakîri ve şiirleri. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 787-844. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/estad/issue/48330/593485> .

- Çevrimiçi sunulan içeriğin değişebileceği düşünülüyorsa ilgili makalenin alındığı URL adresinden sonra web sitesine erişim tarihi de belirtilmelidir.

Örnek: Tunca, A. & Durmuş, E. (2019). Büyükanelerin torun büyütme yaşantılarının incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 209-226. <http://sefad.selcuk.edu.tr/sefad/article/view/969> . Erişim tarihi: 18.12.2019.

- Popüler dergi makaleleri kaynak gösterilirken yayım yılından sonra ay bilgisine de yer verilir. Bu makalelere internet üzerinden erişim sağlandıysa erişim adresi de yazılmalıdır.

Örnek: Çelik Sezer, İ. (2020, Şubat). Avustralya'daki orman yangınlarında son durum. *Bilim ve Teknik*, 627, 16-17.

b) Gazete Yazıları

- Kaynakçada gazete yazılarının sayfa numaraları verilirken "s." kısaltması kullanılır. Gazete adları italik yazılır.

Örnek: Toker, Ç. (2015, 26 Haziran). Unutma notları. *Cumhuriyet*, s. 13.

- Gazete yazısına internet üzerinden erişim sağlandıysa ilgili web sayfasının URL adresi verilmelidir.
Örnek: Karaca, S. (2020, 12 Şubat). Kararlıyım ve yapacağım. *Yeni Meram*. Erişim adresi: <http://www.yenimeram.com.tr/12-subat-2020-yeni-meram-gazetesi-393458.htm/3>.

3. Tezler

a) Kurumsal Bir Veri Tabanında Yer Alan Tezler

- YÖK tez veritabanından erişim sağlanan tezler örnekteki gibi kaynak gösterilmelidir.
Örnek: Gökçe, U. (2019). *Orhan Veli şiirinde özne ve varoluş sorunsalı* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.

b) Yayınlanmamış Tezler

- Yazarın Soyadı, A. (Yıl). *Tezin başlığı* (Yayımlanmamış yüksek lisans/doktora tezi). Kurum adı, Yer bilgisi.

Örnek: Onat, E. (1987). *Çift serili korelasyon üzerinde bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

c) Kişisel Web Sayfalarından Erişilen Tezler

Örnek: Tonta, Y. A. (1992). *An analysis of search failures in online library catalogs* (Doktora tezi, Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley). Erişim adresi: <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/publicat.html>.

4. Sempozyum ve Kongre Bildirileri

a) Yayımlanmış Bildiriler

- Yazarın Soyadı, A. (Yayın Yılı). Bildiri adı. Editör/Hazırlayan A. Soyadı (Ed./Haz.), *Kitabın başlığı* içinde (sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.
Örnek: Bilkan, A. F. (2007). Amasya'nın Osmanlı dönemi kültür hayatındaki yeri ve önemi. Y. Bayram (Haz.), *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 611-620). Amasya: Hilal Yay.

b) Yayımlanmamış Bildiriler

- Yazarın Soyadı, A. (Tarih). Bildiri adı. *Etkinliğin Adı*, Etkinliğin Yapıldığı Şehir.
Örnek: Köklü, N. (1996). Üniversite öğrencilerinin istatistik kaygı puanlarına etki eden faktörler. *Devlet İstatistik Enstitüsü Araştırma Sempozyumu*, Ankara.

5. Elektronik Kaynaklar

a) E-kitaplar

- Yazarın Soyadı, A. (Yayın yılı): *Eserin başlığı*. Erişim adresi.
Örnek: Ayçiçeği, B. (2018). *Behiştî Ahmed'in İskender-nâmesi (İnceleme-Metin)*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-206269/behisti-ahmed-iskender-name.html>.
- Kitabın yayım yılı bilinmiyorsa "t.y." kısaltması kullanılır ve siteye erişim tarihi yazılır.
Örnek: Akdoğan, Y. (t.y.). *Ahmedî Divânı*. Erişim tarihi: 22.12.2015.
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78357/ahmedidivani.html>.

b) Web Sitelerinden Yapılan Alıntılar

- Web sitelerinden yapılan alıntılar kaynakçada belirtilirken yazar ve yayım tarihi biliniyorsa siteye erişim adresi yazılır, erişim tarihinin yazılmasına gerek yoktur.
Örnek: Aydınoglu, İ. (2020, 10 Şubat). Evinizde sevgi ve içtenlik dolu bir yaşam oluşturunuz. Erişim adresi: <https://hthayat.haberturk.com/evinizde-sevgi-ve-ictenlik-dolubir-yasam-olusturunuz-1073174>.

- Yazar biliniyor, ancak tarih belli değilse “t.y.” kısaltması kullanılır ve siteye erişim tarihi yazılır.
Örnek: Razon, N. (t.y.). Gencin meslek seçimini etkileyen faktörler. <https://www.ekipnormarazon.com/makalelerimiz/meslek-secimi/gencin-mesleksecimini-etkileyen-faktorler/>. Erişim tarihi: 13.03.2020.
- Yazar bilgisi yoksa yazının başlığı yazar kısmına yazılır ve yine siteye erişim tarihine yer verilir.
Örnek: Çocuk ve gençlerde madde bağımlılığı. (t.y.). <https://npistanbul.com/amatem/cocukvegenclerde-madde-bagimliliği>. Erişim tarihi: 13.02.2020.

5. Yasa ve Yönetmelikler

- Mevzuatın Adı. (Yıl, Gün ve Ay). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: ...). Erişim adresi.
Örnek: Nükleer İhracat Kontrolü Yönetmeliği. (2020, 13 Şubat). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 31038). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/02/20200213-3.htm>.

6. Yazma ve Basma (Matbû) Eserler

- Müellifin adı. *Eserin adı*. Bulunduğu Kütüphane. Koleksiyon, Katalog numarası, Varak/sayfa aralığı.
Örnek: Âsım. *Zeyl-i zübdetü'l-eş'âr*. Millet Kütüphanesi. Ali Emirî Efendi Koleksiyonu, 132, 1b-45a.
- Basma (matbû) eserlerde yayınevi yerine eserin basıldığı matbaanın adı yazılır. Hicrî tarihler miladî tarihe çevrilmeden yazılır.

Örnek: Ebüzziya Tevfik (1306). *Lûgat-ı Ebüzziya*. İstanbul: Ebüzziya Matbaası

7. Arşiv Belgeleri

- Arşivin Adı. *Belgenin Adı* (Sayısı).
Örnek: BAO (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *Name-i Hümayun Defteri* (10).

Atıfta bulunma ve kaynakça yazımına dair bu rehberin hazırlanmasında *Bilimsel Yayınlarda Kaynak Gösterme, Tablo ve Şekil Oluşturma Rehberi APA 6 Kuralları* (Şencan & Doğan, 2017) adlı kitaptan ve *Çukurova Üniversitesi SBE Tez Yazım Kılavuzu*'ndan (2015) yararlanılmıştır. Bu rehberde bulunmayan veya belirtilmeyen hususlar için bu iki kaynağa müracaat edilmelidir.

YAYIN ETİĞİ

Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (SEFAD) (E-ISSN 2458-908X), ilgili disiplinde kriterleri karşılayan özgün bilimsel makalelerin yayımlandığı hakemli, akademik bir dergidir. *SEFAD*'ın etik beyanı COPE *Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors* ve COPE *Best Practice Guidelines for Journal Editors* esaslarına dayanılarak hazırlanmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için <https://publicationethics.org/> adresinden adı geçen kaynaklara müracaat edilebilir.

Bu belgede *SEFAD*'ın yayımcısı, editör ve alan editörlerinin, hakemlerin ve yazarların uyması gereken etik sorumluluklar belirtilmiştir. Tüm paydaşların bu etik ilkeleri takip etmesi beklenmektedir.

1. YAYIMCININ ETİK SORUMLULUKLARI

SEFAD, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi** tarafından yayımlanan bilimsel ve akademik bir dergidir. Adı geçen kurum adına derginin resmî imtiyaz sahibi, aşağıdaki etik sorumlulukları yerine getirmekle yükümlüdür:

Editöryal Bağımsızlık

- Yayımcı, *SEFAD* editörünün ve alan editörlerinin makale kabulünden yayıma kadar olan bütün süreçlerde editöryal kararlarında bağımsız hareket etmesini garanti eder.
- Yayımcı veya dışardan herhangi bir fail editöryal bağımsızlığa aykırı bir talepte bulunamaz, yayım sürecine müdahale edemez.

Fikrî Mülkiyet ve Telif Hakkı

- Yayımcı, *SEFAD*'da yayımlanan her makalenin fikrî mülkiyet ve telif hakkını korur. Bununla birlikte yayımlanmış her makalenin kaydını sağlamakla yükümlüdür.
- Yayımcı, her bir makale için spesifik olarak Makale Bilgi alanında telif hakları gözetilmesi gereken material ile ilgili bilgi vermekle yükümlüdür. Makalede telif konusu bir material var ise yazarından dilekçe alınarak sisteme kayıt edilmelidir.

Dergi İçeriğine Erişim

- Yayımcı, Açık Erişim ilkesi doğrultusunda *SEFAD*'da yayımlanan tüm makalelere kalıcı ve ücretsiz olarak erişim sağlamayı taahhüt eder.
- Makale başvurusu ve yayımı sürecinde yazarlardan maddî ve manevî herhangi bir karşılık talep etmez.

Yayımların Arşivlenmesi

- Yayımcı, çevrimiçi içeriğin arşivlenmesi ve korunması için gerekli tedbirleri alır.

Etik İhlalin Önlenmesi

- Yayımcı, editörler ile birlikte her türlü bilimsel suistimal ve intihal durumunda gerekli tedbir almakla yükümlüdür.
- Etik ihlal yapıldığının tespiti hâlinde mümkünse bu ihlalin giderilmesi, mümkün değilse düzeltme yayımlanması veya ilgili makalenin yayımdan çekilmesi gibi çözüm yollarına başvurabilir.

2. EDITÖRLERİN ETİK SORUMLULUKLARI

SEFAD'ın editörü ve alan editörleri aşağıda belirtilen etik sorumlulukları yerine getirmekle yükümlüdür:

Yayım Kararı

- *SEFAD*'a gönderilen makalelerin hangilerinin yayımlanacağına karar vermek editörlerin sorumluluğundadır.
- Gönderilen makaleler *araştırmaya dayalı olma, özgünlük, alana katkı sağlama, yeni ve farklı gelişmeleri irdeleme* gibi akademik niteliklikler dikkate alınarak intihal, dergi kapsamına ve

yayın ilkelerine uygunluk açısından yardımcı editor ve baş editor tarafından ön değerlendirmeye tâbi tutulur.

- Ön değerlendirmesi tamamlanan makalelerin hakem süreci, alan editörleri tarafından başlatılır. Hakemlerin kararı neticesinde, makalelerin akademik yeterliliğine bakılarak, yayımlanıp yayımlanmayacağına karar verilir.

Tarafsızlık

- SEFAD'a gönderilen makalelerin değerlendirilme sürecinde hakem ve yazar(lar)ın *cinsiyet, etnik köken, dinî inanç, siyasî düşünce, görev yaptığı kurum* gibi özellikleri değerlendirmeye alınmaz.

Gizlilik

- SEFAD'a gönderilen makalelere ait herhangi özel bir bilgi yazar(lar), hakemler, editör yardımcıları, yayım kurulu ve yayımcı dışında hiçbir kimse ile paylaşılmaz.
- Yazar(lar)a ait araştırma verileri korunmalıdır.
- Makalenin yayımlanmasından veya reddedilmesinden sonra da SEFAD gizlik ilkesine uygun hareket eder.

Çıkar Çatışması

- Editörler, SEFAD'a gönderilen bir çalışmada yer alan bilgileri, yazar(lar)ın açık yazılı izni olmaksızın, kendi araştırmalarında kullanamazlar. Aynı şekilde, hakem değerlendirmesinden elde edilen bilgi veya fikirleri de kendi çıkarları için kullanamazlar.
- Editör, yazar ile arasında çıkar çatışması ortaya çıktığı takdirde ön değerlendirmenin yapılmasını ve hakemlik sürecinin yönetilmesini kendi yerine diğer editörlerden veya yayım kurulundan birinin yapmasını istemelidir. Böyle bir durumda Makale Bilgisi alanında bilgi verilmelidir.
- Makaleler konu ile ilgili çıkar ilişkisi bulunabilecek hakemlere gönderilmemelidir.

İvedilik

- Ön değerlendirmesi tamamlanan makaleler bekletilmeden hakem değerlendirmesine gönderilir.
- Hakemlerin kararları bekletilmeden yazarlara bildirilerek yazarların istenen düzeltmeleri yapması sağlanır.
- Editöryal süreçlerde SEFAD'ın belirlemiş olduğu sürelerle uygun hareket edilir.

Değerlendirme Sürecini Yürütme

- Hakemler makale konusuna uygun bir şekilde en yetkin isimler arasından seçilir.
- Hakem belirleme sürecinde yazar ile hakemler arasında çıkar çatışması olup olmadığı gözetilmelidir. Yazar ile hakemlerin aynı kurum veya bölümden olmamasına özen gösterilmelidir.
- Kör hakemlik ilkesine riayet edilmeli, hakemlerin bilgileri gizli tutulmalıdır. Ayrıca, makalelerin hakemlere gönderilmesi esnasında makale dosyasında yazar(lar)la ilgili herhangi bir kişisel bilgi bulunmamasına dikkat edilmelidir.
- Hakemlerin nezaketsiz ve bilimsel olmayan bir şekilde değerlendirmede bulunmalarına müsaade edilmemelidir
- Hakem havuzunun sürekli güncellenerek genişletilmesi için çaba sarf edilmelidir.
- Ret gerekçeleri yazar(lar)a bildirilirken kırıcı olmayan ve küçümsemeyen bir dil kullanılmalıdır.

Yayın Bütünlüğünü Sağlama

- Yayımlanan bir makale ile ilgili etik şikâyetler sunulduğu takdirde yayım tarihinin üzerinden uzun bir süre geçmiş olsa dahi gerekli inceleme yapılır. Makale yazarı ile iletişime geçilerek şikâyet ve iddialara ilişkin bilgi verilir. Soruşturma neticesinde etik kurallara aykırı hareket edildiği saptanmışsa yayımla ilgili bir hata, tutarsızlık veya yanlış yönlendirme olduğuna dair bir düzeltme notu yayımlanır.

3. HAKEMLERİN ETİK SORUMLULUKLARI

Yayın Kararlarına Katkı

- Hakem değerlendirmesi, akademik yayım sürecinin merkezinde yer alır. Hakem kararları, editöryal kararları vermede editörlere yardımcı olur.
- Hakemler editöryal iletişim yoluyla makalenin geliştirilmesinde yazar(lar)a yardımcı olurlar.
- Çift kör hakemli değerlendirme sistemi gereği yazarlar ile doğrudan iletişime geçemezler. Değerlendirme formları ve raporlar editörler aracılığı ile dergi sistemi üzerinden yazarlara iletilir.

İvedilik

- Makale değerlendirmesi için kendisine talep gönderilen bir hakem, ilgili çalışma için hakemlik yapıp yapmayacağını en kısa sürede editöre bildirmelidir.
- Hakem konu hakkında yeterince bilgi sahibi değilse, makale konusu uzmanlık alanının dışındaysa veya zaman darlığından dolayı süresi içinde değerlendirmeyi bitiremeyecekse gerekçe bildirerek editörü haberdar etmeli ve hakemlikten çekilmeyi talep etmelidir.
- Hakemler, dergi tarafından öngörülen süre içerisinde değerlendirmelerini tamamlamalı, süreci geciktirmemelidir.

Gizlilik

- Değerlendirme için hakemlere gönderilen makalelere ilişkin tüm bilgiler hakemler tarafından gizli tutulmalıdır.
- Editör yetkilendirmesi olmadığı takdirde makale içeriği başkalarına gösterilmemeli ve başkalarıyla tartışılmamalıdır.
- Hakemler, inceledikleri çalışmaların ilk versiyonlarını değerlendirme sürecinden sonra imha etmelidirler. Makalelerin yalnızca nihai, yani yayımlanmış versiyonlarını kullanabilirler.
- Gizlilik ilkesi, başlık ve özet bilgilerini edinmeleri sebebiyle değerlendirme yapmayı reddeden hakemleri de kapsar.

Nesnellik

- Hakemler değerlendirmelerini objektif olarak yaparlar. Makaleye yönelik eleştiriler nesnel ve dengeli biçimde yapılmalıdır.
- Eleştiriler makaleye yönelik olmalıdır, yazara yönelik kişisel eleştiri yapılmamalıdır.
- Hakemler görüşlerini destekleyici kanıtlarla açık bir şekilde ifade etmelidir.
- Hakemler makaleyi reddederken ilkeli ve gerçeğe uygun davranmalı, gerekçelerini açıkça rapor etmelidir. Gerekçeleri yazmak etik sorumluluktur. Makalenin reddine dair raporda uygun bir dil kullanılmalıdır.
- Hakemler değerlendirmelerini yapıcı ve nazik bir dille yapmalıdır.

Kaynakların Belirtilmesi

- Hakemler makalede atıf olarak belirtilmeyen alıntıları tespit etmişlerse bunları yazara bildirmekle yükümlüdür.
- Hakemler değerlendirdikleri makale ile daha önce yayımlanmış bir çalışma arasında benzerlik veya çakışma olduğunu fark etmişlerse editörü bilgilendirmelidirler.

Çıkar Çatışması

- Hakemler, makalesini değerlendirmekle görevlendirildikleri yazar(lar)la işbirliğine dayalı herhangi bir bağlantılarının olması durumunda değerlendirme yapmayı kabul etmemeli ve durum hakkında editörü bilgilendirmelidir.
- Hakemler değerlendirme için kendilerine gönderilen makalelerin tamamını veya bir kısmını, yazarının açık yazılı izni olmadan, kendi araştırmalarında kullanamazlar. Değerlendirme sürecinde elde edilen her türlü bilgi, veri ve fikirler gizli tutulmalı ve kişisel çıkarlar için kullanılmamalıdır. Bu kural, kendilerine gönderilen makaleyi değerlendirmeyi reddeden hakemleri de kapsar.
- Hakemler, kendi çalışmalarına atıfta bulunmayan çalışmaları kötüleyemez ve makale konusuyla ilgili kendi çalışmaları varsa yazar(lar)ı bu çalışmalara atıfta bulunmaya zorlayamaz.

4. YAZARLARIN ETİK SORUMLULUKLARI

Raporlama

- Özgün makale yazar(lar)ı çalışmasının nasıl yapıldığını ve önemini doğru ve açık bir şekilde belirtmeli, çalışmasının sonuçlarını nesnel bir şekilde sunmalıdır.
- Makale, başka araştırmacıların da benzer çalışmalar yapabilmesine imkân tanıyacak şekilde detaylı olmalı ve yararlanılabilecek kaynaklar belirtilmelidir.
- Gerçeğe aykırı, kasıtlı olarak hata içeren ifadeler SEFAD'ın etik ilkeleriyle bağdaşmaz ve kabul edilemez.

Özgünlük

- Yazar(lar) makalelerinin tamamıyla özgün olduğundan ve makalesinde başka çalışmalardan yararlanmışsa eksiksiz ve doğru bir biçimde atıfta bulunduğu ve alıntı yaptığından emin olmalıdır.
- Her ne şekilde olursa olsun intihal yapmak yayımcılık etiğine aykırı bir davranıştır ve kabul edilemez.

Veri Erişimi ve Saklama

- Yazar(lar), editöryal inceleme veya hakem değerlendirmesi için istenmesi durumunda, araştırmasının ham verilerini herkesin erişimine açabilmelidir. Çalışmasının yayımlanmasından sonra da bu verileri makul bir süre saklayabilmelidir.

Birden Fazla Yerde Yayımlama

- Yazar(lar), makalesini birden fazla dergiye yayımlanmak üzere eşzamanlı olarak gönderemez.
- Daha önce bir dergide yayımlanmış veya yayımlanmak üzere gönderilerek değerlendirme sürecine alınmış bir makale başka bir dergiye yayımlanmak üzere gönderilemez.
- Daha önce başka bir dergide yayımlanmış makalelerin, belli koşulları sağlaması durumunda, tekrar yayımlanması mümkün olabilir. Bu durumda editor, çalışmanın başka bir dergide daha önce yayımlandığını açıklamalı ve ilk yayının olduğu dergiye atıfta bulunmalıdır.

Kaynakların Belirtilmesi

- Yazar(lar) çalışmaların belirlenmesinde etkili olmuş kaynakları belirtmelidir.
- Kişisel görüşme sonucu elde edilen bilgiler kaynak kişinin izni olmadan kullanılmamalıdır.
- Çalışma sürecinde kullanılan kaynakların tümü belirtilmelidir.
- Makale konusunu destekleyen ve desteklemeyen sonuçları içeren önceki yayınlar belirtilmelidir.
- Araştırmaya destek verenleri belirterek onlara destekleri için teşekkür etmek etik bir sorumluluktur.

Yazarlık Tanımı

- Makale yazarı olarak listelenen kişiler, makalenin hazırlanmasındaki tüm süreçlerde bizzat rol alarak önemli katkıda bulunanlarla sınırlanmalıdır. Çalışmanın sadece belli aşamalarında katkı sağlayan kişiler varsa bunlar “katkıda bulunanlar” olarak belirtilmeli ve kendilerine teşekkür edilmelidir.
- Makalenin birden fazla yazarı varsa bunlardan biri “sorumlu yazar” olarak belirtilmeli ve bu yazar editör ile iletişim hâlinde olmalı ve yazışmaları yürütmelidir. Sorumlu yazar, diğer tüm yazarların makalenin değerlendirme sürecine alınmasından yayımlanmasına kadar her aşamasına dâhil olmalarını sağlamalıdır.

Çıkar Çatışması

- Yazar(lar) çalışma sonuç ve yorumlarını etkileyebilecek maddî ve manevî herhangi bir çıkar çatışması varsa bunları makale gönderimi sırasında belirtmelidir.

Etik Kurul İzni

- Yazar(lar) kullandıkları verilerin kullanım haklarına, araştırma ve analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını belgelendirmelidirler.
- Klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalıdır. Bu onay tarih ve kodu ile makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

Yayımlanmış Makaledeki Hataların Düzeltilmesi

- Yazar(lar) yayımlanmış oldukları makalede önemli bir hata fark ettiğinde derhâl editörü haberdar etmekle ve düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapmakla yükümlüdür.
- Editör bir makalenin ciddi bir hata içerdiğini kendisi tespit eder veya yazarın dışında başka bir kaynaktan öğrenirse yazar(lar) dergi editörüne çalışmasındaki ilgili kısmın doğruluğunu kanıtlamakla, düzeltme yapmakla veya makalesini geri çekmekle yükümlüdür.

PUBLICATION CODE OF ETHICS

Selcuk University Journal of Faculty of Letters I (SEFAD) (E-ISSN 2458-908X) is a refereed academic journal that publishes only original scientific articles that meet the standards for a given discipline. SEFAD's ethical statement has followed the principles of COPE *Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors* and COPE *Best Practice Guidelines for Journal Editors*. For more detailed information, please refer to the resources mentioned in the following link: <https://publicationethics.org/>

In this document, the ethical responsibilities that SEFAD's publisher, editor-in chief, field editors, reviewers and authors should adhere to are specified. All the stakeholders are expected to comply with these ethical principles.

1. ETHICAL RESPONSIBILITIES OF THE PUBLISHER

SEFAD is a scientific and academic journal published by Selcuk University Faculty of Letters. The publisher/official owner of the journal on behalf of the faculty is obliged to fulfill the following ethical responsibilities:

Editorial Independence

- The Publisher ensures that SEFAD's editor and the field editors act independently in their editorial decisions throughout the processes from submission to publication.
- The publisher or any external agent cannot make any request against the editorial independence or interfere in the publishing process.

Intellectual Property and Copyright

- The publisher guarantees for protection of the intellectual property and copyright of each article published in SEFAD. Besides, the publisher is obliged to provide a record of every published article.
- The publisher is obliged to provide information on the material for which copyright should be provided in the Article Information field specifically for each article. If there is any material subject to copyright in the article, it should be registered in the system by obtaining a petition from the author.

Access to Journal Content

- The Publisher is committed to providing a permanent and free access to all articles published in SEFAD in accordance with the Open Access principle.
- The publisher cannot request any pecuniary and non-pecuniary provisions from the authors throughout the publication process.

Archiving of Publications

- The publisher takes necessary measures to archive and protect the online content.

Avoiding Ethical Pitfalls

- The publisher, together with the editors, is obliged to take the necessary measures in case of any scientific abuse and plagiarism.
- If an ethical pitfall is noticed, it should be overcome immediately; if not possible, solutions like publishing a correction or withdrawing the related article can be provided.

2. ETHICAL RESPONSIBILITIES OF EDITORS

- The editors of SEFAD are obliged to fulfill the following ethical responsibilities:

Decision for Publication

- It is the editors' responsibility to decide which articles will be published in the Journal.
- The submitted articles are subjected to pre-evaluation by the assistant editor and editor-in-chief in terms of plagiarism, compliance with the scope and publication principles of the journal,

taking into account academic qualities such as being research-based, originality, contributing to the field, examining new and different developments.

- The referee process of the articles which meet the criteria of preliminary evaluation is initiated by the field editors. According to the reviews of referees and academic qualification of articles, the field editors give a decision on whether the manuscript is accepted or not.

Impartiality

- During the evaluation process of the articles sent to SEFAD, the characteristics of the referee and author (s) such as gender, ethnic origin, religious belief, political opinion, and the institution they work in are not taken into consideration.

Confidentiality

- No specific information as to the articles sent to SEFAD is shared with anyone else other than the author (s), referees, editors, editorial board and publisher.
- Research data should be protected.
- Even after the article is published or rejected, SEFAD acts in accordance with the principle of confidentiality.

Conflict of Interest

- Editors cannot use the information enclosed in a study sent to SEFAD in their own research without the written permission of the author(s). Likewise, they cannot use the information or views collected from the referee evaluation for their own benefit.
- If a conflict of interest arises between the editor and the author, the editor may ask one of the other editors or editorial board to carry out the pre-evaluation and the management of the refereeing process. In such a case, information should be provided in the Article Information field.
- Articles should not be sent to referees who may have a self-interest in the subject of the study.

Urgency

- Having completed preliminary evaluation, the articles are sent to the referees without delay.
- The decisions of the referees are forwarded to the authors without delay so that the authors make the required corrections.
- In the editorial process, action is taken in accordance with the time regulations previously determined by the SEFAD.

Controlling the Evaluation Process

- The referees are chosen among the most competent names in the related field.
- For the process of referee assignment, it should be considered if there is a conflict of interest between the author and the referees. The authors and referees cannot be at the same institution or the department.
- The principle of blind-review must be followed. The information of the referees must be kept confidential. In addition, it should not be ignored that any personal information regarding the author (s) cannot be sent to the referees.
- Referees should not be allowed to make offensive and non-academic comments.
- The referee list should be constantly updated and efforts should be made to expand it.
- When sending a rejection notification to the author (s), the language should not be offensive and disdainful.

Ensuring Publication Integrity

- When ethical considerations regarding a published article arise, even if it has been a long time since the date of publication, the required examination must be carried out. The authors are contacted and informed about the complaints and allegations.
- If possible, the author of the article is contacted to show the necessary attention to complaints and claims. If a violation has been determined as a result of the investigation, a correction notice is issued stating that there is an error, inconsistency or misleading information in the publication.

3. ETHICAL RESPONSIBILITIES OF THE REFEREE

Contribution to Publishing Decisions

- The referee evaluation is at the center of the academic publishing process. Referee decisions assist editors in making editorial decisions.
- Referees assist the author (s) in improving the article through editorial communication.
- By reason of the double-blind peer-reviewed evaluation system, the referees cannot directly contact the authors. Evaluation forms and reports are sent to the authors through editors by using the online system of the journal.

Urgency

- A referee to whom a request has been sent for an article evaluation must inform the editor as soon as possible as to whether he/she will evaluate the article.
- If the referee is not sufficiently expert on the subject, or if the article is out of his/her area of expertise or if he/she cannot finish the evaluation due to the shortage of time, he/she should inform the editor by giving a reason and may request to withdraw from being referee.
- Referees should complete their evaluations within the period determined by the Journal, and should not delay the process.

Confidentiality

- All information regarding the articles sent to the referees for evaluation should be kept confidential by the referees.
- As long as there is no editorial authorization, the article content should not be shown and discussed with others.
- After finishing the evaluation process, the referees must destroy the first versions of the manuscript. They can only use the final, i.e. published versions of the articles.
- The principle of confidentiality includes referees who refuse to evaluate since they have already acquired some information about the manuscript such as title and summary.

Objectivity

- Referees must make their evaluations objectively. Article criticisms should be made in an unbiased and fair way.
- Criticism should be directed towards the article; personal criticism of the author is not allowed.
- Referees should express their views clearly by using supporting evidence.
- When refusing the article, the referees should be principled and truthful; they also should report their reasons clearly. Justified explanation is an ethical responsibility. The appropriate language should be used in the report for the rejection of the article.
- Referees should make their evaluations by using a constructive and kind language.

Citing Sources

- If the referees find out that the required citation rules are not followed in the article, they are obliged to inform the author
 - If the referees notice that there is a similarity or overlap between the article they evaluated and a previously published work, they should inform the editor.

Conflict of Interest

- Referees should not agree to evaluate if they have any conflict of interest with the author (s) and they should inform the editor about the case.
- Referees cannot use all or some part of the manuscript sent to them for their own research without written permission of the author. Any information, data and ideas obtained during the evaluation process should be kept confidential and should not be used for personal interests. This rule also applies to referees who refuse to evaluate the article sent to them.
- The referees cannot discredit the work that does not refer to their own work and cannot force the author (s) to refer to them if they have their own work in the related area of the manuscript.

4. ETHICAL RESPONSIBILITIES OF THE AUTHORS

Reporting

- Author (s) should accurately and clearly state how their work is carried out, and objectively present its importance and results.
- The article should be detailed in order to allow other researchers to carry out similar studies, and the sources that can be used should be specified.
- Unrealistic and intentionally false statements are not compatible with the ethical code of SEFAD and cannot be allowed.

Originality

- The author (s) must ensure that their articles are completely original and that if they used works of others, they must ensure citing and referencing them completely and accurately.
- Plagiarism is an act against publication ethics and is unacceptable.

Data Access and Retention

- The author (s) should be able to make the raw data of their research accessible to everyone in the case of a request for editorial review or peer review. Authors should be able to retain the data for a reasonable period of time even after the publication.

Multiple Publishing

- The author (s) cannot submit their article for publication to more than one journal at the same time
- An article that was previously published in a journal or sent to the evaluation process for publication cannot be resent to another journal for evaluation.
- It may be possible to republish articles previously published in another journal if they meet certain conditions. In this case, the editor should explain that the work was previously published in another journal and refer to it clearly.

Citing Sources

- Author (s) should cite the sources that contribute to an understanding of the research findings.
- The information obtained as a result of personal interviews should not be used without the permission of the source person.
- All sources used in the study should be cited and referred.
- Previous publications that reveal similar or different results should be indicated.
- It is an ethical responsibility to indicate the supporters of the research and thank them for their contribution.

Authorship Definition

- The persons listed as article authors should be limited to those who make significant contributions by personally taking part in all processes of the preparation of the article. If there are people who contributed only in certain stages of the work, they should be specified as “contributors” and thanked.
- If the article has more than one author, one of them should be specified as the “responsible author” and this author should be in contact with the editor and carry out the correspondence. Corresponding author should ensure that all the other authors are involved in every step of the article from the evaluation process to its publication.

Conflict of Interest

- If there are any pecuniary and non-pecuniary conflicts of interest that may affect the results and interpretations of the study, the author(s) should indicate them during the submission of the article.

Ethics Committee Permission

- Author (s) must certify that they have the right to use the data and the necessary permissions for research and analysis.
- Ethics committee approval should be obtained separately for clinical and experimental studies on humans and animals. This approval must be indicated and documented in the article with its date and code.

Correction of Errors in the Published Article

- The author (s) are obliged to notify the editor immediately when they notice an important mistake in their published article and to cooperate with the editor in the correction or withdrawal procedures.
- If the editor determines or finds out from a source other than the author that an article contains a serious error, the authors are obliged to prove to the editor of the journal the correctness of the relevant part of their work, make corrections or withdraw the article.

Dilsel İfadelerin Mantıksal Örgüsü

Çağlayan Yılmaz*

* Assist. Prof. | Dr. Öğr.
Üyesi

Artvin Çoruh Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi, Türkçe ve
Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü | Artvin Çoruh
University, Faculty of
Education, Department of
Turkish and Social Sciences
Education

cagom49@yahoo.com
Artvin / TÜRKİYE

Gönderim / Received:
16.09.2022

Kabul / Accepted:
11.09.2023

Alan Editörü / Field
Editor:
Yurdağül Kılınç

Öz

Dilsel ifadeler üzerine mantıksal bir çözümleme çabası olan bu yazıda dil bir iletişim dizgesi olarak ele alınmış, iletişim amaçlı üretilen deyimler olarak sözceler bileşenlerine ayrılmıştır. Edim ve önerme olmak üzere iki anlamsal bileşenden oluşan sözcelerin, önermesel anlamına odaklanılmıştır. Önergeleri oluşturan terimlerin birbirleriyle ve şeylerle kurduğu ilişkilerin mantıksal örgüsünün önermenin sözdizimine olan etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır. Yasaları tanımlayan genel önermeler ile şeyleri betimleyen tekil önermeler olmak üzere iki temel başlıkta ele alınan önermeler tümevarım mantığıyla çözümlenmiştir. Önergeleri oluşturan öğeler olarak terimlerin şeylerle kurduğu uygulama ve adlandırma bağlantıları örnekler üzerinden gösterilmiş ve şeylere yapılan gönderimin koşulları tartışılmıştır. Tekil önermelerin cümle dışında farklı sözdizimleriyle ifade edilebildiğinin kanıtlanmaya çalışıldığı bu yazıda sözdizimsel kuruluşları aynı olan dilsel ifadelerin farklı mantık örgülerine sahip olabildiği gösterilmiştir. Sözdizimi ile mantıksal örgü arasındaki ilişki tamlamalar üzerinden tespit edilmeye çalışılırken yer yer ortaya çıkan aykırılıklara da dikkat çekilmiştir. Aynı önermesel anlama sahip farklı sözdizimlerindeki tekil önermeler için bir çözümleme yöntemi önerilmiş, kullanılan örnekler standart Türkçeden seçilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mantık, önerme, gönderim, tanımlama, betimleme.

The Logical Construction of Linguistic Expressions

Abstract

This article aims at a logical analysis of linguistic expressions, language is accepted as a communication system. The utterances, which are the expressions produced for communication purposes, are divided into their components. The meaning of the utterance has two aspects, propositional and actual. This article further focuses on the propositional meaning of the utterance. The main argument of this article is on the logical construction of the relations between premises that make up the proposition and things. The propositions that are handled under two main headings, namely general propositions describing general laws and singular propositions describing things, have been mostly analysed in line with inductive logic. As the propositional elements, the application connections and naming connections of premises with things have been shown through examples, and the conditions of reference to things are discussed. In this article, which tries to prove that singular propositions can be expressed with different syntactic forms other than sentence form, it is shown that linguistic expressions with the same syntactic structures can have different logical patterns. While trying to determine the relationship between syntax and logical weave through phrases, attention was drawn to the occasional contradictions. An analysis method was proposed for singular propositions with

different syntactic forms with the same propositional meaning, and the examples used were selected from standard Turkish.

Keywords: Logic, proposition, reference, identification, description.

GİRİŞ

Günlük yaşamda bağlama bağlı olarak iletişim amaçlı gerçekleştirilen dilsel davranış “sözceleme” terimi ile karşılanırken sözcelemenin sonunda ortaya çıkan dilsel ileti ise “sözce” olur (Kıran, 1999, s. 94). Bir dilsel ifadenin sözce olabilmesinin ön koşulu, onun bir ileti olmasıdır. Dilbilgisi kurallarına uygun bir ifade üretmek bir sözceleme için gerekli, ancak yeterli değildir. Ancak bir iletiyle ortaya çıkan, bu nedenle anlamı bağlama bağımlı olan sözceler, nihayetinde dilsel ifadelerdir. Bu sebeple dilin işlevleri arasında iletişimin yerini belirlemek üzere bir soruşturma yapmak zorunludur.

Düşünceyi iletmek amacını anlam kuramının yönlendirici ilkesi olarak benimseyen Denkel’e göre dil iletişimin tek yolu değildir, ancak dilin evrimi onun iletişimsel işleviyle açıklanabilir (Denkel, 2021, s. 56-57). Denkel, evrimsel anlam kuramının inandırıcı olabilmesi için dili olmayan canlılarda da düşüncenin iletimine duyulan ihtiyacın kabul edilmesi gerektiğini savunur. “Biçim - anlam” ilişkisi de bu evrimsel sürecin sonucunda ortaya çıkar. Aksi hâlde, dil yetisini düşüncenin zorunlu belirtisi sayan ve insanın bu yetiye doğuştan sahip olduğunu savunan Chomsky’nin başını çektiği bilişsel kuramın evrimsel sürece ilişkin varsaydığı kırılmaları (veya sıçramaları) kabul etmek gerekir (Denkel, 2021, s. 73-74).

İster dil ister farklı bir iletişim dizgesi kullanılsın, aktarılmayan (veya aktarılması mümkün olmayan) bir düşünce, Denkel’e göre biçimsiz olduğundan anlamsızdır (Denkel, 2021, s. 40-41). Öte yandan dilin iletişimsel yönünü öncelemek dilsel ifadelerin zihinsel bir etkinlik olduğunu reddetmek demek değildir. Dilsel bir ifade tabii ki zihinsel bir etkinliğin ürünüdür. Ancak bu zihinsel etkinliği evrimsel süreçte iletişim ihtiyacı harekete geçirmiş ve yönlendirmiştir. Dolayısıyla Denkel’in yukarıdaki açıklamalarından, insanın ürettiği her dilsel ifadenin iletişimi amaçladığı sonucuna varılmamalıdır. Bir iletiye dönüşmeyen düşünceler (çıkarımlar, planlar, yorumlar vb.) karmaşık dilsel ifadelerle biçimlendirilebilir. Burada anlatılmak istenen, düşünceleri biçimlendiren dilsel ifadelerin iletiye dönüşmüş olması (veya iletilmek üzere oluşturulması) değil, gerektiğinde bir ileti olarak kullanılabilmesidir. İletiyeye dönüşmemiş bile olsa dilsel bir ifade iletişim üzere evrimleşmiş bir dizgenin ürünü olarak yine iletişim yönüyle değerlendirilmelidir.

Dilsel bir ifadeyi ileti (sözce) olarak değerlendirmek dil dizgesinin her ürününü bir eylem, bir davranış (sözceleme) olarak amacına (edimine) göre yorumlamayı gerektirir. Bu yaklaşıma bağlı olarak sözce olmayan dilsel ifadelerle, ifadenin kendisine gönderim yaptığı hâller dışında, karşılaşılmaz.

Somutlaştırmak gerekirse

1. *‘Kitap’ beş harfli bir sözcüktür.*

cümlesinde *‘kitap’* ifadesi,

2. *‘Bu olaya sınıfta çok gülüdü.’ cümlesi öznesizdir.*

cümlesinde *‘Bu olaya sınıfta çok gülüdü.’* ifadesi kendisine gönderim yapan, bu nedenle sözce olarak değerlendirilmesi söz konusu olmayan dilsel ifadelerdir.

Günlük yaşamda 1 ve 2’deki kullanımlarla sıkça karşılaşılmaz. Bir dilsel ifadenin daha dilbilgisi kurallarına göre oluşturulurken iletişime yönelik olduğu ve iletişim amacından bağımsız bir anlamının söz konusu olmadığını söyleyen Searle dilsel ifadenin amacı ile içeriği arasında yapılan ayrımın bir çözümleme yöntemi olmaktan öte bir işlev taşımadığını belirtir (Searle, 2000, s. 92-95). Sözceleme kuramına bağlı olarak geliştirilen bu yöntemle göre dilsel bir ifadenin bağlama bağımlı ve bağlamdan bağımsız iki anlamı vardır.

Bir dilsel ifade olarak cümlenin de içeriği ve amacı arasında ayrım yapılabilir. Cümlenin içeriği onun “önermesel anlamı”, cümlenin üretiliş amacı ise onun “edimsel anlamı” olarak değerlendirilir.

Önermesi bağlamdan bağımsız ele alınırken bağlama bağımlı olması sebebiyle cümlenin edimi doğrulanamaz dilsel ifade olarak mantık disiplininin dışında bırakılmıştır. Kendisinin “prima facie” (önermesel tutum) olarak adlandırdığı *inanmak, istemek, kuşullanmak* gibi edimsel ifadelerle kurulan cümlelerin sözdizimsel ve deneysel sorunlar barındıran bir bileşime sahip olduğunu söyleyen Russell’a göre *Sanırım yağmur yağacak* cümlesinde olduğu gibi alt cümleler içeren cümleler çözümlenemez (Russell, 2013, s. 193-195).

Russell’ın çözümlenemez olarak gördüğü cümleler, biçimsel mantık çalışmalarında önerme koşullarını sağlamayan cümleler olarak inceleme dışında bırakılmıştır. Dua, emir, rica, istek, soru gibi doğrulanamayan cümleler önerme olarak kabul edilmezler. Böyle cümleler; önermeleri “zorunlu - zorunlu olmayan”, “kesin - belirsiz” ve “mümkün - imkânsız” gibi karşıtlıklar üzerinden sınıflandıran modal mantığın da incelemediği ifadelerdir. Ancak dili bir iletişim dizgesi olarak gören sözceleme kuramına göre edimsiz bir cümle söz konusu olamaz. Zaten cümlenin edimiyle önermesini birbirinden ayırma fikri bu ön kabulün sonucudur. Bir şeyi söylemenin özünde bir şeyi söylemek istemek anlamına geldiğini belirten Searle iletişimsel amacı sözceleme kuramının merkezine alır. Searle’e göre bir sesi veya bir çizgiyi iletişim örneği olarak görmenin ön koşulu onun istemli bir davranışın ürünü olduğunu kabul etmektir (Searle, 2000, s. 83-84).

Her dilsel ifadenin sözce olmak üzere üretildiğini kabul etmek, her dilsel ifadenin bir edimi olduğunu kabul etmek demektir. Böyle bir genellemeden hareketle görünüşte edimsel işaretleyicisi olmayan cümlelerde de bir ediminin olması gerektiği sonucuna varılır.

3. *Adam nefes alıyor.*

cümlesinin edimsel bir işaretleyicisi yoktur. Böyle bir cümle bir trafik kazasının ardından kazazedeye ilk müdahaleyi yapan sağlık görevlisi tarafından söylendiğinde [*çok şükür*] *Adam nefes alıyor* anlamında bir durum tespitinden çok kazazedenin yakınının sakinleştirmek amaçlı olabilir.

Bazı doğrulanabilir cümlelerde ise kullanılan eylemin sözlük anlamı bazı edimlere izin verirken bazılarında izin veremeyebilir.

4a. *Karıma pırlanta yüzük satın aldım.*

cümlesinde *satın almak* eyleminin istemli olması sebebiyle ifadeden özel bir koşul gerektirmeden *Karıma [istemli olarak / farkında olarak / kendiliğinden değil] pırlanta yüzük satın aldım* anlamı çıkarılır. 4a’nın doğrulanması durumunda

4b. *Karıma pırlanta yüzük satın almayı istedim.*

cümlesinin de (4b’de *satın alma* eyleminin doğrulanması koşuluyla) doğrulanacağı açıktır. Şüphesiz *istemli olarak satın almak, satın alma eylemini istemek* demek değildir. Ancak *satın alma* eylemi gerçekleşmişse *satın aldım* ifadesinin yerine *satın almayı istedim* ifadesinin kullanılmasının mümkün olduğu bağlamlar olabilir. Buna imkân veren *satın almak* eyleminin sözlük anlamının böyle bir edime izin vermesidir.

3’ten anlaşılması gereken açık edimsel işaretleyicisi olmayan cümlelerin bağlamına göre bir ediminin olduğu iken 4a ve 4b’den anlaşılması gereken ise cümlenin önermesinde kullanılan dilsel ifadelerin sözlük anlamlarının (dilsel anlam) bu bağlamları sınırlandırdığıdır. Bu nedenle cümlenin edimsel anlamının aksine önermesel anlamı biçimsel ve sözdizimsel bir çözümlenmeye daha uygundur.

TARTIŞMA

Önermenin Terimleri

Dış dünyaya ilişkin tüm duyuların ve bunlardan elde edilen tüm çıkarımların dille somutlaştırıldığı düşünülürken dış dünyaya ilişkin yapılan her sınıflandırma, aslında dilsel ifadelerle yönelik bir sınıflandırma olur. Dış dünyayı tanımlamak üzere kullanılan her dilsel ifade “deyim” olarak adlandırılır. Gerek önermeler gerek önermeyi oluşturan “terim”ler dış dünyanın dildeki karşılığı olan deyimlerdir.

Önerme aralarında sözdizimsel bir ilişki bulunan “özne” ve “yüklem” gibi iki terimden oluşur. İster doğal dillerde olsun ister farklı amaçlarla tasarlanmış yapay dillerde olsun önermenin terimleri arasında bir ardılık söz konusudur. Ardılık, önermenin her şeyden önce bir dilsel ifade olarak zamana bağlı bir “çizgisellik”e sahip olmasının sonucudur (Saussure, 1998, s. 115). Bu durumda, önerme üzerine yapılacak bir çözümleme her şeyden önce dilsel bir çözümleme olmalıdır. Ancak, dilbilgisel koşullardan sadece sözdizimsel ilişkilerden kaynaklanan zorunluluklar anlaşılmalıdır. Çünkü sözdizimsel ilişkiler deyimler arasındaki anlam ilişkilerine bağlıdır. Önermenin terimlerinden hangisinin özne hangisinin yüklem olacağı deyimler arasındaki anlam ilişkisine bağlıdır.

5. *İnsan düşünen bir hayvandır.*

önermesinde *insan* ile *düşünen hayvan* terimlerinin arasındaki sözdizimsel ilişki söz konusu deyimlerin anlamının gereğidir.

Önermenin anlamı, onun doğruluk değeriyle doğrudan ilişkili olduğundan terimlerden öncelikle önermenin doğruluk değerini değiştirebilir parçalar olması beklenir. Doğrulanmış

6a. *İnsan uçamaz.*

önermesinin öznesinin değiştirilmesiyle elde edilen

6b. *Kuş uçamaz.*

önermesi yanlıştır. Benzer şekilde 6a'nın yüklemine değiştirilmesiyle elde edilen

6c. *İnsan konuşamaz.*

önermesi de yanlıştır.

Görüldüğü gibi önermelerin terimlerindeki değişiklik onların anlamını ve buna bağlı olarak doğruluk değerini değiştirmiştir. Dolayısıyla terimlerin birer deyim olarak öncelikle dilsel anlamları vardır. Bu dilsel anlam terimler arasındaki sözdizimsel ilişkinin ve önermenin anlamının belirleyicisidir.

Terim olarak kullanılabilen ve dilsel anlama sahip deyim biçimsel mantıkta “tümel” olarak adlandırılır. Tümeller “işlem”e ve “kaplam”a sahip deyimlerdir. İşlem bir tümelin tanımlanmasında kullanılan “özellikler”in listesi iken kaplam söz konusu özellikleri taşıyan “üye”lerin (“şey”lerin) kümesidir. Tümellerin dilsel anlamları onların önermelerde birbirleriyle kurdukları “tür - cins” ilişkisini belirler. Bir tümel kendisine göre kaplamı daha geniş, buna bağlı olarak işlemi daha dar olan tümelin türü olur. Dolayısıyla kaplamı daha geniş, buna bağlı olarak işlemi daha dar olan tümel cins olur (Löringhoff, 1973, s. 45-46). Yani bir tümelin işlemi ve kaplamı bir başka tümelin işlemi ve kaplamıyla ilişkilidir. Hatta bir hiyerarşi örneği olarak Porphyrios Ağacı’nda beş adet tümel kaplam ve işlem bakımından cinsten türe doğru *cevher - cismi olan - canlı - duygulu - akıllı* olarak sıralanmıştır (Öner, 2017, s. 39).

Genel Önermeler

Grünberg, terimlerinin tamamı birer tümel olan önermeleri “genel önerme” olarak adlandırır. Böyle önermeler yasaları ortaya koyan, tanım yapan önermelerdir. Bu sebeple bir tümel bir genel önermede “genel terim” olur. Genel önermenin terimleri arasındaki anlam ilişkisi ve bu ilişkiye bağlı olarak ortaya çıkan sözdizimi tamamen dilin sınırları içindedir. Tanım olmaları sebebiyle genel önermenin öznesi “tanımlanan”, yüklemi ise “tanımlayan”dır (Grünberg, 1999, s. 26).

7a. *Yarasa uçan memelidir.*

önermesinde *yarasa*; *uçan* ve *memeli* olarak,

7b. *Memeli doğuran omurgalıdır.*

önermesinde ise *memeli*; *doğuran* ve *omurgalı* olarak tanımlanmıştır. Tanımlayan her deyim mutlaka tanımlanabilir veya önceden tanımlanmış olmalıdır. Öyleyse tanımlayan da tanımlanan da işleme sahip olmalıdır. Ancak, iki genel terim arasındaki tanımsal ilişkide hangisinin tanımlayan, hangisinin tanımlanan; başka bir deyişle hangisinin özne hangisinin yüklem olması gerektiği hususunda dil kullanıcısı seçim yapamaz. Özne ve yüklem, dilin sınırları içinde söz konusu genel terimlerin işlemine göre belirlenmiştir. İki tümel arasında tanımsal bir ilişki kurulması hâlinde işlemdeki genel terim sayısı fazla olan tümelin özne olması zorunludur. Löringhoff türün, bağlı olduğu cinse bazı özelliklerin eklenmesiyle ortaya çıktığı yönündeki açıklaması bu tespitin klasik mantık terimleri üzerinden ifadesidir (Löringhoff, 1973, s. 45).7a’da *yarasa* ve 7b’de *memeli* genel terimleri (genel terim olarak kullanılan tümeleri) iki genel terimle tanımlanmıştır. Ancak, dikkat edilirse *memeli* genel terimi *yarasa* genel terimini tanımlamak için kullanıldığından *memeli* genel terimini tanımlamak için kullanılan genel terimler *yarasa* için de kullanılabilir.

Aslında

7c. *Yarasa uçan, doğuran omurgalıdır.*

genel önermesinde olduğu gibi, üç genel terimle tanımlanabildiğinden, *yarasa* genel teriminin işlemi *memeli* genel teriminin işleminden fazladır. Bu durumda, işlemdeki genel terim sayısı daha fazla olan *yarasanın* özne olduğu

7d. *Yarasa memelidir.*

genel önermesi doğru olduğundan işlemdeki genel terim sayısı daha az olan *memelinin* özne olduğu

7e. *Memeli yarasadır.*

genel önermesi yanlıştır. 7d’nin doğru olması ve 7e’nin yanlış olması dilsel bir zorunluluktur. Öte yandan, tanımlanan bir genel terimin işlemi, işlemlerinde ortak genel terimler bulunan genel terimlerin bir araya getirilmesiyle oluşmaz. İşlemlerinde ortak genel terimler bulunan genel terimleri bir araya getirerek yeni bir işlem oluşturmak ve bunu adlandırmak imkânsızdır. Memeliler kümesinin bazı üyeleri uçmasaydı veya uçanlar kümesinin bazı üyeleri *memeli* olmasaydı *yarasa* denen şeyler olmayacak, dolayısıyla olmayan bir şeyin tanımlanması da söz konusu olmayacaktı. Genel terimleri şeylerden oluşan birer küme olarak düşünmek, farklı kümelerden seçilmiş şeylerle yeni bir küme oluşturmayı mümkün kılar. Dolayısıyla yeni oluşturulmuş bir kümenin kaplamındaki şeyler, daha önce başka kümelerde bulunduğundan önceki kümeleri karşılayan tümeler, yeni oluşturulmuş kümenin işlemi tanımlamak için kullanılır.

İçlem ve kaplam arasındaki öncelik sorununu “küme - tip” ayrımı üzerinden ele alan Armstrong “Kümeler mi tipleri oluşturur, yoksa tipler mi kümeleri oluşturur?” sorusunun cevabını arar. Bir şey

olarak bir elektron, elektronlar kümesinin bir elemanı olduğu için mi o türdendir yoksa elektron özelliği gösterdiği için mi bu kümenin elemanıdır? Bir yapıt beğenildiği için mi güzeldir güzel olduğu için mi beğenilir? Bir davranışı, erdemli olduğu için mi Tanrı beğenir yoksa Tanrı beğendiği için mi erdemlidir? Bu soru, farklı kavram ve sözdizimsel yapılarda, ontoloji ve epistemolojiden estetik ve etiğe, tüm felsefe alanlarını meşgul etmiştir (Armstrong, 2017, s. 58-59). Platon'un Kratylos diyaloguna kadar giden bu tartışmada, kaplama öncelik veren taraf gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkinin uzlaşımına ortaya çıktığını (doğal bir nedeninin olmadığını) savunurken işleme öncelik veren anlayış gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkinin nedenli olduğunu kabul eder.

7a'da yarasa genel teriminin işleminde uçan ve memeli genel terimlerinin bulunmasının sebebi uçan ve memeli genel terimlerinin işlemlerinde ortak genel terimlerin bulunması değil, uçan ve memeli şeylerin var olmasıdır. Her ne kadar duyuşal karşılığı olmayan *sevgi, cesaret, karamsarlık, adalet, dev, peri, hortlak, anka kuşu, pegasus* gibi deyimler ilk bakışta kaplamı olmadığı halde işlemleri olan tümeller gibi düşünülse de bu tümellerin duyuşal karşılığı olanlardan farkı yoktur. Hissedilen her duygu gibi zihinde oluşan her hayal de bir "şey"dir. Şeyler duyuşal olabildiği gibi duyuşal olmayabilir. Dolayısıyla önce şeyler vardır. Tümeller var olan şeylerin sonucudur.

Tekil Önermeler

Grünberg'e göre bir tümel kaplamındaki her bir şeye uygulanabilmelidir. Dahası genel terim olarak kullanıldığında bir tümeli tanımlayan her tümel, tanımladığı tümelin kaplamındaki şeylere uygulanabilmelidir. Tümellerin kaplamındaki şeylerle kurduğu bu bağlantıya "uygulama bağlantısı" denir (Grünberg, 2006, s. 117).

Bir küme, bazı şeyler arasında ortak bir özelliğin (veya özelliklerin) fark edilmesiyle oluşabilir. Ortaya çıkan kümeyi karşılayan tümelin, kümede bulunan tüm şeylerin ortak özellikleriyle zorunlu bir ilişkisi olmalıdır. Her biri birer tümel olan bu ortak özellikler söz konusu tümeli tanımlayan yani onun işlemini oluşturan tümellerdir. Tanımlanan bir genel terimi tanımlayan genel terim (veya genel terimler), deneyimlere bağlı olarak ortaya çıkar. Sürecin deneysel/deneyimsel yönünü atlayarak dil içi zorunluluğu, analitik bir kesinlik olarak yorumlamak, genel terimlerin kaplamını, dolayısıyla genel terimlerin şeylerle olan uygulama bağlantısını ihmâl etmek olur.

8a. *Pamuk beyaz ve yumuşaktır.*

önermesinde (bu genel önermenin mutlak bir tanım olduğu varsayımıyla) pamuk olan tüm şeyler beyaz ve yumuşak olmak, aynı şekilde beyaz ve yumuşak olan tüm şeyler pamuk olmak zorundadır. Bu durumda pamuk, beyaz olan şeylerin kümesi ile yumuşak olan şeylerin kümesinin "kesişim kümesi"dir. Bir kesişim kümesi olması sebebiyle pamuk olan şeylerin kümesi beyaz olan şeylerin kümesinin ve yumuşak olan şeylerin kümesinin ayrı ayrı "alt küme"si olmak zorundadır. Tanımlanan bir genel terimin kaplamı kendisini tanımlayan genel terimin (veya genel terimlerin ortak) kaplamından daha fazla şeye sahip olamaz. Dolayısıyla bir genel terim kendisinden daha dar kaplamalı bir genel terimle (veya genel terimlerle) tanımlanamaz.

8b. *Pamuk beyazdır.*

önermesinin doğru olması hâlinde

8c. *Beyaz pamuktur.*

önermesinin yanlış olmasının sebebi, beyaz olan şeylerin pamuk olan şeylerden fazla olmasıdır.

Mutlak bir tanımda öznedeki ve yüklemdeki genel terimlerin kaplamı birbirine eşit olmalıdır ve tanım önermelerinin tümevarım süreci " \leftrightarrow " (ancak ve ancak) mantıksal değişmezi ile ifade edilmelidir (Grünberg, 1999, s. 27).

$(\forall x) (x \text{ pamuktur} \rightarrow x \text{ beyazdır} \wedge x \text{ yumuşaktır})$

önermesi

$(\forall x) (x \text{ beyazdır} \wedge x \text{ yumuşaktır} \rightarrow x \text{ pamuktur})$

biçiminde ifade edildiğinde aynı doğruluk değerinde olmalı ve bu tanım önermesi

$(\forall x) (x \text{ pamuktur} \leftrightarrow x \text{ beyazdır} \wedge x \text{ yumuşaktır})$

biçiminde gösterilmelidir. Ancak bu yazıda tanım amaçlı oluşturulmuş her genel önerme, amacını gerçekleştirip gerçekleştirmediğine bakılmaksızın, başka bir deyişle mutlak bir tanım olup olmadığına bakılmaksızın, tanım olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak yüklemdeki genel terimin (veya genel terimlerin ortak) kapsamı özneadaki genel terimin kapsamına eşit veya ondan geniş olmalıdır. *8a'*da *beyaz ve yumuşak* olan şeylerin niceliği, *pamuk* olan şeylere eşit olabileceği gibi *pamuk* olan şeylerden fazla da olabilir. Öyleyse tanım önermeleri " \rightarrow " (koşul) mantıksal değişmezi ile ifade edilmelidir.

Benzer şekilde

8d. Beyaz ve yumuşak olan şey pamuktur.

önermesi, *8a'*nin doğru olması hâlinde, doğru kabul edilemez. *8d'*nin doğru olması hâlinde ise *8a* doğru olamaz. Yani *8a* ve *8d* aynı genel önermenin farklı ifade biçimleri değildir. *8d'*nin bir tanım olarak doğru olması pamuk olan şeylerin beyaz ve yumuşak olan şeylerden az olmadığı varsayımla mümkündür.

Bu varsayım göz ardı edildiğinde *8d*

8e. [Bu/Şu/O] beyaz ve yumuşak şey pamuktur.

gibi bir tekil önerme olarak bağlama bağımlı doğrulanabilir. *8e'*nin tümevarım süreci, bir şeye karşılık gelmek üzere *x* ile ifade edilirse öyle bir *x vardır ki x beyazdır ve x yumuşaktır ve x pamuktur*. Bu ifadenin niceleyiciler ve mantıksal değişmezler kullanılarak gösterimi şöyledir:

$(\exists x) (x \text{ beyazdır} \wedge x \text{ yumuşaktır} \wedge x \text{ pamuktur})$.

Terimler arasındaki kapsam ilişkisi kendiliğinden bir işlem ilişkisi ortaya koyduğundan, tanımlanan bir deyim olarak özne, tanımlayan bir terim olarak yüklemle zorunlu (zorunluluk " \rightarrow " ile gösterilmiştir) bir ilişki kurar. Ancak özne ile yüklem arasındaki işlem bağlantısını, genel terimin mutlak tanımı, başka bir deyişle analitik kesinlik olarak kabul etmek, yüklem kapsamının öznenin kapsamından geniş olabileceği olasılığını göz ardı etmek anlamına gelir. Kapsamı öznenin kapsamından geniş olan yüklemdeki genel terimlerden, öznenin işlemi eksiksiz olarak karşılaması beklenemez. Öyleyse genel terimin mutlak tanımını ortaya koyup koymamasına bakılmaksızın genel önermeler, genel bir yasayı ortaya koyan önermeler olarak değerlendirilmeli ve bu sebeple genel önermelerin öznesi, genel terim olarak kullanılan bir tümel (dilbilimdeki karşılığıyla "sözlük ögesi") olarak kabul edilmelidir.

9a. Yumuşak kabuklu kaplumbağa akciğer, deri ve ağız içi solunumu yapar.

önermesinin öznesi olan *yumuşak kabuklu kaplumbağa* deyimini bir tümeldir. Özneadaki deyim tek bir genel terim olduğundan *9a'*nin öznesi

9b. Bazı kaplumbağalar yumuşak kabukludur.

9c. Bazı yumuşak kabuklular kaplumbağadır.

tekil önermelerinden elde edilemez. Dolayısıyla 9b' den elde edilen *yumuşak kabuklu kaplumbağa*, *yumuşak kabuğa sahip kaplumbağa*, *kaplumbağanın yumuşak kabuklusu*, *kaplumbağanın yumuşak kabuklu olanı* gibi deyimler ve 9c' den elde edilen *kaplumbağa olan yumuşak kabuklu*, *yumuşak kabuklunun kaplumbağa olanı* gibi deyimler birer tümel olarak değil, aralarında anlam ilişkisi bulunan terimlerin oluşturduğu önermeler olarak değerlendirilmelidir. Bu durumda 9b ve 9c' den elde edilen söz konusu deyimler de bu önermelerle aynı önermesel anlama sahip tekil önermelerdir.

Bir deyim tekil önerme olması için cümle olması zorunlu olmadığından bir dilin sözdizimsel koşullarını sağlayan her deyim ilgili dile ait bir tekil önerme olabilir. Örneğin 9b ve 9c' den elde edilen söz konusu deyimler Türkçede tamlamaya dönüşürken tekil önermelerin yüklemi tamlayan, öznesi ise tamlanan olmuş; "özne - yüklem" uyumunun yerini "tamlayan - tamlanan" uyumu almıştır.

Genel önermeler olmadıklarından 9b ve 9c' de yüklem öznelere işlemi oluşturan genel terimler barındıramaz. 9b' de *yumuşak kabuklu* olmak *kaplumbağa* olmanın ve 9c' de *kaplumbağa* olmak *yumuşak kabuklu* olmanın koşulu değildir.

Aralarında kaplam ve işlem ilişkisi olmayan terimler yasaları ifade eden genel önermeler oluşturmadığından böyle terimlerden oluşan önermeler, ancak belirli bir bağlamla ilişkili olarak doğrulanabilirler. Terimleri arasında kaplam ve işlem ilişkisi bulunmayan tekil önermelerde yüklemdeki terimin (veya terimlerin), öznedeki terimi tanımlaması beklenemez. Çünkü özne kavram değil, şeydir. Şey tanımlanamaz, ancak betimlenebilir. Russell şeylerin niteliklerine göre değil, uzay-zamana göre tanımlanmasının sağduyuya uygun olduğunu söyler. Çünkü aynı niteliklerin farklı şeylerde bulunması mümkünken aynı uzay-zamanda farklı şeylerin bulunması imkânsızdır (Russell, 2013, s. 112-113).

Öznesi şey olan tekil önermeler, bir bakıma, "betimsel" önermelerdir. Bağlama bağımlı olduğundan betimleme yapılan bir önermenin doğrulanması da terimler arasındaki zorunlu anlam ilişkisi (kaplam - işlem ilişkisi) üzerinden değil, şey ile ona uygulanan özellik arasında gözlemlenen uygunluk üzerinden yapılabilir. Bağlama göre şeye uygulanan her özellik bir tekil önerme oluşturur.

10a. *Çiçeklenmiş ağaçlar hışırtilıyla sallanıyordu.*

önermesinin tümevarım süreci

$(\exists x) (x \text{ ağaçtı} \wedge x \text{ çiçeklenmişti} \wedge x \text{ hışırtilıydı} \wedge \text{sallanıyordu})$

biçiminde gösterilir. 10a aslında

10b. *[Bu/şu/o] şeyler ağaçtı.*

10c. *[Bu/şu/o] şeyler çiçeklenmişti.*

10d. *[Bu/şu/o] şeyler hışırtilıydı.*

10e. *[Bu/şu/o] şeyler sallanıyordu.*

gibi dört önermeden oluşmuştur. 10a' da genel terim olarak kullanılan *çiçeklenmiş*, *ağaç*, *hışırtilı*, *sallanıyor* tümelleri arasında zorunlu anlam ilişkisi yoktur. Dolayısıyla farklı sözdizimlerine sahip

10f. *Çiçeklenmiş ağaçlar sallanarak hışırtdıyordu.*

10g. *Hışırtilıyla sallanan ağaçlar çiçeklenmişti.*

10h. *Hışırtilıyla sallananlar çiçeklenmiş ağaçlardı.*

10i. *Ağaçlar çiçeklenmiş bir hâlde, hışırtilıyla sallanıyordu.*

gibi önermeler 10a ile aynı önermesel anlama (bu nedenle aynı doğruluk değerine) sahiptir. Şey ile özelliği belli bir bağlamda bir araya getiren her deyim, dilin sözdizimine uygun olduğu sürece, bir tekil önermedir.

11a. *Limon sarıdır.*

gibi bir genel önermen (Temimhan, 2007, s. 28-29) sözdizimsel olarak cümle olmak zorundadır. Bu sebeple *limon*, *sarı* olarak 11a'da tanımlandıktan sonra bu iki terimin artık bir araya gelebileceği başka bir sözdizimi yoktur. Yani *sarı limon* gibi deyim 11a biliniyorken mümkün değildir. Öte yandan

11b. *Limon çürüktür.*

gibi bir önermenin terimleri arasında tanımsal bir ilişki yoktur. Yani çürük, limonun içlemi olan bir genel terim değildir. Bu sebeple çürük limon, çürük ve limon gibi farklı sözdizimsel formlar mümkün deyimler olarak 11b ile aynı önermesel anlama sahip tekil önermelerdir.

Benzer şekilde

12a. *Kalem yazı yazar.*

önermesi bir yasa olarak (bir genel önerme olarak) ortadayken *yazı yazan kalem* gibi iki terimden oluşmuş bir deyim mümkün değildir. Çünkü *yazı yazan kalem* deyimini cümle olmadığından genel önerme olarak kabul edilemez. Cümle olmayan bir sözdizimi ancak tekil önerme olabilir. Diğer yandan *yazı yazan kalem* deyimini tekil önerme de olamaz. 12a'da *kalem* terimini tanımlayan *yazı yazar* deyimini artık *kalem* tümelinin içleminde. Bir tümel içlemindeki tümelle betimlenemez. Yani *limon*, *sarı* olmak zorundaysa *kalem* de *yazı yazmak* zorundadır. Dolayısıyla *sarı limon* deyimini gibi *yazı yazan kalem* deyimini de iki terimden oluşmuş bir deyim olamaz. Bununla birlikte

12b. *[Bu/şu/o] kalem yazı yazmaz.*

önermesindeki *yazı yazmaz* deyimini ve

12c. *[Bu/şu/o] kalem iyi yazı yazar.*

önermesindeki *iyi yazı yazar* deyimini *kalem* tümelinin içleminde, yani tanımında yoktur. Bu sebeple *yazı yazmayan kalem* 12b'yle, benzer şekilde *iyi yazı yazan kalem* 12c'yle aynı önermesel anlama sahip tekil önermelerdir.

Gönderim

Tekil önermelerde, şeylere uygulanmak üzere genel terimler kullanılır. Ancak dikkat edilirse, bu genel terimlerden biri "gönderim" yapmak üzere seçilir. Gönderim yapan genel terim, şeye uygulanan genel terimler arasından sözdizimsel bakımdan özne olarak seçilen terimdir. 11b'de *limon* ve *çürük* genel terimleri aynı şeye uygulanmış, ilgili şeye gönderim yapılmak üzere *limon* genel terimi seçilmiştir (başka bir deyişle özne *limondur*). 12b'de ve 12c'de ise gönderim yapmak için *kalem* genel terimi seçilmiştir. Her ne kadar öznenin sözdizimsel bir görünümü olsa da bu görünüm, özne olmanın sebebi değil sonucudur. Çünkü genel önermelerde olduğu gibi tekil önermelerde de özne olmanın anlamsal koşulu (veya koşulları) vardır. Aralarında kaplam - içlem ilişkisi olmayan genel terimleri barındıran tekil önermelerde, şeylere uygulanan genel terimler arasından gönderim yapan genel terimin seçimine etki eden anlamsal koşula (veya koşullara) ilişkin iki farklı yaklaşımın karşılaştırılmasıyla bir değerlendirme yapmak mümkündür:

Bu yaklaşımlardan ilki Aristo'nun *Kategoriler* adlı yapıtından çıkarılabilir. Yüklemeleri on başlıkta (Aristoteles, 2021, s. 23) sınıflandırdığı bu yapıtında Aristo "öz" (cevher) adını verdiği bir kategoride aralarında tür - cins ilişkisi bulunan tümelleri ele alır. Genel terim olarak kullanılan bu tümeller, bir

başka tümeli tanımlayabildiği gibi bir şeye gönderim de yapabilir. Bu bakış açısıyla bir şeyin birden fazla özü bulunabilir. Aralarında tür - cins ilişkisi bulunan tümeller üzerinden düşüncesini açıklamaya çalışan Aristo, *hayvanın* tür olarak *insanı*, benzer şekilde *bitkinin* tür olarak *ağacı* tanımlayabildiği gibi *hayvan* ve *bitkinin* şeylere gönderim yapabildiğini söyler. Ancak türün tanımında cinse göre daha fazla bilgi bulunduğundan şeye gönderim yapılmak üzere cins yerine daha çok tür kullanılmalıdır. Türler ile ilgili olarak cinsler doğrulanabilse de tersi yapılamaz. Bu sebeple tür, cinse göre daha öncelikli bir özdür. Öyleyse *hayvanla* değil *insanla*, benzer şekilde *bitkiyle* değil *ağaçla* gönderim yapılmalıdır. Çünkü *insan hayvandan*, *ağaç bitkiden* daha öncelikli özlerdir (Aristoteles, 2021, s. 24-25).

Arsito'ya göre şeylere gönderim yapılmak üzere öz dışındaki kategorilere ait yüklemeler daha kullanışsızdır. Şeylerin bir parçası (veya bir özelliği) olarak onlardan ayrılamayan, varlığı ancak şeylerin varlığına bağlı olan "nitelik" kategorisi bunlardan biridir. Nitelik kategorisine ait yüklemeler bir şeyi betimleyebilir, ancak ona gönderim yapamaz. Bir nitelik olarak *beyaz*, ancak şeyler üzerinde görülebilir. Hiçbir şey yokken *beyaz* da yoktur. Öyleyse bir şeye *beyaz* genel terimi yüklenebilir, ancak bir şeye *beyaz* diyerek gönderim yapılamaz (Aristoteles, 2021, s. 24).

Görüldüğü gibi biçimsel mantıkta tümel önermelerden hareketle terimler arasında kurulan "tür - cins - ayırım" ilişkisi, tekil önermelerde gönderim yapan genel terimin seçimine dayanak olmuştur. Ancak Grünberg'e göre bir türe en yakın cinsi tespit etmek ilkece mümkün olmadığından cinsler arasında her kullanımda geçerli bir sınıflandırma yapılamaz (Grünberg, 1999, s. 26-27).

13a. *İnsan akıllı hayvandır.*

önermesinde bir tür olan *insana hayvandan* daha yakın cinsler (*omurgalı*, *memeli*, *yapay zekâ* gibi) her zaman bulunabilir. Ayrıca cinsin yakınlığı kullanıldığı önermeye göre değişir. Cinsler arasındaki hiyerarşi ortadan kalktığında tür - cins ayırımı da kendiliğinden ortadan kalkar. Öte yandan 13a'da *akıllı* da *hayvan* gibi bir tümeldir. Yani *insan* kümesi *hayvan* kümesi ile *akıllı* kümesinin kesişim kümesidir. Dolayısıyla ayırım - cins ayırımının da nesnel bir karşılığı yoktur. Şeye yüklenen genel terimler arasından onu bağlamındaki diğer şeylerden ayırmak üzere en kullanışlı olanı seçilir. Yani doğru bir gönderimden değil, uygun veya başarılı gönderimden söz edilebilir.

Kitap ve *kalın* gibi iki genel terimin yüklenebildiği *x* gibi bir şeye gönderim yapılırken söz konusu iki terim arasından bağlama uygun bir seçim yapılmalıdır. Tekil önermenin betimlediği *x*'in bulunduğu bağlamda *kitap* genel teriminin yüklenebildiği başka şeyler yoksa *x*'e *kitap* ile gönderim yapılabilir. Ancak *kitap* genel teriminin yüklenebildiği başka şeyler varsa *x*'e *kalın* ile bir gönderim daha yapmak gerekebilir.

14a. A — *Kitabı bana uzatır mısın?*

B — *Hangisini?*

A — *Kalın olanı.*

14a'daki diyalogda görüldüğü gibi *x*'e gönderim yapılmak üzere *kitap* genel terimi kullanılmış, ancak *x*'in bağlamı bu gönderime uygun olmadığından olsa gerek iletişim aksamıştır. Sonrasında *kalın* genel terimiyle *x*'e gönderim yapılarak iletişime devam edilmiştir.

Kitap ve *kalın* genel terimlerinin yüklendiği *x*'e *kitap* ile gönderim yapıldığında

14b. *[Bu/şu/o] kitap kalındır.*

önermesi, *kalın* ile gönderim yapıldığında ise

14c. *[Bu/şu/o] kalın [şey] kitaptır.*

önermesi elde edilir. Bu durumda *kalın kitap*, *kitabın kalın olanı* deyimleri 14b ile aynı önermesel anlama sahipken *kitap olan kalın [şey]*, *kalın [şey]in kitap olanı* deyimleri ise 14c ile aynı önermesel anlamdadır.

Tekil Terimler

Genel terim olarak kullanılan bir deyim farklı önermelerde farklı şeylere gönderim yapabilir. Bu sebeple, şeye gönderim yapan bir genel terimi şeyin “ad”ı (dilbilimsel karşılığıyla “özel ad”) olarak görmemek gerekir. Bir deyim bir şeyin adı olabilmesi için her önermede aynı şeye gönderim yapması, dolayısıyla hiçbir önermede o şeyden başka bir şeye gönderim yapmaması gerekir. Ayrıca bir şeyin adı olan deyim kullanıldığı herhangi bir önermede, başka hiçbir deyim söz konusu şeye gönderim yapamaz. Şeylerin adı olarak böyle deyimler şeylerle “adlandırma bağlantısı” kurarlar. Bir deyim yüklem olabilmesi için farklı farklı şeylere, dilsel koşullara bağlı olarak uygulanabilmesi gerektiği göz önünde bulundurulduğunda, şeylerin adı olan deyimlerin yüklem olması imkânsızdır. Farklı şeylere gönderim yapmayan terimler, çıkarımla elde edilmediğinden bu terimlerin gönderim yaptığı şeylerle aralarında nedensel (veya zorunlu) bir ilişki de söz konusu değildir. Bir kişinin adının Ahmet olmasının bir nedeni olamaz. Nedenselliğin ortadan kalkmasıyla kaplamdan ve içlemden yoksun olan böyle deyimler gönderim yaptıkları şeyin adı olarak kullanıldıkları her önermenin öznesi olurlar. Hep aynı şeye gönderim yapan, gönderim yaptığı şeyle aralarında nedensel bir ilişki bulunmayan ve kullanıldıkları her önermede özne olmak zorunda olan böyle deyimlere “tekil terim” denir.

Grünberg tekil terimi şeylerle arasında “gösterme bağlantısı” veya “adlandırma bağlantısı” olan deyim olarak tanımlıyor. Ona göre tekil terim bir önermede tek bir şeyi gösteren (veya adlandıran) deyimdir. Bu yaklaşımla her tekil önermede bir tekil terim olmak zorundadır. Grünberg günlük dillerde (başka bir deyişle doğal dillerde) ve teknik dillerde (başka bir deyişle yapay dillerde) kullanılan tekil terimleri ayrıntılı bir semiotik sınıflandırmayla ele alır (Grünberg, 2006, s. 87-111). Ancak bu yazıda tekil terim dar anlamda ele alınmıştır. Grünberg’in sınıflandırmasındaki “ilkel basit tekil terim”ler başlığı altında yer alan “özel ad”lar sınıfı dışındaki sınıflarda tanımlanmış deyimler bu yazıda basit tekil terim olarak kabul edilmemiştir. Çünkü özel adların dışında kalan ilkel basit tekil terimlerin her biri bir bileşik tekil terimin kısaltmasıdır (veya bir bileşik tekil terime götürülebilir). Bileşik tekil terimler ise aslında birer tekil önermedir. Bu yazıda, tekil önermelerin şeyleri konu alan önermeler olduğu kabul edilmekle beraber, her tekil önermede tekil terim bulunmasının zorunlu olduğu yargısı benimsenmemiştir.

Şey hakkında bilgi vermek üzere oluşturulan bir tekil önerme, şeye yapılan gönderim üzerinden bir betimleme yapar. Kuramsal olarak şeylerin sonsuz sayıda özelliği olduğundan, onları betimlemek üzere sonsuz sayıda tekil önerme oluşturulabilir. Ancak şeyi betimleyen hiçbir özellik (ister şeye gönderim yapsın ister yapmasın) onunla özdeş değildir. Bu bakımdan, şeyin adı olarak tekil önermenin öznesi olan bir tekil terimle özdeş bir betimleme söz konusu olamaz. Sonsuz özelliğe sahip bir şeyi ancak bazı özellikleriyle (tüm özellikleriyle değil) tanımak mümkündür.

15a. *Ahmet öğrencidir.*

15b. *Ahmet çalışkan bir öğrencidir.*

15c. *Ahmet sınıfın en çalışkan öğrencisidir.*

önermelerinde *Ahmet* hakkında farklı bilgiler verilmiştir. İlk bakışta bu önermelerden bazılarının *Ahmet*'i belirli hâle getirmek (diğer şeylerden seçilebilir hâle getirmek) üzere daha kullanışlı olduğu düşünülebilir. 15a'dan elde edilen *öğrenci [olan] Ahmet* deyiminin (bu deyim de bir tekil önermedir) 15b'den elde edilen *çalışkan bir öğrenci [olan] Ahmet* deyimine kadar bilgi içermediği açıktır. Hatta 15c'den elde edilen *sınıfın en çalışkan öğrencisi [olan] Ahmet* deyimini ilk iki önermeden elde edilen deyimlere göre *Ahmet* hakkında daha çok bilgi içerir. Ancak böyle bir karşılaştırma üzerinden, tekil önermeler arasında

şeyleri belirli hâle getirme yetkinliği bakımından bir derecelendirme (veya bir sınıflandırma) yapmak yanlıştır. 15a gibi bir önermede *Ahmet* tekil terimi ile başarılı bir gönderim yapılırken daha fazla bilgi içeren 15b veya 15c gibi önermelerde başarısız bir gönderim yapılabilir. Ancak, başarılı veya başarısız, üç önermede de *Ahmet* tekil terimi ile bir gönderim yapılmıştır.

Betimleme ve Belirlilik

Tekil önermeye konu olan şeyin iletişimin tarafları arasında yeterli düzeyde belirlenmiş olmasıyla başarılı bir gönderim mümkün olur. Ancak ister tekil terimle ister genel terimle yapılsın bir gönderimin başarısı, söz konusu tekil önermenin yüklemine yapılmış olan betimlemeden tamamen bağımsızdır. Bağlama bağımlı olarak doğrulandığından yüklemde yapılan betimlemenin, söz konusu tekil önermedeki gönderimin başarısına bir katkısı olamaz. Her ne kadar “belirli - belirsiz” olarak ikili bir karşıtlık üzerinden bir yönünün veya her iki yönünün işaretlendiği bir kategori olarak doğal dillerde belirliliğin sözdizimsel koşulları tanımlansa (Yılmaz, 2021, s. 113-114, 18. dipnot) da herhangi bir betimleyici deyim bir şeyi, bağlamından bağımsız olarak kendinde var olan (sözlüksel veya sözdizimsel) yetkinliği sayesinde belirli kılması olanaksızdır. Başarılı bir gönderim, iletişimin tarafları arasında iletiye konu olan şey üzerinde gerçekleşmiş olan uzlaşının sonucudur. Uzlaşım (dolayısıyla başarılı bir gönderim), iletinin önermesel anlamından bağımsızdır ve tamamen bağlama göre şekillenir.

Önermenin, ister genel önerme ister tekil önerme olsun, yüklemine genel terim olduğu unutulmamalıdır. Bu durumda genel önermenin yüklemine yapılan tanımlamayla tekil bir önermenin yüklemine yapılan betimleme arasında sözlüksel veya sözdizimsel farklar aramak boşunadır.

16a. *Kitap en hakiki dosttur.*

16b. *Babam en hakiki dosttur.*

16c. *Ahmet en hakiki dosttur.*

önermelerinin yüklemi (en hakiki dosttur deyimini) aynıdır. Ancak öznesi genel terim olduğundan 16a genel önerme iken öznelerinde bir şeye gönderim yapılan 16b ve 16c tekil önermelerdir. Görüldüğü gibi genel önerme ile tekil önerme arasındaki ayrım, özne üzerinden yapılırken yüklem bu ayırmada işlevsizdir.

İster genel terim ister tekil terim kullanılsın, bağlama bağlı olması sebebiyle şeye yapılan gönderimin başarısı uzlaşımına bağlıdır. Bu sebeple tekil önermenin öznesinin bağlamla ilişkisini kuran (açık veya örtük) başka bir tekil önerme (veya tekil önermeler) bulunmalıdır. Yani her tekil önerme, iletişim öncesinde taraflarca üzerinde uzlaşmış öncül tekil önermenin (veya öncül tekil önermelerin) ardıdır.

17a. *Çocuk ağlıyordu.*

tekil önermesinin doğrulanabilmesi için *çocuk* genel teriminin gönderim yaptığı şeyi daha önce betimlemiş

17b. *Ağacın altında bir çocuk vardı.*

gibi bir öncül gereklidir. Bu durumda 17b, 17a'nın öncülüdür. Her iki önerme tek cümlede birleşebilir:

17c. *Ağacın altındaki çocuk ağlıyordu.*

Ancak 17b'nin (ve dolayısıyla 17c'nin) de bir öncüle ihtiyacı vardır. Çünkü bir şeye gönderim yapan *ağaç* genel terimi de bağlama bağlı olarak anlamlandırılabilir.

17d. *Kaldırımın kenarında bir ağaç vardı.*

Şimdi de bir başka şeye gönderim yapan *kaldırım* genel teriminin bağlamı için bir öncül gereklidir. Öncül önermeler bu şekilde birbirine bağlanarak sürüp gider.

Aynı tespit tekil terimlerle yapılan gönderimler için de geçerlidir:

18a. *İstanbul günlük suç sayısının fazla olduğu bir yerdir.*

tekil önermesinin doğrulanabilmesi için *İstanbul* tekil teriminin gönderim yaptığı şeyi betimlemiş

18b. *İstanbul Türkiye'nin en kalabalık şehridir.*

gibi bir öncül gereklidir. Her iki önerme tek cümlede birleşebilir:

18c. *Türkiye'nin en kalabalık şehri olan İstanbul günlük suç sayısının fazla olduğu bir yerdir.*

Ancak 18b'deki (dolaysıyla 18c'deki) *Türkiye* tekil teriminin gönderim yaptığı şeyi de betimlemiş

18d. *Türkiye Asya ve Avrupa'nın keşiştiği yerde bir ülkedir.*

gibi bir öncüle ihtiyacı vardır. 18d'de de *Asya* ve *Avrupa* tekil terimlerinin gönderim yaptığı şeyleri betimlemiş öncülleri gerektirdiği açıktır.

Görüldüğü gibi her gönderim bir öncülü gerektirir ve her öncül bir başka öncülün ardıdır. Öyleyse mutlak öncül bir tekil önerme (öncülü olmayan bir tekil önerme) yoktur. Mutlak öncülün imkânsızlığı, tekil önermeyi bağlama bağımlı hâle getirirken önermeye konu olan şeyin tanımlanmasını engeller. Tanım yapmayan bir önermenin (tekil önermenin) terimleri arasında özdeşlik olamaz. Çünkü bir şey ancak kendisiyle özdeştir. Şeyle özdeş olmadığından şeyi betimleyen bir deyim aynı şeyi betimleyen bir diğer deyimle de özdeş olamaz. Aynı şeyi betimleyen deyimler arasında özdeşlik kurulması durumunda önemli iletişim sorunları ortaya çıkar. Grünberg tekil terimlerin (Grünberg'in tekil terimlerini betimleyici deyimler olarak anlamak gerekir) kullanımıyla ilgili üç önemli ilke sayar: a. tek anlamlılık ilkesi, b. konu ilkesi, c. değiş tokuş edilebilme ilkesi. Bu ilkelerin göz ardı edilmesi durumunda bazı paradokslar ortaya çıkar.

Aynı şeyi betimleyen deyimler arasında özdeşlik kurulması, "değiş tokuş edilebilme ilkesi"nin göz ardı edilmesiyle ilgili bir paradoksa sebep olur. Örneğin *Scott Waverley'in yazarıdır* önermesinden yola çıkarak *Scott = Waverley'in yazarı* özdeşliğinin kurulması hâlinde *IV. George Scott'un Waverley'in yazarı olup olmadığını bilmek istiyordu* cümlesi *IV. George Scott'un Scott olup olmadığını bilmek istiyordu* biçimine dönüşebilir (Grünberg, 2019, s. 40-45).

Bu paradoksun giderilmesi için Grünberg, Russell'in çözüm önerisini irdeleyerek betimlemelerin mantıksal örgüsünü çözümlenmeye çalışır. Özdeşlik sorununu tanım sorunu üzerinden ele alarak yöntemleri bakımından tanımları ikiye ayırır: a. dolaysız tanımlar, b. dolaylı tanımlar. Dolaysız tanım $I = Dk J(x \text{ } I \text{ 'dir. Demek ki } x \text{ } J \text{ 'dir})$ biçiminde ifade edilirken dolaylı tanım $\dots I \dots = Dk J(x \text{ } I \text{ 'nin içinde bulunduğu önermedir. Demek ki } x \text{ } J \text{ 'dir})$ biçiminde ifade edilir. Genel terim dolaysız olarak (*İnsan akıllı hayvandır* genel önermesinde doğrulanması gibi) tanımlanabilirken tekil terimi betimleyen deyim, ancak dolaylı olarak (*Scott Waverley'in yazarıdır* tekil önermesinde *Scott'u* betimleyen *Waverley'in yazarı* betimleyici deyiminin *Waverley'in yazarı İskoçlaylıdır* önermesinde doğrulanması gibi) tanımlanabilir (Grünberg, 2019, s. 40-52).

Öyleyse

19a. *Ahmet Ali'nin en büyük oğludur.*

gibi bir tekil önermeden *Ahmet = Ali'nin en büyük oğlu* özdeşliği çıkarılamaz. Gerçi *Ahmet* tekil teriminin yerine *Ali'nin en büyük oğlu* deyiminin kullanılacağı önermelerle karşılaşmak

mümkündür, ancak tekil terim yerine onu betimleyen deyimın başka önermelerde özne olarak kullanılması iletişimin tarafları arasındaki uzlaşmaya bağlıdır.

19b. *Ahmet bugün toplantıya katılmadı.*

tekil önermesinin,

19c. *Ali'nin en büyük oğlu bugün toplantıya katılmadı.*

biçiminde ifade edildiğinde aynı doğruluk değerinde olduğu açıktır, ancak böyle bir değişikliğin yapılabilmesi için 19b'nin ve 19c'nin öncülü olan 19a, İletin muhatabı (veya muhatapları) tarafından bilinmelidir. Yani 19a'yı bilmeyen bir muhatap 19b'yi anlamlandırıp 19c'yi anlamlandıramazken 19a'yı bilmeyen bir başka muhatap 19c'yi anlamlandırıp 19b'yi anlamlandıramayabilir. Bu durumda 19c'yi anlamlandıramayan muhatap için

19d. *Ali'nin en büyük oğlu Ahmet bugün toplantıya katılmadı.*

önermesinde Ahmet teriminin gönderim yaptığı şey Ali'nin en büyük oğlu deyimıyla veya 19b'yi anlamlandıramayan muhatap için

19e. *Adı Ahmet olan Ali'nin en büyük oğlu bugün toplantıya katılmadı.*

önermesinde Ali'nin en büyük oğlu teriminin gönderim yaptığı şey adı Ahmet olan deyimıyla belirli hâle getirilmek istenmiş gibidir. Ancak gerek 19d'nin gerekse 19e'nin öznelerinde gönderim yapılan şeyi betimleyen deyimler (gönderim yapan terim de aslında betimleyici bir terimdir), birer yüklemdirler ve yüklem farklı şeylere uygulanabilen genel terimlerdir.

Aslında 19d'de (ve aynı şekilde 19e'de) aynı şeyi konu alan üç adet tekil önerme vardır. Bu önermelerin konu aldığı şeyin tözü x ile gösterilirse

19f. *x 'in adı Ahmet'tir.*

19g. *x Ali'nin en büyük oğludur.*

19h. *x bugün toplantıya gelmedi.*

önermeleri ortaya çıkar (bu önermelerin sayısı sonsuza kadar arttırılabilir). Görüldüğü gibi x 'e uygulanan üç yüklem vardır. Diğer bir ifadeyle x , üç farklı şekilde betimlenmiştir. Öte yandan doğal bir dilde şeye ancak bir deyimle gönderimde bulunulabilir. Demek ki x 'e bu üç genel terimin biriyle gönderim yapılmak zorundadır. İletin tarafları bu üç betimleme arasından hangisi üzerinde önceden bir uzlaşma sağlamışsa o betimleme ile x 'e gönderim yapılır. Üzerinde uzlaşma sağlanmış olduğundan x 'i belirli hâle getiren deyim gönderim için seçilen betimlemedir. Gönderim yapmak üzere kullanılan deyim dışındaki hiçbir betimleme x 'i belirli hâle getiremez. Öyleyse 19d'de x 'e gönderim yapan (başka bir deyişle x 'i belirli hâle getiren) deyim Ahmet olduğundan Ali'nin en büyük oğlu ve bugün toplantıya katılmadı deyimleri x 'i belirli hâle getirmeye katkısı olmayan betimlemelerdir. 19e'de ise Ali'nin en büyük oğlu deyimini x 'e gönderim yaptığından adı Ahmet olan ve bugün toplantıya katılmadı deyimleri belirleyici olmayan betimlemelerdir.

Gönderim yapmak üzere kullanılan deyim, üzerinde uzlaşılan bir betimleme olduğundan diğer betimleme (veya betimlemeler) muhatap (veya muhataplar) için yeni bilgi (veya bilgiler) içerir. Tekil önermeler yeni bilgi içeren betimlemeyi iletmek üzere üretilir. Verilmek istenen bilgi tekil önermede yüklemde bulunur) Bu nedenle Türkçede yeni veya önemli bilgiyi taşıyan unsurlar olarak sözcük vurgusu, sözcüğün sonunda bulunan çekim eklerinde; tamlama vurgusu, tamlayan unsurda; cümle vurgusu, yüklem bloğunda ve yüklem en yakınındaki öge üzerindedir. Genel önermede ise durum

tam tersidir. Özne bilinmeyen (tanımlanmaya ihtiyaç duyulan) genel terimken yüklem tanımlayıcı genel terim olarak bilinen (tanımlanmış) bir deyimdir.

Farklı bağlamlar farklı uzlaşımlar gerektirdiğinden farklı iletilerde farklı betimlemelerle şeylere gönderim yapılır. Bununla birlikte daha fazla bağlamda uzlaşsı sağlayabilen betimlemeler gönderime uygun deyimler olarak öne çıkabilirler. Dikkat edilirse 19g'deki betimleme 19h'deki betimlemeye göre daha fazla iletide x' e gönderim yapmak için kullanılabilir. 19f ise diğer iki önermeye göre çok daha fazla iletide x' e gönderim yapmak üzere kullanılabilir. Ancak gönderim için uygun betimlemenin seçiminde belirleyici olan bağlam ve bağlam üzerindeki uzlaşıdır.

Uygulama Bağlantıları

Bir tekil önermenin doğrulanması ister gönderim yapan betimleme olsun ister bunun dışında kalan betimleme (veya betimlemeler) olsun tüm betimlemelerin doğrulanmasıyla mümkündür. $\exists xFx$ (açmak gerekirse '*F'in uygulanabildiği x vardır*') gibi bir betimleme F teriminin x' e uygulanabildiğini veya F teriminin x' i adlandırdığını ifade eder.

Başarısız bir gönderimde bulunan tekil bir önermenin doğrulanamaması Grünberg'in tekil terimlerin kullanımıyla ilgili saydığı üç ilkedden biri olan konu ilkesinin göz ardı edilmesi sonucu ortaya çıkan paradoksun sonucudur. *Bugünkü Fransa kralı keldir* tekil önermesinin öznesinde başarılı bir gönderim yapılmadığından (çünkü Fransa'da günümüzde kral yoktur) önerme doğrulanamamaktadır. Bu önermenin iki betimlemeden (iki tekil önermeden) oluştuğuna dikkat edilmeden sadece yüklemdeki betimleme üzerinden doğrulanmaya çalışılması paradoksa sebep olmuştur.

Bugünkü Fransa kralı keldir.

önermesi

$(\exists x) (x \text{ bugünkü Fransa kralıdır} \wedge x \text{ keldir})$

biçiminde her iki önermede de doğrulanmak zorundadır (Grünberg, 2019, s. 43-45).

20a. *Çocuk ağlıyor.*

tekil önermesi, konu aldığı şeyin (x),

$\text{çocuk}(x) \wedge \text{ağlıyor}(x)$

biçiminde her iki terim için de doğrulanmasını gerektirir. 20a'daki her iki genel terim olan *çocuk* ve *ağlıyor* deyimleri de sadece bir şeye uygulandığından, birli genel terimlerdir (Grünberg, 1999, s. 26).

20b. *Çocuk ve ihtiyar birlikte ağlıyorlar.*

tekil önermesi ise

$\text{çocuk}(x) \wedge \text{ihtiyar}(y) \wedge -\emptyset \text{ birlikte ağlıyor}(x,y)$

gibi üç terim için doğrulanmasını gerektirir. 20b'de *çocuk* ve *ihtiyar* birli genel terimken *ağlamak* ikili genel terimdir.

21a. *Ahmet evlidir.*

tekil önermesi

$\text{Ahmet}(x) \wedge \text{evli}(x)$

iki terim için doğrulanması gerekirken bu terimlerden *Ahmet* deyimi tekil terim olduğundan şeyle arasında adlandırma bağlantısı vardır. Tekil terimler daima birliken genel terimler çoklu

olabilirler. 21a' da birli genel terim olan *evli* deyiminden türemiş bir genel terim başka bir tekil önermede ikili bir genel terim olabilir.

21b. *Ahmet Pelin'le evlidir.*

tekil önermesinde

$Ahmet(x) \wedge Pelin(y) \wedge -\emptyset -le\ evli(x,y)$

genel terim olan *-ø -le evli* deyimini ikilidir. 21b'deki genel terimin iki farklı şeyle kurduğu uygulama bağlantısı *-ø -le evli (y,x)* biçiminde de gösterilebilirdi. Ancak böyle bir uygulama bağlantısına uygun olan

21c. *Pelin Ahmet'le evlidir.*

tekil önermesi olmalıdır. Gerçi 21a ile 21b arasındaki fark genel terimde değişikliğe sebep olmamıştır. Ancak çoğu tekil önermenin doğrulamasında şeyleri temsil eden işaretlerin yer değiştirmesi durumunda şeylere uygulanan genel terim de değişir.

22a. *Masada beş tabak var.*

tekil önermesi

$tabak(x) \wedge beş(x) \wedge masa(y) -da -\emptyset var(y,x)$

biçiminde üç adet birli ve bir adet ikili genel terimin şeylerle kurduğu uygulama bağlantısına sahiptir. 22a ile aynı önermesel anlamdaki

22b. *Masanın üzerinde beş tabak bulunuyor.*

tekil önermesi

$tabak(x) \wedge beş(x) \wedge masa(y) \wedge -nın\ üzerinde -\emptyset bulunuyor(y,x)$

biçiminde aynı sayıda uygulama bağlantısıyla çözümlenir. 22a ile (dolayısıyla 22b ile) aynı önermesel anlamda olan

22c. *Masa, üzerinde beş tabak bulunduruyor.*

tekil önermesi de

$tabak(x) \wedge beş(x) \wedge masa(y) \wedge üzerinde -\emptyset bulunduruyor(y,x)$

biçiminde aynı sayıda uygulama bağlantısıyla çözümlenir. 22a, 22b ve 22c'nin aynı önermesel anlama sahip olmalarının ön koşulu her üç önermenin de eşit sayıda uygulama ve adlandırma bağlantısı içermesidir. Ayrıca uygulama bağlantısı kuran genel terimlerin çoklu dağılımları da eşit sayıda olmalıdır. Yani eşit sayıda çoklu genel terimlerle kurulmuş uygulama bağlantıları olmalıdır. Dahası kurulan uygulama ve adlandırma bağlantılarının tümü aynı şeylere eşit dağılmalıdır. Dikkat edilirse her üç önermede de üç adet birli ve bir adet ikili genel terim şeylerle uygulama bağlantısı kurmuştur. Her üç önermede de genel terimlerin üç adedi birli, bir adedi ikilidir. Ayrıca her üç önermede de *x*'e iki adet birli genel terim, *y*'ye bir adet birli genel terim ve *x* ile *y* arasındaki ilişkiyi göstermek için de bir adet ikili genel terim uygulanmıştır.

Çoklu genel terimlerin birden fazla şeyle kurduğu uygulama bağlantısında önermenin sözdizimine dikkat edilmelidir. Böyle bağlantıları tespit etmek için önce genel terimler silinmeli, yerine şeyleri gösteren işaretler konulmalıdır. Sondan eklemeli bir dil olduğundan Türkçe ifadeler üzerinde silme işlemi yapılırken geriye kalan ekler önüne “-” konularak korunmalıdır. Eğer geriye ek kalmıyorsa “-ø” konulmalıdır. Bu işlem yapılırken aynı şeyi birden fazla göstermeye gerek yoktur. Ardından

şeylerin işaretleri silinip ifadenin sonuna eklenen yay ayraçın içine, cümledeki sırasına göre, arasına “,” konularak yerleştirilmelidir. 22a üzerinde bu iki aşama aşağıdaki gibi gösterilebilir:

birinci aşama: y -da x var

ikinci aşama: $-da$ $-\emptyset$ var (y, x)

Terimlerle şeyler arasında kurulan bağlantılar için farklı gösterimler denenebilir. Örneğin Palmer, terimi köşeli ayraç içine alıp şeyleri temsil eden işaretleri ayraç dışında bırakarak gösterir. Böyle bir çözümlemede *John Mary ile evlidir* önermesinde ikili genel terimin şeylerle kurduğu uygulama bağlantısı [*ile evli olmak*] x, y biçiminde gösterilmiştir (Palmer, 2020, s. 161-162).

Türkçe ifadeler üzerine mantık temelli biçimsel bir anlam çözümlemesi yapan Akşehirli çalışmasının bir bölümünü anlam modellemesine ayırmıştır. Bu modelin temelinde de şeyler (nesnelere) ve tümeller (kümeler) arasındaki ayrım yer alır. Dilsel ifadelerin nesnelere birleşmesi, çalışmada sunulan modelin kabataslak tanımını olarak görülebilir. Bu çözümlemede uygulama ve adlandırma bağlantıları sembolik mantıkta kullanılan tümel ve tikel niceleyiciler aracılığıyla gösterilmiş, mantıksal ilişkiler için ise mantıksal değişmezler kullanılmıştır. Böyle bir çözümlemede *Ayşe siyah bir kedi gördü* cümlesi

$$\exists x(SİYAH(x)) \wedge \exists x(KEDİ(x)) \wedge GÖR(aşşe, x)(\forall x)$$

biçiminde gösterilir. Bu gösterim *bazı x'ler için x siyahtır ve x kedidir ve ayşe x'i gördü* anlamına gelir (Akşehirli, 2022, s.119-125).

Dilsel ifadelerin mantıksal-matematiksel bir çözümlemesini Türkçe üzerinden yapan Özgen ise cümlelerin biçimsel çözümlemesini “Tür Kuramı” başlığı altında yapmayı denemiştir. Özgen’e göre Ali zeki bir öğrencidir önermesinin doğrulanabilmesi Ali zekidir ve Ali öğrencidir önermelerinin birlikte doğrulanmasıyla mümkündür. Dolayısıyla önerme

$$\llbracket \text{zeki bir öğrenci} \rrbracket = \llbracket \lambda x_e . x \text{ zekidir ve } x \text{ bir öğrencidir} \rrbracket$$

biçiminde veya

$$\llbracket \text{zeki bir öğrenci} \rrbracket (x) = (\llbracket \text{zeki} \rrbracket \wedge \llbracket \text{bir öğrenci} \rrbracket) (x)$$

biçiminde gösterilir (Özgen, 2002, s. 262-263).

Adlandırma Bağlantıları

Bir tekil terimin şeyle kurduğu bağlantı olarak adlandırma bağlantısı biçimsel gösteriminde özdeşlik ilkesine dikkat edilmelidir. Bir şey ancak kendisiyle özdeş olduğundan şeyi temsil eden işaretle ancak aynı işaretle özdeş olur ($x=x$ olur). Diğer yandan özdeşlik ilkesinin gereği olarak bir şey kendisiyle ilişki kurması imkânsız olduğundan şeyi temsil eden işaret parantez içinde birden fazla bulunamaz (daha açık bir ifadeyle $F(x, x)$ olamaz). Bu durumda

23a. *Ben Ahmet'im.*

tekil önermesi

$$\text{ben}(x) \wedge \text{Ahmet}(x) \wedge -\emptyset -\emptyset \text{ olur}(x, x) \text{ (ek-fiil olmak fiiline dönüşür)}$$

Görüldüğü gibi (x, x) biçiminde gösterilen ikili uygulama bağlantısı özdeşlik ilkesiyle çelişir. Çelişkinin giderilmesi için tekil terimin adlandırma bağlantısı kurduğu şeyle ilişkisi kesilir. Böylece tekil terimin, kendisiyle adlandırma bağlantısı kurduğu varsayılır. Bu yeni adlandırma bağlantısında ortaya çıkan şey (tekil terimin kendisi) ayrı bir işaretle temsil edilir. Sonuçta iki ayrı işaretle temsil edilen iki ayrı şey (tekil terimin, başlangıçta adlandırma bağlantısı kurduğu şey ve sonrasında adlandırma

bağlantısı kurduğu şey olan kendisi) ve bu iki şey arasındaki ilişkiyi ifade eden ikili uygulama bağlantısı ortaya çıkar.

Bu durumda 23a

$ben(x) \wedge Ahmet(y) \wedge -\emptyset -\emptyset olur(x,y)$

biçiminde çözümlenmelidir. 23a ile aynı önermesel anlamdaki

23b. *Benim adım Ahmet'tir.*

23c. *Bana Ahmet denir.*

23d. *Ben Ahmet diye adlandırılırım.*

önergeleri de sırasıyla

$ben(x) \wedge Ahmet(y) \wedge -in\ adı -\emptyset olur(x,y)$

$ben(x) \wedge Ahmet(y) \wedge -a -\emptyset denir(x,y)$

$ben(x) \wedge Ahmet(y) \wedge -\emptyset diye\ adlandırılır(x,y)$

biçimlerinde çözümlenirler.

Benzeri bir ikili uygulama bağlantısı genel terim olarak kullanılması mümkün olan bir tümelin özne olduğu önergelerin çözümlenmesinde de ortaya çıkar. Böyle önergelerde tekil terim olarak kullanılan tümel farklı bir şeye değil, bir deyim olarak kendisine gönderim yapar. Bir deyim olarak her tümel, özünde bir göstergedir. Göstergenin gösteren ve gösterilen olmak üzere iki boyutu olduğundan tekil terim olarak kullanılan bir tümelin kendisiyle kurduğu adlandırma bağlantısı için iki seçenek vardır:

birinci seçenek: Tekil terim olarak kullanılan tümel, kendi göstergesinin göstereniyle bir adlandırma bağlantısı kurabilir.

24a. *İnsan beş harfli sözcüktür.*

tekil önermesiyle aynı önermesel anlamdaki

24b. *'İnsan' biçimde gösterilen sözcük beş harflidir.*

tekil önermesindeki bağlantılar

$İnsan(x) \wedge sözcük(y) \wedge beş\ harfli(y) \wedge -\emptyset biçiminde\ gösterilir(y,x)$

biçiminde çözümlenir. 24a'daki (aynı şekilde 24b'deki) adlandırma bağlantısına bağlı olarak ikili bir uygulama bağlantısı ortaya çıkmıştır.

ikinci seçenek: Tekil terim olarak kullanılan tümel, kendi göstergesinin göstereniyle de bir adlandırma bağlantısı kurabilir. Ancak özünde bir küme olan tümelin, bir gösterge olarak gösterilen üzerinden tekil terim olarak kullanılmasının iki yolu vardır:

birinci yol: Söz konusu tümel, bir başka kümenin elemanına dönüşerek tekil terim gibi kullanılır.

24c. *İnsan bir hayvan türüdür.*

tekil önermesi

24d. *İnsan bir hayvandır.*

genel önermesinden farklıdır. 24d' de *insan* deyimini farklı şeylere uygulanabilen genel terimken 24c' deki *insan* deyimini bir türün adı olarak insan türleri kümesinin bir elemanıdır (başka bir deyişle bir şeydir). 24c

$(\exists x) (x \text{ insandır} \wedge x \text{ hayvan türüdür})$

biçiminde gösterilebilirken 24d

$(\forall x) (x \text{ insandır} \rightarrow x \text{ hayvandır})$

biçiminde gösterilir. 24c ile aynı önermesel anlamda olan

24e. '*İnsan*' bir hayvan türünün adıdır.

tekil önermesindeki bağlantılar

$\text{İnsan} (x) \wedge \text{hayvan türü} (y) \wedge -\emptyset \text{-nün adı} (x,y)$

biçiminde çözümlenir. Görüldüğü gibi 24e' de (dolayısıyla 24c' de) adlandırma bağlantısından ikili bir uygulama bağlantısı türemiştir.

ikinci yol: Söz konusu tümel, bir kümenin elemanlarının ortak özelliklerinden birini ifade eden tekil terim gibi kullanılır.

24f. *İnsan olmak üstün bir niteliktir.*

tekil önermesiyle aynı anlamda olan

24g. '*İnsan*' üstün bir niteliğin adıdır.

tekil önermesindeki bağlantılar

$\text{İnsan} (x) \wedge \text{üstün bir nitelik} (y) \wedge -\emptyset \text{-in adı} (x,y)$

biçiminde çözümlenir. Görüldüğü gibi bir tümel genel terim olarak kullanılabilirdiği gibi tekil terim olarak da kullanılabilir. Ancak bir tümelin tekil terim olarak kullanılabilmesi için, onun şeyle olan uygulama bağlantısının kesilerek kendisiyle bir adlandırma bağlantısı kurulmalıdır.

Her adlandırma bağlantısından ikili bir uygulama bağlantısı türediğinden, tekil terim olarak kullanılan bir tümelin çözümlenmesiyle genel terim olarak kullanılan bir tümelin çözümlenmesi farklı olur.

25a. *Mavi bir renktir.*

25b. *Gök mavidir.*

tekil önermeleri karşılaştırıldığında *mavi* 25a' da tekil terim, 25b' de genel terimdir. Bu durumda 25a

$\text{Mavi} (x) \wedge \text{renk} (y) \wedge -\emptyset \text{-in adı} (x,y)$

biçiminde çözümlenirken 25b

$\text{gök} (x) \wedge \text{mavi} (x)$

bağlantılarıyla çözümlenir.

25a' dan elde edilen *mavi renk* deyimini ile 25b' den elde edilen *mavi gök* deyimini, her ne kadar sözdizimsel olarak aynı yapıda olsa da bu deyimlerin mantıksal örgüsü birbirinden oldukça farklıdır. Aynı mantıksal örgü farkı *acı hissi* (*Acı histir*) önermesi ile *acı biber* (*Biber acıdır*) önermesindeki *acı*

deyimleri arasında; *iki sayısı* (İki sayıdır) önermesi ile *iki elma* (Elma iki adettir) önermesindeki *iki* deyimleri arasında da vardır.

Benzer bir mantık örgüsü farkı *Van Gölü* ile *Van kedisi* deyimleri arasında da vardır. *Van Gölü* deyimini bir önerme (*Van bir göl adıdır* biçiminde) olduğundan bu önermedeki bağlantılar

$$\text{Van } (x) \wedge \text{ göl } (y) \wedge -\emptyset \text{-in adı } (x,y)$$

biçiminde çözümlenir. *Van kedisi* deyimini ise önerme değil, şeyle uygulama bağlantısı kuran bir genel terim olduğundan bu bağlantı

$$\text{Van kedisi } (x)$$

biçiminde gösterilir. Zaten Türkçenin sözdizimsel yapısı *Van gölü* ve *Van kedisi* ifadeleri arasında açık bir ayırım yapar. *Van kedisi* cümlede belirtme durumu eki almadan nesne olarak kullanılabilirken *Van gölü* için böyle bir kullanım söz konusu değildir.

Görüldüğü gibi bir tümel genel terim olarak kullanılabilirken ada dönüşüp tekil terim olarak da kullanılabilir. Grünberg tümellerin üç yolla tekil terim olarak kullanılabilceğini belirtir (Grünberg, 2006, s. 115):

1. *Gök, mavinin elemanıdır* önermesinde *mavi*, mavi nesnelere kümesini gösteren kapsamsal soyut tekil terim;

2. *Mavi, duyuşsal bir niteliktir* önermesinde *mavi*, mavi olma özelliğini gösteren içlemsel soyut tekil terim;

3. *Mavi, bir renktir* önermesinde *mavi*, mavi nesnelere toplamını (bireyler kâkülünü) gösteren somut tekil terim.

Öte yandan bir adın tümele dönüşmesi mümkün değildir. Kapsamı ve içlemi olmadığından genel terim olarak kullanılmayan adlar, sadece tekil terim olarak kullanılabilirler. Ancak kapsamı ve içlemi olmayıp bağlama göre anlamlandırılabilen, bununla birlikte tekil terim olarak kullanılmayan deyimler de vardır. "Egosantrik tikel"ler olarak bilinen bu deyimler tekil önermelerde mutlak yüklem olarak kullanılırlar. Russell, bu deyimleri şeyi betimlemeden sadece işaret etmesi bakımından adlara (özel adlara) benzettir. Öte yandan farklı olan şeylere uygulanması yönüyle de bu deyimler yüklem gibi davranır (Russell, 2013, s. 123-125). Şeyi bağlamla ilişkilendirdiklerinden, bu deyimler her şeye yüklenebilirler. Tümel olmadığı hâlde şeylerle uygulama bağlantısı kuran, bu sebeple genel terim gibi davranan bu deyimler, asla genel bir önermede bulunamazlar.

26a. *Bu kitaptır.*

tekil önermesinde kitap genel teriminin uygulandığı bir şey, bir bağlamla ilişkilendirilmektedir.

26a

26b. *Kitap bu bağlamda konumlanmıştır.*

biçiminde iki adet birli uygulama bağlantısı ve bir adet ikili uygulama bağlantısıyla çözümlenir. 26b'deki (dolayısıyla 26a'daki) bağlantılar

$$\text{kitap } (x) \wedge \text{ bu bağlam } (y) \wedge -\emptyset \text{-da konumlanmış}$$

biçiminde gösterilir.

Bir tekil önermede tekil terim sayısı kadar adlandırma bağlantısı, genel terim sayısı kadar birli uygulama bağlantısı vardır. Bu bağlantılara ek olarak bir tekil önermede, adlandırma bağlantılarından türeyen ikili uygulama bağlantıları ve şeyler arasındaki ilişkiyi gösteren çoklu uygulama bağlantıları

da bulunur. İki den fazla şey arasındaki bir uygulama bağlantısı birden fazla ikili uygulama bağlantısı biçiminde çözümlenebilir. Yani

$$F(x,y,z)=F_1(x,y)\wedge F_2(x,z)\wedge F_3(y,z)$$

mümkündür.

Tekil önermelerin çözümlenebilmesi için, öncelikle önermede uygulama ve adlandırma bağlantısı kurulan şeylerin tespit edilmesi gereklidir.

27a. Kitabımı, yanımdaki Artvinli öğretmene gösterdim.

tekil önermesi şeyler ile ilgili aşağıdaki önermelerden oluşur.

27b. b benim

27c. k bir kitaptır.

27d. y bir yerdir.

27e. ş bir şehirdir.

27f. ö bir öğretmendir.

27g. a bir addır.

Şeyler ile şeylere uygulanan ve şeyleri adlandıran terimler tespit edildikten sonra çoklu bağlantılar ortaya çıkarılabilir. 27a'da çoklu bağlantılardan aşağıdaki önermeler tespit edilebilir.

27h. b k'yi yazdı.

27i. y, b'nin yanındadır.

27j. a, ş'nin adıdır.

27k. ö, ş'de dünyaya gelmiştir.

27l. ö, y'de konumlanmıştır.

27m. b, k'yi göstermiştir.

27n. b, ö'ye göstermiştir.

Tüm bu tekil önermeler tespit edildikten sonra geriye bu önermeleri aşağıdaki gibi göstermek kalır:

ben (b) \wedge kitap (k) \wedge yan taraf (y) \wedge şehir (ş) \wedge öğretmen (ö) birli uygulama bağlantıları

Artvin (a) adlandırma bağlantısı

-ø -ı yazdı (b,k) \wedge -ø -nin yanında (y,b) \wedge -ø -nin adı (a,ş) \wedge -ø -de dünyaya geldi (ö,ş) \wedge -ø -de konumlandı(ö,y) \wedge -ø -ı gösterdi (b,k) \wedge -ø -e gösterdi (b,ö) ikili uygulama bağlantıları.

SONUÇ

Sözcelerin edimini önermesinden ayırmak ve ediminden bağımsız olarak önermesini çözümlmek, dilin sınırları içinde deyimlerin kabul edilebilir bir sınıflamasına imkân verir. Bu bakış açısıyla aşağıdaki sonuçlara ulaşılabilir:

1. Doğrulanabilir ifadeler olarak önermeler dış gerçeklikle kurdukları ilişkiler üzerinden değerlendirildiğinden önermeleri ifade eden deyimleri oluşturan terimler kapalı bir dil dizgesi içinde birbirleriyle kurdukları sözdizimsel ilişki üzerinden değil, dil - gerçeklik ilişkisi üzerinden çözümlenir.

Aristo'nun *Kategoriler*'ini belirleyen bu bakış açısı ile yapılan çözümlenmelerle her dilde aynı sınıflandırmaları yapmak mümkün olur.

2. Grünberg'in *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme*'sinde önermeler genel ve tekil olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu ayrıma göre genel önerme aralarında zorunlu kaplam - işlem ilişkisi bulunan tümellerin terim olarak birbirleriyle kurduğu tanımsal ilişkinin ifadesi iken tekil önermelerde tümeller şeylerle ilişki kurduğundan böyle önermelerde terimler arasında zorunlu bir ilişki söz konusu olamaz. Grünberg'in önermelere ilişkin yaptığı ayırım, bu yazıda deyimlerin sözdizimsel çözümlenmesi için kullanılmıştır.

Bu ayrıma göre terimler arasında zorunlu bir anlamsal ilişkinin sonucu olarak genel terimlerin cümle biçiminde kurulması zorunludur. Hangisinin özne hangisinin yüklem olması gerektiği terimler arasındaki anlamsal ilişkiye bağlı olarak belirlendiğinden birer cümle olarak genel önermelerin biçimi tanımsal ilişkinin zorunlu sonucudur. Genel bir önermenin öznesinde tek bir terim olduğundan genel önerme olan bir cümlenin öznesi sadece bir tümelden (sözlük ögesinden) oluşur. Yani genel bir önermenin ilgili dilin sözdizimi kurallarına uygun bir cümle ile ifadesinde öznedeki tek bir sözlük ögesi olması gerektiğinden öznedeki (eğer varsa) eklemli birimler arasında sözdizimsel bir ilişki olamaz.

Tekil önermelerin terimleri arasında zorunlu kaplam - işlem ilişkisi bulunmadığından böyle önermelerin terimleri arasındaki sözdizimsel ilişki söz konusu dilin sözdizimine uygun her tür biçimde kurulabilir. Yani tekil bir önerme cümle olmak zorunda değildir.

3. Bu yazıda Aristo'nun yine *Kategoriler*'inde şeyleri karşılamak üzere öz (cevher) kategorisindeki tümellerin şeylere gönderim yapmak üzere daha kullanışlı olduğu ve bu kategorilerdeki tümeller arasında da aynı şeye gönderim yapmak üzere kaplamı daha dar işlemi daha geniş olanların seçilmesinin gerektiği fikrine karşı çıkmıştır. Gerçi bu yöntemle genellikle başarılı gönderimler yapılır, ancak tekil önermelerle ilgili bir sorun olduğundan gönderimin başarısı nihayetinde bağlamla ilişkilidir. Gönderim için doğru bir seçim, bağlama uygun bir seçim demektir. Bağlama uygun bir gönderim başarılı olur ve iletişimin gerçekleşmesini sağlar, başarısız bir seçim ise bağlama uygun olmadığından iletişimin aksamasına sebep olur. Yani kaplamı daha geniş işlemi daha dar bir tümelle başarılı gönderimlerin yapılabilirdiği iletişimsel bağlamlar mümkündür.

Bir şeye ister uygulama bağlantısı ister adlandırma bağlantısı kursun şeye gönderim için seçilen deyim aynı şeye uygulama veya adlandırma bağlantısı kuran diğer deyimlerle birlikte oluşturduğu tekil önermenin sözdizimini belirler. Tekil önermenin cümle biçiminde olması durumunda gönderim için kullanılan deyim özne, tamlama biçiminde olması durumunda ise gönderim için kullanılan deyim tamlanan olur.

4. Anlamsal ilişkilerin sözdizimsel sonuçları olduğu yönündeki değerlendirme yerinde olmakla birlikte bu değerlendirmeden, deyimler üzerine yapılan anlamsal bir çözümlenmenin sözdizimsel koşulları olduğu sonucuna varılmamalıdır. Gönderimin başarısı bağlama bağlı olduğundan, bu yazıda, gönderimin sözdizimsel koşullarının olmadığı öne sürülmüştür. Çünkü başarılı bir gönderim, iletişimin tarafları arasında iletişime konu olan şey hakkında iletişim öncesinde gerçekleşmiş uzlaşıyla mümkündür. Başarısız bir gönderim söz konusu olursa gönderim için farklı bir deyim başvurulur. Yani gönderim için seçilmemiş bir betimleyici deyim gönderimin başarısına sunacağı katkının sözdizimsel yetkinliği olamaz. Dolayısıyla gönderime katkısı yönüyle betimleyici deyimler arasında sözdizimsel özelliklerine göre bir sınıflandırma yapılamaz.

Şeyler sonsuz özelliğe sahip olduklarından şeyleri betimleyen deyimler birbirleriyle ve şeyin adıyla özdeş değillerdir. İletişimin tarafları şeye, üzerinde uzlaşmış iseler adıyla veya üzerinde uzlaştıkları betimlemeyle başarılı bir gönderim yapabilirler. Üzerinde uzlaşmış genel veya tekil terim

söz konusu şey ile ilgili öncül tekil önerme (veya tekil önermelerin) varlığıyla açıklanabilir. Yani her tekil önerme bir öncül tekil önermeyi gerektirir ve benzer şekilde her tekil önerme bir başka tekil önermenin öncülüdür.

5. Bu yazıda, tekil önermelerde deyimlerle şeyler arasındaki uygulama ve adlandırma bağlantılarını göstermek üzere bir yöntem önerilmiştir. Bir genel terim sadece bir şeye uygulanırsa birli, birden fazla şey arasındaki ilişkiyi gösterirse çokludur. Tekil terimler ise sadece bir şeyle adlandırma bağlantısı kurabilir. Şeylerle birli uygulama ve adlandırma bağlantısı kuran terimler ile şeyler arasındaki ilişkiler üzerinden çoklu uygulama bağlantısı kuran terimler önermelerin anlam örgüsünü oluşturur. Bu örgünün, önermenin sözdizimsel ifadesine bağlı olmadığı açıktır.

SUMMARY

In this article, the semantic relationships behind syntactic formations are questioned. The meaning of linguistic expressions is classified based on their relationship with external reality. A semantic classification based on the language-external reality relationship not only reveals the reasons for syntactic formations but also enables a universal classification. Therefore, in this article, although the sample linguistic expressions have been selected from standard Turkish, the criteria used for classification are valid for every language.

Accepting meaning as a reflection of reality means evaluating linguistic expressions as propositions. For this, first of all, communicative purposes (act) should be ignored and linguistic expressions should be reduced to propositions. The general-singular distinction made by modern logic between propositions also grounds the semantic analysis of linguistic expressions in this article. According to this distinction, while the general proposition is the expression of the definitional relationship established by universals with each other as terms, which have a necessary extension - comprehension relationship between them, since universals establish a relationship with things in singular propositions, there cannot be a necessary relationship between the terms in such propositions.

In this article, it is argued that it is necessary to establish general terms in sentence form as a result of a necessary semantic relationship between the terms. Because the subject - predicate relationship is a defined - definer relationship and this definition is within the boundaries of the language. Since the subject of a general proposition has only one term, the subject of a sentence that is a general proposition consists of only one universal.

There is no necessary relationship between the terms of singular propositions, which are descriptions. The syntactic relationship between the terms of singular propositions can be established in any way appropriate to the syntax of the language. That is, a singular proposition does not have to be in sentence form. In this article, Aristotle's idea about reference in his "Categories" is opposed to. According to Aristotle, universals that are in the category called "substance" have a narrower extension and a broader comprehension are more suitable for referring to things. Although successful references are often made through this method, since there is a problem with singular propositions, the success of the reference ultimately depends on the context. A right choice for reference means a choice based on context. A reference appropriate to the context is successful and enables communication to occur while an unsuccessful selection is not appropriate to the context and, therefore, causes communication to fail. In other words, communicative contexts in which successful references can be made with universals that are broader in extension and comprehension in content are possible.

Whether it establishes an application connection or a naming connection with something, the expression chosen to refer to the thing determines the syntax of the singular proposition it forms together with the other expressions that establish an application or naming connection with the same

thing. If the singular proposition is in sentence form, the expressions used for reference is the subject. If it is in phrase form, the expressions used for reference is the determination.

Although the assessment that semantic relations have syntactic consequences is appropriate, it should not be concluded from this assessment that a semantic analysis on expressions has syntactic conditions. Since the success of the reference depends on the context, it is argued in this article that there are no syntactic conditions of the reference. Because a successful reference is possible with an agreement between the parties of the communication about the thing that is the subject of communication before communication. In case of an unsuccessful reference, a different expression is used for the same reference. In other words, a descriptive expression that has not been selected for reference cannot have syntactic competence to contribute to the success of the reference. Therefore, a classification cannot be made among descriptive expressions according to their syntactic properties in terms of their contribution to reference.

In this article, a method is proposed to show the application and naming connections between expressions and things in singular propositions. A general term is unified if it applies to only one thing, and multiple if it indicates the relationship between more than one thing. Singular terms, on the other hand, can only establish a naming connection with things. Terms that establish unified application and naming connections with things and terms that establish multiple application connections through the relationships between things constitute the semantic structure of propositions. It is clear that this structure does not depend on the syntactic expression of the proposition.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Çalışma, Artvin Çoruh Üniversitesi'nin 03.10.2002 tarihli ve E-18457941-050.99-64617 onay numaralı kararı ile Etik Onay almıştır.	Ethics Committee Approval:	The study received Ethical Approval from Artvin Çoruh University with the approval number of E-18457941-050.99-64617 and the date of 03.10.2002 / Since the data for the research were gathered before 2020, it is exempt from the Ethics Committee Approval.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı Yoktur.	Informed Consent:	No participant.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	No financial support from any institution or Project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Telif Hakları:	Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.	Copyrights:	No material subject to copyright is included.

KAYNAKÇA

- Akşehirli, S. (2022). *Biçimsel anlambilim - temel kavramlar*. Ankara: Anı Yay.
- Aristoteles (2017). *Kategoriler - önermeler*. (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Say Yay.
- Armstrong, D. M. (2017). *Tümeller (bakış açımı değiştirmedğim bir giriş)*. (E. S. Kuşçu Çev.). İstanbul: Dergâh Yay.
- Denkel, A. (2021). *Anlam ve nedensellik*. Ankara: Doğu Batı Yay.
- Grünberg, T. (1999). *Anlama belirsizlik ve çok anlamlılık*. Ankara: Gündoğan Yay.
- Grünberg, T. (2006). *Anlam kavramı üzerine bir deneme*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Grünberg, T. (2019). Bertrand Russell'ın Tasvirler Teorisi. *Felsefe ve felsefi mantık yazıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Kıran, Z. (1999). Sözceleme ve Göstergibilim. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 10, 93-99. Erişim adresi: <http://dad.boun.edu.tr/tr/download/article-file/52702>
- Löringhoff, B. F. (1973). *Mantık*. (T. Mengüşoğlu, Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Öner, N. (2017). *Klasik mantık*. Ankara: Divan Kitap Yay.
- Özgen, M. (2022). *Dilin matematiği - formel anlabilime giriş*. Ankara: Nobel Yay.
- Palmer, F. R. (2020). *Semantik (yeni bir anlambilim projesi)*. (R. Ertürk, Çev.). Ankara: Fol Kitap Yay.
- Russell, B. (2013). *Anlam ve doğruluk üzerine*. (E. Ovat, Çev.). Ankara: İtalik Yay.
- Saussure, F. (1998). *Genel dilbilim dersleri*. (B. Vardar, Çev.). İstanbul: Multilingual Yay.
- Searle, J. R. (2000). *Söz edimleri*. (R. L. Aysever, Çev.). Ankara: Ayraç Yay.
- Temimhan, T. (2007). *Genel ve özel ifadeler*. İstanbul: Cinius Yay.
- Yılmaz, Ç. (2021). Türkçede Kendiliğinden Belirli İfadeler. *Gazi Türkiyat Dergisi*, 29,105-133. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2183084>

An Al-Farabian Analysis of Social Disorder in Shakespeare's *Julius Caesar*

Mehmet Akif Balkaya*

* Assist. Prof. | Dr. Öğr.
Üyesi

Necmettin Erbakan
University, School of Foreign
Languages, Department of
Foreign Languages |
Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Yabancı Diller
Bölümü

makif.balkaya@hotmail.co.uk
Konya / TÜRKİYE

Received / Gönderim:
26.06.2023

Accepted / Kabul:
05.08.2023

Field Editor / Alan
Editörü:

Hüseyin Altındış

Abstract

Like many political philosophers, Al-Farabi was influenced by Greek philosophy and tried to define the best regime and ruler. However, much has changed in Al-Farabian scholarship since the 1970s, and 80s through deeper analyses of his philosophy, and translations of his works. The early Islamic philosopher Al-Farabi (870-950) played a key role in the revival of Plato and Aristotle's works within Islamic philosophy, guiding others by studying and providing commentary on these texts. Al-Farabi and his political philosophy deal with the existence of human, ruling, and ruled organs in the body, the city and state which exemplify hierarchy, the features of a ruler, and the differences between excellent and ignorant cities in his *on the Perfect State*. In this sense, focusing on an Al-Farabian political reading of *Julius Caesar*, the aim of this study is twofold. Firstly, it examines the abovementioned socio-political issues to present the idea that such political qualities are also represented and questioned in Shakespeare's *Julius Caesar*. Secondly, the paper argues that the two works exhibit socio-political similarities inasmuch as Caesar's portrayal of power relations within the play can be related to Al-Farabian understanding of the society, state, and rulership.

Keywords: Al-Farabi, Shakespeare, *Julius Caesar*, *On the Perfect State*, Shakespearean political drama.

Shakespeare'in *Jül Sezar* Oyunundaki Sosyal Düzensizliğin Al-Farabi Bakış Açısıyla Analizi

Öz

Pek çok siyaset felsefecisi gibi, Al-Farabi de Yunan felsefesinden etkilenecek en iyi rejimi ve yöneticiyi tanımlamaya çalışmıştır. Ne ki, 1970'ler ve 80'lerden bu yana Farabi incelemelerinde, felsefesinin daha derin analizleri ve eserlerinin çevirileri yoluyla pek çok şey değişti. Erken İslam filozoflarından Farabi (870-950), bu metinleri kapsamlı bir şekilde inceleyerek ve bunlar hakkında yorumlar sunarak başkalarına rehberlik etmiş; Platon ve Aristoteles'in eserlerinin İslam felsefesi içinde yeniden canlandırılmasında kilit rol oynamıştır. Farabi ve onun siyaset felsefesi, *İdeal Devlet* adlı eserinde insan, yönetici ve yönetilen organların bedendeki varlığını, hiyerarşiye örnek teşkil eden şehir ve devleti, yöneticinin özelliklerini, mükemmel ve cahil şehirler arasındaki farkları ele alır. Bu anlamda *Jül Sezar* oyununun Farabici siyasi incelemesine odaklanan bu çalışmanın amacı iki yönlüdür. İlk olarak, yukarıda belirtilen sosyo-politik meseleleri inceleyerek, bu tür politik niteliklerin Shakespeare'in *Jül Sezar* oyununda da temsil edildiği fikrini ortaya koyar. İkinci olarak, makale, Sezar'ın oyundaki güç ilişkilerini betimlemesinin Farabici toplum, devlet ve hükümdarlık anlayışıyla ilişkili olabileceği ölçüde, iki eserin son derece sosyo-politik benzerlikler sergilediğini savunuyor.

Anahtar Kelimeler: Farabi, Shakespeare, *Julius Caesar*, *İdeal Devlet*, Shakespeare'in politik dramaları.

INTRODUCTION

From Aristotle and Plato to Nietzsche, from Hobbes to Hegel, political philosophy has been preoccupied with various questions that have no permanent answers. Political philosophy examines the forms of authorities and regimes to question justice, education, laws, and the goals of an ideal society. One of the great Muslim philosophers Abu Nasr Al-Farabi examined such issues to understand the ideal perfect society. Influenced by Greek philosophy, Al-Farabi examined Plato's, and Aristotle's works to shed light on their significance (Mahdi, 1990, p. 691). Related to this, Majid Fakhry remarks that Al-Farabi deserves acknowledgment as the true pioneer of "*Islamic Neo-Platonism*" (1965, p. 470). As for the relation between the intellect and the Greek essence, by perceiving "Plato and Aristotle" as embodying a singular philosophy, Al-Farabi embraces the Greek concept of essence, recognizing it as the unifying element for "*human intellects*" (Sweeney, 2011, p. 41). Yet, such an intellect, for Al-Farabi, depends on other factors. Once human beings exist, the first thing that arises is "*the nutritive faculty*," such as the sense of touch, hearing, and sight. Then, another faculty that leads man "*to desire or to dislike*" the objects arise (Al-Farabi, 1985, p. 165). Afterward, the power of imagination is revealed. In this way, sensory products are combined or separated. All this is followed by thought and power through which a human gets the opportunity to know mental objects. Thus, art and science begin to develop, as "*the rational faculty arises in man*" (Al-Farabi, 1985, p. 165). According to Al-Farabi, man holds a unique position in the hierarchical structure because no other being surpasses those who possess the ability to think and communicate through language (1985, pp. 97-101).

The Human, the Ruler, Typology of Societies, and the Hierarchy in Al-Farabi's on the Perfect State

Al-Farabi likens the perfect city to a healthy and full body. Just as the heart is the leading organ, a similar full and healthy superior-subordinate relationship and assistance is required within the perfect city in which there is a superior person over other people whose hierarchy is similar to that of body organs. The superior and the subordinates should also act in accordance with the higher mind. In other organs, secondary chiefs expect those subordinates to them to perform actions appropriate to their rank, under the guidance of the chief. This is the way how an excellent city is expected to work. An effective hierarchy can be obtained by ordering those from the superior in order of rank downwards. The lowest ranks are the least valuable because they have no lower ranks serving them (Al-Farabi, 1985, pp. 231-33). The virtuous government ensures utmost happiness for its citizens, as it relies on the fulfilment "*of human nature*" (Sweeney, 2011, p. 42). The essence of humanity serves as the guiding principle for the philosopher ruler's governance. Ignorant governments are oblivious to the ultimate purpose of human beings, which lies in "*intellectual and moral virtue*" (Sweeney, 2011, p. 41). Some of these "*ignorant regimes*" seek happiness only in meeting basic needs, while others prioritize "*wealth, or sensual pleasure, or honor, or tyrannical power*" (Sweeney, 2011, p. 57). Therefore, governments that lack knowledge are unaware of the moral and intellectual virtue that is the goal of human existence. While some place a higher value on wealth, sexual pleasure, honour, or totalitarian authority, some of these ignorant governments only seek happiness in satisfying their most basic desires (Al-Farabi, 1985, pp. 233).

For Al-Farabi, the ruler of a perfect society has twelve characteristics. 1) The organs of the ruler must be complete; he needs to use them flawlessly; he must be physically strong. 2) The ruler should be able to understand anything very well and easily comprehend everything said to him. 3) The ruler should not easily forget anything he understands, sees, hears and realizes. 4) The ruler must be very intelligent. If he sees the slightest evidence of an issue, he should be able to handle it carefully. 5) The ruler should be able to express what is on his mind clearly and can speak effectively. 6) The ruler should love learning and should not see anything as an obstacle to learning. 7) The ruler should love righteousness and the right people. He should keep away the liars from himself and the city. 8) The

ruler should be away from his desires to eat and drink and sexual pleasures. 9) The ruler must be honourable and almighty. 10) The ruler should not aim for worldly riches such as gold, silver and money. 11) The ruler should love justice and it should be observed. The ruled ones should be free from oppression. He should be fair, and everyone should lead in this direction. He should, above all, support those who suffer from opposition, and injustice. 12) He should be determined without showing fear or weakness in matters he deems appropriate (1985, pp. 247-49). Al-Farabi states that it is difficult to have all these features in a single person. Therefore, it is sufficient for one person to have at least six of these conditions.

If, however, there is not a single person who meets all these features, two people, one with the ability to be a philosopher and the other to meet the other conditions, become rulers of the city. If these two people are not present, on condition that they agree, the people who have the specified characteristics separately will be the rulers. The most important feature among them is to be a philosopher because if there is no philosopher in charge, the city perishes (Al-Farabi, 1985, p. 253; Dunlop, 1952, p. 93). In accordance with such political concerns, *Julius Caesar* raises doubts about the feasibility of establishing a politically involved public that does not rely on a pre-existing "sovereign power" (Gil, 2013, pp. 36-7).

Al-Farabian Socio-Political Analysis of *Julius Caesar*

Civil unrest had its place within the Roman history. Prior to Caesar's reign, the preceding century witnessed a period of civil unrest, characterized by revolutionary upheavals (Kayser, 1956, p. 21). However, within the play, following Caesar's victory on Pompey, contrary to the general conception of the majority of the masses, during the celebration feast, two tribunes assert that Caesar wants to be the only ruler of Rome. However, the takeover of power by Caesar over Pompey in a stable polity is not called into question in *Julius Caesar*, "but rather a far more fundamental process of transformation whereby the locus and nature of power, and thus the very nature of the polity itself, is up for grabs, indeed is in the process of being transformed" (Lake, 2016, p. 440). In this respect, very similar to a tragic flaw, Caesar takes out Pompey through a military coup, which would most probably end up with a civil war. In line with this, a discontent with complete individual authority ignites a destructive civil conflict that engulfs Rome from within (Gray, 2018, p. 12). According to the Al-Farabian viewpoint on the qualities of an ideal city's ruler, it is proposed that Caesar, when faced with such a possibility of a civil war, should have responded with utmost rationality. This corresponds to Al-Farabi's fourth characteristic of a powerful ruler, which underlines the need of a leader being thorough and diligent in their evaluations, even when confronted with the slightest symptoms of an issue. (1985, p. 248). At this point, Caesar may be perceived responsible for his lack of judgment and failure to make firm decisions. Caesar also contradicts the seventh feature of an Al-Farabian ruler which stresses the accuracy and righteousness in that Caesar neglects the results of a military coup. He disregards any possibility of a rejection of any tribunes in killing Pompey. Therefore, such a neglect leads his rulership to be questioned. In this respect, Cassius and other conspirators who wait insidiously for Caesar to commit a tragic flaw seek to ignite a flame for questioning Caesar's decisions and such physical disabilities as Caesar's being deaf in one ear, and his epilepsy, as the first quality of an Al-Farabian ruler demands the ruler "should have limbs and organs which are free from deficiency" (1985, p. 247). Therefore, from an Al-Farabian perspective, the harmony for the common interest begins to dissolve. Through its endeavour to establish a collective and authoritative sovereign power, "the radical civic republicanism in *Julius Caesar*" undermines the legitimacy of absolute governance; however, it falls short in providing a viable alternative system to replace it (Gil, 2013, p. 38). Al-Farabi puts forward that the ruler must have a full physical integrity because a disability observed within a ruler endangers the happiness of the community, as realized after Caesar's victory over Pompey within the context of Act 1. Caesar's attempts to modernize the Roman

state fail, and the Roman world descends into anarchy and civil war in addition to his own assassination (Lake, 2016, p. 437). Thus, Act 1 emphasizes Caesar's moral and physical flaws, including his epilepsy, deafness, pride, and susceptibility to flattery (Wells, 1986, p. 103).

As the play opens, two tribunes question the Roman society. For them, Caesar was deceived by flattery, as people quit work and celebrate Caesar's victory. Among the needful things, however, to construct a perfect Al-Farabian society, comes cooperation among people, as he purports,

[M] an cannot attain the perfection, for the sake of which his inborn nature has been given to him, unless many (societies of) people who co-operate come together who each supply everybody else with some particular need of his, so that as a result of the contribution of the whole community all the things are brought together which everybody needs in order to preserve himself and to attain perfection. (1985, p. 229)

Since cooperation is interrupted, Flavius' reproach to the commoners puts forth the social and cultural values of ancient Rome. Whereas his reproach reflects the importance placed on work and social status, the commoners neglect the social expectations, and the Roman society's social and class hierarchies. Flavius' admonishment of the "idle creatures" suggests that he believes some members of the society should not be wasting time on leisure activities, especially during a working day (I.i.1-5). He then questions the workers' professions, implying that they should be identifiable by the sign or symbol of their trade. The negligence of such social hierarchies is among the acts belonging to the people of "the ignorant cities" because as Al-Farabi remarks, "mutual affection and attachment do not exist" within the ignorant cities (p. 291). Since Flavius is aware that the destruction of such a "mutual affection" may lead the state to be weakened, he warns the commoners. Flavius, and Marullus are aware that the commoners do not present a mutual reaction against political issues since the same commoners once celebrated Pompey although they now celebrate Caesar.

Flavius' emphasis on working on a "laboring day" (I.i.4) and being identifiable by one's profession reflects a society in which individuals were defined by their occupation and social class. The idea that someone who is "mechanical" should not be walking around without a sign of their profession indicates that it was essential to know who belonged to which social class. Therefore, such are among the manners, from an Al-Farabian perspective, that destroy the "perfect association" because, as Al-Farabi believes, "in order to preserve himself and to attain his highest perfections every human being is by his very nature in need of many things which he cannot provide all by himself" (1985, p. 229). Furthermore, the phrase "idle creatures" also highlights the Roman attitude towards idleness and laziness (I.i.1). In Roman culture, it was considered shameful to be idle or unproductive, and this was often associated with the lower classes. In this context, Al-Farabi's idea of "the imperfect society" gets along with the manners of the commoners represented in Act 1, scene 1. Flavius' statement reflects this belief and suggests that those who are idle are not only wasting their own time but also disrespecting the social hierarchy as a requisite to construct "the perfect society" (al-Farabi, 1985, p. 229). Flavius and Marullus rebuke these commoners because they "make holiday to see / Caesar and to rejoice in his triumph" (I.i.34-5) although Caesar has no "tributaries" that "follow him" (I.i.38). As Crewe has put it, the values of the Roman Republic are evidently centred on the tribunes Flavius and Marullus, rather than the general population because while they are dedicated to upholding these values, which are embodied in the defeated Pompey, their goal is also to safeguard their own political standing, which clearly contradicts the idea of dictatorship (1971, p. 32). Marullus is conscious that the commoners act in line with those who have a mob mentality within an "imperfect society" that may easily, within an Al-Farabian view, turn into "ignorant" and/or "erring city" because of their "ignorant actions" (Walzer, 1985, p. 49). Marullus and Flavius assess the crowd as ignorant, and they express their discontent by pointing out that public

political loyalty is inconsistent, as they previously admired Pompey just as they currently admire Caesar.

For Al-Farabi, in terms of his existence, man is "in need of many things" for the continuation of himself and to reach perfection because he cannot do it alone, so he needs other people (Al-Farabi, p. 229). For this reason, people come together to help each other. As each person fulfils the needs of the other through union, some perfect and some imperfect societies emerge. Related to such a taxonomy, Al-Farabi remarks, "there are three types of perfect society: great, medium, and small" (1985, p. 229). Great society is formed by the coming together of all nations. The middle society is formed by the coming together of a single nation. Small society, on the other hand, is formed by the gathering of the people of a single city on the territory of a nation. However, according to Al-Farabi, a community formed by the people of a village, a neighbourhood, or a household constitutes an incomplete society (1985, p. 229). Related to Al-Farabi's typology of societies, Caesar's Rome may stand for the medium one, as the Romans stand as a single nation ruled by Caesar. As represented, Rome is a society that serves the public with its state administrators, soldiers, various business lines and its members.

Within such a medium society, the division of labour is represented to be suspended. Al-Farabi read and studied Aristotle's *Politics*, and Plato's *Republic* in which the division of labour is among the musts of a good city. In his book *Politics*, Aristotle examined the idea of the division of labour that refers to the specialization of jobs and responsibilities within a society or community. According to their skills and abilities, people are given specialized occupations or responsibilities, and they collaborate to build a functioning society. Marullus and Flavius realize that such functions of the Roman city are threatened by Caesar's "triumph" over a fellow Roman general, Pompey. Brutus, Cassius, Flavius, and Marullus are among the ones who suspect a one-man-rule of Caesar. However, the Roman plebians are easily manipulated, and apt to change mind in connection with what anyone hierarchically above them utters, as Flavius realizes, "See whether their basest metal be not moved; / They vanish tongue-tied in their guiltiness. / ... / Disrobe the images / If you do find them deck'd with ceremonies" (I.i.66-70). By the phrase "basest metal", Flavius refers to the human nature that may change its direction because of self-interest. Flavius urges Marullus to remove Caesar's decorations as a test for the loyalty of the Roman populace. He asserts that if the populace truly supported Rome, they would not have been influenced by the flimsy ornaments of the statues. However, the division of work, in Aristotle's view, would promote social harmony and cooperation. A more integrated society would result from people developing connections based on respect and mutual dependence (Aristotle; 1984, p. 1253a). Similarly, Al-Farabi puts emphasis on such a cooperation as a crucial factor in constructing "the excellent societies" (Walzer; 1985, p. 47). For Al-Farabi, the excellent city's "parts are arranged according to ranks," "association and co-operation" (Walzer; 1985, p. 47). The civil war, the quarrel between the tribunes, and the plebians represent that people begin to lose harmony, as they begin to be divided, as would be the case within an "imperfect society" through "ignorant actions", and "the wrong principles" (Walzer; 1985, p. 49).

The tribune Flavius goes on being critical with Caesar's power, as the urge to be loyal to his declaration that "always I am Caesar ... / a man free from fear" (I.i.211-2), absolutely consistent in his commitment to the general good and the ideals of justice and morality that always guide his conduct—dominates his behavior and decisions. As such, for Flavius, Caesar will no longer be able to "soar above the view of men" and will instead "fly an ordinary pitch" if these resources are taken away from him (I.i.77-80). In other words, Caesar will no longer be exceptional or unbeatable without the aid of his supporters and resources. Therefore, the play depicts a republican political setting in which almost everyone occasionally employs elaborate rhetorical arguments to persuade others (Lake, 2016, p. 453). As Antony gets in preparation for running in the games for the feast of Lupercal, Caesar tells him to touch Calpurnia so that she will lose the curse of sterility (I.ii.8-11). However, Caesar's such manners are

regarded among his weaknesses by Cassius. Additionally, as a soothsayer among the crowd tells Caesar to *"beware the ides of March"* (I.ii.21) Caesar replies *"He is a dreamer, let us leave him"* (I.ii.29) so as not to get personal attraction and to enrich his public image. Related to such prophesies, Al-Farabi discusses on revelation while talking about senses, and intelligibles. According to him, people with very high imaginations may see extraordinary things. This kind of imagination is the pinnacle of perfection. The person with this feature may see images from the present or the future (1985, pp. 223-27). People who see and report such extraordinary images may be blind. They express the news with words and similes such as allegory, and riddles (1985, pp. 223-27). The Soothsayer, therefore, may stand as such an example.

As the play progresses, Cassius' comments present a widening breach between the two characters. Cassius acts like a cunning manipulator, as he attempts to persuade Brutus to join him to assassinate Caesar. Shakespeare contrasts the ethical, yet inexperienced Brutus with the politically smart Cassius. However, Cassius's political intelligence ultimately depends on Brutus, establishing a permanent link between cunning and innocence in their tragic end (Bell, 2016, p. 145). Cassius, therefore, is doubtful of Brutus' shifting attitude toward him and worries that he might be unable to convince Brutus to join him (I.ii.37-41). Cassius' utterance *"Tell me, good Brutus, can you see your face?"* (I.ii.57) stands as a metaphor for introspection and self-reflection. As realized, the characters attempt to mask their own selfishness or *"ambition"* by posing themselves who care about the public (Cantor, 2017, p. 38). Cassius gives Brutus advice to examine himself more closely and think about his own ambitions and reasons. Cassius challenges Brutus to reflect on his own behaviour and consider whether he is serving Rome and its citizens by asking if he can see his own face. Brutus' reply *"No, Cassius, for the eye sees not itself / But by reflection, by some other things"* (I.ii.58-9) acknowledges that one can only view his/her own face indirectly through a mirror or another reflective surface. This dialogue, in Al-Farabian view, reflects the connection between the mind and self-awareness. To describe the actual mind, Al-Farabi uses the analogy of the sun and light. The eyes can see the colours that can be seen. However, the sun and light are needed for the act of seeing to take place. With the light received from the sun, the eye can see what appears in colours. As in this metaphor, the actual mind gives the material mind the ability to comprehend itself. Thus, just like the colour that is ready to be seen but needs light to see, *"the material intellect"* is there, yet it also needs such an ability to *"become actually intelligible"* through the senses, the power of thinking and imagination (1985, pp. 199-203). To this end, the dialogue may be interpreted as a metaphor for one's own awareness of his/her own limitations and of his/her own perception. Brutus is arguing that it is challenging for people to view themselves objectively and that they demand assistance from others to understand themselves better. Also, he notes that the relationships among people with others and the feedback they receive from them usually impact how they see themselves. Thus, Cassius says, *"since you know you cannot see yourself / by reflection, I your glass / Will modestly discover to yourself / That of yourself which you yet know not of"* (I.ii.73-6). However, the desire to do what is best for Rome and its citizens drives Brutus as the man of principles. He is not motivated by personal ambition or self-interest, and he is open to hearing what other people say and considering them. Brutus displays his humbleness, and openness to picking the knowledge from others.

As a defender of the Roman Republic, Brutus opposes tyranny, as he says: *"I do fear the people / Choose Caesar for their king"* (I.ii.85-6). *Julius Caesar* covers the change from the republic to the empire, and the contradiction taking part in-between the republic and the empire maintains much of the action in the play (Cantor, 2017, p. 12). In this sense, Brutus' concern that the populace will choose Caesar as their ruler stems from his conviction that it would pose a danger to the stability and democracy of the Republic. His *"fear"* highlights the theme of possible dangers of an uncontrolled authority at the hands of one-man-rule. Brutus *"fear[s]"* that Caesar will have all authority over the Roman Empire if the Romans elect him to be their ruler. Therefore, as seen, the characters usually disagree about what

promotes the good of Rome, and as a result, conflict, intrigue, and revolt jeopardize the public interest (Cantor, 2017, p. 38). However, had Caesar been open to dialogue to discuss the requirements and reasons of his one-man-rulership, he would have been fairer for the conspirators, as Al-Farabi within his eleventh quality of a ruler states, "he should by nature be fond of justice and of just people, and hate oppression and injustice" (1985, p. 249). As a fair leader, it would have been more reasonable to be foresighted to realize that one-man rule would be interpreted differently by some people, and to openly explain the masses the reasons of his rulership, which stands out to be the lacking deed of Caesar in this context. However, as a man of principle, Brutus is devoted to maintaining the principles of the Republic. He is ready to be against the Roman plebians, and to oppose their wishes if it will benefit Rome and its citizens. By doing so, Brutus displays his morality and readiness to put the needs of the Republic ahead of his own desires.

Cassius, however, through his argument (I.ii. 104-13), aims to convince Brutus to take part in the plot against Caesar. Cassius wants to convince Brutus that they have a right to oppose Caesar's authority by emphasizing their equality with Caesar. Cassius's emphasis on equality and being "*born free as Caesar*" may be related to Thomas Hobbes' emphasis (1588-1679) in *Leviathan* (1651) and John Locke's (1632-1704) *Two Treatises of Government* (1689) on the state of nature. For both philosophers of politics, by birth man is equal to one another, and in case of lack of authority one has the right to attack another to attain whatever the other has; therefore, a state of war as a threat to authority emerges. Thus, Cassius acts in line with the state of nature, as he neglects the public good. He manipulates Caesar's personal flaws to take advantage of getting Brutus involved in the conspiracy. To persuade Brutus, he gives the example of river Tiber: "*Caesar cried, Help me, Cassius, or I sink!*" (I.ii.119).

Cassius tries to persuade Brutus that they may change their own fate and topple Caesar through the line: "*The fault, dear Brutus, is not in our stars, but in ourselves*" (I.ii.149). He rejects the notion that their destiny is predetermined by the stars. He asserts that they are in charge of their own activities to be much more honourable, as the core of the honour code functions "*as a self-correcting mechanism*" for the development and upkeep of virtue (Lake, 2016, p. 457). To this end, Cassius utters, "*The fault, dear Brutus, is not in our stars, / But in ourselves that we are underlings*" (I.ii.149-50). However, Al-Farabi presents similar views on "*the celestial*" (Al-Farabi, 1985, p. 119), and "*sublunar bodies*" (Al-Farabi, p. 145) that goes along with Cassius' rejection of the notion that fate is predestined by the stars. Al-Farabi also believes that people have agency and free will. Concordantly, according to Cassius, the reason they are slaves is not due to the stars or fate, but rather their own responsibility for doing nothing to alter their situation. Furthermore, Cassius challenges the idea that Caesar is superior to Brutus, saying their names are both "*fair*" (I.ii.152). In the same scene, Caesar tells Antony that Cassius is a "*dangerous*" man. Related to the human nature, Caesar says, "*Let me have men about me that are fat, / Sleek-headed men and such as sleep a-nights. / Yond Cassius has a lean and hungry look*" (I.ii.192-4). Caesar's categorization of Romans as "*lean*" or "*fat*" demonstrates his comprehension of the complexities of governance, as he perceives the nuances in human behaviour and links each individual's attitude towards eating with their political position. He assesses an individual's political perspective by observing their whole conduct, specifically in regards to their eating habits (Cantor, 2017, pp. 39-40).

Caesar interprets Cassius' "*lean and hungry look*" as an indication that he is not drawn to the typical range of "*human pleasures*". To examine Cassius, Caesar compares him to Antony, who appears to have been on the verge of developing a reputation for excess in many ways (Cantor, 2017, p. 40). For Caesar, Cassius has a "*lean and hungry expression*" (I.ii.204) which signifies that he is constantly desiring for more authority and influence. Caesar remarks that Cassius "*thinks too much*" which, in his opinion, renders him dangerous (I.ii.204). Cassius "*seldom ... smiles*" and has little interest in seeing "*plays*" or listening to "*music*" (I.ii.213-5). This lack of enjoyment and leisure time, for Caesar, is evidence that

Cassius is wholly preoccupied with his personal and political ambitions. Caesar deduces that because men like Cassius are constantly trying to outdo people who are more powerful than themselves, they can “never... [be] at ease” (I.ii.218). Because of their willingness to go to any lengths to accomplish their objectives “they [are] very dangerous” (I.ii.220). Although Caesar discerns the danger, he takes no action. As among the six distinguishing qualities of a sovereign, Al-Farabi states that a good leader “will be good at deliberating and be powerful in his deductions...” (1985, p. 251). By being so, such a leader would “have in mind the good of the city” (1985, p. 251). Caesar’s ignorance may be among the reasons why Rome would turn into an ignorant city.

However, apart from the people of Rome, the conspirators are also after their personal gains, as they strive to get rid of Julius Caesar. To convince Brutus, Casca and Cassius tell Brutus about Caesar’s such physical illnesses as his being deaf in one ear and epilepsy, as Casca says, “Caesar... swounded fell down at it / ... / He fell down in the marketplace and foamed at mouth / and was speechless” (I.ii.259-64). As for Al-Farabi, “the sovereign of the excellent city...[has] twelve natural qualities...found together, with which he is endowed by birth” (1985, p. 247). As Casca and Cassius cannot acknowledge a physical deficiency of their sovereign, Al-Farabi would not accept it, as he says, the sovereign “should have limbs and organs which are free from deficiency and strong, and that they will make him fit for the actions which depend on them, when he intends to perform an action with one of them, he accomplishes it with ease” (1985, p. 247). Cassius, therefore, cites Caesar’s failure in the swimming race as an example with his abovementioned deficiencies. To him and the other conspirators, Caesar is not an excellent sovereign.

For Cassius, Caesar is “a man no mightier than thyself or me” (I.iii.79). Related to Caesar’s power, Cassius says that in personal matters, Caesar is no mightier than themselves, yet Caesar becomes threatening like the strange happenings around. Cassius is attempting to persuade Brutus that Julius Caesar is not as strong as he appears to be, and that the Roman populace has given him an excessive amount of power. He contends that rather than having any greatness, Caesar’s strength comes from his reputation and the dread he has instilled in people. Cassius puts emphasis on the uncontrollable nature of Caesar’s power by comparing him to natural disasters like “strange eruptions”. Cassius is attempting to persuade Brutus that they must move against Caesar before he grows more powerful and deadly. However, Brutus does not feel at ease: “It must be by his death, and, for my part, / I know no personal cause to spurn at him, / But for the general. He would be crown’d: / How that might change his nature, there’s the question” (II.i.10-13). Al-Farabi emphasized the value of morality and the function of a moral leader in society. Brutus is stating that he thinks Caesar ought to be slain for the good of the populace, not because he has any personal hostility toward him. As Al-Farabi believed that a moral leader’s objective should be to advance society, his view would probably concur with Brutus’ justification in that Brutus cares “the welfare of the state” (Wells, 1986, p. 47). Brutus supposes that Caesar’s death would be for the general welfare but not for personal gain. For him, from an Al-Farabian perspective, Caesar’s state of nature would turn into an ambition that may be a threat to Roman state. Brutus expresses his concern that Caesar’s character might deteriorate if he were to become king (II.i.19-29). Since Al-Farabi believed that even the most honourable of leaders might be corrupted, Brutus’s deduction is coherent with Al-Farabi’s view. For Al-Farabi, a competent leader should be aware of the possibility of corruption and take steps to prevent it. Similarly, Brutus supposes that once Caesar is crowned, he may cause trouble as he wishes to, as power may be abused. Although he knows that Caesar does not control public affairs through heart, he takes the view that ambition may lead Caesar to be fully independent, and that he may be poisoned by the high position that he reaches. Therefore, he concludes: “therefore think him as a serpent’s egg / Which hatch’d would as his kind grow mischievous, / And kill him in the shell” (II.i.34-6). Brutus thinks Caesar as a “serpent” that may grow dangerous and decides to take position within the conspiracy. Brutus’ servant Lucius finds a “paper” that Cassius indeed has put. As Brutus reads the paper, he wonders why Rome shall “stand under one man’s” fear and respect (II.i.54). Like Al-Farabi’s

views on the relation of heart and the mind, Brutus thinks on their debate: "*The genius and the mortal instruments / Are then in council, and the state of man, / Like to a little kingdom, suffers than / The nature of an insurrection*" (II.i.69-72). As Al-Farabi takes the heart as the leading organ of the body, any conflict within the heart and mind may cause trouble, as Brutus supposes, as well. "The state of nature" is a term of political philosophy that Thomas Hobbes and John Locke among others refer to. In the state of nature man thinks of himself, as he ignores the good of the public. As Al-Farabi discusses on the difference between the perfect and the imperfect cities, Brutus, similarly, is afraid that Rome would become "*a little kingdom*" because of Caesar's state of nature that may destroy the perfect city of Rome.

Brutus hovers between calling his plan "*dark*" or "*light*", as he knows that murder of a leader is not an easy decision to make. He calls theirs not a plan but "*conspiracy*" since he is aware that their action is illegal (II.i.84-86). Brutus knows that such "*dangerous*" plans hide their ideas through smiles in a dark cave. For Al-Farabi, the first intelligibles in human are for his perfection. Achieving this kind of perfection is happiness which is a degree of perfection in which one does not need any other substance to give strength (1985, p. 205). This perfection level of happiness is achieved through voluntary actions. However, there are also actions that prevent happiness. For Al-Farabi, happiness is the desired good for itself. That is why actions that lead to happiness are beautiful actions whereas those that prevent happiness are bad actions. These bad deeds are of deficiencies, vices, and vile qualities. Based on all of these, Al-Farabi states that the nourishing force in man serves the body. Sense and imagination serve both the body, and the mental strength (1985, p. 207). Mental strength is tied to the body and stands with it, as the mind is established through the power of desire that serves the power of sense, imagination, and reason. The acts of cognition are performed, as through the help of the force of desire the will is directed to the perceived object or event by the force of desire. When happiness is known with the mind and the purpose is determined by the power of desire, good and beautiful actions are performed by the power of desire to reach the goal with the help of thinking, imagination, and sense. Conversely, when happiness is not known or desired for a good purpose, actions are bad (1985, p. 207).

When considered in line with Al-Farabi's ideas, the conspirators who assert that they act for the happiness of the Romans, they indeed plan for bad actions, as murder of a ruler would cause chaos. The conspirators Cassius, Trebonius, Decius Brutus, Casca, Cinna, and Metellus Cimber gather in Brutus' orchard. As Decius asks, "*Shall no man else be touch'd but only Caesar?*", Cassius tells them to kill "*Mark Antony, so well beloved of Caesar*" (II.i.169). Yet, Brutus sets against the idea to kill Antony: "*Antony is but a limb of Caesar. / Let us be sacrificers, but not butchers*" (II.i.178-9), as he supposes that Antony may not do any harm once Caesar's head is removed. As it is the fifteenth of March, the conspirators become suspicious whether Caesar would come to the Capitol because of the warning of the soothsayer. When Cassius tells the others that "*Caesar...is superstitious*" (II.i.212), Decius says, "*I will bring him to the Capitol*" (II.i.228). Shakespeare employs various elements to portray Caesar's vulnerability, including his superstitions, indecisiveness, the impact of epilepsy on his mental faculties, and his uncontrollable emotional response when presented with the crown (Hartsock, 1966, p. 58). Such, for Al-Farabi, are the weaknesses that a ruler should be away from, as a ruler should be among the most powerful ones in a perfect city.

Al-Farabi puts emphasis on the correlation between the heart and mind so that one may be at ease and powerful. Shakespeare has a similar view as Portia's utterance to Brutus reveals: "*You have some sick offense within your mind*" (II.i.288). Killing Caesar is not an easy task for Brutus, yet he supposes that he is doing it for the good of Rome. Therefore, Brutus is in the grip of a war between his heart and mind. Therefore, he cannot sleep, feels anxious, and is not at peace. Similarly, Caesar may not sleep that night. He talks to his servant, and then to his wife, as in the previous scene Brutus did. In both wife-husband relations, the wives try to dissuade their husbands from the unknown danger they feel. Related

to “male and female”, Al-Farabi supposes that “*the faculty of each of them*” differs because of the various “*function of each of them*”, which is interestingly represented in these two scenes, as well (Walzer, and al-Farabi, p. 45). The parallelism of these following two scenes represents states of mind of Caesar and Brutus, Portia and Calpurnia in a similar way. Caesar talks to himself as Brutus did in the previous scene: “*Nor heaven nor earth have been at peace tonight. / Thrice hath Calpurnia in her sleep cried out, / “Help, ho! They murther Caesar!”*” (II.ii.1-3). From an al-Farabian perspective, the order and ranks of such materials both on “*earth*”, and “*heaven*” are not at ease. And such disorders within the nature leads “*the faculties of the human soul*” to feel uncomfortable as represented through Brutus’ and Caesar’s utterances (Walzer, and al-Farabi, p. 43). “*The heavenly bodies in general*” react, as represented, to the conspiracy (Walzer, and al-Farabi, p. 43). As Caesar refers to the uneasiness of the earth and the heaven, al-Farabi similarly puts emphasis on the “*justice, perfection and completeness*” of the existences of both “*heavenly bodies*”, and “*the human soul*” that interact one another once justice is broken (Walzer, and al-Farabi, pp. 41-43). Although Calpurnia does not want Caesar to go to the Capitol, Decius persuades Caesar to go there since “*the Senate have concluded / to give this day a crown to mighty Caesar*” (II.ii.98-9). Therefore, Caesar says, “*I will go*” (II.ii.112). As Caesar calls Brutus, Publius, Ligarius among other “*friends*” (II.ii.135), in an aside, Brutus says, “*That every like is not the same, O Caesar, / The heart of Brutus yearns to think upon!*” (II.ii.136-7). Brutus regrets because what seems to be just may be unjust as he enunciates.

In Act III, Caesar is warned by the soothsayer, and Artemidorus. Yet, because of caring his public image, Caesar ignores their warnings: “*What touches us ourself shall be last served*” (III.i.8). Caesar remarks that any issue personally important is to be dealt with last. By the time Metellus, and Brutus ask Caesar to forgive Publius Cimber, Caesar says, “*These couchings and these lowly courtesies / Might fire the blood of ordinary men / ... / Know, Caesar doth not wrong, nor without cause / Will he be satisfied*” (III.i.40-1/52-3). Caesar supposes himself to be a true, and one unique leader that may not be persuaded within his decisions, as he calls himself not an “*ordinary*” man. He praises his leadership by saying that he does not make any mistake in public affairs. Caesar supposes himself to be “*free of every kind of deficiency*”, a feature that al-Farabi relates to the First Existent (1985, p. 57). By doing so, Caesar puts himself at the top of hierarchy as “*the highest kind of excellent existence*”, a kind which is again attributed to God again by Al-Farabi. That may be one of the reasons among others that the conspirators desire to kill him. Yet, the conspirators act in accord with the norms of the imperfect society, as will be mentioned. Caesar, before the senators, and the noble Romans, go on praising himself by banishing Cimber: “*But I am constant as the northern star, / Of whose true-fix’d and resting quality / There is no fellow in the firmament*” (III.i.66-8). Caesar, from an al-Farabian perspective, puts himself into the position of “*the First Cause as the Origin of All Being*” (al-Farabi, 1985, p. 89). Caesar overpraises and figures himself as the Northern star that has no equal in the sky through a true, and immovable nature:

*The skies are painted with unnumber’d sparks;
They are all fire and every one doth shine;
But there’s but one in all doth hold his place.
So in the world, ’tis furnish’d well with men,
And men are flesh and blood, and apprehensive;
Yet in the number I do know but one
That unassailable holds on his rank,
Unshaked of motion; and that I am he. (III.i.69-76)*

As the northern star stays in the same place so does Caesar, as he calls himself to be. Caesar, similar to al-Farabi, is aware of the hierarchy within humanity that is “*flesh and blood*”; yet through his intelligence Caesar puts himself unique that holds his unmoved position. Therefore, he says that other people would change their minds, but Caesar is not such a man. Caesar’s comparison of men and the

stars is like al-Farabi's in that al-Farabi says, "*the natural sublunary bodies are the elements, such as fire, air, water, earth...*" (1985, p. 107). Yet, Caesar relates his existence to "*the northern star...true-fix'd*" which has no equal in the sky (III.i.66-7). Within the order of hierarchy Caesar calls himself to be above everyone, and even above the earth. Concerning such an order, Al-Farabi remarks, "*the least valuable of them is placed first; then the other existents follow in an ascending order of excellence until the most excellent existent is reached which is not surpassed by anything more excellent*" (1985, p. 113). From an al-Farabian perspective, Caesar supposes himself to be "*the most excellent of*" all existents (1985, p. 113). These are Caesar's last lines before he is stabbed to death by the conspirators. After breaking free from any political structure, the riot redirects the course of social existence and alters the cohesive force that binds individuals (Gil, 2013, p. 31). The civil war depicted in the final two acts of the play emerges as an examination of a twisted social structure that operates as a means of opposing the evolving "*political modernity of the nation-state*" (Gil, 2013, p. 33). Soon after, Cinna shouts, "*Liberty! Freedom! Tyranny is dead!*" (III.i.86). As Brutus says, "*ambition's debt is paid*" (III.i.91), Antony flees to his house, as "*men, wives, and children stare, cry out, and run*" (III.i.106). Brutus says,

... let us bathe our hands in Caesar's blood
Up to the elbows, and besmear our swords;
Then walk we forth, even to the marketplace,
And waving our red weapons o'er our heads,
Let's all cry, Peace, freedom, and liberty! (III.i.118-22)

For Al-Farabi, "*the appetitive faculty ... has a ruling faculty*" through which "*desire or dislike of a thing occurs*" (1985, p. 171). Brutus' "*appetitive faculty*" desires "*Caesar's blood*" which indeed surpasses his assertion to be a reasonable ruler. For Al-Farabi, this is the willpower which directs one to know or to do something because the appetitive faculty "*makes the will arise; for will is an appetite towards or away from what has been apprehended either by sense-perception or by representation or by the faculty of reason*" (1985, p. 171). Together, they create intellectual strength with mental states such as combining or resolving something. Intellectual power makes it possible to think, evaluate and examine. Such attributions the organs of the body are similar to those in Shakespeare's *Coriolanus* who discusses on the differences of stomach, and the heart to give his idea on hierarchy. However, just like *Coriolanus*' utterances, Al-Farabi puts emphasis on rationality, and knowledge, as he puts, "*knowledge of something may be brought about by the rational faculty*" (1985, p. 171-73).

Al-Farabi carefully discusses the hierarchy and order of cities, just as he does the hierarchy among organs. For him, some of the cities that are the opposite of the perfect and virtuous city are the ignorant city, the corrupt city, and the city with a changed character. The people of these different cities are also opposed to the people of the virtuous city. The ignorant city and its people do not know and think about happiness. They do not seek happiness; they do not believe that it will happen. All they know and believe about happiness is physical health, wealth, pleasures, and pursuits of desires (1985, pp. 253-7). For Al-Farabi, the people of "*the ignorant city...missed the right path through faulty judgement*" (1985, p. 253). In the case of Caesar's Rome, Pompey's relationship to the Roman populace is portrayed as one of shifting allegiances, with the Roman citizens first backing Pompey but ultimately switching their allegiance to Caesar following Pompey's loss. As a counterpoint to Caesar, Pompey's downfall and loss emphasize Caesar's ascent to power and the shifting political climate in Rome. However, soon after Caesar is murdered in Act 3, at Caesar's burial, Antony, a devoted follower of Caesar, speaks to the Roman populace. He contrasts Pompey with Caesar by saying, "*You all did love him once, not without cause; / What cause withholds you then to mourn for him? / O judgement, thou art fled to brutish beasts, / And men have lost their reason. ...; / My heart is in the coffin there with Caesar*" (III.ii.105-109). Antony makes the implication that the Roman populace once backed Pompey but now lamented Caesar's passing.

Therefore, from an Al-Farabian view, the Romans act in line with the ones in an “ignorant city”, as their “judgments” change direction in accord with the one who speaks to them. As Al-Farabi remarks, the “inhabitants [of the ignorant city] do not know true felicity” because “[e]ven if they were rightly guided to it”, as Marullus and Flavius in the beginning, then Brutus, and now Antony did, “they would ...not understand it... not believe in it” (Al-Farabi, p. 255). First, Flavius disperses the crowd, then Brutus persuades them that they are to follow him, and in Act 3, Antony leads their desire to “burn” the houses of the conspirators (III.ii.). The rebellion led by Brutus serves as a revelation, highlighting the existence of unchecked sovereign power within the state apparatus. It exposes the absence of accountability and the arbitrary nature of this authority, prompting a systematic exploration of the implications associated with exposure to such dominion (Gil, 2013, p. 38). Therefore, they are represented to be the ones in an Al-Farabian ignorant city that “follow one’s desires” each time (1985, p. 255). However, although Brutus called the others not to become butcherers, like a man of al-Farabian imperfect state, he calls his friends to bathe their hands in Caesar’s blood, and he suggests them to walk to the Marketplace by their red weapons and hands to shout “peace, freedom, and liberty” as if they had some victory on an enemy. His speech and behaviour remind the opening scene of the play in which Brutus despised Cesar to kill the Roman Pompey. Cinna, Brutus, and Cassius among others act in line with men of imperfect society by killing their leader, and through their barbaric, uncivilized manners. Yet, they call themselves “the men that gave their country liberty” (III.i.132).

Soon after Mark Antony comes, and shakes hands with Marcus Brutus, Cassius, Decius Brutus, Metellus, Cinna, and Trebonius. Antony asks Brutus to “produce [Caesar’s] body to the marketplace, / Speak in the order of his funeral” (III.i.251-2). Although Cassius protests this request, Brutus accepts it, “It shall advantage more than do us wrong” (III.i.267). As all the conspirators exit, Antony looks down at Caesar’s dead body, and says, “A curse shall light upon the limbs of men; / Domestic fury and fierce civil strife / Shall cumber all the parts of Italy” (III.i.290). The acts of the conspirators are related to the ones that would be done by the people of imperfect society that ignore the public good. Therefore, Antony believes that a curse from “the First Existent” (1985, p. 57) would fall on men of Rome, then an imperfect city in which a terrible civil war would burden everywhere, as the perfect state has been destroyed by the actions of the conspirators. As Octavius Caesar’s servant enters, Antony tells him “Here is a mourning Rome, a dangerous Rome, / No Rome of safety for Octavius yet” (III.i.316). Following Caesar’s murder, Rome becomes dangerous, and unsafe, as it becomes an imperfect city once the populace is easily misled, gullible, and impolite in their reactions (Lake, 2016, p. 470).

According to Al-Farabi, perfection is achieved in the city. Happiness may not be obtained in every city, as people may be helping each other to achieve bad ends. Therefore, it is necessary to establish cities where happiness can be achieved with kindness and people help each other for this purpose (1985, p. 231). Such a city is a virtuous and perfect city, and the society of this city is a perfect society. It forms a perfect and virtuous nation in all cities that help each other for the purpose of happiness. In this way a perfect, universal society is formed (1985, p. 231). In Act III, scene 2, a group of citizens who are disturbed by Caesar’s death enter. To them, Brutus says, “Romans, countrymen, and lovers, hear me for my cause, / ... Censure me in your wisdom, and awake your / senses, that you may the better judge” (III.ii.15-9). His way of addressing the crowd illustrates his aptitude for rhetoric and persuasion. Brutus asks the crowd to evaluate his acts and motivations, acknowledging their intelligence and insight by saying, “Censure me in your wisdom” (III.ii.18). He gives the impression that he is open to criticism and appreciates the audience’s ability to create thoughtful opinions. The significance of reason and logic in the decision-making process is also emphasized in this approach. As Al-Farabi puts emphasis on the reason, and logic, and the way a ruler uses them, so does Brutus who attempts to win the confidence of the crowd and support for his cause, which is the defence of Caesar’s assassination in the purpose of maintaining the Roman Republic, by appealing to the sense of shared group identity, welcoming critique, and

highlighting the necessity of attentiveness. He goes on as such, “Not that I loved Caesar less, but that I loved / Rome more. Had you rather Caesar were living and / die all slaves, than that Caesar were dead to live all freemen? ... /...death for his ambition” (III.ii.23-6; 30). Brutus contends that his acts were motivated by his ardent love for Rome and his conviction that Caesar’s overthrow was necessary to preserve the Republic rather than by personal hostility toward Caesar. Brutus positions himself as an unselfish patriot prepared to take a risk for Rome’s overall independence and well-being.

Thanks to the power of his rhetoric, all the citizens praise Brutus while they curse Caesar, “Live, Brutus, live, live!” (III.ii.50), and one of the citizens says, “Caesar’s better parts / Shall be crown’d in Brutus” (III.ii.54-5). The Romans are represented to be a mob, as they now call Caesar “a tyrant” (III.ii.76), and “We are blest that Rome is rid of him” (III.ii.78). Therefore, the conspirators realize that they have only ushered in a fresh type of tyranny – the mob (Wells, 1986, p. 48). It is now Antony’s turn to speak:

*The noble Brutus
Hath told you Caesar was ambitious; (III.ii.86-7)*
...
*He hath brought many captives home to Rome,
Whose ransoms did the general coffers fill.
Did this in Caesar seem ambitious?
When that the poor have cried, Caesar hath wept;
Ambition should be made of sterner stuff:
Yet Brutus says he was ambitious,
And Brutus is an honorable man.
You all did see that on the Lupercal
I thrice presented him a kingly crown,
Which he did thrice refuse. Was this ambition? (III.ii.97-106)*

Caesar brought captives to his country whose treasury was filled by their ransoms. Therefore, Antony reminds the crowd how such a man may be ambitious, as he did not use influence and power, and did not graft in public life. Antony also reminds them that on the Lupercal festival, he offered Caesar a crown three times which was refused. Antony realizes that the crowd acts in line with mob mentality which is what Al-Farabi calls the deeds of the imperfect society who does neither think nor act in accord with the public good. The people of the corrupt city, similar to the ones represented in the above lines, save their souls from matter due to the spiritual attitudes they have gained from their virtuous views, but the attitudes of the people of the corrupt city are just like those of the people of the ignorant city due to their bad actions. That is why the bad spiritual attitudes of the people of the corrupt city clash with the good attitudes. The soul is in great anguish because of such a conflict. On the other hand, the people of the city, who could not find the right way, have wrong views. They know what happiness is, but they do not strive to achieve it, especially when they are glad to be under an authority, as such a society considers it civil. As Shakespeare uses it, “civic republicanism” revolves around the concept of sovereignty, focusing on exposing and evaluating the consequences of being subjected to absolute authority. It strives to establish an alternative form of institutionalized power that is collective in nature (Gil, 2013, p. 35). “Early modern civic republicanism” finds its foundation in the bureaucratic structure of the monarchy, which entails the assignment of “status, roles, and positions” to the elites within the system established by the monarchy itself (Gil, 2013, p. 36). As being subject to absolute authority, the citizens that follow only worldly things are misled. As a result, they are far from happiness (1985, pp. 273-75). Antony remarks, “O judgement, thou art fled to brutish beasts, / And men have lost their reason. Bear with me; / My heart is in the coffin there with Caesar” (III.ii.114-6). The crowd is now likened to animals without reason. Antony, as Al-Farabi does in *on the Perfect State*, puts emphasis on

the harmony of "heart" and "reason" to have better "judgement[s]" on such critical public-issues. Antony reasonably persuades the crowd that Caesar was not ambitious, and a citizen states that he was afraid as someone "worse" would "come in his place" (III.ii.122). As Marullus, at the beginning of the play, called the same crowd "stones", Antony now calls them that they "are not stones" to move them in their actions and thought (III.ii.154). Upon this, the crowd calls the conspirators "traitors", and "villains, murtherers", as they decide to "revenge" (III.ii.215). shortly before Antony's words, the crowd called the conspirators honest men, and now they all shout "Revenge!...Burn! Fire! Kill!", as they decide to "burn the house of Brutus" (III.ii.216-7). Their sudden hatred flares out once they learn that Caesar would give "to every several man, seventy-five drachmas" (III.ii.256). In this context, because the political ruler in *Julius Caesar* is shown as failing to consult honestly and freely, civil order completely collapses (Wells, 1986, p. 61). Meanwhile, Antony is informed that Octavius, and Lepidus have "come to Rome" (III.ii.278) The third act ends with Cinna the poet's murder by the crowd although he tells them that he is not "a conspirator" but "the poet" (III.iii.29-30).

Although Caesar was not aware of it, some of his people think and act like the ones in the ignorant city described by Al-Farabi. According to Al-Farabi, the people of the ignorant city claim that the position of beings is not protected and that some people are in an unworthy position. The people of the ignorant city do not believe that there can be love, devotion, and happiness among people (1985, p. 291). According to Al-Farabi, such people think that people unite because they need each other in a relationship of interest. Other than that, according to them, everyone hates each other. According to them, some people serve each other by forcibly subjugating them because they need helpers. Such people will then use their subordinates as slaves. That is why they do not believe in equality. According to the people of the ignorant city, anyone with physical strength, and a strong weapon may beat other people (1985, p. 291-92). Thus, such people oppress others and act on others. Therefore, they believe that they have been brought together by bullying (1985, p. 293). Other misconceptions held by such ignorant people include the following: some people think that they are brought together by marriage, some by kinship, and some by contract (pp. 293-95). As a result of these issues, it is a similar situation for one person to be different from another and for a community to be different from another community. Therefore, different groups try to defeat and eliminate each other to gain wealth, and honour (1985, p. 299).

In Act IV, Octavius and Antony execute "an hundred senators" (IV.iii.201), and march toward Philippi. Brutus sees the Ghost of Caesar, and in the final act, Brutus, after seeing the ghost, tells Cassius that he would never go to Rome as a prisoner, as "he bears too great a mind" (V.i.123). Brutus, like Al-Farabi, in public affairs puts emphasis on the importance of "mind" that governs a state and/or a battle. The beginning and the end of the play represent civil wars that lead order to be shaken by giving way to disorder. Related to this civil war, Cassius says, "the villains" run, my own people have become their own "enemy" (V.iii.1-2). This is a condition, in both Hobbessian and Al-Farabian view, that may lead to the state to be weakened. As such, the unity established by Cassius and Brutus collapses, as Antony and Octavius win the civil war and try to re-establish the dissected order.

CONCLUSION

This study, from an Al-Farabian socio-political perspective, has examined political issues, the function of statesmanship, and the search for political authority as represented in *Julius Caesar*. Al-Farabi states that a statesman must have twelve characteristics of which at least six of them must be present in that person. In this respect, Caesar lacks the first feature, because he has an epilepsy-like illness and has little hearing in one ear. He is also flawed in terms of the second quality, as Al-Farabi favours the leader should possess a profound perception and effortlessly grasp any information conveyed to him. Yet, he

must be well aware to avoid from the middle of March as to the vicious omen about which he has been informed persistently by others though, he disregards all the warnings. The Romans are known to attach importance to superstitions and dreams, as represented in the play. Yet, Caesar is reluctant to see, hear, or notice the prophecies let alone taking them into account. Al-Farabi's third feature that is required to be a ruler is a strong memory whereby he retains everything he comprehends, witnesses, hears, and realizes without ease. This again is problematical for Caesar. Next, Al-Farabi's fourth feature states that upon perceiving the faintest hint of something, the ruler should promptly seize it as suggested. Although Caesar tells Antony that he does not trust him, relying on his own greatness, Caesar does not take sufficient precautions. The fact that Caesar does not remove liars and untrustworthy people also contradicts the seventh article inasmuch as for the seventh feature, Al-Farabi states that the leader must embrace righteousness and hold affection for virtuous individuals. They should actively distance themselves and their city from deceitful individuals. However, having Pompey killed at the beginning of the play, and not giving a clear and understandable reason for it contradicts Al-Farabi's eleventh feature stating that justice and despotism should be avoided. The fact that Caesar suspects people like Cassius and thinks that he will get into trouble in the Senate, but does not take precautions despite these, contradicts the twelfth feature of a ruler.

Within the context of ruling systems, however, *Julius Caesar* explores the morality of resistance, the nature and management of political change, and the ideal structure of governance. In this sense to reach his target, Caesar never hesitates to kill Pompey nor does he refrain from revoking the democratic ambiance with the mere intention of reaching his ultimate form of a rich, uniform society subject to a centralised ruling mechanism. Yet, as for Brutus, the issue rests on a dilemma whether Caesar should be viewed as a despot who seriously threatens the freedom of the Roman people or whether he stands for a stability principle that protects the state from anarchy. Although Shakespeare places the play's action in Rome, engulfed in political upheaval, it is in the process of changing from one type of regime to another. Such a change brings disorder, and once the social order is disrupted, authority weakens as disorder prevails.

Article Information

Ethics Committee Approval:	Exempt from the Ethics Committee Decision
Informed Consent:	No Participant
Financial Support:	No Financial Support
Conflict of Interest:	No Conflict of Interest
Copyrights:	No Copyrighted Material Used

BIBLIOGRAPHY

- Aristotle. (1984). *Politics*. (C. Lord, Trans.). University of Chicago Press.
- Al-Farabi, A.N. (1985). *on the Perfect State*. (Richard Walzer Ed.). Oxford University Press.
- Bakhsh, A. O. (2013). The Virtuous City: The Iranian and Islamic Heritage of Utopianism. *Utopian Studies*, 24 (1), 41-51.
- Bell, M. (2016). 'This was a man!' Goethe's Egmont and Shakespeare's Julius Caesar. *The Modern Language Review*, 111 (1), 141-61.
- Cantor, P. A. (2017). *Shakespeare's Rome: Republic and Empire*. The University of Chicago Press.
- Crewe, J. V. (1971). Shakespeare's 'Julius Caesar'. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 37, 31-44.
- Dunlop, D. M. (1952). Al-Farabi's Aphorisms of the Statesman. *Journal of Iraq*, 14 (2), 93-117.
- Fakhry, M. (1965). Al-Farabi and the Reconciliation of Plato and Aristotle. *Journal of the History of Ideas*, 26 (4), 469-478.
- Gil, D. J. (2013). *Shakespeare's Anti-Politics: Sovereign Power and the Life of the Flesh*. Eds. Michael Dobson and Dymphna Callaghan. Palgrave Shakespeare Studies.
- Gray, P. (2018). Shakespeare and War. *Critical Survey*, 30 (1), 1-25.
- Hartsock, M. E. (1966). The Complexity of Julius Caesar. *PMLA*, 81 (1), 56-62.
- Kayser, E. L. (1956). Julius Caesar: Politician or Statesman? *The Classical Weekly*, 50 (2), 20-22.
- Lake, P. (2016). *How Shakespeare Put Politics on the Stage: Power and Succession in the History Plays*. Yale University Press.
- Mahdi, M. (1990). Review: Al-Farabi's Imperfect State. *Journal of the American Oriental Society*, 110 (4), 691-726.
- Rayner, F. C. (2022). *Shakespeare and the Challenge of the Contemporary Performance, Politics, and Aesthetics*. The Arden Shakespeare Bloomsbury Pub.
- Shakespeare, W. (1985). *Julius Caesar: The Arden Shakespeare*. T. S. Dorsch (Ed.). Methuen.
- Sweeney, M. (2011). Greek Essence and Islamic Tolerance: Al-Farabi, Al-Ghazali, Ibn Rush'd. *The Review of Metaphysics*, 65 (1), 41-61.
- Wells, R. H. (1986). *Shakespeare, Politics and the State*. Macmillan.

Home, Physical Disability and Sense of Belonging in Nina Raine's *Tribes*¹

Nurten Çelik*

* Dr. | Dr.

İnönü University, Faculty of
Science and Literature,
Department of Western
Languages and Literatures |
İnönü Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi, Batı
Dilleri ve Edebiyatları
Bölümü

nurten.celik@inonu.edu.tr
Malatya / TÜRKİYE

Abstract

Home has traditionally been perceived as a location that provides control, freedom of self-expression, and psychological, social, and physical security. However, the presence and development of physical impairment subvert the positive aspects and conventional conceptions of home. Any corporeal attributes that challenge the culturally assumed views of the disabled body are rarely or never recognized as a part of domestic life. Home transforms into a site of oppression and discrimination as the denial of impairment in the sphere of the home leads to psychological and emotional disturbance and the distortion of a sense of belonging. One contemporary play that explores the complicated relationship between impairment, home, and culture is Nina Raine's *Tribes*. *Tribes* dramatizes the ways in which the cultural understanding and treatment of disability shape and regulate the embodied experiences of the disabled character within the confines of home. Billy's deafness is ignored by his family members, who do not acknowledge the existence of the deaf community, sign language, and deaf culture. Additionally, Billy experiences alienation and isolation in a family that wallows in miscommunication, disagreement, misunderstanding, and lovelessness. Therefore, this essay explores how the social norms concerning the disabled body operate to determine and govern the perception and validation of hearing impairment in a home setting by focusing on the emotional aspects of an embodied life. Furthermore, it explores how the pre-established notions of the body, hierarchy, and value create feelings of alienation and a lack of belonging.

Keywords: Hearing impairment, home, sense of belonging, Nina Raine, *Tribes*.

Received / Gönderim:

09.03.2023

Accepted / Kabul:

03.08.2023

Field Editor / Alan

Editörü:

Hüseyin Altındış

Nina Raine'in *Kabileler Oyununda* Ev, Engellilik ve Aitlik Hissi²

Öz

Geleneksel olarak, ev kontrol, kendini ifade etme özgürlüğü ve psikolojik, sosyal ve fiziksel güvenlik sağlayan bir yer olarak algılanmıştır. Bununla birlikte, fiziksel engelliliğin varlığı ve gelişimi, evin olumlu yönlerini ve geleneksel kavramlarını alt üst eder. Engelli bedenün kültürel olarak algılanışına tezatlık oluşturan herhangi bir bedensel özellik, ev yaşamının bir parçası olarak ya nadiren kabul edilir ya da asla kabul edilmez. Evde engelliliğin tanınmaması psikolojik ve duygusal rahatsızlıklara ve

¹ A different version of this study was already produced by the author in her "doctoral" dissertation entitled as *The Representations of Disabled Bodies in Contemporary British Drama*, which was written under the supervision of Prof. Dr. Nazan TUTAŞ.

² Bu çalışmanın farklı bir sürümü yazarın *Engelli Bedenlerin Çağdaş İngiliz Tiyatrosunda Temsilleri* başlıklı ve Prof. Dr. Nazan TUTAŞ'ın danışmanlığında yazılmış "doktora" tezinde yer almaktadır.

aidiyet duygusunun bozulmasına yol atığında, ev bir baskı ve ayrımcılık alanına dönüşmektedir. Engellilik, kültür ve ev arasındaki karmaşık ilişkiyi irdeleyen oyunlardan birisi Nina Raine'in *Kabileler* oyunudur. *Kabileler*, engelliliğın kültürel algılanışı ve engelliliğe yaklaşımın engelli karakterin deneyimlerini şekillendirme ve düzenleme yollarını dramatize eder. Billy'nin sağırılığı, sağır topluluğunun, işaret dilinin ve sağır kültürünün varlığını tanımayan ailesi tarafından göz ardı edilir. Ayrıca Billy, iletişimsizlik, anlaşmazlık, yanlış anlaşılma ve sevgisizlik içinde debelenen bir ailede yabancılaşma ve yalnızlık yaşar. Bu nedenle, bu makale, duygusal boyutlara değinerek, ev ortamında işitme engelliliğının algılanması ve yaklaşımını belirlemek ve yönetmek için engelli bedenle ilgili sosyal normların nasıl işlediğini göstermeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, bu makale, benimsenen beden, hiyerarşi ve değer kavramlarının nasıl yabancılaşma ve aitlik duygusu eksikliği yarattığını incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: İşitme engeli, ev, aitlik hissi, Nina Raine, *Kabileler*.

INTRODUCTION

Home has conventionally been regarded as a place that organizes and shapes family life and family relationships (Lewin, 2001, p. 355; Fox, 2002, p. 593; Bratt, 2002, p. 14). Home is not merely a physical shelter; it possesses distinctive social, personal, political, and cultural features that are interwoven in the human experience (Moore, 2007, p. 145). Home is a center of strong emotional commitment (Lewin, 2001, p. 360; Després, 1991, p. 98; Sixsmith, 1986, p. 282) and a nexus that engenders physical, social, and psychological security and safety (Lewin, 2001, p. 355-6; Després, 1991, p. 97-8). Rob Imrie underlines the social character of home for "*the development of personal values, and patterns of socialization and social reproduction*" (2004, p. 747). Activities in the residential environment play a major role in "*the construction of a sense of personal identity anchored to the surrounding environment*" (Cicognani, 2014, p. 86). Home is also a locus for self-expression and freedom of action (Somerville, 1997, p. 227; Fox, 2002, p. 593; Després, 1991, p. 98) and a setting that generates and strengthens a sense of belonging (Fox, 2002, p. 593). In his seminal book *The Home: Its Work and Influence*, Gilman suggests that home should provide individuals rest, comfort, peace, quiet, health, and an atmosphere for personal expression (2002, p. 3). Though home embraces multi-faceted characteristics that are indispensable for the well-being of individuals, the development of their personal and social identity, and their physical, psychological, and cultural integrity, its positive aspects are not equally and justly experienced by all its occupants. For instance, when examined from a feminist perspective, the home becomes a space where women's experiences are shaped by societal expectations of femininity, frequently leading to heavy workloads, domestic violence, exploitation, and abuse. Their captivity and confinement are enhanced within the limited borders of home, thus leading to increased stress, anxiety, and isolation. Iris Marion Young states that many cultures equate women with home, expecting them to serve and nurture men, and the confinement of women for the sake of nourishing males deprives women of opportunities to develop their own identity (2005, p. 115). Similarly, the presence and progression of bodily impairment call into question the conventional and idealized understandings of home. Home may become a site of oppression and discrimination because of degrading practices and exclusionary attitudes towards disabled occupants, thus creating circumstances that undermine their sense of security, control, belonging, continuity of identity, and psychological equilibrium. For instance, disabled women are exposed to a range of domestic abuse, including physical violence, sexual exploitation, verbal attack, emotional neglect, and a lack of care from partners, family members, or paid caregivers (Thiara et al., 2011, p. 762). Abuse can cause severe injuries, violation of the rights to privacy, and isolation from other people (Ellis et al., 2012, p. 36), and generate various reactions such as feeling pathetic (2012, p. 47), shame, guilt, self-blame, and denial (2012, p. 48), severe depression, feeling undeserving of a relationship, feeling unworthy and lack of self-worth (2012, p. 51), lack of trust and fear (2012, p. 52).

The interaction between disability and domestic space has received little attention, and how disabled individuals construct and perceive the concept of home has not been sufficiently explored. Research, however, has demonstrated that how disabled individuals experience home is closely tied to conceptualizations of corporeality. In his study "*Disability, embodiment and the meaning of the home*", Rob Imrie contends that disabled individuals' experiences of domestic habitation utterly contradict the conceptions of the home as an ideal place for privacy, security, independence, and control (2004, p. 746). He highlights that the architectural layout of buildings or houses has a negative impact on the experiences of disabled people in domestic environments, and the impaired body is not incorporated into the domestic design since the idealized domestic life tends to deny and exclude impairment, illness, and disease (2004, p. 746). According to a study by Christine Oldman and Bryony Beresford, poor housing conditions deteriorate the physical and mental well-being of disabled children and the entire family (2000, p. 429). Harrison and Davis state that poor housing conditions often "*inhibit effective self-*

management of illnesses or impairments, and may exacerbate a condition" (2001, p. 115). These studies destabilize standard representations of home by explaining how bodily traits interact with physical structures to create subjective interpretations of home. Considering the associations between home and disability, this study argues that the perception and treatment of impairment determine the meaning and functionality of home by shifting the focus from the physical structures of home to issues such as restrictions of family space and the emotional and psychological drawbacks arising from the conflict between domestic values and individual aspirations. To explain the relationship between disability and home, this paper examines Nina Raine's *Tribes* as a text that subverts the conventional perception of home as a part of a person's social and psychological security and argues that the contradictions between individual needs and the societal pressures placed upon disabled individuals by body politics adversely influence their social and psychological states as well as the process of identity formation. In developing this argument, this paper explains that in *Tribes*, home is not treated only as a physical structure but as a socio-cultural setting that reflects the intricate links between domestic space, individuality, and society. In this respect, this paper highlights that the ideology surrounding the disabled body is embodied in the realms of domestic life, largely conditioning the dynamics of family interactions. Additionally, it examines how socially prescribed aspects of domestic life determine disabled individuals' experiences of impairment. Thus, this study reconsiders and reconceptualizes the dynamic relationships between home, impairment, and culture.

Hearing Impairment, Home and Culture in Nina Raine's *Tribes*

As Lewin suggests, the home is "*constructed from a pattern of cultural processes*" (2001, p. 355). The home functions both as a means of asserting individual identity and belonging to a culture (Moore, 2007, p. 145); therefore, though it is experienced and felt at a personal level, our relationships with home are governed and shaped by cultural, social, and political factors (Manzo, 2003, p. 55). This indicates that individuals attempt to be independent, free, and responsible for their lives in a home environment, yet they are linked with the social factors that operate to make them a part of the larger community and facilitate their identification, bonds, and ties with their community. Though certain and private boundaries demarcate home to bolster privacy, self-autonomy, independence, and control, home has a social character defined by its operation in accordance with commonly held norms and values in order to acculturate individuals to become members of society. The multiplied homes and families, which constitute the foundation of society, implement and uphold social norms for the continuation of society and gain acceptance into the family and society necessitates conformity and adherence to the expectations of these structures, which include the heteronormative assumptions of the body. For instance, young adults develop their sense of identity in the domestic space, but they are constrained by the rules of the house they share with their parents (Moore, 2007, p. 145). The compatibility between individual characteristics and social norms for individual agency in terms of the cultural prioritization of body image forms the backdrop for *Tribes*, as Nina Raine states in an interview for the Royal Court Theatre:

I first had the idea of writing Tribes when I watched a documentary about a deaf couple. The woman was pregnant. They wanted their baby to be deaf. I was struck by the thought that this was actually what many people feel, deaf or otherwise. Parents take great pleasure in witnessing the qualities they have managed to pass on to their children. Not only a set of genes. A set of values, beliefs. Even a particular language. The family is a tribe: an infighting tribe but intensely loyal. Once I started looking around, tribes were everywhere. I went to New York and was fascinated by the orthodox Jews in Williamsburg, who all wear a sort of uniform. They were like an enormous extended family. And just like some religions can seem completely mad to non-believers, so the rituals and hierarchies of a family can seem nonsensical to an outsider...Finally, I thought about my own family. Full of its own

eccentricities, rules, in-jokes and punishments. What if someone in my (hearing, garrulous) family had been born deaf? All these things went into the play, which took a very long time to write. (2010)

Drawing upon Raine's views, it is important to state that although the body provides spaces for individuals to develop and assert their self-identity, it is an entity whose existence and meaning are constructed through the cultural discourse that promotes an idealized body as physically healthy, fit, muscular, and beautiful. In this respect, having an acceptable body image indicates compliance with a set of social ideals; thus, the body acts as a conduit to connect individuals to their family, and society. When personal experiences completely diverge from the behavioral patterns positioned in social, physical, and cultural paradigms, the bond between the individual, family, and society is distorted. Homes "reflect the degree to which cultures and their members deal with the oppositions of individual needs, desires, and motives versus the demands and requirements of society at large" (Gauvain & Altman, 1982, p. 28). The experience and meaning of home are shaped by the interaction between individual actions, thoughts, and social norms and conditions. The conflict between individual requirements and social forces intensifies with the presence and growth of impairment, illness, and disease within the confined borders of home. Any corporeal characteristics that challenge the socially accepted views of the body are rendered undesirable and unacceptable and receive little or no recognition as a component of domestic life. In this respect, the home functions as a form of exclusion for disabled individuals and older people as well (Moore, 2007, p. 149). The displaced position of disabled individuals demonstrates that the personal life in the domestic space does not exist outside the social and cultural construction of the body that regulates and manages the functions of the disabled body. The power and social structures are evidenced in the practices of domination and discrimination. Thus, home mirrors a social space where the body becomes a surface upon which restrictions and limitations are inscribed, hence, becomes an object of manipulation and oppression. The exclusion or denial of impairment in a domestic environment negatively affects the treatment, perception, and validation of impairment, the living standards of disabled individuals, exacerbates impairment or causes new impairments, creates emotional and psychological disturbances, distorts the individual's sense of disability identity and belonging, and destroys the individual's relationship with the outer world. Disabled individuals who experience various forms of domestic oppression in different ways and levels feel alienated, a situation that distorts their emotional attachment to home and their prior conception of domestic life, which was largely associated with rest, peace, happiness, and security. One literary example to reveal how domestic oppression affects the psychological state of disabled individuals is Martin McDonagh's depiction of the psychological disturbance of a young crippled boy Billy in *The Cripple of Inishmaan* (1996). Billy, who lives with his aunts, is exposed to verbal and physical mistreatment, and eventually his sense of belonging is distorted. He shows his tenacity to escape from his home to go to America in order to liberate his disabled body from the stigmatic attitude and honourous treatment.

Nina Raine's play *Tribes*, an award-winning drama, was first staged at the Royal Court Theatre in 2010. *Tribes* dramatizes Billy's psychological difficulties in the domestic space, where family members embrace the socially reductive views of the body. In the play, family life is characterized by loud talking, shouting, a lack of communication, love, compassion, and mutual understanding. In such a chaotic environment, the unyielding and self-righteous family members do not feel emotional empathy for Billy. Billy experiences overwhelming feelings of isolation and loneliness in the home setting, where language becomes a means to express rage and humiliation. After Billy meets Sylvia, a young woman on the verge of being deaf, he becomes familiar with the deaf community and sign language and works as a lip-reader for the Crown Prosecution Service. As a result of his love for Sylvia, Billy develops a heightened awareness of the intrinsic attributes of his hearing impairment and better comprehends how sign language and the deaf community provide enabling conditions for his embodied life. With his new perspective on his impairment, Billy challenges the stereotypical attitude of his family, stating that he

will not communicate with them unless they learn sign language. Billy is unable to fulfil his ambitions of love and success when Sylvia, who is in the stage of going from hearing to deafness, wants to take a break in their relationship because Billy does not fully understand what she is going through and the creeds of the deaf community no longer help her to cope with her loss of hearing. Billy is under investigation since the story he makes up, even though he cannot see the accused's faces, causes their erroneous conviction. The final scene of the play shows that Billy, who is having trouble interacting with the outside world, is welcomed by his family, particularly his tender brother Daniel, who uses sign language to express his intimate feelings of love and compassion for Billy.

Nina Raine's richly textured play transgresses the traditional associations of home as a place for family life, personal expression, rest, quiet, peace, and comfort by situating the deaf character in a seemingly loving but incompatible family that marginalizes him. Billy's estrangement is largely triggered by the emotional and psychological mistreatment of the family members whose world is surrounded with miscommunication, misunderstanding, disputes, and the domination of values, and hierarchies. The setting of the play is the kitchen, a meeting place for a family, which functions to reveal the myriad facets of family problems arising out of inconsistent views, judgmental attitudes, and misunderstanding. Daniel makes fun of his mother when she insists that the nuts are not rotten: "*Ambassador, you spoil us with your rotten nuts*" (Raine, 2010, p. 5). He also criticizes Christopher because of the noise he made during his Chinese course on the laptop. Christopher raises his criticism against Ruth's lover who is "*a potato-nosed cunt*" (Raine, 2010, p. 5) and "*teetotal, and impotent*" (Raine, 2010, p. 6). Daniel does not want to move his stuff out of Billy's room though Billy needs space (Raine, 2010, p. 11). The argumentative character of conversation permeates all phases of their daily lives, ranging from their love affairs to the kind of beverage they consume. As Brantley keenly observes, though the family members are highly intellectual, they are "*a bunch of dueling narcissists, this lot, with words as their weapons of choice*" (2012).

Christopher, Billy's father, lacks empathy for the emotional and psychological conditions of his wife and his children; he never respects others' opinions and reaches a common agreement with them. Daniel, who wants to be an academic, writes a thesis about how "*[l]anguage doesn't determine meaning*" (Raine, 2010, p. 12). But Christopher disaffirms his view since he believes that only language can adequately convey emotions: "*Bollocks, we don't know what feelings are until we put them into words! ... That's the whole point of art. Putting feelings into words so that we know how to feel them*" (Raine, 2010, p. 16). Beth writes a detective novel that explains the real nature and meaning of empathy and becomes the target of Christopher's criticism because of her writing style. Her act of writing signifies a way of expressing her intimate feelings and ideas that have been repressed under Christopher's verbal mistreatment and her desire to liberate herself from the oppressive atmosphere of family life. Ruth, an opera singer, is overwhelmed by both her wearisome family life and her feelings of loneliness. Her love affair with an old man is an object of ridicule and the ongoing war of words characterizes her relationship with Daniel, her brother, who thinks her position as an opera singer is overstated. In the same way, Daniel's life is troubled by both his unrequited love and the psychological drawbacks which prevent him from fulfilling his objectives. Under the influence of stigmatic attitudes in the domestic environment, Daniel is frequently haunted by some hallucinatory voices; he starts to take drugs in order to get rid of them. Christopher humiliates Ruth and Daniel for their flaws and weaknesses by calling them "*the parasites*" because they are unable to find employment and start living with their parents (Raine, 2010, p. 8). In the domestic environment, language becomes a powerful tool of anger, rage, and manipulation and does not serve to foster feelings of love and empathy as Daniel states: "*Well, abusive love's all that's on offer here*" (Raine, 2010, p. 30). In such a disordered atmosphere, Beth feels powerless to eliminate Christopher's dismissive behaviour towards her children. In a moment of anger, Beth asks, "*Christ. Why can't you move a step without an argument starting in this house?*" and Christopher states,

"Because we love each other!" (Raine, 2010, p. 19). As Ernest Nolan puts it, Christopher's caustic, outspoken, and abusive rhetoric upholds and sustains the tenacity and constancy of his love for his family (2014, p. 83).

Christopher's prejudice extends to such a paradoxical point that despite being a northerner, he disapproves of Daniel's relationship with Hayley since she, who comes from the North of England, has a different accent. He is critical of her since she is "a northern twat, she had all the charisma of a bus shelter, she was as thick as two tits" (Raine, 2010, p. 20). Further, he states: "Daniel, as regards Hayley, you're well off out of it. Even if it does mean you have to live here again. After spending time with her, your IQ visibly halved" (Raine, 2010, p. 20). Christopher raises his criticism against his cousin Zach and his pious wife Rebecca; he ridicules Zach because of his religious belief and Rebecca is humiliated since she is a "religious bird" (Raine, 2010, p. 45) and "a supremely-unattractive-lady" (Raine, 2010, p. 46). Christopher states: "Why you would want to stick your cock into that cement mixer" (Raine, 2010, p. 46). Any differences, whether they are cultural, religious, or physical, are not accepted within the confines of the house, and individuals who possess them are marginalized. In the play, the negative attributes attached to biological characteristics are transferred to the disabled body, thereby, serving as a catalyst to shape Billy's domestic and social relationships.

The youngest child, Billy, who has just returned home after college, is affected by the psychological fatigue that plagues family members. Billy, who has been deaf since birth, cannot fully participate in the conversations of the family members. The family members appear to be solicitous about Billy and his impairment; yet, deeply involved in heated debates and disagreements, what they can do is only ask about his well-being and whether his hearing aids are functioning. Throughout the first scene, Billy repeatedly asks "What are you talking about?" (Raine, 2010, p. 8) and "What happened?" (Raine, 2010, p. 10). Yet the family members utterly ignore Billy, refusing to tell him what is happening or giving a simple answer to his question solely with "[n]othing" (Raine, 2010, p. 10). A very compelling scene that shows how much Billy is struggling with loneliness and isolation occurs at the conclusion of the first scene, where Billy sits by himself on the stage with the lights only on him, and the family members' arguing voices can still be heard off the stage even though they have left the table.

In *Tribes*, home is constructed as a social setting where the cultural views of deafness are implemented, perpetuated, and reinforced. How disabled individuals take a position in domestic settings per the hierarchical regulation of the body and power necessitates assessing of the interaction between home and disability within the social and cultural paradigms. The socially fabricated discourse surrounding hearing impairment is entirely at odds with how the deaf community defines itself and asserts its identity. As Carol Padden states, the deaf community regards deafness as "not only a sensory condition, but also a way of life characterized by membership in a signing community, participation in educational programs for the deaf... and a network of social organizations, clubs, and affiliations where sign language is used" (1999, p. 57). The ideology that views deafness as a disability solely centers on deaf individuals' "audiological position, which is measured in relation to the hearing majority" (Obasi, 2008, p. 458). The social construction of hearing impairment clashes with the perception of deaf people who do not view deafness as a weakness or difference but rather as a characteristic that comes with sign language, deaf culture, and a shared identity that they acquire and develop as a result of their deafness. The conceptualization of deafness as a disability causes stereotypical treatments of deafness, such as the denial of deafness by hearing families and society, the dismissal of sign language and deaf culture, and the exclusion of deaf individuals from society. Additionally, deafness is treated surgically or improved with prosthetics such as hearing aids or sound-enhancing amplifiers, or, at its utmost level, obliterated by aborting the fetus through genetic counseling.

The intricacies and complexities surrounding the social construction of hearing impairment provide the backdrop for Nina Raine's *Tribes*, where the treatment and perception of deafness in the domestic realm reveal the social attitude towards deafness. In the play, the central conflict takes place when Billy's family denies his hearing impairment and dismisses sign language and the deaf community under the influence of the socially ingrained views of the body, value, and hierarchy. Raine's satirical representation of home as a signification of physical and psychological security is provided through the appropriation and implementation of the socially established views of deafness by the family members to accommodate and validate Billy's hearing impairment in the domestic environment. The practice of social norms in the domestic sphere creates a space where social and individual aspirations mutually influence and clash with each other. To put it another way, the social is interlaced with the domestic and the personal, and the binary opposition of the social versus the domestic and the social versus the personal is constructed upon the bodily difference in the play.

Embracing the socially constructed notions of hearing impairment, the family members have had a significant influence on how Billy perceives and experiences his deafness since his birth by teaching him oral speech and disallowing him to identify with the deaf community to construct and assert his deaf identity. The family environment in which the hearing family members impel Billy to communicate by using hearing aids and lip-reading substantially determines the meaning of his deafness and the process of experiencing an embodied life. The hearing parents adopt the idea that the use of sign language inhibits the development of oral communication skills, which prevents deaf people from fully integrating into society and developing their social identity. Daniel and Christopher strongly disaffirm Billy's relationship with Sylvia, who is "*Billy's Virgil, guiding him into the expansiveness of sign language, as well as the comfort and politics of the deaf community*" (Morris, 2013). Daniel's uneasiness stems from the fact that when Billy interacts with the deaf community, he will be forced to utilize sign language out of necessity due to his impairment and will be exposed to stigmatizing treatment. Christopher denies Billy's hearing impairment: "*Billy's not deaf - ...He is not, he's been brought up in a hearing family, he's been protected from all that shit! I'm talking about the hardliners, capital-D deaf, not racists but Audists-*" (Raine, 2010, p. 36). Though Beth insists that Billy's use of sign language is a little sacrifice for his lover, Christopher sternly disagrees, contending that learning sign language is equivalent to accepting disability and creating an identity by making the defect "*part of your personality*" (Raine, 2010, p. 36) and hence, what constitutes the essence of identity becomes "*ideological*" (Raine, 2010, p. 35). In terms of the construction of identity, Christopher makes an association between physical impairment and being a Northerner: "*Making deafness the centre of your identity is the beginning of the end. Like being a northerner*" (Raine, 2010, p. 36). Expanding upon Christopher's views, it is worth stating that just like cultural differences determine identity, disability is a pervasive ideology that defines the social identity of disabled individuals. Any bodily configurations, rather than the other characteristics of individuals, become the determining measure against which one's identity is established and one's social position is determined in both domestic and cultural settings where the value of individuals changes in relation to the hierarchical position of the body.

Christopher renounces the deaf community, which he perceives as a "*sect*" and "*cult*" where deaf identities are prioritized to build "*the feeling of persecution*" to promote solidarity within the community and exclude others (Raine, 2010, p. 35-6). He states: "*The deaf! The fucking Muslims of the handicapped world. You feel like saying, take your hearing aids and shove them up your arse. The feeling of persecution is necessary because it bonds-*" (Raine, 2010, p. 36). Christopher's rejection of the deaf community aligns with the perspectives of the oralists, who advocate for medicalized views of deafness and emphasize the use of lip-reading and speech in education. Oralists define the deaf community as "*one of a host of insular and alien-appearing communities*" which diminishes the quality of the deaf individuals' lives (Baynton, 2006, p. 41). The deaf community is not accepted because it, like any other

ethnic groups, "narrowed the minds and outlooks of its members" and also put limitations on deaf individuals' integration into social life (Baynton, 2006, p. 42). In an attempt to bring deaf people back from their state of exclusion and reintegrate them into mainstream life, oralists state that the deaf should not establish a social group. Motivated by misconceptions about the deaf identity and community, the family members did not acknowledge Billy as disabled; instead, they raised him as if he were hearing. In an attempt to integrate Billy into the larger community, the family members did not allow Billy to become a member of the deaf community and learn sign language. Billy does not move beyond the restrictive borders of the domestic environment to explore the subtleties and nuances of the world of deaf individuals and the refinement and richness of sign language; thus, his life with embodiment is sterilized by the restrictions and limitations placed on him by the family members. In this respect, what Robert Spirko states concerning paternalism, which deteriorates the condition of the deaf female character in Mark Medoff's *Children of a Lesser God*, could well explain Billy's condition since just like Sarah, Billy is totally "subject to a specific audist "paternalism" that infantilizes the deaf and takes from them power over their own lives" (2002, p. 19). In his seminal book *The Mask of Benevolence*, Harlan Lane reads the interaction between hearing and deaf people within the dichotomy of colonizer versus colonized and emphasizes that the colonization of deaf individuals is implemented through hearing paternalism. Lane states:

Like the paternalism of the colonizers, hearing paternalism begins with defective perception, because it superimposes its image of the familiar world of hearing people on the unfamiliar world of deaf people. Hearing paternalism likewise sees its task as "civilizing" its charges: restoring deaf people to society. And hearing paternalism fails to understand the structure and values of deaf society. The hearing people who control the affairs of deaf children and adults commonly do not know deaf people and do not want to. Since they cannot see deaf people as they really are, they make up imaginary deaf people of their own, in accord with their own experiences and needs. (1992, p. 37)

Just like the paternalism of the colonizers, which disregards the cultural, social, and political values of the colonized, hearing paternalism ignores the importance of sign language for deaf people to establish and claim their place in society as well as the deaf community's values. Hearing paternalism produces discourse based on the deficiencies of deaf individuals and imposes its own standards and rules in the name of integrating them into society. Yet, the objectification of the disabled body through regulative discourse operates to marginalize and discriminate against deaf people in both domestic and social life. In this respect, it is important to state that hearing paternalism operates to 'colonize' Billy since the imposition of the language and culture of the hearing disempowers Billy in both social and domestic life.

At the dinner, Christopher is consistently dismissive of the features of sign language and asks Sylvia a series of questions regarding its structure to ascertain whether it is Broken English and identify which one is more functional, sign language or speech. Sylvia, who is skilled in using sign language but not proficient in lip-reading, enunciates that sign is a kind of language that has a set of grammatical and syntax rules. In an attempt to prove its rhetorical power and eloquence, Sylvia uses sign language to translate different words that convey divergent and complex emotions such as jealousy, anger, insecurity, and sadness. Though Christopher witnesses the feasibility of sign language for articulation, expression, and effective communication, he is unsatisfied and examines what the limitations of sign language are: "We don't want to hear what sign can do. We want to hear what it can't" (Raine, 2010, p. 53). When Daniel asks Sylvia how she expresses whether she wants to make a hypothesis or convey sarcasm, one limitation of sign language is revealed since "[y]ou can't say 'would' in sign. Or 'if'" (Raine, 2010, p. 55). Believing that words are the only effective means of relaying emotions, Christopher considers sign language to be insufficient and deaf people to be tactless and coarse:

CHRISTOPHER: *And I would say that if your language is a bit black and white then it makes you a bit black and white. Because how can you feel a feeling unless you have the word for it?*

SYLVIA: *Deaf people can be more honest.*

CHRISTOPHER: *More honest? Or more tactless?*

SYLVIA: *(raising her voice). Are you asking me whether signing makes you a coarser person because signing is a coarse language? Whether deaf people are emotionally deaf as well, lack empathy? (Raine, 2010, p. 55)*

Sylvia, who is outraged by the family's insensitive treatment of her deaf family, states that emotions cannot merely be verbalized since sign language is effective in expressing emotions. After the heated debate, Sylvia plays Debussy's 'Claire de Lune' on the piano, which mesmerizes the family. At this moment, Billy stays apart, looking "out and away" (Raine, 2010, p. 57). This scene indicates that unable to find a secure place where he can recognize the distinguishing features of his disabled body and organize his life in line with the requirements of his impairment, Billy experiences psychological distress in the suffocating atmosphere of home.

Showing his willingness to become a member of the deaf community and learn sign language, Billy fulfils his desire to create a safe home in which he is not ignored, oppressed, and silenced. The experience that Billy acquires in the safe atmosphere of the deaf community enables him to develop a strong sense of belonging, attain a better understanding of the nature of his deafness, build self-esteem and self-assurance, and reach self-actualization in social life by working as a lip-reader for the Crown Prosecution Service. After Billy's effective experiences in the deaf community, the family house loses its meaning as a place where one maintains physical and psychological integrity; hence, the house with its norms and restrictions becomes alien and unfamiliar to him. As Judith Sixsmith observes, when a person takes a step outside his home both physically and psychologically, home does not carry the value of being home (1986, p. 285). It demonstrates that home becomes home to the extent that it fulfils one's requirements, needs, and objectives (1986, p. 285). Having attained bodily consciousness outside of the strict family values, Billy confronts his family, questioning why they deny his impairment and overlook his presence in family conversations. As Sylvia translates what Billy has signed, Billy shows his reaction by refusing to use the spoken language unless his parents learn sign language:

SYLVIA: *The bland level of conversation. 'How's work?' 'How are you?' You never explain your arguments. You're all laughing about something and I have to say 'What?' 'What?' 'What?' 'Oh nothing. It was about a book.' I'm tired of saying 'what what what' all the time. (Raine, 2010, p. 74)*

Christopher, who does not comprehend the discrepancy between having an impairment and feeling disabled, states that Billy is fed up with his deafness. Billy opposes him by claiming that he is tired of feeling deaf in the family environment: "...I've had to fit in with you. I've waited. I've waited and waited. I keep thinking, 'I'll wait and you'll come to me' but you never do. You can't be bothered" (Raine, 2010, p. 75). Billy states further: "Am I not important to you?... Then why can't you be bothered?" (Raine, 2010, p. 77). While Beth apologizes to Billy for her failure to keep her promise to learn sign language, Ruth intimately expresses that "none of us can be bothered with any of us! That's this family. We're all egotists" (Raine, 2010, p. 77). Even though Christopher is willing to learn Chinese, he never attempts to learn sign language. In order to disprove what has been stated, he states that no one takes special treatment within the boundaries of the house: "Look, the reason we didn't learn sign wasn't because we couldn't be bothered, it was out of principle. Out of principle, we didn't want to make you a part of a minority world" (Raine, 2010, p. 78). Torn apart psychologically, Billy challenges his family by saying, "I'm not hearing so stop pretending I am" (Raine, 2010, p. 79) and leaves his family home - a tribe with its own internal rules and norms that exclude him:

SYLVIA: *If anywhere's a closed bloody ghetto it's this bloody house. Conventionally... unconventional... Kimonos. You think we're not part of any community, that's because we're our own... totally bonkers...hermetically sealed... community. 'No hawkers, no traders, and no one who doesn't know who (Hesitantly, as she watches the name be finger-spelled.) Dv... o... rak is.'* And no one's allowed to leave. I'm fed up with it. (Raine, 2010, p.79)

Billy takes a firm stand against the ghettoization of his hearing family, completely denying the expectations of his family, which are determined by the culturally constructed ideology related to the disabled body. Internalizing and appropriating the idea that disability resides in the individual body and not in the manner in which impairment is perceived and treated, Billy's family, particularly Christopher, regulate and arrange the domestic life where Billy has to use the hearing aids and the spoken language to foster his bonds with family members and the social world. The family's impositions to obliterate Billy's impairment create circumstances that pose serious barriers to his domestic and social life. Billy's hearing device impedes him from having healthy communication, as evidenced in the scenes where Billy's hearing aids buzz because Daniel turns on the radio to dispel haunting voices (Raine, 2010, p. 24), and Billy cannot understand what he has heard because of the battery that has run out (Raine, 2010, p. 18). Furthermore, Billy's understanding of deafness is limited by his family's normative views of the body, preventing him from fully embracing a deaf identity and forming connections with other deaf individuals. Billy views their attitude as normal and develops feelings of hatred for deaf individuals. Billy's reaction is not strange since, as Yael Bat-Chava states, when deaf children grow up in a hearing family where communication is provided through spoken language, they show a tendency to view deafness as a disability and attain "a culturally hearing identity" (2000, p. 421). Daniel's statement shows that Billy experiences the same situation: "You hated that other deaf boy at school. You went to one deaf do and you hated it. You said you had nothing in common" (Raine, 2010, p. 80). Daniel states further: "You said that no one listened to anyone else. You said that they didn't seem to realise conversation is about taking turns" (Raine, 2010, p. 80). However, Billy, who is familiar with the deaf community and sign language, realizes that his family's insistence on dismissing his deafness is the reason underlying his failure to have good communication and his psychological alienation. In this regard, Billy's act of tearing out his hearing aids may be arguably read as a manifestation of his strong reaction to the stereotypical attitude of family members, which disempowers disabled individuals in both the domestic and social sphere.

Billy is not the only character who suffers from an unfulfilling life due to familial and social expectations; Daniel is also negatively affected. The tension-ridden life within the confines of home causes mental problems. Daniel's situation aggravates when Billy leaves home, and eventually his mental health deteriorates. The incompatibility between his evolving personality and his family's established views of value is the fundamental reason behind his psychological disorder, as the voices he has heard indicate: "You're f-f-f-ucking useless" (Raine, 2010, p. 90). Andy Kempe points out that "there is the suggestion of schizophrenia here [in Daniel's case] while, metaphorically, his condition could be interpreted as a manifestation of the destructive tension that arises when one's own sense of personality seems at odds with the expectations of those closest to one" (2013, p. 36). Daniel's mental condition demonstrates that the contradictory relationship between individual desires and familial and social requirements adversely affects the physical, emotional, and psychological health of individuals. In this respect, it is significant to state that the occupants are bound by familial and cultural forces in the home setting though they struggle to be free and independent. This situation demonstrates that the home environment cannot be separated from social and cultural factors.

While Billy withdraws from his family, Sylvia's experience of losing her hearing generates a feeling of becoming 'different' and a sense of alienation from the deaf community. Sylvia, who is

troubled by her decreasing capacity to hear, seems to accept her disability with ease and dignity, yet she experiences psychological problems since she cannot come to terms with the reality of her increasing deafness:

SYLVIA starts to simultaneously sign and speak.
I just keep thinking, 'Am I different? Am I different? Am I different? Am I turning into somebody different?' I'm becoming a miserable person. I feel like I'm losing my personality...can't even be ironic any more... I love being ironic... I feel stupid... when I lose something in the house I have to put my hearing aids in to look for it...
I have these dreams... when I'm talking on the phone again. And I can hear perfectly. It's all so clear...
I don't know who I am any more... I'm going deaf. (Raine, 2010, p. 88)

Sylvia experiences self-alienation since the deaf community, governed by the stratified order and classification, no longer alleviates her pain. Sylvia's sense of alienation stems from the fact that the deaf community she calls home fails her since its members do not foster any sense of empathy or understanding as to what it is like to lose hearing. In this way, her connection with the deaf community is distorted, which leads to her escape and brings out a sense of unbelonging:

SYLVIA: There's no empathy. 'You're going deaf - so what? We're all deaf.' You're not allowed to be depressed about it. 'You're depressed? I'll tell you a joke.' You've got to act like you've won a competition. (She simultaneously signs and speaks.) 'Oh, congratulations! You're deaf!' (Raine, 2010, p. 85)

Though the play offers a dark portrayal of the family atmosphere by focusing on the exclusionary attitudes of the family or the community that the characters are exposed to, its ending promisingly takes a positive turn. In other words, the plot "*holds surprises on the way to a satisfying ending in a truly transporting play - that's psychologically minded but not overly intellectual*" (Ostrow, 2015). Sylvia convinces Billy to speak to Daniel. When Billy returns home, he is welcomed by Daniel, Sylvia, and the rest of the family. Daniel, afflicted with stuttering under the influence of the hallucinatory voices he cannot discard, uses sign language to express his intense feelings of love for Billy. Following Billy, Daniel "*makes the sign back, crossing his arms in front of his chest*" (Raine, 2010, p. 97), and despite the absence of words or sounds, his message is clearly conveyed. Daniel's employment of sign language deconstructs the view that emotions are only transmitted through words or sounds. Through this scene, the play underlines the significance of emotions such as love, empathy, and mutual understanding, which play crucial roles in establishing and strengthening the ties that unite family members. Furthermore, the reunion of family members signifies that one needs a home that fosters protective, supportive, and loving bonds among family members. In this way, the ending of the play highlights that though Raine's dramatic construction of home undermines the concept of an ideal home, it does not trivialize or disregard family values, family ties, or family communication.

CONCLUSION

Focusing on the psychological alienation and disturbances of Billy, *Tribes* demonstrates that the disabled character's experience of home determines his perception and construction of the meaning of home. The embodied experiences of home have demonstrated that home, with its rituals and norms, aggravates impairment, generates new health problems, creates emotional barrenness, and increases psychological deprivation. In Nina Raine's *Tribes*, the home turns into a space of oppression and passivization; thus, the play undermines the conceptualization of home as a sanctuary of one's bodily, cultural, and psychological integrity. The conceptualization and treatment of physical impairment in the home environment perpetuates the stigma attached to the disabled body, thereby reinforcing the

culturally imposed norms that render 'nonconforming bodies' invisible. The experience of home as an embodied space has shown that there is a complex interplay between the corporeal characteristics and the cultural norms that give shape to domestic experiences of impairment. This underscores the inseparable connection between the experience of home and corporeal existence. The interplay between physical attributes and social-cultural dynamics within domestic spaces demonstrates the elusive, unstable, and subjective nature of the meaning of home. The subjective experience of the home provides fresh perspectives to explore how domestic life, impairment, and culture interact.

Article Information

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: There is no participant in the study to explain the purpose or to ask for consent.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest.

Copyrights: No material subject to copyright is included.

BIBLIOGRAPHY

- Baynton, D. (2006). "A silent exile on this earth": the metaphorical construction of deafness in the nineteenth century. L. J. Davis (Ed), in *the disability studies reader* (pp. 33-48). New York and London: Routledge.
- Bat-Chava, Y. (2000). Diversity of deaf identities. *American annals of the deaf*, 145 (5), 420-428. <https://www.jstor.org/stable/44393234>.
- Brantley, B. (2012, 4 March). World of silence and not listening. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2012/03/05/theater/reviews/tribes-by-nina-raines-at-the-barrow-street-theater.html>.
- Bratt, R. G. (2002). Housing and family well-being. *Housing Studies*, 17(1), 13-26. doi: 10.1080/02673030120105857.
- Cicognani, E. (2014). Psychological home and well-being. *Rassegna di Psicologia*, 2, 85-96. <https://www.researchgate.net/publication/269930525>.
- Çelik, N. (2021). *The Representations of disabled bodies in contemporary British drama*. (Unpublished doctoral dissertation). Ankara University, Ankara.
- Després, C. (1991). The meaning of home: literature review and directions for future research and theoretical development. *Journal of Architectural and Planning Research*, 8(2), 96-115. <https://www.jstor.org/stable/43029026>.
- Ellis, B., Mullender, A., Bashall, R., Hague, G., & Thiara, R. (2012). *Disabled women and domestic violence: responding to the experiences of survivors*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Fox, L. (2002). The meaning of home: a chimerical concept or a legal challenge? *Journal of Law and Society*, 29(4), 580-610. doi:10.1111/1467-6478.00234.
- Gauvain, M. & Altman, I. (1982). A cross-cultural analysis of homes. *Architecture & Comportement*, 2, 27-46. <https://www.epfl.ch/labs/lasur/wp-content/uploads/2018/05/GAUVAINandALTMAN.pdf>.
- Gilman, C. P. (2002). *The home: its work and influence*. UK: AltaMira Press.
- Harrison, M. & Davis, C. (2001). *Housing, social policy and difference: disability, ethnicity, gender and housing*. UK: Policy Press.

- Imrie, R. (2004). Disability, embodiment and the meaning of the home. *Housing Studies*, 19(5), 745-763. doi: 10.1080/0267303042000249189.
- Kempe, A. (2013). *Drama, disability and education*. New York: Routledge.
- Lane, H. (1992). *The mask of benevolence: disabling the deaf community*. New York: Knopf.
- Lewin, F. A. (2001). The meaning of home among elderly immigrants: directions for future research and theoretical development. *Housing Studies*, 16(3), 353-370. doi: 10.1080/02673030120049715.
- Manzo, L. C. (2003). Beyond house and haven: toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*, 23(1), 47-61. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(02\)00074-9](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(02)00074-9).
- Moore, J. (2007). Polarity or integration? towards a fuller understanding of home and homelessness. *Journal of Architectural and Planning Research*, 24(2), 143-159. <https://www.jstor.org/stable/43030797>.
- Morris, S. L. (2013, 14 March). Nina Raine's play *Tribes* depicts a family that talks a lot but doesn't Listen. *LA Weekly*. Retrieved from <https://www.laweekly.com/nina-raines-play-tribes-depicts-a-family-that-talks-a-lot-but-doesnt-listen/>.
- Nolan, E. I. (2014). Bicultural/bilingual/bimodal: deaf identity in Nina Raine's *Tribes*. *International Journal of Liberal Arts and Social Science*, 2(4), 82-87.
- Obasi, C. (2008). Seeing the deaf in "deafness." *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 13(4), 455-465. doi:10.1093/deafed/enn008.
- Oldman, C. & Beresford, B. (2000). Home, sick home: using the housing experiences of disabled children to suggest a new theoretical framework. *Housing Studies*, 15(3), 429-442. doi: 10.1080/02673030050009267.
- Ostrow, J. (2015, 20 October). "Tribes" Review: Nina Raine's Moving Play Resonates in Denver. *Denver Post*. Retrieved from <https://www.denverpost.com/2015/10/20/tribes-review-nina-raines-moving-play-resonates-in-denver/>.
- Padden, C. (1999). Deaf. *Journal of Linguistic of Anthropology*, 9(1-2), 57-60. <https://www.jstor.org/stable/43102426>
- Raine, N. (2010, 22 September). Why I wrote *Tribes*. *The Royal Court Theatre*. Retrieved from <https://royalcourttheatre.com/nina-raine-why-i-wrote-tribes/>
- Raine, N. (2010). *Tribes*. London: Nick Hern Books.
- Sixsmith, J. (1986). The meaning of home: an exploratory study of environmental experience. *Journal of Environmental Psychology*, 6, 281-298. <https://www.researchgate.net/publication/222074147>
- Somerville, P. (1997). The social construction of home. *Journal of Architectural and Planning Research*, 14(3), 226-245. <https://www.jstor.org/stable/43030210>
- Spirko, R. C. (2002). "Better me than you": *children of a lesser God*, deaf education, and paternalism. T. Fahy and K. King (Eds), in *Peering Behind the Curtain: Disability, Illness, and the Extraordinary Body in Contemporary Theater* (pp. 16-23). New York and London: Routledge.
- Thiara, R. K., Hague, G. & Mullender, A. (2011). Losing out on both counts: disabled women and domestic violence. *Disability & Society*, 26(6), 757-771.
- Young, I. M. (2005). House and home: feminist variations on a theme. S. Hardy and C. Wiedmer (Eds), in *Motherhood and space: configurations of the maternal through politics, home and the body* (115-147). New York: Palgrave Macmillan.

Türk ve Rus Dillerinde Ateş Konseptinin Anlamları ve Çağrışımları Üzerine Bir İnceleme

Onur Aydın*

* Dr. Öğr. Üyesi | Assist.
Prof.

Anadolu Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Rus Dili
ve Edebiyatı Bölümü |
Anadolu University, Faculty
of Literature, Department of
Russian Language and
Literature

onur_aydin@anadolu.edu.tr
Eskişehir / TÜRKİYE

Gönderim / Received:
05.01.2023

Kabul / Accepted:
18.05.2023

Alan Editörü / Field
Editor:

Gamze Gizem Avcıoğlu

Öz

Bir dile ait konseptin ya da konseptlerin çözümlenmesi, o dilin konuşulduğu toplumun kültürü ve dil dünya görüşü hakkında önemli veriler sunar. Halkların dünyayı algılama biçimleri ise başta deyimler ve atasözleri olmak üzere kültür dil bilimsel birimler aracılığıyla açıklanabilir. Araştırmamızın konusunu, ateş konseptinin Türk ve Rus halkları tarafından nasıl algılandığı sorunsalı oluşturmaktadır. Çalışmamızda söz konusu konseptin deyimler aracılığıyla dile nasıl yansıdığı ve her iki dilde ne tür anlamsal benzerlikler bulunduğu sorularına yanıt verilmesi amaçlanmıştır. İnceleme gerçekleştirilirken karşılaştırmalı-betimleyici yöntem, temel bileşenler analizi ve Rus araştırmacılar Zinaida D. Popova ve İosif A. Sternin'in konsept çözümleme yöntemi kullanılmıştır. Yürütülen araştırma ışığında ateşin her iki kültürde kutsal sayılıp saygı duyulan ya da korkulan bir konsept olarak hem olumlu hem de olumsuz ortak bir anlam katmanına sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ateş konseptinin mitolojik, tarihsel, kültürel ve edebi alanlarda Türk ve Rus dillerinde çok anlamlı bir yapısının olduğu ve her iki dil üzerine yapılan karşılaştırmalı incelemede birbirine yakın anlamlar taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır. Kültür dil bilimi bağlamında gerçekleştirilen bu çalışmanın her iki toplumun kültürlerarası etkileşimine ve iletişimine olumlu katkı yapması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kültür dil bilimi, Türk dili, Rus dili, konsept, ateş.

An Analysis on the Meanings and Connotations of the Concept of Fire in Turkish and Russian Languages

Abstract

The analysis of the concept or concepts of a language provides important data about the culture and linguistic worldview of the society in which that language is spoken. The way people perceive the world can be explained through cultural linguistic units, especially idioms and proverbs. The subject of our research is the problem of how the concept of *fire* is perceived by the Turkish and Russian peoples. This study aims to answer the questions of how the concept in question is reflected in the language through idioms and what kind of semantic similarities exist in both languages. The comparative-descriptive method, the principal component analysis, and the concept analysis method of Russian researchers Zinaida D. Popova and Iosif A. Sternin were used in the study. In light of the research carried out, it was determined that *fire*, as a concept that is considered sacred and respected or feared in both cultures, has both a positive and negative common semantic stratum. In addition, it was concluded that the concept of *fire* has a very meaningful structure within Turkish and Russian languages in mythological, historical, cultural, and literary fields. Besides, the comparative study of

both languages revealed that it has close meanings in both languages. Conducted in the context of linguoculturology, this study is expected to make a contribution to the intercultural interaction and communication of both societies.

Keywords: Linguoculturology, Turkish language, Russian language, concept, fire.

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri ateşin keşfidir. Tam olarak ne zaman keşfedildiği noktasında farklı görüşler bulunsa da Weizmann Bilim Enstitüsü'nde araştırmalar yürüten Dr. Filipe Natalio ve Dr. Ido Azuri tarafından ateşin ilk izlerine en az 800.000 yıl önce rastlandığına dair 2022 tarihli yeni bir çalışma yayımlanır. Ateş üzerine yapılan çalışmaların günümüzde dahi sürmesinin nedeni, ateş sayesinde insanoğlunun ısınma, pişirme, yakma, arınma, aydınlatma ve haberleşme gibi temel gereksinimlerini karşılamada çok önemli ilerleme sağlamasıdır. Bu özelliğinden dolayı yeryüzünde var olan tüm topluluklarda ateş konsepti sosyoloji, din, dil, kültür gibi birçok alandan beslenerek kendine anlamsal bir çerçeve yaratır.

Geniş çerçeveden bakıldığında ateş hem hayatın hem de ölümün sembolüdür. Farklı dönemlerde yaşam sürmüş çeşitli topluluklarda cehennem, varlıkların özü, temizlenme, korunma, gökyüzünden indirilen ceza ya da ödül gibi unsurlarla ateş arasında bir bağ bulunur. Aztek, Sümer, Slav, Eski Yunan ve Roma medeniyetlerinde Tanrı ile ilişkilendirilen konsept, erkeklik gücüyle, Hristiyanlıkta ise arınma ile özdeşleştirilir (Lurker, 1991, s. 205-206'dan akt. Cuma, 2013, s. 83). Ayrıca açgözlülük ve kötülük, ağızdan ve gözlerden alev çıkarma ile birlikte anılır. Rüzgâr ile de yan yana getirilen ateş, bu kapsamda Hz. İsa'nın yolundan gidenlerin ona bağlılığını ortaya koyar. İslamiyet'ten önce Türk, Moğol ve Arap toplumlarında ise ateşe karşı daha kutsal bir yaklaşım gözlemlenirken, İslamiyet'in kabulüyle durum tersine döner. Şeytanın ateşten yaratıldığı inancı, cehennemdeki azap türlerinden birinin ateş olması bu değişimin başlıca nedenleridir.

Görüldüğü üzere farklı dinlere mensup olan, farklı dillerin konuşulduğu çeşitli toplumlarda ateşe karşı genel geçer olumlu ya da olumsuz net bir yaklaşım bulunmamaktadır. Çalışmamız kapsamında ateş konseptinin farklı dil, din ve kültüre sahip Türk ve Rus halklarının dünya görüşündeki yeri ve ortak noktaları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak konseptin her iki kültürdeki yeri karşılaştırmalı-betimleyici yöntemle saptanacaktır. Daha sonra Rus araştırmacılar Zinaida Popova ve İosif Sternin'in konsept çözümleme yöntemi araştırmamıza adım adım uygulanacaktır. Türk öğrencilerin zihinlerinde ateş sözcüğünün neyi çağrıştırdığını bulabilmek için Freud'un *serbest çağrışım yönteminden*, Rus halkının zihnindeki karşılığını saptamak için <http://sociation.org> internet sitesinden yararlanılacaktır. Araştırmanın materyalini ise Türkçe ve Rusça sözlükler, edebi metinler dışında bir ulusun dünya görüşünü yansıtan önemli araçlardan olan deyimler oluşturacaktır. Deyimlerin tercih edilmesi, Rus dil bilimci Veronika N. Teliya'nın (1930-2011) kültür dil bilimi ekolü kapsamında gerçekleştirilecektir. Bilim insanına göre, "*kültür dil bilimsel çözümleme yönteminin amacı, dil işaretlerinde daha ziyade deyimlerde yansıyan ve kaydedilen herhangi bir toplumun kendine özgü arketipleri, sembolleri, mitleri, dini inançları, halk düşünceleri, gelenek-göreneklere gibi kültürel değerlerin belirlenmesi ve tasvir edilmesidir*" (Teliya, 1993, s. 310'dan aktaran Saraç, 2019, s. 275). Teliya, kültür dil bilimsel çözümlemenin başlıca araştırma malzemesinin deyimler olduğunu ifade eder. Tüm bu verilerin ışığında, ateş konseptinin Türk ve Rus dil dünya görüşlerinde çözümlenmesinin kültür dil bilimi bağlamında gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir.

Türk Kültüründe Ateş

Türkler ateş konseptiyle çok eski çağlarda tanışır. Göktürk efsanelerine göre, Türklere ateş, yarı insan yarı tanrı bir ataları tarafından verilir. Türkler, soğuktan sıkıntı çekerler ve yemeklerini de çiğ olarak yerler. Ancak atalarının bu hediyesi sayesinde hem ısınma hem de pişmiş yemek yeme şansı bulurlar. Ünlü tarihçi ve kültür bilimci Bahaeddin Ögel'e (1923-1989) göre, ateş konseptinden hareketle Türklerin ataları, yemeklerini çiğ ve ateşin bulunmasıyla pişirerek yiyen olmak üzere iki grup altında toplanabilir. Kuzey-Batı Sibirya'da yaşayan ve Macarların akrabası olan Vogullar (Mansiler) da atalarını benzer şekilde sınıflandırır. Ancak Fin-Ugor kavimleri, gökte yaşayan kutsal varlıkların, yemekleri

pişirerek yemediği inancı nedeniyle, yemeklerini ateşle pişiren Orta Asya kavimlerini kendilerinden saymazlar. Altay efsanelerine göre, Türkler ilk başlarda toplayıcılıkla geçindikleri için ateşe ihtiyaç duymazlar, Tanrı'nın onlara et yemelerini emretmesiyle ateşi kullanmaya başlarlar. Tanrı ise insanı çıplak yaratır, ancak üşüdüğünde ne yapacağını düşünmeye başlar. Diğer yandan Tanrı Ülgen'in¹ üç kızı bulunur ve bu kızlar da ateşi bulmak için uğraşırlar. Bir gün Tanrı dışarı çıkar, Tanrı'nın sakalı çok uzundur, sakalına basar ve sendeler. Bunu gören kızlar da Tanrı ile alay etmeye başlarlar. Duruma çok sinirlenen Tanrı, bu kızların sert bir taşla demiri birbirine sürterek ateşi bulabilecek kadar akıllı olmadıklarını kendi kendine söylerken kızlar bunu duyar ve Tanrı'nın dediği işlemle ateşi icat ederler. Yakut Türkleri de ateşin göklerin üçüncü katında oturan Ulu-Toyon tarafından, '*ateş kargası*' ile gökten indirildiğine inanır (Ögel, 2014, s. 59-61). Onlara göre '*aile ocağı*' sürekli yanması gereken kutsal bir ateştir. Bu ocağı koruyan bir ruh vardır, ayrıca ocakta yanan meşe ağacı da kutsaldır (Ögel, 2014, s. 77).

Buraya kadar sözü edilen ateş konsepti daha çok mitolojik bir anlam taşırken, Oğuz Destanı'nda daha gerçekçi ve rasyonel olarak karşımıza çıkar. Sibiryaya efsanelerindeki ağızdan ateş çıkarma ifadeleri kaybolur. Oğuz Han'ın '*ağzı, ateş kızılı idi*' ifadesindeki '*ateş kızılı*' sözcüğü ile renk, yani kırmızının en koyu tonu kastedilir. Ayrıca '*Tanrı'nın Hanımı*' diye anılan ailenin ve çocukların koruyucusu Umay da, ateş ve ocak kültleriyle ilişkilendirilir. Nitekim Türk topluluklarında ateşin bir ruhu olduğuna inanılır (Çoruhlu, 2002, s. 42). Türk-Moğol topluluklarında da ateş kutsal sayılır, arındırıcı, kötülüklerden ve hastalıklardan koruyucu bir ruhu olduğu düşünülür. İlâveten, Altay Türklerinin ve Moğolların dualarında ateş, otuz ayağı olan dişi bir ruh olarak tasvir edilir. Bazı kaynaklarda Türk topluluklarının ateşe taptıkları yazılı olsa da ünlü Rus tarihçi Lev. N. Gumilyov (1912-1992), bu görüşe karşı çıkarak İran kaynaklı ateşperestlik ve Zerdüştcülük inancında ateşe tapıldığını, ancak Göktürklerde ateşin büyü aracı olarak kullanılarak onun sayesinde kötü ruhların kovulduğunu ifade eder (1999, s. 128). Kötülüklerden arınma işleminin, ateşin üstünden atlanarak yapılması günümüzdeki Nevruz kutlamalarıyla benzerlik gösterir. Türk topluluklarında yılbaşı 21 Mart olarak kutlanır ve bu kutlamalarda ateşin önemli yeri vardır. Araştırmacı Ahmet Pirverdioğlu, diğer Türk topluluklarında da görülen bu geleneği, Hakas ve Yakut (Saha) Türklerinden örnek vererek açıklar. Buna göre, Hakas Türkleri, sözü edilen kutlamalarda hastalıkları, dertleri ve acıları üç bohçaya sararak ateşe atarlar. Yakut Türklerinin nevrüz törenlerinde yarım daire akağaç dikilir, ateş yakılır ve tören sonuna kadar söndürülmez (Pirverdioğlu, 2002, s. 74). Bu törenlerde ateşin üzerinden atlanırken "*ağırlığım uğurluğum sende kalsın*", "*kırmızılığın bana, sarılığın sana*" gibi dualar edilir (Pirverdioğlu, 2002, s. 71). Ateş üzerinden atlayabilenlerin kötülüklerden, hastalıklardan arındıklarına ve yıl boyu korundıklarına inanılır. Hayvanlar da bu ateşin üzerinden atlatılır ya da iki ateş arasından geçirilir. Altay, Hakas, Yakut Türkleri ateşin üzerinden atlamasalar da ateşi et, süt, yağ ve kıymızla beslerler. Pirverdioğlu'nun aktardığına göre ateşin arındırıcı özelliğinin en güzel örneklerinden biri, 568 yılında Göktürk Kağanlığı'nın kurucusu olan Bumin Kağan'ın (490-552) kardeşi İstemi Yabgu'ya (?-576) Bizans imparatoru II. Justin'in (520-578) elçi olarak gönderdiği Zemarkhos'un ve beraberindeki heyetinin ateş üzerinden atlatılmasıdır. Bir diğer örnek de 1245 yılında Vatikan'ın, Altın Orda'nın kurucusu ve 1240-1255 yılları arasındaki yöneticisi olan Batu Han'a gönderilen elçilik heyetinin ve getirdikleri hediyelerin iki ateş arasından geçirilmesidir. Macar doğu bilimci Lajos Ligeti (1902-1987) bu olayı şöyle nakleder: "*Batu'nun karargâhına vardıklarında elçilik üyelerini iki ateş arasından geçirdiler. Papazlar her ne kadar buna itiraz etseler de sonunda Tatarlara göre her türlü kötü niyetlerden temizlenmek ve belki beraberlerinde getirmiş oldukları zehirlerin tesirini gidermek amacıyla yapılan bu garip arzuyu yerine getirmek zorunda kaldılar*" (Ligeti, 1986, s. 94'ten aktaran Pirverdioğlu, 2002, s. 71-72).

¹ Türk mitolojisindeki Şamanizm inancına göre en büyük tanrıdır, kaynaklarda Kuday ismiyle de geçer. Gök cisimlerini ve olaylarını yönetir. İyilik yapmayı sever, göğün 16. katında yaşar ve insan görünümündedir (Bkz. Çoruhlu, 2002, s. 26-27).

Ateş, eski Türklerde atalar kültü kapsamında değerlendirilen ocak kültürüyle de ilişkilendirilir. Türklerin de mensup olduğu Şamanist Sibiryâ topluluklarında ateş ruhu, ocağın alevinde eğik bir biçimde oturan ihtiyar kadın resmiyle tasvir edilir. Goldlarda² yeni gelin, evinde ilk olarak ateş anaya takdim edilir ve ondan güzel bir yaşam ve bolca evlat talep eder. Saygıdan ateşe su dökülmez, av hayvanlarının tüyü atılmaz, ateş aniden karıştırılmaz. Bakıldığında ateşin, aile yaşamının sürekliliğinin ve yuvanın huzurunun simgesi olduğu görülür. Çeşitli kaynaklarda dişi bir Tanrı olarak nitelendirilse de ateş erildir. Anadolu'da ise, hastaların ocak üzerinden atlatılarak, iki ateş arasından geçirilerek iyileşeceklerine inanılır. Sibiryâ'da olduğu gibi Anadolu'da da, evin yaşam odasındaki kötü ruhları kovmak için oda yanmakta olan ardıç ağacı dallarıyla tütsülenir (Çoruhlu, 2002, s. 49-51).

İslamiyet'in kabulünden önce de, Türk-Moğol topluluklarında ateşin bir ruhunun olduğuna inanılır ve ateş kutsal sayılırdı. Diğer yandan bazı Türk topluluklarının ateşe taptıklarına gezginlerin notlarında yer verilse de çoğunlukla tapma, tapınma değil büyük saygı duyma olarak bu eylem kendini gösterir. Ateşin tedavi edici, temizleyici ve arındırıcı özellikleri vardır. Dünyada asıl olarak arındırıcı, temizleyici element su olarak görülürken, aynı nitelik ateşe de atfedilir. Ancak *temiz* ya da *kirli* sıfatları su için kullanılırken, ateş için böyle nitelendirmelere yer verilmez. Bu durumun nedeni ateşin daha çok manevi, ruhsal kirleri temizlemek için kullanılmasından kaynaklanmasındır. Ayrıca ateşin hastalıklardan ve kötü güçlerden koruduğu düşüncesi hâkimdir. İlâveten, ateşin oluşumuna hammadde sağlayan ağaçlara da saygı duyulur. Orta Asya'da ateş, aile ocağının sembolüdür ve kutsal kabul edilir (Cuma, 2013, s. 83). Evlilik, ölüm, yas tutma gibi törenlerde ateş kullanılır. Orta Asya'dan Anadolu'ya birçok Türk topluluğunda ateş özel bir yere sahiptir. Tasavvufta şeytanı ve cehennem, Sufi geleneğinde görünmez belayı ve 'aşk ateşi' gibi hem olumlu hem de olumsuz bir kavramı sembolize eder (Korkmaz, 2010, s. 114). İslamiyet'te ateşin daha çok olumsuz anlamı yaygındır. Çünkü ateş, Şeytan'ın varlık nedenidir, cehennem, ezeli cezanın aracıdır (Korkmaz, 2010, s. 121). Örneğin, rivayete göre Sümer Kralı Nemrut, putlarını kırmasından dolayı Hz. İbrahim'i ateşe atar, ancak Allah, o ateşi bir gül bahçesine dönüştürür ve böylece Hz. İbrahim diri diri yanmaktan kurtulmuş olur (Cuma, 2013, s. 84). Müslüman halklar ateşe daima mesafeli durur. İnsanı Allah yolundan saptıran Şeytan'ın ateşten yaratılması, onun vesvesesiyle günah işlenmesi, işlenen günahın sonucundaki cezanın cehennemde yanmak olması ihtimali insanlara ürkütücü gelir.

2014 yılında Rus araştırmacılar Svetlana Başıyeva ile Mussa Ketençiyeve tarafından Karaçay-Balkar Türkçesi üzerine gerçekleştirilen araştırmada ateşin, insanlar arası ilişkilerde, ailenin büyüklerine karşı saygı, hürmet, fiziksel ve ruhsal durumun gösterilmesinde kullanıldığı sonucuna ulaşılar (Başıyeva & Ketençiyeve, 2014, s. 37). Aynı yıl Rus akademisyen Lyudmila V. Borisova tarafından Çuvaş ve Rus kültürlerinde konsept üzerine yapılan incelemede ateşin, korku, parlaklık, gizemli alev, ölüm ve yok etme tehdidi gibi olumsuz; yeryüzünü, bedeni ve ruhu arındırıcılığı, yaratıcılık ve başlangıç gibi olumlu ortak anlamlar taşıdığı görülür (Borisova, 2014, s. 126-127). 2016 yılında Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi öğretim üyesi Kalbike U. Yesenova tarafından Kazak dilinde ateş konseptinin araştırılmasına dair yapılan diğer bir araştırmada da ateşin yanan madde, ışık, aydınlık, tehlike anlamlarının dışında 'arındırıcı, temizleyici' rolü ön plana çıkar (Yesenova, 2016, s. 225-228). Sonuç olarak tüm Orta Asya ve Sibiryâ mitolojileri, ateşin gökten indiği görüşünde hemfikirdirler. Kimi topluluklarda hastalıklardan korunma, kimi topluluklarda arınma ve kötü ruhları kovma amacı ile ateşe hep saygı duyulduğu görülür.

Rus Kültüründe Ateş

En eski zamanlardan beri medeniyetin sembolü olarak kabul edilen ateşe neredeyse tüm kültürlerde saygı duyulur. Örneğin Eski Slav topluluklarında ateş, *çar-ateş* (*царь-огонь*) olarak

² Sibiryâ'da Amur Nehri'nin yukarı bölgesinde yaşayan ve Tunguzca konuşan topluluktur (Sümer, 2018, s. 261).

adlandırılır. Rus araştırmacılar Yelena A. Gruşko ve Yuriy M. Medvedev'in aktardığına göre ateş, "ısı ve sıcaklık veren element, bir o kadar güçlü element olan su ile birlikte, gücünü insan ırkıyla paylaşmak için gökyüzünden inmiştir" (2001, s. 444). Diğer yandan ateş bir cinsiyetle de bağdaştırılır. Su elementiyle kadın ırkının, ateş elementiyle erkek ırkının başlangıcı sembolize edilir (Boroda, 2008, s. 12).

Slav topluluklarında ateş, sihirli güçlere sahip kutsal bir varlık olarak kabul edilir. Günlük yaşamda, inanç ve âdetlerde kendine sıkça yer bulur. Slav âdetlerine göre, Hz. İsa'nın doğum gününü müjdeleyen Beşaret Bayramı'nda evde ateş yakılmaz, yakılırsa eve yıldırım düşeceğine ve evden ölü çıkacağına inanılır. Dışarıda ise durum farklıdır. Sokaklarda ateş yakılmasında sakınca yoktur, insanlar kötülükleri ve hastalıkları yok ettiğini düşündükleri ateşin etrafında toplanırlar. Ateşin bu özelliğinden taşınma sırasında da yararlanılır. Yeni eve taşınmadan önce iki kor ateş getirilir. Küçük maşayla getirilen ateşle eski evdeki 'ev cini'³, büyük maşayla da ataların ruhu yeni eve getirilir. Diğer yandan tek bir ateş türü yoktur, farklı farklı ateş türleri bulunur. Onlardan biri ise ağaç dallarının birbirine sürtülmesiyle elde edilen 'canlı ateş' ya da 'hayat ateşi'dir. Daha çok büyücülükte kullanılan bu ateşle, hayvanlar ve salgın hastalıklar tedavi edilir. Salgın hastalık durumunda evdeki ateş söndürülür ve dışarıda canlı ateş yakılır. Bir hayvan hastalandığında, hayvanın kendisi ve sahibi, insan hastalandığında ise hasta olan kişi ateşin üzerinden atlar ya da iki ateş arasında kazılan yoldan geçer (Öksüz, 2014, s. 119-120). Bu uygulamalar bize Slavların ateşin arındırma özelliğine inandıklarını gösterir.

Rus halk inanışlarında ateşe birkaç farklı yaklaşım bulunur. İlki, gökteki şimşeğin çakmasıyla oluşan doğal ateş, diğeri de insan eliyle yakılan ev ateşidir. Doğal ateş, insanlara korku verirken ve kötü ruhları çağırırken ev ateşine daha olumlu anlamlar yüklenir. Rus mitolojisinde ateş, iki katmanlı anlam evrenine sahiptir. İlki baba-oğul gibi ateş-güneşin kutsal olduğu anlamıdır. Buna göre ateş tanrısı Svarog, güneş tanrısı Dajbog'un babasıdır. Diğer anlamı ise daha çok kuzey bölgelerde görülen yok edici, öldürücü ve arındırıcı yönüdür. Büyücüler kötü ruhları kovmak için ateşle ritüel gerçekleştirirler. Rus mitolojisinde de eril olan ateşe, yiyip içebilen canlı bir varlık olarak yaklaşılır. Ateşe kurbanlar sunulur, gece yatmadan önce ocağın kenarına yemek ve su bırakılır. Bunu yapmayan kişilerin havale geçirebileceğinden korkular (Pigulevskaya, 2011, s. 165-166'dan aktaran Öksüz, 2014, s. 123). Rus kültüründe ateş, Hristiyanlığın kabulünden önce ve sonra önemli bir yere sahiptir. Hristiyanlık öncesinde ateşin Tanrı ile insan arasında bir araç olduğu düşünöldüğünden dini mabetlerde sürekli ateş yakılır ve hiç söndürölmezdi. Hristiyanlığın kabulünden sonra da ibadet süresince mumun söndürölmemesi olarak bu âdet sürdürölür. Pagan geleneğinde ateşin, ölmüş kişinin ruhunu öbür dünyaya taşıdığına ve ruhu arındırdığına inanıldığından ölü yakılır. Hristiyanlıkla birlikte ateş, iki dünya arasında sınır kabul edilir ve masalarda ateşten nehir ve deniz motifiyle yansıtılır. Masal kahramanları bu nehri aşarak düşmanla savaşır. Bir başka inanış ise yeni evli çiftlerin ateş üzerinden atlamaları ya da eve giriş kapısının eşiğinde yakılan bir saman demetinin üzerinden atladıklarında kutsandıklarını düşünmeleridir. Türk inanışlarında olduğu gibi Ruslarda da ateş, 'ocak' kültüyle özdeşleştirilir. Ocak, evin ikinci kapısıdır, bacası aracılığıyla dış dünyayla iletişim kurar. Evdeki kötü ruhlar buradan çıkarılır. Fırtınalarda eve yıldırımın düşmemesi ve kötü ruhların girmemesi ya da hane halkından birinin yola çıktığında başına bir şey gelmemesi için bacanın ağzı kapatılır (Öksüz, 2014, s. 122-123). Ayrıca atalarının ruhlarının yattığı yer olarak Ruslar tarafından saygı gösterildiğinden ocağa tükürmek, idrar yapmak, çöp atmak, onun yanında küfür etmek ayıp karşılanır. Eğer biri ocağa tükürürse dudağında, dilinde sivilce ya da uçuk çıkacağı düşünölür. Ocağın külleri ev süpürgesiyle değil ayrı bir süpürgeyle temizlenir (Afanasyev, 2005, s. 241). Bazı bölgelerde, yakılan ateşle ölmüş ataların ısındığına, bazı bölgelerde ise ateşin etrafında ataların durduklarına inanılır (Uzelli, 2016, s. 81). Ateş kutsal olarak göröldüğünden yakılırken haç çıkarılır, sobaya doğru eğilinir ve "Uyan, ateş çar!

³ Ruslarda *ev cininin* (домовоу), evi koruduğuna, taşınırken hane halkıyla birlikte yeni eve gittiğine inanılır.

Ateşin egemenliği benim evimde değil, hür bir sobadadır" diye dua edilir (Madlevskaya, 2006, s. 182'den aktaran Uzelli, 2016, s. 82).

Rus araştırmacı Galina V. Prihodko, Rusların dünya görüşünde çok önemli rol oynayan ateşin, birçok konsept küresinin alanına girdiğini paylaşır ve bu küreleri şöyle sınıflandırır: *tabiat âlemi, insanın günlük yaşamı, insanın sosyal dünyası ve insanın duygusal durumu*. Ateş, tabiat âlemi konsept küresinde: element, madde, ışık, parlaklık, kırmızı renk, yüksek ateş, suyla uyumsuzluk; insanın günlük yaşamı konsept küresinde: güç, yıkıcılık, zalimlik, kuşatıcılık, çekicilik, karanlığın karşıtı, tehlike, ölüm, acı, yanık, doğal afet, insana karşı itaatsizlik, düşmanlık, yararlılık, kazanç, elektrik; insanın sosyal dünyası konsept küresinde: sinyal, ev (*дом*), ocak, tanrılaştırma, önem, saygı, tapınma, savaş, saldırma, mücadele, patlama, atış, dini, mistik, büyü, sihir, ilahilik, cehennem, azap, arındırıcı olma; insanın duygusal durumu konsept küresinde: neşe, kutlama, yaşam, canlılık, şanssızlık, acı, rahatsızlık gibi anlambirimcik demetlerini yansıtır (Prihodko, 2005, s. 86-89).

Günümüzde Rusya'nın bazı bölgelerinde ateş kültürüne ilişkin inanışların devam ettiğini görmek mümkündür. Örneğin ölünün yakılarak atalarla iletişim kurulması geleneği Kursk, Orlovsk, Voronej, Tambovsk gibi özellikle güney Rusya'da Noel, vaftiz, yeni yıl gibi kutsal bayramlara denk gelir. Bu zamanlarda iki dünya arasındaki sınır kaybolur ve iletişim kapıları açılır (Madlevskaya, 2006, s. 180'den aktaran Uzelli, 2016, s. 81). Sonuç olarak Ruslarda ateşin, kutsal sayılıp saygı duyulduğu ya da tehlikeli görülüp korkulduğu, olumlu ya da olumsuz hep ikili anlam taşıdığı görülür. Ancak hangi anlam yüklenirse yüklensin ateş, Rus kültüründe ayrı bir yere sahiptir.

Türk ve Rus Deyimlerinde Ateş Konseptinin İncelenmesi

Bir ulusu daha yakından tanımak, onun tarihsel ve kültürel düzlemde sosyolojik yapısını incelemek için dilini araştırmak gerekir. Çünkü dil, bir toplumun gelenek, görenek, kültür ve sanat gibi farklı alanlarının kimliğine bürünebilir, bu nedenle bazı evrensel konseptler o toplumun dil bilincine farklı şekillerde yerleşebilir (Saraç, 2016, s. 1583). Çalışmamızın hareket noktasını da benzer görüşleri savunan ünlü Rus dil bilimci Yuriy S. Stepanov'un (2001, s. 43) "*konsept, kültürün ve insanın bilişsel dünyasının temel hüccesidir*" görüşü oluşturur.

Rusya'da *konsept* terimi ilk olarak filozof Sergey A. Askoldov-Alekseyev tarafından kullanılır. Askoldov-Alekseyev, konsepti: "*çok açık devinimsel bir yapıya sahip üstü kapalı oluşumların embriyosu*" (1997, s. 268'den aktaran Sabitova, 2013, s. 168) olarak tanımlar. Bir olgunun, nesnenin içsel özelliklerini yansıtan konsept, bir toplumun kültürel bilincinin en küçük yapı taşıdır. Bilginin saklanması, birikimi, aktarımı ve kavranması işlevleri olan konsept, kültürel bilincin en küçük birimidir (Alimjanova, 2016, s. 2).

Konsept, kültür dil biliminin temel inceleme malzemesidir. Temelleri Alman bilim insanı Wilhelm von Humboldt (1767-1835) tarafından atılan kültür dil bilimi, en basit tanımıyla dil ve kültür arasındaki ilişkiyi inceleyen disiplindir. Rusya'da kültür dil bilimi alanında yapılan çalışmalara göz atıldığında, araştırmaların dört ana ekol çerçevesinde gerçekleştirildiği görülür: Deyimleri kültür dil bilimsel incelemenin birimi olarak gören Veronika N. Teliya'nın yaklaşımı, kültür değişmezlerinin ortaya çıkarılmasını amaçlayan ve söylem birimlerinin de çözümlemeye dâhil edilmesini savunan Yuriy S. Stepanov'un yaklaşımı, dilde karşılığı bulunmayan birimleri araştırmaya odaklanan Vladimir V. Vorobyov'un yaklaşımı, farklı dönemlerde yaşayan ulusların metinlerinde yer alan kültür olgularının çözümlenmesini merkeze alan Nina D. Arutyunova'nın yaklaşımı (Kozan, 2014, 5-7).

Kültür dil bilimsel bir çözümleme, konsept ya da konseptleri açıklayarak dilsel bilince ulaşmayı amaçlar ve içerisinde kültürel özellikleri barındıran dil birimlerini incelemeye odaklanır (Kozan, 2014, 5). Konseptlerin sınıflandırılması ve incelenmesi de birçok farklı yöntemle gerçekleştirilir.

Araştırmamız kapsamında Voronej Devlet Üniversitesi'nde çalışan Rus biçim ve dil bilimciler Zinaida D. Popova ve İosif A. Sternin'in konsept araştırma yönteminden yararlanılacaktır. Bu yöntemle göre izlenecek yollar sırasıyla şöyledir⁴: 1-Araştırma için anahtar sözcüğün seçimi, 2-seçilen sözcüğün sözlük bilimsel analizi, 3-seçilen sözcüğün günlük yaşamda kullanımı, 4-uygulamalı yöntemler (serbest çağrışım ve anlamlandırma uygulamaları), 5-seçilen sözcüğün eş anlamlı karşılıkları, 6-seçilen sözcüğün deyimlerde kullanım biçimleri, 7-seçilen sözcüğün farklı morfolojik biçimleri, 8-seçilen sözcüğün içinde geçtiği deyiş, özdeyiş, atasözü incelemeleri, 9-seçilen sözcüğün edebi metinlerde kullanımı (Popova & Sternin, 2003, s. 96-147).

Araştırma için anahtar sözcüğün seçimi:

Araştırmamız kapsamında anahtar sözcük olarak *ateş* (огонь) konsepti seçilmiştir. Çağdaş Türk dilinde kullanılan *ateş* sözcüğü, Farsça *âtas* sözcüğünden Türkçeye geçer. Sözcük ilk olarak; Hint-Avrupa dillerindeki *atr*, *ater* kelimesinden türer, ardından Avesta diline *âtârs*, *âthra*, oradan Pehleviceye *âtur*, oradan da Farsçaya *âtas* olarak aktarılır (Eren, 1999, s. 24).

Çağdaş Rus dilinde *ateş* anlamına gelen *огонь* sözcüğü Eski Kilise Slavcasındaki *ognis* sözcüğünden türer. *Ognis* sözcüğünden eski Slavca *огнь*, eski Rusça *огнь*, Rus ve Ukrayna dilinde *огонь*, Belarusça *агонь*, Bulgarca *огън*, Çekçe *ohněň*, Slovakça *ohneň*, Slovence *ogenj*, Lehçe *ogień* sözcükleri ortaya çıkar (Fasmer, 1987, s. 118-119).

Seçilen sözcüğün sözlük bilimsel analizi:

Çağdaş Türk dilinde *ateş* sözcüğü dokuz farklı anlamda kullanılır. Örnekleriyle birlikte bu kullanımlar ve Rusça karşılıkları aşağıdaki gibidir (TDK, 2019, s. 181):

1. Yanıcı cisimlerin tutuşmasıyla ortaya çıkan ısı ve ışık, od, nâr (ör. ateşi yak), (Rus. *свет и тепло*).
2. Tutuşmuş olan cisim (ör. ocakta hiç ateş kalmadı), (Rus. *огненная стихия*).
3. Isıtmak, pişirmek için kullanılan yer veya araç (ör. yemeği ateşten indirmek), (Rus. *огонь, огнище, печь*).
4. Patlayıcı silahların atılması (ör. topçu atışı, deneme atışı), (Rus. *огонь, стрельба*).
5. Genellikle hastalık etkisiyle artan vücut sıcaklığı, kızdırma (ör. ateşi 40 dereceyi bulmak), (Rus. *температура*).
6. Öfke, hırs, hınç (ör. gözlerinden ateş fışkırmak), (Rus. *гнев, ярость*).
7. Coşkunluk (ör. gençlik ateşi), (Rus. *энтузиазм, возбуждение*).
8. Tehlike, felaket (ör. kendini ateşe atmak), (Rus. *опасность, риск, беда*).
9. Büyük üzüntü, acı (ör. ayrılık ateşi, şehit ateşi), (Rus. *горе, огорчение*).

Çağdaş Rus dilinde *огонь* sözcüğü yedi farklı anlamda kullanılabilir. Örnekleriyle birlikte bu kullanımlar ve Türkçe karşılıkları aşağıdaki gibidir (Kuznetsov, 2000, s. 698; Uşakov, 2009, s. 586):

⁴ Seçilen konsept araştırma yönteminin, anahtar sözcüğün dil bilimsel yapıları, sözcüğün sözlü, günlük dilde kullanımının araştırılması, seçilen sözcüğün farklı kültürlerde, edebiyatlarda karşılaştırmalı analizi olmak üzere üç başlığı daha bulunmaktadır. Ancak uygulama zorluğu açısından bu başlıklar çalışmaya dâhil edilmemiştir.

1. только ед. Раскалённые светящиеся газы, образующиеся при горении; пламя (ör. сильный огонь, развести огонь, сгореть в огне), (sadece tekil, Tür. *alev, ateş*).

2. Свет от осветительных приборов (электричества, лампы, свечи и т.п.), (ör. огни фонарей, зажечь огонь, погасить огонь, работать при огне), (Tür. *ışık, aydınlık*).

3. Светящаяся точка, пятно света (ör. вдали показался огонь маяка. Станционные огни), (Tür. *parıltı, küçük ışık, sinyal ışığı*).

4. только ед. Стрельба, обстрел (ör. беглый огонь, перекрёстный огонь, артиллерийский огонь, открыть огонь), (sadece tekil, Tür. *ateş, atış*).

5. только ед. Повышенная температура тела; жар (ör. У тебя голова в огне!, Ты весь в огне!), (sadece tekil, Tür. *yüksek ateş*).

6. только ед. Внутреннее горение, страсть, пыл (ör. огонь ненависти, любви, глаза горят огнём), (sadece tekil, Tür. *tutku, coşkunluk, yanıp tutuşma*).

7. только ед. О том, кто отличается горячим, пылким нравом, полным энергии, жизни (ör. Не футболист, он просто огонь!, Не лошадь, а огонь!), (sadece tekil, Tür. *mecazi anlamda fırtına, ateşli*).

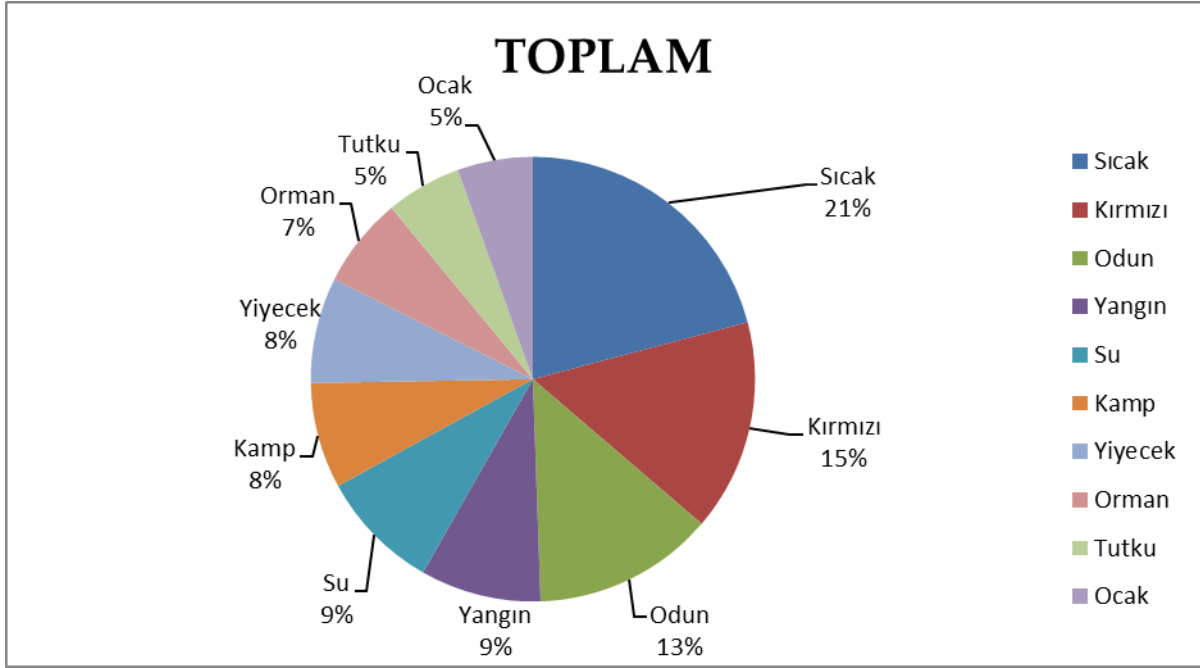
Seçilen sözcüğün günlük yaşamda kullanımı:

Türk ve Rus dilinde, içinde *ateş* sözcüğü geçen ve sıkça kullanılan ortak ifadeler şunlardır: *ateş* (огонь-element (огненная стихия)), *seri ateş* (беглый огонь), *есть огонёк?* (ateşiniz var mı?), *ateşli* (1-огненный, 2-огонь!), *огнетушитель* (ateş-yanğıt söndürücü), *ateş etmek* (стрелять, огонь!), *ateşle oynamak* (играть с огнём), *ateş yakmak* (зажигать/зажечь огонь, разводит/развести огонь), *ateşi söndürmek* (погашать/погасить огонь), *ateş açmak* (открыть огонь), *tencereyi ateşten almak* (снять кастрюлю с огня), *ateşi çıkmak* (гореть огнём), *ateş!* (огонь!).

Rus dilinde içinde *огонь* sözcüğü geçen, sıkça kullanılan ve Türk dilindeki karşılığında *ateş* sözcüğü geçmeyen bazı ifadeler şöyledir: *вечный огонь* (ebedi alev), *бенгальский огонь* (maytar). Türk dilinde içinde *ateş* sözcüğü geçen, sıkça kullanılan ve Rus dilindeki karşılığında *огонь* sözcüğü geçmeyen bazı ifadeler ise şunlardır: *ateşi olmak* (иметь повышенную температуру), *ateşe atmak* (подвергать опасности).

Uygulamalı yöntemler (serbest çağrışım ve anlamlandırma uygulamaları):

04-05 Ocak 2023 tarihlerinde Eskişehir Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğrenim gören 3. ve 4. sınıf öğrencilerine bir test yapılmıştır. Test yaparken Avusturyalı psikolog Sigmund Freud'un (1856-1939) *serbest çağrışım yöntemi* kullanılmıştır (Bkz. Freud, 2000, s. 87). Bu yöntem kapsamında öğrencilere ufak not kâğıtları dağıtılmış, araştırmanın yöntemi ve amacı hakkında ön bilgi verilip sınıfta gerekli ortam sağlandıktan sonra uygulamaya geçilmiştir. Öğrencilerden yirmi saniye içerisinde, sözcük sayısı kısıtlaması olmaksızın, *ateş* sözcüğünün zihinlerinde çağrıştırdığı diğer sözcükleri yazmaları istenmiştir. Uygulamaya 3. sınıftan 24, 4. sınıftan 20 öğrenci katılmıştır ve sonuçlar aşağıdaki grafikte yüzdelik dilim olarak gösterilmiştir.

Görsel 1. Ateş Sözcüğünün Türk Öğrencilerin Zihinlerinde Çağrıştırdığı İlk 10 Sözcük

Görselden de anlaşılacağı üzere ateş sözcüğünü duyduktan sonra öğrencilerin zihninde çağrışım yapan ilk 10 sözcük sırasıyla şunlardır: *sıcak* (%21), *kırmızı* (%15), *odun* (%13), *yangın* (%9), *su* (%9), *kamp* (%8), *yiyecek* (%8), *orman* (%7), *tutku* (%5), *ocak* (%5).

Rusya Federasyonu'nda bağımsız deneysel çalışmalar yürüten <http://sociation.org> sitesine göre Rusların zihninde *огонь* sözcüğünün çağrıştırdığı ilk 10 sözcük şöyle sıralanır: *костёр* (*kamp ateşi-kontrollü ve istemli yakılan*), *вода* (*su*), *пламя* (*alev*), *пожар* (*yangın*), *дрова* (*odun*), *тепло* (*sıcaklık*), *камин* (*şömine*), *свет* (*ışık*), *печь* (*soba, fırın*), *дым* (*duman*) (<http://sociation.org>).

Seçilen sözcüğün eş anlamlı karşılıkları:

Türk dilinde *ateş* sözcüğüne karşılık gelen eş ya da yakın anlamlı sözcükler şunlardır: *nâr* (*ateş*, Arapça), *od* (*ateş*, eski Türkçe), *hınc* (*mecazi*), *hırs* (*mecazi*), *öfke* (*mecazi*), *coşkunluk* (*mecazi*), *felâket* (*mecazi*), *tehlike* (*mecazi*), *acı* (*mecazi*) (TDK, 2019, s. 181).

Rus dilinde *огонь* sözcüğüne karşılık gelen eş anlamlı sözcükler ise şöyledir: 1-*пламя* (*alev*), *огненная стихия*⁵ (*element olarak ateş*, yüksek üslup), *огнь*, *пламень* (*ateş*, *alev*-eski Rusça ve yüksek üslup), *полюмя* (*alev*-eski Rusça ve edebi dil) 2-*свет* (*ışık*, *aydınlık*) 3-*стрельба* (*atış*) 4-*страстность* (*ateşlilik*, *tutkunluk*) (Aleksandrova, 1995, s. 247).

Seçilen sözcüğün deyimlerde kullanım biçimleri:

Çalışmamızın ana bölümünü oluşturan Rus deyimlerinde *огонь* sözcüğünün geçtiği bazı örnekler şu şekilde verilebilir:

⁵ *Огненная стихия*: Doğada bulunan elementlerdir: *огонь* (*ateş*), *вода* (*su*), *земля* (*toprak*), *воздух* (*hava*).

Антонов огонь (устар.): Kangren (eski Rusçada)

Бенгальский огонь: 1-Maytap, 2-çekici insan (çoğunlukla erkek için)

Бояться как огня кого-чего: Bir kişiden ya da şeyden çok korkmak

Вести беглый огонь: Seri bir şekilde ateş etmek

Вечный огонь: Ebedi ateş. II. Dünya Savaşı'ndan sonra kullanılmaya başlar, savaşta ölmüş insanları sembolize eder

Вызвать огонь на себя: Tüm zor ya da kötü şeyleri kendi üzerine almak

Геенна огненная: Cehennem

Гореть как в огне: Ateşler içinde yanmak, çok ateşi olmak (hastalık)

Днём с огнём не найдёшь (разг.): Mumla arasan bulunmaz. Çok nadir bulunan bir kişi ya da bir şey için kullanılır (konuşma dilinde)

Играть с огнём: Ateşle oynamak

Как на огне горит: Hemen eskijen, yıpranan

Лить (подливать/подлить) масло в огонь: Yangına körükle gitmek

Между двух огней/между двумя огнями: İki ateş (kötü durum) arasında kalmak

Огненная болезнь: Ateşli hastalık, sıtma (*лихорадка*)

Огнём и мечом (книж.): Tüm acımasızlığıyla (yazı dilinde)

Огонь любви: Aşk ateşi

Олимпийский огонь: Olimpiyat ateşi

Открыть огонь: Ateş açmak

Попасть из огня да в полымя: Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak

Пройти огонь и воду и медные трубы: Görmüş geçirmiş

С огоньком: Ateşle, şevkle

Сигнальный огонь: Uyarı ateşi

Çalışmamızın ana bölümünün diğer kısmını oluşturan Türk deyimlerinde *ateş* sözcüğünün geçtiği bazı örnekler şöyledir (Aksoy, 1984, s. 484-486):

Аşk ateşiyle yanmak: Гореть в огне любви

Атеş açmak: Открыть огонь, стрелять

Атеş almak: Зажечься, вспыхнуть

Атеş almaуа gelmek: Со скоростью прийти и уйти

Атеş басауı sarmak: Начинать влюбляться

Атеş basmak (birine): Бросать в жар и пот

Атеş gibi kesilmek: Разгневаться

Атеş gibi yanmak: Гореть как огонь, иметь повышенную температуру

Ateş gibi: Огненный 1-очень жаркий, 2-умный, ловкий

Ateş püskürtmek: От гнева пускать огонь со рта

Ateş saçmak: Разозлиться, быть в гнев

Ateş vermek: Зажечь, подкурить

Ateş yağdırmak: 1-Вести беглый огонь, 2-разбрасываться плохими словами

Ateşe tutmak: Охватить огнём

Ateşe vermek: 1-Поджечь (дом), 2-бросить в огонь (страну)

Ateşe vurmak: По/жарить (курицу)

Ateşe vursa duman vermez: Очень скупой

Ateşi başına vurmak: Разозлиться, быть в гнев

Ateşi çıkmak (yükselmek): Поднятие температуры

Ateşi düşmek: Снижение температуры

Ateşi kesmek: Прекратить огонь

Ateşi uyandırmak: Разжечь огонь

Ateşine yanmak: Получить ущерб от кого-то

Ateşini almak: 1-Снижение температуры, 2-проверять температуру

Ateşle oynamak: Играть с огнём

Ateşler içinde yanmak: 1-Быть очень больным, иметь повышенную температуру, 2- глаза горят огнём

Ateşten gömlek giymek: Надевать рубашку из огня.

Seçilen sözcüğün farklı morfolojik biçimleri:

Türk dilinde *ateş* kökünden türetilen bazı sözcükler şunlardır: *Ateş* (isim), *ateşkes*, *ateşbaz* (*ateşle* hüner gösteren oyuncu), *ateşlik* (*ateşin* yakıldığı yer), *ateşperest* (*ateşe* tapan), *ateşçi* (*ateşle* işleyen yerlerde ocakların sürekli yanmasını sağlayan kişi), *ateşçilik* (*ateşçinin* işi), *ateş böceği* (birleşik sözcük, bir böcek türü), *ateş* (sıfat-*ateş düşürücü*, *ateş hattı*), *ateşin* (sıfat-1-*ateşli*, *coşkun*, 2-*ateş* renginde olan), *ateşli* (1-*ateşi* olan, 2-*coşkun*, *coşkulu*, 3-cinsel istekleri güçlü olan), *ateşlemek* (fiil), *ateş etmek* (birleşik fiil).

Rus dilinde *огонь* kökünden türetilen bazı sözcükler şöyledir: *Огонь*, *огонёк*, *огневой* (1-*parlayan*, *kızgın*, 2-*страстный*, *пылкий*, *живой*), *огненный*, *огнистый* (*ateş,kızgın-eski Rusça*), *огниво* (*çakmak taşı*), *огнище* (*ateşin* yakıldığı yer), *огне+...* (*огнетушитель*-yangın söndürücü, *огнеопасный*-*kolay tutuşan*).

Seçilen sözcüğün içinde geçtiği deyiş, özdeyiş, atasözü incelemeleri:

Bu bölümde kaynak dildeki deyiş, özdeyiş, atasözü örnekleri *italik* olarak yazılmıştır. Söz konusu ifadelerin hedef dildeki anlamları, eğer bu anlamlar kolay anlaşılabilir değilse onların açıklamaları parantez içinde verilmiştir. Türk dilinde içinde *ateş* sözcüğü geçen bazı ifadeler şunlardır (Aksoy, 1988, s. 160-161):

Altın ateşte, insan mihnette belli olur / Золото познаётся в огне, человек в труде (Gerçek altın ateşe atıldığında, insan ise çalıştığında belli olur).

Ateş düştüğü yeri yakar / Огонь сжигает туда, куда попадает.

Ateşle barut yan yana durmaz / Огню и пороху рядом находится опасно.

Ateş olmayan yerden duman çıkmaz / Где огонь, там и дым.

Az ateş çok odunu yakar / Маленькая спичка сжигает большой лес. Малая искра сжигает города (Az sayıdaki nesne ya da canlı çok sayıda nesne ya da canlıya zarar verebilir).

Boşboğazı ateşe atmışlar, odunum yaş demiş / Язык до добра не доведёт болтуна (Gereksiz konuşan kişiler zamansız, densizce konuşabilir).

Maşa varken elini ateşe sokma / Не иди по опасному пути, имея путь полегче (Daha korunaklı bir yol varken, kendini sıkıntıya sokma).

В огне и железо плавко / Атеşte demir bile erir (Daima üstünden daha üstün vardır).

Водой пожар тушат, а умом-предотвратят / Yangın suyla söndürülür, akilla önlenir.

Всё прошло, как огнём сожгло / Her şey ateşle yanmış gibi geçip gitti (Hiçbir şey kalmadı anlamında kullanılır).

Где огонь, там и дым - Нет дыма без огня / Ateş olmayan yerden duman çıkmaz.

Дерево с огнём не дружит / Ateşle ağaç arkadaş olmaz.

Жжётся печь, её не тронь, потому что в ней – огонь / Soba yandığında, ona dokunma, çünkü içinde ateş vardır (Tehlikeli bir işe kalkışma, başın belaya girebilir).

Как бы мал огонёк не был, всегда от него дым / Ateş ne kadar küçük de olsa, her zaman dumanı vardır (Önemsiz gibi görünse de kötü olaylar iz bırakır).

Не играй, кошка, с огнём – лапу обожжешь / Kedi, ateşle oynama, pençeni yakarsın.

Не подкладывай к огню соломы, не поджигай, так и не сгорим / Ateşe samanları yaklaştırmazsan, tutuşmaz ve de yanmaz (Tehlikeli bir nesneye, işe yaklaşmayı bile deneme).

Не шути с огнём, обожжешься / Ateşle şakalaşma, yanarsın.

Огонь – друг и враг человека / Ateş insanın hem dostu hem de düşmanıdır.

Огонь – судьба беспечности людей / Ateş, insanların umursamazlıklarının yargıcidir.

Огонь да вода всё сокрушат / Ateş ve su her şeyi mahveder (Ateş ve su gibi iki güçle yararlı da zararlı da her şeyi yapabilirsin).

Огонь не вода - охватит, не выплывешь / Ateş su değildir, seni sarar, yüzerek kurtulamazsın (Tehlikeli işlere bulaşırsan, kurtulamazsın).

Огонь хороший слуга, но плохой хозяин / Ateş iyi bir uşak, ancak kötü bir ev sahibidir (İnsan gücü, tehlikeyi yönetiyorsa iyi, ancak güç ve tehlike insanı yönetiyorsa o zaman kötüdür).

От огня и камень треснет / Атеşтен taş bile çatlar (Üstünden daima daha üstün vardır).

При огне как при солнце светло, при огне и зимою тепло / Ateş karanlıkta güneş varmış gibi aydınlık, kışım ise sıcak yarar.

С огнём воюют, а без огня горюют / Ateşle savaşırlar, ateşsiz kahurlanırlar (Gücü olan insan savaş bile açabilir, gücü olmayan ise oturup dertlenir).

Сену с огнём не ужиться / Saman ateşle geçinemez.

Спичка – невеличка, а огонь великан / Kibrit kısa boylu, ateş ise çok uzun boyludur (Az tehlikeli nesne ve durumlar, büyük belalar yaratabilirler).

Спички – не игрушка, огонь не забава / Kibrit oyuncak, ateş eğlence değildir.

Спички не тронь – в них огонь / Kibritlere dokunma, içlerinde ateş vardır.

Упустишь огонь – не потушишь / Ateşi elinden kaçıırırsan söndüremezsın.

Утром, вечером и днём осторожен будь с огнём / Sabah, öğlen ve akşam ateşe karşı dikkatli ol (Tehlikeye karşı her zaman dikkatli olmak gerekir).

Человек без огня не живёт ни единого дня / İnsan ateşsiz tek bir gün bile yaşayamaz.

Seçilen sözcüğün edebi metinlerde kullanımı:

Edebiyatta ateş, hem olumlu hem de olumsuz anlamdan kullanılır. Ateş motifi eserlerde çeşitli değer yargıları taşır. Farklı edebiyatlarda ateş, insanların etrafında toplanıp ısındıkları, yemek pişirdikleri ve yedikleri, Tanrı'nın simgesi, evrenin yaratıcı gücü olarak geçer. Ancak metafor özelliğiyle trajik ve korkutucu bir nesne olarak da yer alır (Daemrich & Daemrich, 1987, s. 141-142'den aktaran Cuma, 2013, s. 83).

İkinci bölümde yer verilen *ateş* sözcüğünün sözlük bilimsel anlamları temel alınarak Türk edebi eserlerinde içinde sözcüğün geçtiği bazı örnekler şöyledir (TDK, 2019, s. 181-182).

1. Yanıcı cisimlerin tutuşmasıyla ortaya çıkan ısı ve ışık, od, nâr (Rus. *свет и тепло*):

“Sürülmüş tarlanın ortasında durdular. Osman, çalı çırpı topladı. Aliyle Dursun konuşurlarken o ateşi yaktı” (Kemal, 2008, s. 34).

2. Tutuşmuş olan cisim (Rus. *огненная стихия*):

“Şimdi oda, döşeli, pencere perdeliydi; ocakta ateş, duvarda lâmba vardı” (Karay, 2004, s. 30).

3. Isıtmak, pişirmek için kullanılan yer veya araç (Rus. *огонь, огнище, печь*):

“Ocağa vurur, kaynatırım. Sütü ateşten indirir indirmez, buraya koşar gelirim” (Karaosmaoğlu, 1983, s. 131).

4. Patlayıcı silahların atılması (Rus. *огонь, стрельба*):

“Raşel, karyoladan yarı beline kadar fırlamış, kendisine de ateş etmesin diye tabancalı adamı merhamete getirmek için deli deli gülmüştü” (Kuntay, 1983, s. 548).

5. Genellikle hastalık etkisiyle artan vücut sıcaklığı, kızdırma (Rus. *температура*):

“Beynine, sinirlerine, kalbine, kanına dolan ıstıraptan dolayı vücudu kâh buz gibi kesilir, tiril tiril titrer, kâh ateşler içinde kalır, baştan ayağa ter dökerdi” (Kemal, 2018, s. 57).

6. Öfke, hırs, hınc (Rus. *гнев, ярость*):

“Hayriye Hanım, bu yüksek hikmetleri işlenmemiş saf kafasına bir türlü aldırılmıyor, dakikadan dakikaya artan bir heyecanla ateş püskürüyordu” (Güntekin, 2009, s. 39).

7. Coşkunluk (Rus. энтузиазм, возбуждение):

"Nejat Efendi'nin çalışmada Peregrini'nin ihtirası, ateşi yoktu" (Adıvar, 2013, s. 246).

8. Tehlike, felaket (Rus. опасность, риск, беда):

"Her şey olacak! Bu sözün Necdet'in muhayyelesinde uyandırdığı levha kan ve ateşe bulanmış bir ufuku" (Karaosmanoğlu, 1966, s. 315).

9. Büyük üzüntü, acı (Rus. горе, огорчение):

"İçimin ateşi hiç küllenmedi. Seneler geçtikçe daha alevleniyor. Evlat acısı bu" (Gürpınar, 2021, s. 94).

Rus edebi metinlerinde, içinde ateşin geçtiği bazı örnekler ise aşağıdaki gibidir:

1. Раскалённые светящиеся газы, образующиеся при горении; пламя (Tür. alev, ateş):

"Только к утру они немного успокоились, сели полукругом у печки и смотрели на огонь" (Koval, 2011, s. 227), (Ancak sabaha karşı biraz sakinleştiler, sobanın yanında yarım daire şeklinde oturdular ve ateşi izlediler).

2. Свет от осветительных приборов (электричества, лампы, свечи и т.п.), (Tür. ışık, aydınlık):

"Я вспомнила праздники, наши, огнями горящую залу, цветы" (Nekrasov, 1956, s. 214), (Bayramları hatırladım, bizimkileri, ışıklarla yanan salonu, çiçekleri).

3. Светящаяся точка, пятно света (Tür. parıltı, küçük ışık, işaret ışığı):

"Уж мы различали почтовую станцию, кровли окружающих ее саклей, и перед нами мелькали приветные огоньки, когда пахнул сырой, холодный ветер, ущелье загудело и пошел мелкий дождь" (Lermontov, 1962, s. 9), (Posta istasyonunu seçmeye çalışırken onu çevreleyen barakaların çatılarını şimdiden ayırt edebiliyorduk, nemli, soğuk bir rüzgârın kokusu geldiği, vadinin uğuldadığı ve hafif bir yağmurun yağmaya başladığı anda karşılama ışıkları önümüzde yanıp yanıp söniyordu).

4. Стрельба, обстрел (Tür. ateş, atış):

"Лейтенант, водивший канонерки // Под огнём неприятельских батарей, // Целую ночь над южным морем // Читал мне на память мои стихи" (Gumilyov, 2001, s. 133-134), (Gambot⁶ kullanan teğmen, // Düşman bataryalarının ateşi altında, // Bütün gece güney sularında // Bana şiirlerimi ezbere okuyordu).

5. Повышенная температура тела; жар (Tür. yüksek ateş):

"Кто в проливные дни помнит свои пределы? // Мыслями правит тело, горит в огне" (Ayzenberg, 1993, s. 24), (Çetin günlerde sınırlarını kim hatırlar? // Düşünceler beden tarafından yönetilir, o ise ateşler içinde yanar).

6. Внутреннее горение, страсть, пыл (Tür. tutku, coşkunluk, yanıp tutuşma):

"В крови горит огонь желанья, // Душа тобой уязвлена, // Лобзай меня: твои лобзанья // Мне слаще мирра и вина." (Puşkin, 1959, s. 116), (Kanda yanıp tutuşur ateşi arzusunun, // Gönül sana kırgın, // Öp beni, senin öpücüklerin // Mürden ve şaraptan daha tatlı benim için).

7. О том, кто отличается горячим, пылким нравом, полным энергии, жизни (Tür. tecazi anlamda fırtına, ateşli):

⁶ Birkaç silahlı bulunan küçük savaş gemisidir.

“Ужасен он в окрестной мгле! // Какая дума на челе! // Какая сила в нем сокрыта! // А в сем коне какой огонь!” (Puşkin, 1960, s. 297), (Korkunçtur o, etrafını saran sisin ortasında! // Nasıl bir düşünce yazılıdır altında! // Nasıl bir güç saklıdır içinde! // Nasıl da bir ateş vardır bu atın ruhunda!).

Bulgular

Çalışmamız kapsamında incelenmek üzere ateş konsepti seçilmiştir. Türk dilindeki ateş sözcüğünün ilk olarak Hint-Avrupa dillerindeki *atr, ater* kelimesinden türediği, oradan Farsçaya *âtas* biçiminde aktarıldığı ve son olarak Türkçeye *ateş* olarak geçtiği görülür (Eren, 1999, s. 24). Rus dilindeki *огонь* sözcüğünün ise Eski Kilise Slavcasındaki *ognis* sözcüğünden türediği ve diğer Slav dillerinde de benzer formlarda kendine yer bulduğu dikkat çeker.

Sözlük bilimsel incelemesi yapıldığında ateş sözcüğünün Türk dilinde: ışık, sıcaklık, element, ocak, atış (askeri), yüksek derece (hastalık), öfke, coşkunluk, acı, felaket; Rus dilinde: alev, ışık, aydınlık, parlılık, atış (askeri), yüksek ateş, tutku, heyecanlı ve coşkun olma gibi birbirine yakın anlamlar taşıdığı göze çarpar.

Çalışmamız kapsamında yürütülen deneyde Türk ve Rus katılımcıların yanıtlarına bakıldığında; *sıcak/sıcaklık, yangın, su, odun, kamp/kamp ateşi* iki uygulamada da ortak sözcüklerdir. Ruslardan farklı olarak Türk katılımcılar *kırmızı, yiyecek, orman, tutku* ve *ocak* yanıtlarını verirken Türklerden farklı olarak Rus katılımcılar ise *alev, şömine, ışık, soba/fırın, duman* yanıtlarını vermişlerdir.

Ardından *ateş* ve *огонь* sözcüklerinin morfolojik çekimleri ve cümle içindeki görevleri incelenmiştir. İsim, birleşik isim, sıfat, fiil oluşturulurken iki sözcükten yeni sözcükler ya da söz öbekleri türetildiği görülmüştür. Dikkatimizi çeken bir unsur, Türk dilinde özellikle deyimlerde *ateş* sözcüğüyle oluşturulmuş fiillerin daha fazla olduğu, Rus dilinde ise *ateş* sözcüğünün isim ve sıfat görevinde daha sık kullanıldığıdır.

Araştırmamızda daha sonra atasözleri ve özdeyiş örneklerine geçilmiştir. Bu bölümde de ortak deyişlerin varlığı göze çarpmıştır. Ortak olmayan deyişlerin dahi anlam çevirisi yapılırken benzer anlamlar sayesinde çok zorluk yaşanmamıştır. Bu durumun her iki toplumun kültürel benzerliğinden ve ateş konseptinin evrensel yönünden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Her iki dilin kültürel ve mitolojik geçmişinde, günlük kullanımında önemli yer tutan *ateşin*, malzemelerini buradan alan edebi eserlerde de sıkça geçtiği tespit edilmiştir. Sözcüğün her iki dilde sözlük bilimsel analizinde ulaşılan farklı anlamlarının tamamına edebi eserlerde rastlanmıştır.

Çalışmamızın ana bölümünü oluşturan Türk ve Rus deyimlerinde ‘ateş’ konseptinin incelendiği kısımda ise her iki dilde de içinde *ateş (огонь)* sözcüğünün geçtiği deyişler şunlardır: *Вести беглый огонь*: seri ateş etmek, *гореть как в огне*: ateşler içinde yanmak, yüksek ateşi olmak, *играть с огнём*: ateşle oynamak, *лить (подливать/подлить) масло в огонь*: ateşe (yangına) körükle gitmek, *между двух огней/между двумя огнями*: iki ateş (kötü durum) arasında kalmak, *огненная болезнь*: ateşli hastalık, *сıtма, огонь любви*: aşk ateşi, *олимпийский огонь*: olimpiyat ateşi, *открыть огонь*: ateş açmak, *с огоньком*: ateşle, şevkle, *сигнальный огонь*: uyarı ateşi. *Аşk ateşiyle yанmak*: гореть в огне любви, *ateş açmak*: открыть огонь, *ateş gibi yанmak*: гореть как огонь, *ateş gibi*: огненный, *ateşi kesmek*: прекратить огонь, *ateş püskürtmek*: от гнева пускать огонь со рта, *ateş yağdırmak*: вести беглый огонь, *ateşe tutmak*: охватить огнём, *ateşe vermek*: 1-поджечь (дом) 2-бросить в огонь (страну), *ateşi uяandırmak*: разжечь огонь, *ateşler içinde yанmak*: 1-быть очень больным, иметь повышенную температуру, 2-глаза горят огнём, *ateşten gömlek giymek*: надевать рубашку из огня.

SONUÇ

Kültür dil bilimini besleyen en önemli iki sacayağı dil ve kültürdür. Kültür dil bilimsel inceleme yaptığımız araştırmamızın anahtar sözcüğü olan ateş konseptinin Türk ve Rus dilindeki etimolojik çözümlenmeleri gerçekleştirilmiş, her iki toplum özelinde mitolojik, tarihsel temellerine inilmiş, ardından iki halkın kültürel dünyasındaki yeri ortaya konmuştur. Bu bağlamda Türk ve Rus kültürlerinde *ateş* sözcüğünün hangi anlamlara geldiği araştırılmış ve birtakım ortak sonuçlara ulaşılmıştır. Buna göre, Türk toplumlarında İslamiyet'ten önce ateş kutsal sayılırken, İslamiyet'le birlikte şeytanın yaratılış hammaddesinin ve cehennemdeki cezalardan birinin ateşin olduğuna dair inancın yaygınlaşmasıyla Türklerin ateşe karşı bakış açısı değişir. Böylelikle ateş Türk kültüründe ürkün, sakınılan bir konsepte dönüşür. Rus kültüründe ise, Hristiyanlık öncesinde Tanrı ile insan arasında bir araç, Hristiyanlıkla birlikte iki dünya arasında sınır olarak kabul edilir. Her iki toplumda da ateşin gökten indirildiğine, Tanrı tarafından ceza ya da ödül olarak gönderildiğine, ailenin, evin ve ocağın sembolü hâline geldiğine, bir ruha, koruyucu ve arındırıcı özelliklere sahip olduğuna inanılır. Sonuç olarak Türk ve Rus kültürlerinde ateşin, kutsal sayılıp saygı duyulduğu ya da tehlikeli görülüp korkulduğu, bazen olumlu bazen de olumsuz olmak üzere hep iki farklı anlam taşıdığı dikkat çeker.

Araştırmamızın konusu olan Türk ve Rus deyimlerinde ateş konseptinin incelenmesi sonucu ateşin; mitolojik, tarihsel, kültürel, edebi alanlarda Türk ve Rus dillerinde çok anlamlı bir yapısının olduğu ve her iki dil üzerine yapılan karşılaştırmalı incelemede birbirine yakın anlamlar taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır. Ateşin söz ve söz öbeklerine geçmiş yalnızca bir element değil, aynı zamanda gelenek, görenek, tarih vb. birçok alandan beslenip deyimlerde kendine yer bulduğu bir kültürel değer olduğu görülmüştür. Ayrıca ateş konseptinin her iki halkın dil dünya görüşünde önemli bir yere sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar bizlere Türk ve Rus halklarının bazı alanlardaki kültürel yakınlığını gösterirken diğer yandan ateş konseptinin ortak evrensel boyutunu da gözler önüne sermektedir.

Çalışmamızdan da görüleceği üzere yabancı dil öğretimi yalnızca dil bilimsel yapıların üzerine odaklanmakla değil kültürel unsurların da işe koşulmasıyla işlevsel hâle getirilebilir. Hedef dildeki kültürel unsurlar öğrenme sürecinde verimliliğin ve etkinliğin artmasına yardımcı olurlar. Bu amaçla yola çıkan çalışmamızda Türk-Rus kültürleri ve dilleri arasındaki etkileşimin öne çıkarılması hedeflenmiştir. Çalışmamızda olduğu gibi malzemesini dilden alan benzer kültürel çalışmaların her iki halkın kültürlerarası diyaloguna katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

SUMMARY

Culture and consciousness are the two main elements of the cultural memory of a society that emerged as a result of its formation over the centuries. The smallest elements of a society's cultural consciousness and memories are concepts. Concepts take an active role in the processes of acquiring, storing, and transferring information in the cultural consciousness. With these important roles they assume, they attract the attention of researchers who work on language and culture. In this context, the analysis of the concepts gives important clues about the cultures and linguistic views of the world because concepts constitute the main elements of the linguistic worldview, which has emerged in the historical process and in which the way societies read the world is reflected by linguistic tools. Turkish and Russian cultures have interacted throughout history, especially since the 18th century. As a result of this interaction, it is assumed that they have similar linguistic worldviews that are close to each other based on some common concepts.

When we look at the studies on the interaction of the Turkish and Russian peoples, it is seen that they are usually carried out in the field of language, history, or culture. Linguoculturology, which includes these fields within its scope, provides researchers with a holistic and rich perspective. The way

people perceive the world, their religious beliefs, lifestyles, and communication styles can be reflected through cultural linguistic units such as idioms, proverbs, aphorisms, and riddles. Within the scope of our study, it was aimed to seek answers to the questions of how the concept of fire was perceived by the Turkish and Russian peoples and how this perception was transferred to the language through idioms. In our study, the comparative-descriptive method, the principal component analysis, and the concept analysis method of Russian researchers Zinaida D. Popova and Iosif A. Sternin were used to examine the meanings in both languages and cultures more deeply. In this study, the semantic world, and the connotations of the concept of *fire* in Turkish and Russian languages, especially in idioms, were discussed. To analyse the meaning universe of the word, how the concept was approached in both cultures throughout history was first examined. It was determined that *fire*, which was considered sacred in Turkish societies before Islam, turned into a frightening and avoided concept with Islam. On the other hand, in Russian culture, before Christianity, it was accepted as a tool between God and man, and with Christianity, it was considered as a border between two worlds. It was seen that in both societies it was believed that fire was descended from the sky, sent by God as a punishment or reward, became a symbol of the family, home, and hearth, and had a spirit, protective and purifying properties. Then, in light of the concept analysis method of Popova and Iosif A. Sternin, the selection of the key concept for the research was justified, the lexicographic analysis of the selected concept was carried out, and the daily use of the word was highlighted. Afterwards, *free association* and interpretation practices were performed. In this context, Sigmund Freud's (1856-1939) *method of free association* was used to find the equivalents of the word *fire* in the minds of Turkish students, and *sociotion.org* was used to find the equivalents in the minds of the Russian people. According to the data obtained, when the answers of the Turkish and Russian participants were examined, *hot/heat, fire, water, wood, and camp/campfire* were found to be common concepts in both practices. When the synonyms of the word in both languages were analysed, it was noted that the verbs formed with the word *fire* were more common in the Turkish language. It was seen through examples that the word was frequently used in literary works, both with its literal and figurative meanings. The use of the concept of *fire* in idioms, which constitutes the main part of the study, was also analysed, and many common expressions came to the fore. It was concluded that this situation was caused by the cultural similarity of both communities and the universal aspect of the concept of *fire*.

All the data obtained were analysed in the context of both languages and cultures. As a comprehensive result, it was concluded that *fire* has a polysemic structure and a usage area that is very close to each other linguistically or culturally in terms of Turkish and Russian societies. It is considered that this study, carried out in the context of linguoculturology, will make a positive contribution to the intercultural interaction and communication of both societies.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Anadolu Üniversitesi (Tarih: 27.12.2022 / Protokol No: 453792)	Ethics Committee Approval:	Anadolu University (Date: 27.12.2022 / Protocol No: 453792)
Katılımcı Rızası:	Çalışma için katılımcı rızası alınmıştır.	Informed Consent:	All participants were informed.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	No financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Telif Hakları:	Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.	Copyrights:	No material subject to copyright is included.

KAYNAKÇA

- Adivar, H. E. (2013). *Sinekli bakkal* (14. bs.). İstanbul: Can Yayınları.
- Afanasyev, N. A. (2005). *Mifolojiya drevney Rusi*. Moskva: Eksmo.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Deyimler sözlüğü* (C. 2), (4. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri sözlüğü* (C. 1). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Aleksandrova, Z. Ye. (1995). *Slovar sinonimov russkogo yazıka-Praktičeskiy spravočnik*. Moskva: Russkiy yazık.
- Alimjanova, G. M. (2016). *Karşılaştırmalı kültürdilbilim* (Ş. Atay & S. Uçar, Çev.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Askoldov-Alekseyev, S. A. (1997). Konsept i slovo. V. P. Neroznaka (Red.), *Russkaya slovesnost. Ot teori slovesnosti k strukture teksta* içinde (s. 267-279). Moskva: Academia.
- Ayzenberg, M. (1993). *Ukazatel imyon: stih*. Moskva: Gendalf.
- Başıyeva, S. K. & Ketençiyev, M. B. (2014). Konsept 'ogon' kak fragment etniçeskiy kartını mira. *Cuadernos de Rusistica Espanola*, 10, 37-44.
- Borisova, L. V. (2014). Rezentatsiya kontseptov 'ogon' i 'voda' v russkiy i çuvaşkiy yazıkovih kartinah mira. *Filologičeskiye nauki. Yazıkoznaniye*, 4, 123-129.
- Boroda, Ye. V. (2008). Mesto yedinogo gosudarstva v avtorskiy kartine mira romana Ye. Zamyatina 'Mı'. N. İ. Doronina (Otv. red.), *Kartina mira: yazık, literatura, kultura: sbornik statey. Vipusk 3* içinde (s. 9-13). Biysk: BPGU imeni V.M. Şukşina.
- Cuma, A. (2013). *Sembollerin dilinden*. Konya: Ay-Bil Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk mitolojisinin ana hatları* (1. bs.). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Daemrich, H. S. & Daemrich, I. (1987). *Themen und motive in der literatur*. Tübingen: Frarcke.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü* (2. bs.). Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Fasmer, M. (1987). *Etimologičeskiy slovar russkogo yazıka v 4 tomah* (T. 3, 2-e izd.), (O. N. Trubaçev, Per.). Moskva: Progress.
- Freud, S. (2000). *Psikanaliz üzerine*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Gruşko, Ye. A. & Medvedev, Yu. M. (2001). *Entsiklopediya russkih predaniy*. Moskva: Eksmo.
- Gumilyov, L. N. (1999). *Eski Türkler* (D. A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilyov, N. S. (2001). Moi çititeli. N. N. Skatov (Gl. red.), *Polnoye sobraniye soçineniy v 10 tomah* (T. 4. Stihotvoreniya. Poemi (1918-1921) içinde (s. 133-134). Moskva: Voskresenye.
- Güntekin, R. N. (2009). *Yaprak dökümü* (59. bs.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gürpınar, H. R. (2021). *Son arzu*. B. G. Köksal (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1966). *Sodom ve Gomora* (1. bs.). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1983) *Yaban*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karay, R. H. (2004). *Memleket hikâyeleri* (19. bs.), (E. Karay, Çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Kemal, N. (2018). *İntibah*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kemal, Y. (2008). *İnce Memed 1* (16. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Korkmaz, (2010). *Ansiklopedik simgeler sözlüğü*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- Koval, Yu. İ. (2011). *Kepka s karasyami: rasskazı*. Moskva: Detskaya Literatura.
- Kozan, O. (2014). Önsöz. O. Kozan (Ed.), *Kültürdilbilim: Temel kavramlar ve sorunlar* içinde (s. 1-9). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kuntay, M. C. (1983) *Üç İstanbul*. İstanbul: Sander Yayınları.

- Kuznetsov, S. A. (Gl. Red.). (2000). *Bolşoy tolkovny slovar russkogo yazıka* (2-e izd.). Sankt-Peterburg: Norint.
- Lermontov, M. Yu. (1962). *Geroy našego vremeni*. B. M. Eyhenbaum & E. E. Naydiç (Podg.). Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya* (S. Karatay, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lurker, M. (1991). *Wörterbuch der symbolik*. Stuttgart: Kröner.
- Madlevskaya, Ye. L. (2006). *Russkaya mifologiya entsiklopediya*. Sankt-Peterburg: Midgard.
- Nekrasov, N. A. (1956). Knyaginya M. N. Volkonskaya. G. P. Makogonenko (Red.), *Stihotvoreniya. Tom 2* (3-e izd.) içinde (s. 180-233). Leningrad: Sovetskiy Pisatel.
- Ögel, B. (2014). *Türk mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)* (C. 1, 6. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öksüz, G. (2014). *Rus mitolojisi*. Ankara: Çeviribilim.
- Pigulevskaya, İ. S. (2011). *İstoriya, mifi i bogi drevnih slavyan*. Moskva: Tsentrpoligraf.
- Pirverdiöglü, A. (2002). Türklere yılbaşı ve bahar geleneği. H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (Ed.), *Türkler* (C. 1) içinde (s. 44-50). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Popova, S. D. & Sternin, İ. A. (2003). *Oçerki po kognitivnoy lingvistike* (3-e izd.). Voronej: İstoki.
- Prihodko, G. V. (2005). Kontsept 'ogon' v kartine mira russkogo naroda. G. V. Prihodko (Ed.), *Materialı šestoy nauçnoy konferentsii* içinde (s. 86-89). Novosibirsk: Nauka. Universitet.
- Puşkin, A. S. (1959). *Sobraniye soçineniy v 10 t.* (T. 2, Stihotvoreniya 1823-1836). Moskva: GİHL.
- Puşkin, A. S. (1960). *Sobraniye soçineniy v 10 t.* (T. 3, Poemi i skazki). Moskva: GİHL.
- Sabitova, Z. K. (2013). *Lingvokulturologiya: uçechnik*. Moskva: Flinta.
- Saraç, H. (2016). Rus ve Türk dil dünya görüşünde "dağ" kavramı (Kültürdilbilimsel analiz). *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 57, 1581-1598.
- Saraç, H. (2019). Göstergeler sistemi olarak dilde toplumların dünya görüşünün yansıması (Kültürdilbilimsel perspektif). *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 44, 273-289.
- Stepanov, Yu. S. (2001). *Konstantı: slovar russkoy kulturi*. Moskva: Akademiçeskiy proyekt.
- Sümer, N. (2018). Mitolojik ve dinsel bir yükseliş simgesi olarak merdiven motifi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(1), 257-269.
- TDK. (2019). *Türkçe sözlük* (11. baskının tıpkıbasımı). Şükrü H. Akalın vd. (Ed.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Teliya, V. N. (1993). Kulturno-natsionalniye konnotatsii fazeologizmov (ot mirovideniya k miroponimaniyu). N. İ. Tolstoy (Otv. red.), *Slavyanskoye yazıkoznaniye. Mejdunarodniy syezd slavistov* içinde (s. 302-314). Moskva: Nauka.
- Uşakov, D. N. (2009). *Bolşoy tolkovny slovar sovremennogo russkogo yazıka*. Moskva: Alta-Print Dom. XXI vek.
- Uzelli, G. (2016). *Slav mitolojisi. İnanışlar ve söylenceler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yesenova, K. U. (2016). Konsept 'ogon' kak sostavnaya çast yazıkovoy kartını mira. A. Z. Nigamayev (Otv. red.), *Materialı VIII. Mejdunarodnoy tyurkologičeskoj konferentsii "İslam i Tyurksiy mir: Problemu obrazovaniya, yazıka, literaturı, istorii i religii* içinde (s. 225-228). Kazan: İzdatelstvo Kazanskogo universiteta.
- İnternet: Ogon <http://sociation.org> 03 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.

Selçuklu Dönemine Ait Bir Hamam Ritüeli Malzemesi Olarak Seramik Topuk Törpüleri

Ayben Kayın*

İbrahim Semih Kalay**

* Assist. Prof. | Dr. Öğr.

Üyesi

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Sanat Tarihi
Bölümü | Selçuk University,
Faculty of Literature,
Department of Art History
aybenerol@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

** Yüksek Lisans Öğrencisi |
Graduate Student

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Sanat Tarihi
Bölümü | Selçuk University,
Faculty of Literature,
Department of Art History
semhkaly@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Gönderim / Received:

27.01.2023

Kabul / Accepted:

22.08.2023

Alan Editörü / Field

Editor:

Murat Karademir

Öz

Bu çalışmada Selçuklu Dönemi el sanatları arasında önemli bir yer tutan seramik sanatı eserlerinden ilgi çekici bir grup olan seramik topuk törpüleri ele alınmıştır. Seramik topuk törpüleri çok tanınmayan bir eser grubu olup Büyük Selçuklu dönemi sanat eserleri arasında yurt dışı müze ve özel koleksiyonlarda bulunan çok sayıda örneğiyle önemli bir türü teşkil etmektedir. Bu eserler yalnızca topuk törpülemek amacıyla kullanılan ponza taşlarının sanat eseri haline getirilmiş biçimidir. Bu topuk törpülerine sanat eseri özelliği kazandıran unsur üst yüzeylerinde bulunan süslemeleridir. Çalışma kapsamında incelenen 34 adet seramik topuk törpüsü, form ve süslemeleri bakımından çeşitlilik göstermektedir. Eserler, formlarına göre Çokgen Formlular, Damla Formlular, Çokgen Formlu Olup Tutamaca Sahip Olanlar ve Figürin Biçiminde Olanlar şeklinde dört gruba ayrılarak incelenmiştir. Eserlerin süslemeleri de yine süsleme türüne göre kategorize edilerek tek tek anlatılmış ve değerlendirilmiştir. Ayrıca eserlerin üzerindeki bazı motiflerin anlamlarına yönelik ikonografik yorumlamalar yapılmış ve bir takım yeni fikirler de öne sürülmüştür. Bu çalışmayla az tanınan bir eser grubu bütüncül olarak ele alınarak incelenmiş ve bu eserlerin tanıtılmasına katkı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Topuk törpüsü, Selçuklu seramik sanatı, hamam ritüeli, Selçuklu dönemi el sanatları, Selçuklu sanatı.

Ceramic Heel Rasps as a Bath Ritual Material from the Seljuk Period

Abstract

In this study, ceramic heel files, which are an interesting group of ceramic art works, with an important place among the handicrafts of the Seljuk Period, are discussed. Ceramic heel rasps are an unknown group of works and constitute an important type among the art works of the Great Seljuk period, with many examples found in foreign museums and private collections. These works are the art form of pumice stones used only for heel rasping. The element that gives these heel files a work of art is the decorations on their upper surfaces. 34 ceramic heel files examined within the scope of the study show diversity in terms of form and decorations. The artifacts were analyzed by dividing them into four groups according to their forms: those with polygonal form, those with drop form, those with polygonal form and handles, and those in the form of figurines. The ornaments of the works were also categorized according to the ornament type, explained and evaluated one by one. In addition, iconographic interpretations were made for the meanings of some motifs on the works and some new

ideas were put forward. With this study, a little-known work group was examined holistically and contributed to the promotion of these works.

Keywords: Heel rasps, Seljuk ceramic art, bath ritual, Seljuk period handicrafts, Seljuk art.

GİRİŞ

Hamam, Türklerde yıkanma, temizlik-bakım ve sosyo-kültürel faaliyetler amacıyla kullanılmıştır (Uluumay, 2009, s. 16). Bu faaliyetler zamanla ritüelleşmiştir. Yıkanma, temizlik, bakım ve sosyo-kültürel faaliyetler sonucu oluşan bu hamam ritüellerinde kullanılan eşyalara da önem verilmiştir. Kullanılan eşyalar işlevselliklerinin yanında estetik açıdan da önemsenerek bunlara zaman zaman ikonografik anlamlar yüklenmiştir (Kalyoncu, 2021, s. 399).

Selçuklu Dönemi, seramik sanatı açısından çok zengin ve gelişmiş örnekleri barındırması bakımından önemlidir. Dönemin seramik sanatında görülen eserlerin formları da oldukça çeşitlilik göstermektedir. Bunlar arasında ilginç ve az bilinen bir grubu da hamamda kullanılan gereçlerden biri olan topuk törpüleri oluşturmaktadır. Hamamlarda yıkanırken ölü derileri ve derisi sertleşmiş topukları törpüleyerek yumuşatmak ve pürüzsüz bir deriye kavuşmak için hala günümüzde bile ponza taşları kullanılmaktadır. Selçuklu döneminde üretilmiş seramik eserler arasında ilginç ve az bilinen bir grup olan “seramik topuk törpüleri”, ponza taşı ile aynı işleve sahip olup seramik malzemeden yapılmış olmaları ile ponza taşından ayrılmaktadır.

Seramik topuk törpüleri, yabancı kaynaklarda ve müze envanter kayıtlarında “bath scraper” ya da “bath rasp” adıyla geçmektedir. “Kazıyıcı” ya da “törpü” olarak çevrilen bu kelimelerin kullanıldığı işlevsel eşya günümüz Türkçesinde “topuk törpüsü” olarak adlandırılmaktadır. Ponza taşı ise özel bir taş cinsi olduğundan ve çalışma kapsamındaki eserler seramik malzemeli olduğundan bu isim kullanılmamıştır. Bu nedenle çalışma kapsamında “seramik topuk törpüleri” adı tarafımızca belirlenerek kullanılmıştır.

Sıcak suda bir süre bekleyen topuklardaki sertleşmiş ölü deriler, seramik ya da ponza taşından birtakım araçlarla cilt üzerinden kazınarak atılmaktadır. Bu işlemi yapmak için Selçuklu Dönemi’nde seramik malzemeden yapılan ve alt yüzeyinde silisli kum kullanılan topuk törpüleri yapılmıştır (Canby vd., 2016, s. 108; Watson, 2004, s. 116). Scerrato, o dönem için ölü deri törpüleme uygulamasından bahsederken bu işlemin eğer mümkünse ponza taşıyla yapıldığını ya da seramikten yapılmış olan “bath scraper” olarak nitelendirdiği kazıyıcıların kullanıldığını belirtmektedir. Seramik topuk törpüleri için iki çeşitten söz eder. Bir grupta kazıyıcı olan alt yüzeyin kaba nasırları gidermek için kaba taneli; diğer grupta ise vücudun diğer kısımları için ince taneli kumdan elde edildiğini söylemektedir (Scerrato, 1995, s. 123). Üst yüzeyde bulunan ve süslemeli seramik tabakaya alttan kaplanan silisli kum tabakası, topuktaki ölü derileri kazımaya yarayan kısımdır. Süslemeli olan üst kısım kalıplama tekniği ile yapılmış olup ardından alt bölümüne kazıyıcı işlevi görecektir olan parça eklenerek pişirilmiştir. Eserlerin kalıplama tekniği ile yapılmış olduğuna kanıt olarak günümüze sağlam ulaşabilmiş bir kalıp da gösterilebilir (Fotoğraf 41-42).

Çalışma kapsamında incelenmiş olan çeşitli yurt dışı müze ve özel koleksiyonlarında bulunan Selçuklu Dönemi’ne ait bazı seramik topuk törpülerine, birkaç araştırmacının çalışmasında yer verilmiştir (Migeon, 1905; Wilkinson, 1986; Canby, 2016). Bu çalışmalardan bazılarında topuk törpüleri, seramik plakalar olarak ya da yalnızca dekoratif figürinler olarak nitelendirilmiştir. Bazı araştırmacılar ise doğrudan bunların hamam malzemeleri olduğunu ya da törpü amacı taşıdığını belirtmiştir. Migeon’un 1905 yılında yayınlanmış olan yazısında bir grup seramik topuk törpüsü için seramik plaka nitelendirmesi yapılmıştır. Ancak aynı yazar bu eserlerin hamam kalıntılarında bulunduğunu belirterek bunların hamamla ilişkili birtakım objeler olabileceği yönünde bir tahmin de yürütmüştür (Migeon, 1905, s. 455). Bu eserleri “strigilis”e benzeterek onlarla aynı işlevde kullanılan bir obje olabileceğini söylemiştir (Migeon, 1922, s. 15). Canby vd. ise figürin biçiminde olan topuk törpülerinden bazıları için bunların dekoratif figürinlere benzediğini; ancak alt yüzeylerindeki pütürlü yapıdan dolayı bunların törpü amacıyla kullanılan malzemeler olduğunu belirtmektedir (Canby, 2016, s. 107-108).

Wilkinson bu eserlerin bulunduğu iki kazıdan bahsederek yalnızca Qanat Tepe ve Nişapur Hamamları kazılarında topuk törpüleri tespit edilebildiğini söylemiştir. Hamamların tuvalet bölümünde, tuvalet bölümüne ait diğer malzemelerin çıktığı yerden bulunduğundan bahsetmiştir (Wilkinson, 1986, s. 270).

Çalışma kapsamında bu dönemde yapılmış seramik topuk törpülerinden çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda tespit edilebilen eserler ile bir topuk törpüsü kalıbı, form ve süslemeleri bakımından incelenmiştir.

Selçuklu Dönemi Seramik Topuk Törpüsü Örnekleri

Çalışmanın konusunu oluşturan Selçuklu dönemine tarihlenen seramik topuk törpüleri form ve süslemeleri bakımından çeşitlilik göstermektedir. İncelenen eserler, yurt dışındaki bazı müze ve özel koleksiyonlarda yer alan tespit edilebilen seramik topuk törpüleridir. Seramik topuk törpülerinin üst yüzeyleri farklı süslemelere sahip olup topuğu törpüleyecek olan alt yüzeyleri ise sade bırakılmış ve işlevine uygun olarak pürüzlü, pütürlü bir görünümündedir (Fotoğraf 1-2). Çalışmamızda bu eserler, formlarına, tutuş şekillerine ve süslemelerine göre gruplara ayrılarak ele alınmıştır.

Fotoğraf 1: Seramik Topuk Törpüsünün Alt Yüzü, 12.Yüzyıl, Y. 9 cm, G. 7.5 cm, British Museum. © The Trustees of the British Museum. Erişim Adresi: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1928-1210-1 Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 2: Seramik Topuk Törpüsünün Alt Yüzü, 12-13. Yüzyıl, İran, Metropolitan Museum. Erişim Adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447934> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Eserlerin gruplandırılması öncelikle formlarına bakılarak yapılmıştır. Buna göre tespit edilebilen örnekler kendi içlerinde Çokgen Formlular, Damla Formlular, Çokgen Formlu Olup Tutamaca Sahip Olanlar ve Figürin Biçiminde Olanlar olarak dört gruba ayrılmıştır.

Çokgen Formlu Topuk Törpüleri

Eserler arasında biçim açısından en sade olan ve ilk grubu oluşturan örnekler, çokgen formlu olanlardır. Çokgen formlu örneklerde seramik törpüyü kişinin tutması için herhangi bir tutamak ya da yükseltiye yer verilmemiştir. Kalınlıkları ortalama 1.5 cm olan eserlerin alt ve üst bölümleri düz yüzeyler halindedir. Üst bölüm süslenmiş; alt bölüm ise törpü işlevi olmasından dolayı pürüzlü ve süslemesiz olarak bırakılmıştır.

Çokgen formlu örnekler de kendi içerisinde dikdörtgen, yuvarlak ve üçgen formlu olanlar şeklinde üç gruba ayrılmıştır. Dikdörtgen forma sahip olan seramik topuk törpülerinde sekiz örnek tespit edilebilmiş olup bunların süslemeleri bakımından benzer karakterler göstermeleri ilginçtir. Dikdörtgen formlu sekiz örnekten ikisi üzerinde birer aslan; beşi üzerinde ise ikişer aslan figürü görülmektedir. Bir örnek ise diğerlerinden farklı olarak üzerinde iki kuş figürüyle karşımıza çıkmaktadır. Tek aslan figürünün bulunduğu ilk örnekte (Fotoğraf 3) aslan figürü, dikdörtgen yüzeyin tamamını kaplayacak şekilde hatta alana zor sığmış vaziyette tasvir edilmiştir. Aslanın sırtı topuk törpüsünün üst yüzeyine sığmadığı için sınırda ve biraz kesilerek verilmiştir. Baş, öne doğru eğilmiş ve cepheden gösterilmişken; gövde profilden tasvir edilmiştir. Zemin alçakta bırakılarak figür, zeminden yüksekte vurgulanmıştır. Figürün ön ve arka ayaklarında herhangi bir detay verilmemiştir. Yüzünde ise gözler, burun, kulaklar ve başının üzerindeki yeleler ayrıntılı olarak işlenmiştir. Kuyruk, sol tarafa dolanarak sol arka bacağın arasından geçerek ortadan arkaya doğru uzanmaktadır. Zeminde boş kalan alan ise hafifçe yükseltilmiş beneklerle doldurularak bir fon oluşturulmuştur. Tek aslan figürü olan diğer eserde (Fotoğraf 4) kompozisyon bu kez bir çerçeve içine alınmıştır. Çerçeve ise dikdörtgenin kenarlarının yükseltilmesiyle oluşturulmuştur. Zemin yine diğer örnektekiyle benzer olarak hafif yüksekçe beneklerle doldurulmuş, figür merkeze ve bu kez mevcut alanın iyi kullanılmasıyla kesilmeden yerleştirilmiştir. Hareket halinde verilen figürün, diğer örnekte de olduğu gibi, başı cepheden, gövdesi ise profilden tasvir edilmiştir. Bu kez figürün başı farklı olarak öne eğilmemiş, düz bir açıyla karşıya doğru bakmaktadır. Kuyruk ise diğer örnekten farklı olarak yukarıya dönmüş ve gövdenin üzerine doğru devam etmiştir. Göz, burun, kulak ve yele detayları yine bu örnekte de anlaşılabilir şekilde vurgulanmıştır. Karşılıklı sırt sırta duran iki kuş figürünün yerleştirildiği son örnekte ise kuşların başları geriye dönerek birbirlerine bakmaktadır (Fotoğraf 5). Görsel üzerinde belirgin olmasa da Scerrato, çalışmasında ele aldığı aynı eser için orta kısımda tomurcuk benzeri bir motif olduğunu belirtmiştir (1995, s. 131).

Fotoğraf 3: 12-13. Yüzyıl, İran, Y. 7.6 cm, G. 12.1 cm, Metropolitan Museum. Erişim Adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447927> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 4: 12-13. Yüzyıl, İran, Y. 9.6 cm, G. 7.3 cm, K. 1.4 cm, A. 0.138 kg, Louvre Museum. © 2007 Musée du Louvre / Claire Tabbagh. Erişim Adresi: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010329277> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 5: 13.-14. Yüzyıl, İran (Scerrato, 1995, s. 132).

Çift aslan figürü olan beş örneğin süslemeli üst yüzeylerinde, figürlerin zemininde fon olarak herhangi bir süslemeye yer verilmemiş, bu alanlar tamamen sade bırakılmıştır. Kompozisyonlar tamamen aynı olup, figürlerin işlenişi beş örnekte iki tip şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu iki tipte de aslında çok küçük bir farklılık gözlemlenmektedir. Genel olarak bakıldığında beş örnekte de karşılıklı yerleştirilmiş iki aslan figürü ön ayakları ortada birleşmiş olarak tasvir edilmiştir. Arka ayaklar ise yine karşılıklı olarak denk getirilmiştir. Kuyruklar arkaya doğru uzanıp sırta doğru devam etmekte ve uç kısımlarında birer rumi benzeri motifle sonlanmaktadır. Bu beş örnekteki iki tipi oluşturan fark ise aslan figürlerinin başlarının duruş şeklidir. Üç örnekte¹ (Fotoğraf 6-7) aslanların başları cepheden gövdeleri profilden tasvir edilmişken; diğer iki örnekte² (Fotoğraf 8) ise aslanların başları da profilden verilmiştir. Başları profilden verilen aslan figürlü örneklerde aslan başlarında ağız, göz, burun ve kulak detayı vurgulanmış olup iki eserde de dikkati çeken bir nokta figürlerin tüm özelliklerinin aynı oluşudur. Bu da bize bu iki eserin aynı atölyeden çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Aslan başlarının cepheden tasvir edildiği diğer üç örnekte de benzer bir durum söz konusudur. Bu örneklerdeki figürlerin cepheden tasvir edilmiş başlarının da ağız, göz, burun ve kulakları ayrıntılı olarak işlenmiştir. Diğer gruptaki gibi bu üç örnekte de figürlerin tasvir edilmesinde büyük bir benzerlik söz konusu olup yine aynı atölyede üretilmiş bir grup eser oldukları düşünülebilir. Çift aslan figürlü eser grubunda figürlerin ön ayaklarını el ele tutuşmuş gibi birleştirmiş olmaları, bir güç gösterisi ya da iki gücün anlaşması/güç birlikteliği gibi anlamlarda yorumlanabilir. Ancak bu eserlerin birer topuk törpüsü olması böyle bir sahnenin ürünü kullanacak kişi ile de bağdaştırılarak yorumlanmasına olanak sağlamaktadır. Eserlerin önemli bir kullanıcı ya da kullanıcılar için özel olarak tasarlanarak üretilmiş olabilme ihtimalini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

¹ Bu örneklerden biri LACMA Müzesi'nde bulunmaktadır. Telif hakkından dolayı bu eserin fotoğrafı, çalışmada kullanılmamıştır (Fotoğraf için bk. Erişim Adresi: <https://collections.lacma.org/node/204840> Erişim Tarihi: 19.10.2022).

² Bu örneklerden biri C.112-1927 envanter numarasıyla Victoria & Albert Müzesi'nde bulunmaktadır. Telif hakkından dolayı bu eserin fotoğrafı, çalışmada kullanılmamıştır (Fotoğraf için bk. Erişim Adresi: <https://collections.vam.ac.uk/item/O223683/bath-rasp-unknown/> Erişim Tarihi: 19.10.2022).

Fotoğraf 6: 12-13. Yüzyıl, İran, Y. 10.5 cm, G. 7.6 cm, Metropolitan Museum. Erişim Adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447928> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 7: İran, Y. 10.2 cm, G. 7.8 cm, K. 1.5 cm, A. 0.144 kg, Louvre Museum. © 2007 Musée du Louvre/Claire Tabbagh. Erişim Adresi: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010329192> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 8: 12. Yüzyıl, Y. 9 cm, G. 7.5 cm, British Museum. © The Trustees of the British Museum. Erişim Adresi: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1928-1210-1 Erişim Tarihi: 19.11.2022

Çokgen formlu örneklerin bir diğer grubu, yuvarlak formlu olanlardır. Bu grupta toplam on bir eser tespit edilebilmiştir. Bunlar süslemelerine göre kendi içinde geometrik, figürlü ve yazılı? olanlar olarak üç gruba ayrılmaktadır. Bu eserlerden sekizi figürlü, ikisi geometrik süslemelere sahiptir. Bir eserde ise kompozisyon kesin olarak anlaşılacakla birlikte yazılı ya da yazı taklidi süsleme olduğu tahmin edilmektedir (Fotoğraf 9). Geometrik süslemeleri örneklerden ilkinde eserin merkezinde

köşeleri birer tepelikle sonlanan bir sekizgen oluşturulmuştur (Fotoğraf 10). Bu sekizgenin içerisinde dört adet düğümlü geçme motifi yerleştirilerek merkeze bir benek yapılmıştır. Sekizgenin etrafında kalan alanda aşırı olarak beneklerle doldurulmuş bir alan ve ortasında diğer bazı figürlü örneklerde de görülen etrafı minik beneklerle çevrili, merkezinde büyük bir beneğin bulunduğu birer rozet yer almaktadır. Geometrik süslemeli diğer örnekte ise merkezde bir daire içerisinde bir gülbezek yer almaktadır. Merkezdeki dairenin etrafındaki bordür üçgenler eklenerek yıldızla dönüştürülmüştür. Yıldızın kollarının içinde tek benekler, kolların aralarında ise beneklerle dolu geniş birer alan görülmektedir. Yuvarlak eser en dışta ise iki ince şeritle çevrenmiştir (Fotoğraf 11).

Fotoğraf 9: 12-13. Yüzyıl, İran, Metropolitan Museum. Erişim Adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452068> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 10: 12-13. Yüzyıl, İran, Ç. 9.5 cm, Metropolitan Museum. Erişim Adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447926> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 11: 12-13. Yüzyıl, İran, Ç. 10.5 cm, Metropolitan Museum. Erişim Adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447923> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Yuvarlak formlu eserlerden figürlü olan örnekler de kendi içinde bazı benzerlik ve farklılıklarına göre gruplandırılabilir. Bunlar arasında figürlerine göre bakıldığında tek figürlü örnekler ve çift figürden oluşan örnekler bulunmaktadır. Çift figürlü örneklerde ilk eser diğerlerinden farklı olarak merkezdeki bir daire içerisine karşılıklı yerleştirilmiş sırt sırta duran iki kuş figüründen oluşan bir sahne içermektedir. Yırtıcı olmayan kuş figürlerinde ayrıntılara yer verilmemiş olup figürler oldukça sade tutulmuştur. Merkezdeki dairenin etrafını çevreleyen bordür yine çift sıra şeritli üçgenler eklenerek yıldız dönüşürülmüştür. Yıldızın kollarının aralarında kalan kısımlar da beneklerle doldurulmuştur (Fotoğraf 12). Bu bordür yuvarlak formdaki diğer bazı örneklerde de karşımıza çıkmaktadır.

Fotoğraf 12: 12-13. Yüzyıl, İran, Ç. 9.5 cm, Metropolitan Museum. Erişim Adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447924> Erişim Tarihi: 19.11.2022

İki figürlü örneklerden ikisinde yuvarlak biçimdeki eserin etrafı ince bir silmeyle çerçevelenmiş olup eserin yüzeyine başka bir çerçeve yapılmadan doğrudan figürler yerleştirilmiştir. Bir hayvan mücadele sahnesi görülen bu tasvirde altta yenilen, güçsüz olan karakteri canlandıran boğa figürü ve onun üzerinde kazanan, güçlü karakteri sembolize eden aslan figürü görülmektedir. Boğa figürü sola doğru kaçmakta iken; aslan figürü onun üzerinde, kuyruğunu yakalamış vaziyette sağa dönük olarak tasvir edilmiştir. Aslanın ağzı açıktır ve ön ayağıyla boğanın kuyruğundan tutmuş şekilde gösterilmiştir. Aslanın omuz hizasında dikey ve yatay çizgilerden oluşan basit bir süslemeyle gövdesine ait detaylar işlenmiştir. Altta duran ve aslan tarafından yakalanmış, ondan kaçıp kurtulmaya çalışan boğa figürü ise gözleri ve boynuzlarıyla detaylandırılmıştır. Boğanın alt kısmında ise diğer pek çok eserde görülen güneş kursuna da benzeyen etrafı küçük beneklerle çevrili merkezinde büyük bir benekten oluşan rozet bulunmaktadır (Fotoğraf 13-14). İki figürden oluşan sahnelerin son örneğinde ise yine bir önceki hayvan mücadele sahnesinin benzeri görülmektedir. Zeminde süsleme bulunmayışı, figürlerin eserin yüzeyine yerleştiriliş şekli, alttaki figürün alt kısmında bulunan rozet gibi benzerlikler bulunmasına karşın bu eserde detaylar yeterince anlaşılmadığından yine iki farklı yöne doğru duran altta yakalanmış boğa; üstte ise güçlü olan aslan figürü olduğu tahmin edilmektedir (Fotoğraf 15). Hayvan figürlü bir başka örnekte eserin merkezinde sekiz kollu bir yıldız ve ortasında yıldız kollarının başlangıç seviyesine yerleştirilmiş bir daire bulunmaktadır. Dairenin içerisinde hayvan figürlü bir sahne bulunmaktadır. Bu sahnede tek bir hayvan figürü mü yoksa üst üste yerleştirilmiş iki hayvan figürü mü olduğu tam olarak anlaşılmamaktadır. Yıldızın kollarının içinde birer benek bulunmaktadır. Kolların araları ise beneklerle doldurulmuştur (Fotoğraf 16).

Fotoğraf 13: 12-13. Yüzyıl, İran, Ç. 9.8 cm,
Metropolitan Museum. Erişim Adresi:
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447922>
Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 14: 12. Yüzyıl, İran-İrak (Scerrato, 1995, s. 132).

Fotoğraf 15: İran, Ç. 8.5 cm, K. 1.3 cm, A. 0.098 kg,
Louvre Museum. © 2007 Musée du Louvre / Claire
Tabbagh. Erişim Adresi:
<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010329527>
Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 16: 12-13. Yüzyıl, İran, Metropolitan
Museum. Erişim Adresi:
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447934>
Erişim Tarihi: 19.11.2022

Yuvarlak formlu örnekler arasındaki tek figürlü eserlerden biri, kırık olarak günümüze ulaşabilmiştir (Fotoğraf 17). Ancak tasvir kırığa rağmen anlaşılabilir durumdadır. Merkezde bir daire etrafında sekiz kollu bir yıldız bulunmaktadır. Dairenin içerisinde başı cepheden, gövdesi profilden tasvir edilmiş bir figür görülmektedir. Figür duruşu itibariyle aslana benzerken başının etrafındaki detaylar figürün yüzünün etrafında saçlar olduğu izlenimini de yaratmaktadır. Süslemenin yeterince

detaylı olmayışı ve eserin kısmen de olsa hasar görmüş olması nedeniyle kompozisyon kesin olarak anlaşılabilir; ancak görülebildiği ölçüde bu figürün aslan ya da bir sfenks olabileceği düşünülmektedir. Kuyruğun ucu lotus benzeri stilize bir bitkisel motifle sonlandırılmıştır. Figürün başının önünde iri bir rumi daireden figüre doğru uzanmaktadır. Figür, işleniş bakımından da ilginç özelliklere sahiptir. Genellikle kuyrukların uç kısmında bitkisel bir motifle ya da ejder başı şeklinde sonlanması bu tarz figürlü süslemelerde yaygındır. Ancak burada figürün bacaklarından ikisi de uç kısmında rumilerle sonlanmakta ve kıvrım dal gibi uzanmaktadır. Gövdenin hatları da bu bitkisel süslemeye geçişe uygun olarak tasarlanmıştır (Fotoğraf 17). Bir diğer örnekte yine merkeze yerleştirilen dairenin etrafı sekiz kollu yıldızla çevrelenmiş olup dairenin içerisine bir tavus kuşu figürü yerleştirilmiştir (Fotoğraf 18). Kuyruğu, kanadı, başı ve ayakları seçilebilen ancak ayrıntıları belirgin olmayan tavus kuşunun başka bir örnekte de benzer bir şekilde tekrarlandığı görülmektedir. Yıldız kollarının aralarında kalan alanlar beneklerle doldurulmuştur. Fotoğraf 19'da görülen diğer bir tavus kuşu figürlü örnekte de 18 numaralı fotoğraftaki örnekle aynı kompozisyon sunulmuştur.

Fotoğraf 17: 12-13. Yüzyıl, İran, Ç. 9.8 cm,
Metropolitan Museum. Erişim Adresi:

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447929> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 18: 12-13. Yüzyıl, İran, Metropolitan
Museum. Erişim Adresi:

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447933> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 19: İran, Ç. 9.7 cm, K. 1.6 cm, A. 0.132 kg, Louvre Museum. © 2007 Musée du Louvre / Claire Tabbagh.
Erişim Adresi: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010330161> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Çokgen formlu eserlerden bir diğer grup ise üçgen olanlardır. Üçgen formda dört eser tespit edilmiş olup bunlar da kompozisyonları bakımından aynı özellikleri göstermektedir. Dört örnekte de eserlerin kenarları zeminden yüksek ince bir silmeyle çerçeveslendirilmiştir. Merkezde bir stilize hayat ağacı tasviri ve onun iki yanında karşılıklı yerleştirilmiş birer kuş figürü bulunmaktadır. Bu kompozisyon üç örnekte (Fotoğraf 20-22) tamamen aynı özellikleri gösterirken diğer örnekte (Fotoğraf 23) birkaç detayla ayrılmaktadır. Aynı özellikler gösteren üç eserde kuş figürlerinin gövde, baş, kuyruk özellikleri ile ortada yer alan hayat ağacı tasviri tamamen aynı biçime sahiptir. Bu eserlerdeki bir farklılık, iki örnekte kuş figürünün gövdesi ve kuyruğu üzerinde benekler bulunurken; diğer örnekte bu beneklere yer verilmemiş olmasıdır. Bunun dışında kuşların kuyrukları üç parça halinde tüy detayı ile gösterilmiştir. Hayat ağacının alt kısmındaki başlangıç bölümünde damla şekline benzer bir biçimde iki yanda aşağıya doğru şekillenen kök benzeri unsurların iç kısımlarında ortada büyük etrafında ise küçük beneklerden oluşan birer motif yerleştirilmiştir. Ağaçların orta kesimde bulunan gövdeleri üzerinde boğumlar bulunmaktadır. Tepede ise birer palmeti andıran yapraklı bölüm görülmektedir. Üç örnekte (Fotoğraf 20-22) ağacın orta kısmında ve kuşların kanatları üzerinde birer benek dikkati çekmektedir. Bunların zeminden yüksek birer benek olduğu ancak zamanla üst yüzeylerinin kırılması nedeniyle seramik hamurunun renginin ortaya çıkmasından dolayı böyle bir görüntü olduğunu söylemek mümkündür. Zaten kuşların kanatları üzerinde yer alan bu kırılmış büyük beneklerin etrafında da tıpkı ağacın kök kısmında görüldüğü gibi etrafı küçük beneklerle çevrili bir süslemenin olduğu anlaşılmaktadır. Birbiriyle çok yakın bu üç örneğin de kompozisyondaki ufak farklılıklara rağmen neredeyse aynı olması bize bu örneklerin de aynı atölyeden çıkmış olabileceği izlenimini uyandırmaktadır. Dördüncü örnekte ise benzer bir kompozisyon, farklı bir işleyişle görülmektedir. İki yanda karşılıklı duran kuş figürlerinin kuyrukları burada üç parça halinde tüy detayıyla gösterilmeyip, tek parça olarak çerçeveslendirilmiş ve iç kısımda tüyler girintili çıkıntılı olarak işlenerek gösterilmiştir. Ayrıca ortada bulunan hayat ağacı da diğer iki örnektekinden farklı olarak burada alt kısımda oldukça gerçekçi bir kök şeklinde başlamaktadır. Aşağıda iki yana ayrılan kök iki yanda ve bir ortada olmak üzere tekrar dallarla aşağıya doğru devam etmektedir. Gövdesinin orta kısmında ovale yakın bir formda genişçe bir boğum yapan ağacın üst kısmındaki yapraklı bölümde ise diğer iki örneğe göre daha sade ve basit bir ağaç görünümü vardır. Burada yapraklı tepe kısmı, yanlara doğru iki seviyede çatallanarak dar bir ağaç biçimi sergilemektedir. Gövde üzerindeki boğumda ve kuşların ayakları ile kuyrukları arasındaki kısımda beneklerle oluşturulmuş basit gülbezek biçiminde süslemeler görülmektedir (Fotoğraf 23). Bu dört örnek karşılaştırıldığında üçgenlerin formları arasında da bir benzerlik durumu olduğu anlaşılmaktadır. Kompozisyonları benzer örneklerde üçgenin formunun da aynı olduğu, farklı örnekte ise üçgenin biçiminin de farklı olduğu görülmektedir. Üç benzer örnekte üçgenler ikizkenar üçgen olarak tasarlanmışken; farklı kompozisyona sahip diğer örnekte eşkenar üçgen formu kullanılmıştır. İkizkenar üçgen örneklerde hem formun hem de süslemenin bu kadar benzer oluşu aynı atölye düşüncesinin yanı sıra aynı kalıbın kullanılmış olabileceği düşüncesini de doğrulamakla birlikte, bu eserlerden birinde bulunan ilave beneklerin oluşu ve bunların kazıma tarzında değil; zeminden yüksek benekler halinde yapılması, aynı kalıptan çıkamayacağını göstermektedir.

Fotoğraf 20: 12-13. Yüzyıl, İran, Y. 10.2 cm, G. 9.5 cm, Metropolitan Museum. Erişim Adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447930> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 21: İran, Y. 10.5 cm, G. 9.5 cm, K. 1.5 cm, A. 0.134 kg, Louvre Museum. © 2007 Musée du Louvre / Claire Tabbagh. Erişim Adresi: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010329528> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 22: 12. Yüzyıl, İran, Y. 11 cm, Ç. 13 cm (Canby vd., 2016, s. 107).

Fotoğraf 23: 12-13. Yüzyıl, İran, Y. 9.5 cm, G. 9.2 cm, Metropolitan Museum. Erişim Adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447925> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Damla Formlu Topuk Törpüsü

Tutamaksız gruptaki son eser ise damla biçiminde olmaktadır. Damla biçimindeki tek örnek olan bu eserin süslemeli üst yüzeyinde kenarda zeminden yüksek bir çerçeve oluşturulmuş ve zemin beneklerle tamamen doldurulmuştur. Damla formuna uygun olarak merkeze stilize bitkisel bir süsleme yerleştirilmiştir. Süsleme eserin formu ve süsleme için ayrılan alan dikkate alınarak ideal ölçülerde tasarlanmıştır (Fotoğraf 24).

Fotoğraf 24: 12-13. Yüzyıl, İran, Y. 12.7 cm, G. 6 cm, Metropolitan Museum. Erişim Adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447932> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Çokgen Formlu Olup Tutamağa Sahip Olan Topuk Törpüleri

Tutamaklı eserler kendi içerisinde iki gruba ayrılmaktadır. İlk grupta eserlerin süslemeli yüzeyine kolay tutulmalarını sağlamak amacıyla bir tutamak yerleştirilmiştir. İki adet eserden ilki damla formundadır (Fotoğraf 25-26). Formun etrafı ince bir silmeyle çerçevelenmiştir. Merkeze damlanın geniş tarafından dar tarafına doğru yönelen ok ucuna benzer bir motif yerleştirilmiştir. Bu motif oldukça yüksek olarak tasarlanarak bir tutamak ihtiyacını da karşılamaktadır. Tutamacın etrafı, yarım yıldız biçiminde süslemeyle iki taraftan çevrilmiş olup yıldız kollarının araları beneklerle doldurulmuştur. Diğer örnek yuvarlak formda olup tam ortasında üç yapraklı bir bitki ya da üç yöne uzayan yarım daire biçiminde sonlanan kollardan oluşan bir tutamak yer almaktadır. Bu tutamacın etrafı ise baskı teknikli süslemelere sahiptir (Fotoğraf 27-28).

Fotoğraf 25: 12-13. Yüzyıl, İran, Metropolitan Museum. Erişim Adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452069> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 26: 12-13. Yüzyıl, İran, Metropolitan Museum. Erişim Adresi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452069> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 27: 12-13. Yüzyıl, İran, Ç. 10.2 cm,
Metropolitan Museum. Erişim Adresi:
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447931> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 28: 12-13. Yüzyıl, İran, Ç. 10.2 cm,
Metropolitan Museum. Erişim Adresi:
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447931> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Bu iki eserden farklı tasarlanmış ama yine tutmayı kolaylaştırmayı amaçlayan bir başka uygulama ise son örneklerde görülmektedir. Bu örneklerden biri yuvarlak, biri dikdörtgen ve sonuncusu da damla biçimine sahiptir. Dikdörtgen formda olan eserin süslemeli üst yüzeyi köşelerden piramidal bir şekilde yükselerek üst tarafta hafif eğimli bir dikdörtgen yüzeyle son bulmuştur (Fotoğraf 29). Üst yüzeyin bu kadar yükseltilmesinin nedeni elde tutmayı kolaylaştırmak içindir. Üst kısımda dikdörtgen bir çerçeve içerisinde karşılıklı yerleştirilmiş iki siren figürü yer almaktadır. Siren figürlerinin başları cepheden, gövdeleri ise profilden tasvir edilmiştir. Figürlerin zemininde kalan alan ise girift bir bitkisel süslemeyle doldurulmuştur. Dikdörtgen çerçeveli bu alanın etrafını alttan üstten geçmelerden oluşan örgülü bir bordür çevrelemektedir. Bu eserin zemini ise diğerlerinden farklı olarak pütürlü bir ponza görünümünden çok zeminden yükseltilmiş beneklerle doldurulmuş bir yüzeye sahiptir (Fotoğraf 30). Yuvarlak forma sahip diğer örnekte ise süslemeli üst yüzey yine yükseltilmiştir. Bu alanın en üst orta bölümünde profilli silme içerisinde bitkisel süslemeli bir zemin üzerinde türü tam olarak tespit edilemeyen bir hayvan figürü tasvir edilmiştir. Etrafını çevreleyen bordür ise kıvrımlardan oluşan bir kompozisyonla doldurulmuştur (Fotoğraf 31). Damla biçimindeki son örnekte ise eserin yükseltilmiş yüzeyi alanlara bölünmeden tek parça halinde değerlendirilerek süslenmiştir. Bu alanda girift bitkisel süslemeler görülmektedir (Fotoğraf 32).

Fotoğraf 29: 12-13. Yüzyıl, İran - Afganistan, G. 10.2 cm, D. 6.7 cm, Y. 3.8 cm, David Collection. Erişim

Fotoğraf 30: 12-13. Yüzyıl, İran - Afganistan, G. 10.2 cm, D. 6.7 cm, Y. 3.8 cm, David Collection. Erişim

Adresi: <https://www.davidmus.dk/islamic-art/medical-science/item/465> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Adresi: <https://www.davidmus.dk/islamic-art/medical-science/item/465> Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 31: 12. Yüzyıl, Irak (Scerrato, 1995, s. 132).

Fotoğraf 32: 12. Yüzyıl, İran (Scerrato, 1995, s. 136).

Figürin Biçiminde Olan Topuk Törpüleri

Son eser grubu figürin biçiminde olanlardan oluşmaktadır. Bu gruba ait beş adet örnek tespit edilebilmiştir. Bunlardan ikisinin birbirinin neredeyse aynısı olması, eserlerin aynı atölyeden çıkmış olma ihtimallerini güçlendirmektedir. Eserlerde dikdörtgen bir kaide üzerinde oturur vaziyette birer dağ keçisi figürü yer almaktadır. Figür duruşu itibariyle aslan figürüne benzese de başının üzerinden başlayıp iki yandan arkaya doğru kıvrılarak inen boynuzlarından dağ keçisi olduğu düşünülmektedir. Bu iki eserden biri Metropolitan Museum'da, diğeri ise Louvre Museum'da bulunmaktadır. Metropolitan Museum'daki envanter kayıtlarında aslan olarak tanımlanan eser; Louvre'da sfenks olarak yorumlanmıştır. Eserlerin ikisi de kobalt mavisi renkte tek renk sırta sırlanmıştır. Kaide kısımları sırsız bırakılmıştır. Eserlerin alt yüzeyi yatay ve düşey hatlar halinde birkaç sıra olarak kazınmıştır. Böylece pütürlü bir yüzey elde edilmiştir (Fotoğraf 33-36). Scerrato, çalışmasında birkaç farklı figürin örneğine de topuk törpüsü olarak yer vermiştir (Scerrato, 1995, s. 136). Ancak bu eserlerin alt kısımlarının detaylı fotoğraflarının olmaması ve kaidelerinin ince oluşu, diğer örneklerle kıyaslandığında bunların sadece figürin olma ihtimalini de düşündürmektedir. Ayrıntılı fotoğraflara ulaşamadığı için bu eserler çalışma kapsamına dahil edilmemiştir.

Bu gruptaki diğer üç eser ise yine şeklini aldıkları hayvan formu dolayısı ile oldukça benzerdir. Watson, bu örneklerden bahsederken bunların bazılarında kirpi ya da fare olarak tanımlandığını ve bunlardan birinin sallanınca çingirdama sesi çıkardığı için içerisine bu sesi çıkarmaya yarayan bir obje konulmuş olduğunu belirtmektedir (Watson, 2004, s. 325). Figürler, sivri yüzleri ve özellikle birinde görülen sivri kulaklar ile fareyi anımsatsa da üzerlerinde kasıtlı olarak yapılmış pütürlü benekli görünüm ile bunları kirpi olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Ayrıca aynı kulak ve sivri burun yapısının kirpilerde de olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. Yapısı itibariyle bu figürin biçimindeki eserler dağ keçisi formundakilerden farklı olarak birer kaideye ihtiyaç duymamaktadır. Aslında figürin biçiminde olsalar da eserin şekillenışı açısından ele alındığında bir önceki grupta görülen yükseltilmiş bir üst bölüm ile elde tutuş kolaylığı sağlayan forma sahip (Fotoğraf 29, 32) örneklerle benzemektedirler. Ancak burada seçilen figür kirpi olduğu için bir kaide üzerinde ayaklarla yükselen bir hayvan betimlemesine ihtiyaç duyulmamış olmalıdır. Üç örnek de birbirine benzemekle beraber üçü de farklı kalıplardan çıkmış eserlerdir. Aralarında kulak büyüklükleri, beneklerin eser üzerinde başladığı ve bittiği yerler, yüzün ve burnun sivriligi gibi farklılıklar bulunmaktadır.

Eserlerden biri sırsız (Fotoğraf 37); diğer ikisi turkuaz sırlıdır (Fotoğraf 38-39). Sırlı olanların yalnızca üst bölümünde sırlama yapılmıştır. Sırlama işlemi üst ve alt parçalar birleştirildikten sonra yapılmıştır. Bu, sırlı eserin alt bölümünün fotoğrafında (Fotoğraf 40) da görüldüğü gibi alt tabakaya az da olsa bulaşmış sırdan da anlaşılmaktadır. Bu gruptaki eserlere benzer başka örnek ya da örnekler de olabileceğini bu forma ait günümüze sağlam bir şekilde ulaşılmış kalıptan tahmin edebilmekteyiz. Kalıp (Fotoğraf 41-42), yine kirpi diyebileceğimiz bir hayvan formunda topuk törpüsü yapmak için tasarlanmıştır. Benekleri, yüz ve göz detayları ile çalışmada incelenen üç eserden farklıdır. Bu da bu türde başka örneklerin de olabileceği ihtimalini doğurmaktadır.

Fotoğraf 33: Geç 11-12. Yüzyıl, İran, G. 5.7 cm, D. 6.4 cm, Y. 3.2 cm, A. 0.105kg, Metropolitan Museum.

Erişim Adresi:

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/45>

2062 Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 34: Fotoğraf 33'te görülen eserin alt yüzeyi, Metropolitan Museum. Erişim Adresi:

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/45>

2062 Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 35: 12-14. Yüzyıl, İran, Y. 5.8 cm, G. 2.9 cm, U. 6 cm, A. 0.1kg, Louvre Museum. © 2006 Musée du Louvre / Claire Tabbagh. Erişim Adresi:

<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010319874>

Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 36: Fotoğraf 35'te görülen eserin alt yüzeyi, Louvre Museum. © 2006 Musée du Louvre / Claire Tabbagh. Erişim Adresi:

<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010319874>

Erişim Tarihi: 19.11.2022

Fotoğraf 37: 12-13. Yüzyıl, Afganistan (Watson, 2004, s. 325).

Fotoğraf 38: 12-13. Yüzyıl, Afganistan (Watson, 2004, s. 325).

Fotoğraf 39: 12-13. Yüzyıl, Afganistan (Watson, 2004, s. 325).

Fotoğraf 40: 12-13. Yüzyıl, Afganistan (Watson, 2004, s. 325).

Fotoğraf 41: 12-13. Yüzyıl, Afganistan (Watson, 2004, s. 147).

Fotoğraf 42: 12-13. Yüzyıl, Afganistan (Watson, 2004, s. 147).

Değerlendirme

Çalışma kapsamında tespit edilebilen toplam 34 adet seramik topuk törpüsü ile 1 adet kalıp incelenmiştir. Bunlar kendi içinde formlarına göre çokgen formlu olanlar, damla biçiminde olan, tutamaklı olanlar ve figürin biçiminde olanlar şeklinde dört gruba ayrılmıştır. Bu gruplar da yine kendi içlerinde formlarına göre çeşitlilik göstermektedir. Çokgen formlu olanlarda sekiz dikdörtgen, on bir yuvarlak, dört üçgen örnek tespit edilmiştir. Damla formunda yalnızca bir adet eser görülebilmektedir. Tutamaklı olan örnekler ise kendi içinde yine form ve tutamak biçimlerine göre farklılık göstermektedir.

Bunlardan ilki eserlerin yüzeyine malzemeyi kolay tutabilmek amacıyla çıkıntılı bir tutamak yerleştirilmiş olan iki örnekten oluşmaktadır. Bu örnekler de bir damla ve bir yuvarlak formu iki eser ile sınırlıdır. Tutamaklı örneklerin ikinci grubunda ise farklılık, yine eserin kolay tutulması amacıyla yapılan dış bükey profil şeklindeki çıkıntılı üst yüzeydir. Bu grupta bir yuvarlak, bir dikdörtgen ve bir damla biçiminde olmak üzere üç eser tespit edilebilmiştir. Figürin biçiminde olanlar grubunda ise beş adet eser çalışmaya dahil edilmiştir. Ancak araştırma sırasında bu formda birkaç örneğin daha olduğu Scerrato'nun yayınında (Scerrato, 1995, s. 136-137) tespit edilmiştir. Bu eserleri Scerrato, yine topuk törpüsü olarak yorumlamıştır (Scerrato, 1995, s. 134). Fakat tarafımızca yapılan inceleme sonucu çok sayıda eser görülebildiğinden figürin biçiminde olanların kaide kısımlarının belirli bir kalınlıkta olduğu anlaşılmıştır. Yayında bahsi geçen ve bu çalışmaya dahil edilmemiş olan diğer eserler ise kaidelerinin çok ince ve alt kısımlarının pürüzsüz bir yapıya sahip olması nedeniyle bunların yalnızca birer dekoratif figürin olma ihtimali düşünülerek bu çalışmaya alınmamışlardır.

İncelenen seramik topuk törpülerinin tamamı süslemeli olup tercih edilen süslemeler bakımından da ilgi çekicidirler. Süslemelerde figürlü, bitkisel ve geometrik süslemelere örnekler görülebilmektedir. Ayrıca bir örnekte süsleme kompozisyonu tam olarak anlaşılammakla birlikte yazı ya da yazı taklidi süsleme olabileceği düşünülmektedir (Fotoğraf 9). Süslemelere bakıldığında en yoğun grubun figürlü süslemeler olduğu tespit edilmiştir. Figürlü süslemelerde aslan, boğa, keçi, kuş, tavus kuşu, siren ve sfenks? figürleri tespit edilmiştir. Bunlar bazen tek bir figür, bazen karşılıklı ya da sırt sırta vermiş iki figür şeklinde tasvir edilmişken; bazı eserlerde ise hayvan mücadele sahneleri görülmektedir.

Figürlü örnekler bakıldığında bazı eser gruplarında figürler, kompozisyonlar ve formların birebir örtüştüğü tespit edilmiştir. Örneğin dikdörtgen formu eserlerin tamamının süslemelerinde aslan figürleri kullanılmıştır. Bunlar kendi içinde tek aslan figürünün bulunduğu sahneler ve karşılıklı iki aslanın bulunduğu sahneler olarak iki tiptedir. Karşılıklı iki aslanın bulunduğu beş eserden üçünde aslanların yüzleri cepheden; ikisinde profilden tasvir edilmiştir. Yine benzer bir form-süsleme ilişkisi üçgen formu eserlerde tespit edilmiştir. Üçgen formu üç eserde de kompozisyon, merkeze yerleştirilmiş bir hayat ağacının iki yanına karşılıklı konumlandırılmış birer kuş figüründen oluşmaktadır. Yuvarlak formu iki eser üzerinde tavus kuşu tasviri görülmektedir. Burada da aynı kompozisyon tekrar edilmiştir. Tavus kuşları merkeze yerleştirilmiş bir daire içerisinde iken; onun etrafını iki örnekte de zikzakla doldurulmuş geniş birer bordür çevrelemektedir. Zikzak motifinin arasında oluşan üçgen alanlar da aşırı olarak beneklerle süslenmiştir. Son olarak yine bir form-süsleme ilişkisi örneği figürin biçimindeki eserlerde görülmüştür. Çalışmaya dahil edilmiş olan beş adet figürin biçimindeki eserden ikisinde dağ keçisi, üçünde kirpi figürleri görülmektedir. Dağ keçisi figürlü iki eserin de kobalt mavisi; kirpi figürlü eserlerden ikisinin turkuaz tek renk sırta sırlanmış olması bu benzerliği arttırmaktadır. Bu benzerliklere bakıldığında eserlerin aynı formda, aynı kompozisyonda hatta bazılarında birebir aynı elden çıkmışçasına yakın süslemeler olması bunlardan benzer olanların aynı atölyelerde üretilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Bir diğer tahmin de bu eserlerin özel bir sipariş üzerine yapılmış olabileceğine yöneliktir.

Yine eserler arasındaki benzerliklerle ilişkili olarak karşılıklı duran ve başları profilden verilen iki aslan figürlü iki örnekte aslanların arka bacalarında ortası büyük bir delik, etrafı ise küçük noktasal deliklerle çevrilmiş stilize birer güneş tasviri yer almaktadır. Bu güneş tasvirinin benzeri tek aslan figürünün bulunduğu bir örnekte de karşımıza çıkmaktadır. Bu kez biri aslanın sol ön bacağına omuz hizasında; diğeri de sol arka bacağına kalça hizasındadır. Bu stilize güneş sembolü, ayrıca üçgen formu ve karşılıklı iki kuş figürü bulunan eserlerde kuşların kanatları üzerinde ve hayat ağacının kökleri arasında, en alt kısımda bulunmaktadır. Hayvan mücadele sahneli yuvarlak formu benzer iki eserde de alt tarafta duran boğa figürünün aşağısında birer stilize güneş motifi bulunmaktadır. Bu

güneş tasvirlerine bakıldığında farklı yorumlar çıkabilmektedir. Aslan figürü, Türk mitolojisinde güneşin yeryüzündeki sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır (Duran, 2016, s.120). Ayrıca gezegen ve burç ilişkisi bağlamında Güneş ve Aslan'ın birlikte tasvirine Selçuklu döneminde sıkça rastlanmaktadır (Çaycı, 2019, s. 220-224). Bununla ilişkili olarak aslan figürlü örneklerde güneş sembolünün bulunması mitolojik açıdan yorumlanabileceği gibi gezegen ve burç konulu tasvirler olarak da yorumlanabilir. Aslan-boğa mücadele sahnesinde bulunan güneş tasviri de yine aydınlık-karanlık, güçlü-güçsüz gibi zıtlıkların anlatıldığı yenen bir aslan figürü ile yenilen, güçsüz bir boğa figürünün bulunduğu sahnede aslanı vurgular niteliktedir. Ancak kuş figürlü örneklerde gelindiğinde hem hayat ağacının alt kısmındaki başlangıç noktasına hem de kuşların kanatları üzerine birer güneş tasviri yapılmış olması, bu süslemenin farklı anlamlar da taşıyabileceğini göstermektedir. Çoruhlu, Kartal ve diğer yırtıcı kuşların güneşi ifade ettiğini belirtmektedir (2022, s. 265). Ancak söz konusu örneklerde yer alan kuş figürlerinin yırtıcı kuşlar olmayışı, kompozisyonu bu ifade ile desteklememizi engellemektedir. Buna karşın, Günay ve Güngör'ün çalışmasında, göksel karakterli hayvanların aydınlığı yani güneşi simgelediği ifadelerine de yer verilmiştir (aktaran Çaycı, 2019, s. 234). Buradaki kuşlar da göksel karakterli olmaları nedeniyle güneşle bağdaştırılabilir. Yuvarlak formu geometrik süslemeli bir örnekte de yine güneş sembolüne yer verilmiştir. Bu bağlamda pek çok benzer form ve süslemeye sahip eser üzerinde görülen bu sembol niteliğindeki motifin bir usta ya da atölye işareti olma ihtimali de akla gelmektedir.

Eserlerde birkaç örnekte tutamak yapılmış olup bunda topuk törpüleme işlemi sırasında tutmayı kolaylaştırmak amacı güdülmüştür. Bunun dışında birkaç örnekte de yine tutuş kolaylığı sağlamak için üst yüzeyin yükseltilerek avuca sığacak hale getirilmesi amaçlanmıştır. Bunlar dışındaki eserler tamamen alt ve üst yüzeyleri düz olarak tasarlanmıştır.

Daha önce de Wilkinson'un kaynağında belirtildiği gibi birkaç örneğin Nişapur Hamamları'ndan buluntular olduğu bilinmektedir. Bunun dışında müzelerden tespit edilen eserlerin buluntu yerleri müze envanter bilgilerinde ve kaynaklarda çoğunlukla İran; kirpi figürlü üç örnekte ise Afganistan (Watson, 2004, s. 325) olarak belirtilmiştir. Bunlar dışında kaynaklarda başka bir buluntu ve üretim yeri bilgisi tespit edilememiştir.

Topuk törpüleri ya da ponza taşlarına Selçuklu Dönemi'nden verilen bu örnekler dışında bunların oldukça zengin çeşitlilikte örneklerle ilerleyen dönemlerde ve farklı coğrafyalarda da kullanılmaya devam edildiği günümüze ulaşan eserlerden anlaşılmaktadır. Osmanlı Dönemi'nde ponza kullanımının ekonomik seviyeye göre sade ponza, gümüş ya da bakır kaplamalı ponzalar şeklinde çeşitlendiği bilinmektedir (Haydaroglu & Tekdemir, 2009, s. 291; Fıstıkçı, 2019, s. 69; Kalyoncu, 2021, s. 411-412). Osmanlı Dönemi'nde ponza kullanımı yabancı seyyahların da seyahatnamelerinde geçmektedir. Reinhold Lubenau, seyahatnamesinde hamamda tellağın müşterisinin ayaklarını ponza taşıyla ovduğundan söz etmektedir (aktaran Obuz, 2022, s. 122). İran'da 17-19. Yüzyıllar arasına tarihlenen seramik ve zengin süslemelere sahip topuk törpüleri bulunmuştur. Bunun dışında Mısır'da yine aynı yüzyıl aralığına tarihlenen seramik ve mermer topuk törpülerine rastlanmaktadır. Bu eserler, çeşitli yurt dışı müzelerinde yer almaktadır.

SONUÇ

Türklerde hamamın yalnızca temizlik amacıyla kullanılmadığı, pek çok ritüelleşmiş geleneğe de ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Bu konudaki bilgilerimizi somut örneklerle de pekiştiren çok sayıdaki hamam gereci çeşitli müzelerde sergilenmektedir. Günümüze ulaşan hamam gereçlerinden çoğu daha çok Osmanlı Dönemi'ne ait olsa da Selçuklu Dönemi ile ilgili de leğen, tas vb. gibi madeni eserlere ek olarak seramik topuk törpüleri de bize dönemin hamam ritüelleri, temizlik uygulamaları hakkında fikir vermektedir. Hatta Selçuklu Dönemi'ne ait seramik topuk törpüleri, yalnızca temizlik amacıyla yapılmış basit birer seramik törpü olmayıp aynı zamanda üst yüzeylerine yapılmış dönem

karakterini yansıtan süslemeleriyle temizlik ve estetik algılarının birlikteliğini sunması bakımından önemlidir. Topuklardaki ölü derileri temizlemek amacı ile yapılmış bu eserler, işlevlerinin yanı sıra kişilerin kullanımına sunulan birer estetik obje olarak da var olmuşlardır. Bu da Selçuklu Dönemi'nde güzellik ve estetik kavramlarının ne denli gelişmiş olduğunu farklı bir uygulamayla bir kez daha gözler önüne sermiştir. Günümüzde basit birer ponza taşı ya da sade törpüler şeklinde yapılan tasarımların Selçuklu Dönemi'nde sanatın bir parçası olarak var olduğu ve dönemin motif ve kompozisyon özelliklerinin aynı şekilde bu eserlerde de kullanıldığı görülmektedir.

Bu çalışmada Büyük Selçuklu dönemine ait seramik topuk törpüleri, form, süsleme, işlev ve ikonografi açısından incelenmiştir. Seramik topuk törpüleri, Selçuklu Dönemi seramik ve süsleme sanatlarının zenginliğine ve çeşitliliğine ilgi çekici bir grup olarak katkı sağlamaktadır. Çalışma kapsamında 34 adet seramik topuk törpüsü ile 1 adet kalıp tespit edilerek değerlendirilmiştir. Bu eserler, formlarına göre gruplara ayrılarak biçimsel çeşitlilikleri ortaya konmuştur. Ayrıca süslemeleri bakımından da ayrıntılı olarak ele alınan topuk törpülerinde motif, figür ve kompozisyon işleniş açısından değerlendirme ve yorumlar yapılmıştır. Eserlerin üretim yeri hakkında müzelerde farklı bilgiler yer almaktadır. Bu konuda kesin bir çıkarım yapılamamakla beraber genel tasarımın benzerliğine bakıldığında ve Qanat Tepe ile Nişapur Hamamları kazılarında çeşitli seramik topuk törpüleri ele geçtiği bilindiğine göre büyük çoğunluğunun İran menşeli olduğu düşünülebilir.

Selçuklu döneminden günümüze ulaşabilmiş çok sayıda zengin çeşitliliğe sahip seramik malzeme arasından topuk törpüleri ilginç bir grubu oluşturmaktadır. Bir hamam ritüeli objesi olan seramik topuk törpülerinin bu denli göz alıcı çeşitlilikte ve estetik kaygıyla oluşturulmuş süslemelerine bakıldığında dönemin ihtişamını, zevk ve moda anlayışını, aynı zamanda uygarlık seviyesini gözler önüne seren bir başka Selçuklu sanat eseri grubu olduğu görülmektedir. Bu konu üzerinde yapılmış bütüncül bir çalışmanın olmayışı, bu çalışmayı özgün kılmakta ve bu eserlerin daha tanınabilir olmasına katkı sağlamaktadır.

SUMMARY

It is known that the Turkish bath is not only used for cleaning purposes, but also hosts many ritualized traditions. Many bath materials, which intensify our knowledge on this subject with tangible examples, are exhibited in various museums. Although most of the bath equipment that has survived to the present day belongs to the Ottoman Period, there are also basins, bowls, etc. from the Seljuk Period. In addition to metal artifacts such as ceramic heel rasps, they also give us an idea about the bath rituals and cleaning practices of the period. In fact, ceramic heel rasps from the Seljuk Period are not only simple ceramic rasps made for cleaning purposes, but are also important in that they present the unity of cleanliness and aesthetic perceptions with the decorations made on their upper surfaces that reflect the character of the period. These works, which were made to clean the dead skin on the heels, existed as aesthetic objects offered to people in addition to their functions. This once again reveals how developed the concepts of beauty and aesthetics were in the Seljuk Period, with a different application. Today, it is seen that designs made in the form of simple pumice stones or plain rasps existed as a part of art in the Seljuk Period, and the motifs and composition features of the period were used in these works in the same way.

Even today, pumice stones are used to soften dead skin and hardened heels by filing them while washing in baths and to achieve a smooth skin. "Ceramic heel rasps", an interesting and little-known group among the ceramic works produced during the Seljuk period, have the same function as pumice stone and are distinguished from pumice stone by being made of ceramic material.

Ceramic heel rasps have a decorated ceramic layer on the upper surface. A layer of siliceous sand is covered on the lower surface. This lower layer is the part used to scrape dead skin on the heel. The decorated upper part was made with the molding technique, and then a piece that would serve as a scraper was added to the lower part and fired. The works were made using the molding technique. A mold that has survived to the present day can be shown as evidence that it is a piece of mold belonging to the form of a group of these works.

A total of 34 ceramic heel rasps and 1 mold that could be identified within the scope of the study were examined. These are divided into four groups according to their forms: polygonal, drop-shaped, with handles and figurine-shaped ones. These groups also vary among themselves according to their forms. Among those with polygonal forms, eight rectangular, eleven round and four triangular examples were identified. The upper and lower parts of the works, with an average thickness of 1.5 cm, are flat surfaces. Only one work in the form of a drop can be seen. Examples with handles vary according to their form and handle types. The first of these consists of two examples with a protruding handle placed on the surface of the works in order to hold the material easily. These examples are limited to two works in a drop and a round form. The difference in the second group of examples with handles is the protruding upper surface in the form of a convex profile, which is made to hold the work easily. Three artifacts were identified in this group: a round, a rectangular and a drop-shaped artifact. In the figurine-shaped group, five works were included in the study.

All of the ceramic heel rasps examined are decorated and they are also interesting in terms of preferred decorations. Examples of figurative, floral and geometric ornaments can be seen in the decorations. In addition, although the ornamental composition of one example is not fully understood, it is thought that it may be a text or a text imitation decoration. When looking at the decorations, it was determined that the most intense group was the figured decorations. Lion, bull, goat, bird, peacock, siren and sphinx in figured decorations' figures have been identified. While these were sometimes depicted as a single figure, sometimes as two figures facing each other or back to back; in some works, animal fight scenes can be seen.

In a few examples of the works, handles were made, with the aim of making it easier to hold during the heel filing process. Apart from this, in a few examples, the aim is to raise the upper surface to make it fit in the palm of the hand to provide ease of grip. Other than these, the works are designed with completely flat upper and lower surfaces.

Heel rasps constitute an interesting group among the many rich and diverse ceramic materials that have survived from the Seljuk period. When we look at the decorations of ceramic heel rasps, which are an object of the bath ritual, in such a striking variety and created with aesthetic concern, it can be seen that they are another group of Seljuk works of art that reveal the magnificence of the period, the sense of taste and fashion, as well as the level of civilization. The lack of a holistic study on this subject makes this study unique and contributes to making these works more recognizable.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından Muafır.	Ethics Committee Approval:	Exempt from the Ethics Committee Decision.
Katılımcı Rızası:	Araştırmanın herhangi bir katılımcısı bulunmamaktadır.	Informed Consent:	There is no probable possibility of research.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The authors declare no conflict of interest.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmış ve sahiplerinin talep ettiği şekilde görsellerin altına gerekli bilgiler eklenmiştir.	Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study and necessary information has been added under the images as requested by the owners.

KAYNAKÇA

- Canby, S. R., Beyazit, D., Rugiadi, M. & Peacock, A.C.S. (2016). *Court and cosmos - the great age of the Seljuqs*. New Haven and London: Yale University Press.
- Çaycı, A. (2019). *Anadolu Selçuklu sanatında gezegen ve burç tasvirleri*. Konya: Palet Yay.
- Çoruhlu, Y. (2022). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Duran, R. (2016). Türk mitolojisi. Duran, R. (Ed.), *Mitoloji ve din içinde* (s. 105-127). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.
- Fıstıkçı, M. (2019). *Osmanlıda hamam kültürü ve saray hamamları* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/ulusaltezmerkezi/giris.jsp>. Erişim Tarihi: 03.06.2022
- Haydaroğlu, M. & Tekdemir, N. (Haz.). (2009). Katalog. *Eski Hamam Eski Tas içinde* (126-323). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Kalyoncu, H. (2021). Türk hamam kültüründe metal objeler ve objelerin form ve bezeme özellikleri. *Akademik Hassasiyetler*, 8 (16), 397-427. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akademik-hassasiyetler/issue/64679/944417> Erişim Tarihi: 03.06.2022
- Migeon, G. (1905). Notes d'archéologie Musulmane. A propos de nouvelles acquisitions du Louvre», *Gazette des Beaux-Arts*, 33, 441-455.
- Migeon, G. (1922) *L'Orient Musulman, cristaux de roche verres émaillés céramique*. Paris: Musée du Louvre.
- Obuz, M. (2022). Batılı seyyahların gözünden XVI. ve XVII. yüzyıllarda payitaht İstanbul'da kişisel temizlik ve bakım. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (55), 118-127. Doi: 10.53568/yyusbed.1111824
- Scerrato, U. (1995). Marginalia I. su levigatoi, pomici, "hajar al-hammam, sang-e pa, «pumice-holders». *Rivista Degli Studi Orientali*, 69 (1/2), 123-149. Erişim Adresi: <http://www.jstor.org/stable/41880854> Erişim Tarihi: 15.06.2022
- Uluumay, E. (2009). Hamam kültürü üzerine. Haydaroğlu, M. & Tekdemir, N. (Haz.), *Eski Hamam Eski Tas içinde* (10-25). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Watson, O. (2004). *Ceramics from Islamic lands*. London: Thames & Hudson Ltd.
- Wilkinson C. K. (1986). *Nishapur. Some early Islamic buildings and their decoration*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Stratonikeia Tiyatrosu'na Ait Antik Dönem Harçlarının Yapılan Analizler Işığında Değerlendirilmesi¹

Erkan Baloğlu*

Tunç Sezgin**

M. Tuncay Özdemir***

* Öğr. Gör. / Lecturer

Pamukkale Üniversitesi, Buldan Meslek
Yüksekokulu, Mimari Restorasyon Bölümü
| Pamukkale University, Buldan
Vocational School, Department of
Architectural Restoration

ebaloglu@pau.edu.tr
Denizli / TÜRKİYE

** Arş. Gör. | Research Assistant

Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Arkeoloji Bölümü | Pamukkale
University, Faculty of Arts and Sciences,
Department of Archaeology

tsezgin@pau.edu.tr
Denizli / TÜRKİYE

*** Öğr. Gör. Dr. / Lecturer Dr.

Pamukkale Üniversitesi, Buldan Meslek
Yüksekokulu, Mimari Restorasyon Bölümü
| Pamukkale University, Buldan
Vocational School, Department of
Architectural Restoration

mtuncayo@pau.edu.tr
Denizli / TÜRKİYE

Gönderim / Received:

13.01.2023

Kabul / Accepted:

12.05.2023

Alan Editörü / Field Editor:

Zafer Korkmaz

Öz

Antik dönemde İç Karia Bölgesi'nin önemli kentlerinden biri olan Stratonikeia, günümüzde Muğla İli, Yatağan İlçesi, Eskihisar Mahallesi sınırları içinde bulunmaktadır. MÖ 5. yy'ın başlarında bölgenin isminin Idrias olarak geçtiği anlaşılmaktadır. Stratonikeia territoriumu MÖ 268 yılından sonra I. Antiokhos'un son dönemlerinde Seleukosların kontrolüne girmiş ve bölge MÖ 260'lı yıllarda Stratonikeia ismini almıştır. Çalışmamız Hellenistik kentin en önemli yapılarından birisi olan tiyatrodan gerçekleştirilmiştir. Tiyatronun cavea kısmı kuzeye bakar şekilde Yunan tiyatrolarında olduğu gibi tamamen doğal yamaca yerleştirilmiştir. Hellenistik Dönemde (MÖ 2. yüzyıl) tek katlı inşa edilmiş olan tiyatronun sahne binası Augustus Döneminde iki kat eklenerek üç katlı yapılmıştır. Stratonikeia Antik Kenti'nde Tiyatro yapısının üç ayrı bölümünden alınan özgün harç numunelerinin spot testler ve iletkenlik ölçümleri, kalsinasyon (kızdırma kaybı), asit kaybı ve elek analizi yapılmış, nokta yükleme dayanımları belirlenmiştir. Yapılan analiz sonuçlarının değerlendirilmesinde, Stratonikeia Tiyatrosu'na ait harçların bağlayıcı/agrega karışım oranları kabaca 1/3 olarak hesaplanmıştır. Mevcut analiz sonuçları doğrultusunda buradaki harç karışım oranlarının Vitruvius'un tavsiye ettiği antik dönem harç ölçüleri ile uyumlu olduğu görülmüştür. Ayrıca suda çözünebilen tuzların varlığı ile iletkenlik ölçümleri ve kızdırma kaybı sonuçlarına bağlı olarak puzolanik harç durumları araştırılmış, nokta yükleme testi sonucu tek eksenli basınç dayanımları belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Stratonikeia, Hellenistik tiyatro, harç analizi, koruma ve onarım, Karia.

¹ Bu makale Pamukkale Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenen 2018KRM016 numaralı "Öğrencilerin Metal ve Cam Koruma-Onarım Araştırma, Geliştirme Performanslarının Ölçülmesi ve İyileştirilmesi" ve 2020KRM001 numaralı "Konservasyon Malzeme Analizi ve Öğrencilerin Performanslarının Ölçülmesi ve İyileştirilmesi" adlı Kurumsal Alt Yapı Projeleriyle kurulan "Buldan Meslek Yüksekokulu, Mimari Restorasyon Bölümü Restorasyon-Konservasyon Uygulama ve Analiz Laboratuvarı"nda gerçekleştirilen analizlerden birisini oluşturmaktadır. Verdikleri destekler için koordinatörlüğe çok teşekkür ederiz.

Evaluation of the Ancient Mortars of the Stratonikeia Theater in the Light of the Analyzes

Abstract

Stratonikeia, one of the central cities of the Inner Caria Region in the ancient period, is located within the borders of the Eskişehir neighborhood of Yatağan District, Muğla Province. It is traced that the name of the region was Idrias at the beginning of the 5th century BC. The territory of Stratonikeia was ruled by the Seleucids in the final stages of Antiochus I's reign after 268 BC, and the region was renamed Stratonikeia in 260 BC. Our study was carried out in the theater, one of the most important edifices in the Hellenistic city. The cavea of the theater was placed on the natural slope facing north, as in Greek theaters. Originally constructed as a single storey during the Hellenistic Period (2nd century BC), the theater's stage construction was expanded by two storeys during the Augustus Period to become a three-story structure. The original plaster and mortar samples from three distinct sections of the theater construction in the Ancient City of Stratonikeia were subjected to spot tests, conductivity measurements, calcination (ignition loss), acid loss, and sieve analyses. Point loading strengths were also evaluated. The binder/aggregate mixture ratios of the mortars at Stratonikeia Theatre were roughly calculated to be 1/3 during the evaluation of the analysis data. It was observed that the mortar mixture ratios are consistent with the ancient mortar measurements suggested by Vitruvius. Moreover, uniaxial compressive strengths were ascertained by the point loading test, and the existence of water-soluble salts and their pozzolanic mortar instances were examined based on conductivity measurements and ignition loss results.

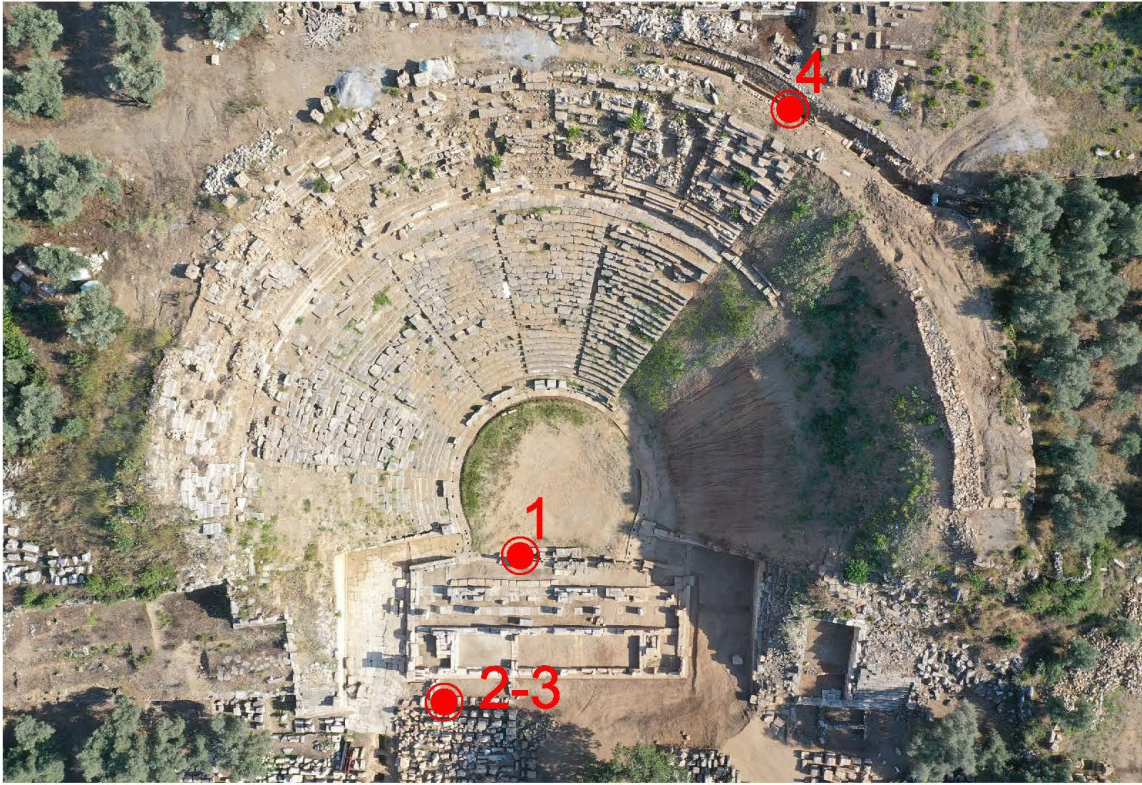
Keywords: Stratoniceia, Hellenistic theatre, mortar analysis, conservation and restoration, Caria.

GİRİŞ

Antik dönemde İç Karia Bölgesi'nin önemli kentlerinden biri olan Stratonikeia (Ruge, 1931, s. 322), günümüzde Muğla İli, Yatağan İlçesi, Eskihisar Mahallesi sınırları içinde bulunmaktadır (Mert, 2008, s. 4). Kentin kurulduğu alan Kadıkulesi Tepesi'nin kuzey yamacından başlayıp terasların bittiği düzlük boyunca devam etmektedir (Söğüt, 2019, s. 33). Kentin kurulduğu alanda en erken buluntular MÖ 3. bine tarihlenen Kyklad tipi mezarla başlayıp MÖ 2. binde yerleşim ile ilgili bulgulara rastlandığı bilinmektedir (Söğüt, s. 20). Arkaik Dönemle beraber kent hakkındaki bilgileri antik yazarlardan duymaya başlıyoruz. Herodot'un söyleminden MÖ 5. yy'ın başlarında bölgenin isminin Idrias olarak geçtiği anlaşılmaktadır (Hdt. 5. s. 118). Yerleşimin Stratonikeia ismini alması MÖ 3. yy'ın ilk yarısında gerçekleşmiştir (Şahin, 1973, s. 194; Debord, 1994, s. 107; Debord, 2001, s. 157; Şahin, 2010, s. 1; van Bremen, 2003, s. 9; Özdemir, 2023, s. 7-8;). Stratonikeia territoriumu MÖ 268 yılından sonra I. Antiokhos'un son dönemlerinde Seleukosların kontrolüne girmiş ve bölge MÖ 260'lı yıllarda Stratonikeia ismini almıştır.

Hellenistik kentin en önemli yapılarından biri imar evrelerinin takip edilebildiği Tiyatro'dur. Tiyatronun cavea kısmı kuzeye bakar şekilde Yunan tiyatrolarında olduğu gibi tamamen doğal yamaca yerleştirilmiştir. Hellenistik Dönemde (MÖ 2. yüzyıl) tek katlı inşa edilmiş olan tiyatronun sahne binasına Augustus Döneminde iki kat eklenerek üç katlı yapılmıştır (Mert, 2008, s. 96). Sahne binasının ön kısmındaki proskenion trapez formunda inşa edilmiştir (Isler, 2017, s. 185-186). At nalı formundaki orkestraya girişler sahne binasının kısa kenarlarının her iki yönünde üzeri açık parodoslardan sağlanır. Doğu ve batı parodosların yan tarafında diazomaya çıkışı sağlayan merdiven basamakları ve sahanlık yer alır (Sezgin, 2014, s. 455-456, Çiz. 4, Res. 8-9). Anadolu'daki Hellenistik Dönem tiyatrolarından farklı olarak doğu ve batı tarafta teras duvarı ile ön kısmında podyum düzenlemeleri yapılmıştır (Sezgin, s. 456-457, Çiz. 4, Res. 8-9).

Makalemizin konusunu oluşturan analizlerin yapıldığı harç numuneleri, tiyatronun üç ayrı bölümünden alınmıştır. İlk örnek proskene kısmına sonradan eklenen moloz taş duvarın ön cephe mermerlerinin kaplama harcından, ikinci örnek Augustus İmparatorlar Tapınağı temenos duvarı ile üst cavea oturma basamakları arasındaki tiyatronun drenaj kanalının içinden, son iki örnek ise doğu tarafta sahne binası arka duvarına bitişik olarak yapılmış tek odalı Bizans Dönemi mekânın duvarından alınmıştır (Fig. 1).

Figür 1. Stratonikeia Tiyatro'dan Harç Numunelerinin Alındığı Yerler

Deneysel Çalışma

Stratonikeia Antik Kenti Tiyatro yapısından alınan özgün harç numuneleri tanımlandıktan sonra kimyasal ve mekanik analiz yöntemleriyle incelenmiştir. Yapılan analizlerle suda çözünebilen tuzların varlığı araştırılmış, iletkenlik ölçümleri ile kızdırma kaybı sonuçlarına bağlı olarak puzolanik harç durumları, asitle muamele sonucu kireç/agrega oranı ve nokta yükleme testi sonucu tek eksenli basınç dayanımları belirlenmiştir.

Stratonikeia Tiyatro harcı örnekleri alınırken farklı etkilere maruz kalmamış olmasına ve aynı zamanda yapının zarar görmemesine dikkat edilmiştir. Örnek alma işlemi, restoratör tarafından sivri uçlu aletler kullanılarak hassas bir şekilde yürütülmüştür. Zayıf ve dağılmış haldeki harç numuneleri yerine, 100-150 gr ağırlığında kütle halindeki harç numuneleri uygun poşetlerde koruma altına alınmıştır. Harç numuneleri, alındıkları yere göre ayrılmış, ölçekli fotoğrafları çekilerek örneklerin bilgi fişleri düzenlenmiştir. Fişlerde her bir harç numunesi, ardışık sıralı olarak numaralandırılarak kullanılmıştır. Alınan harç numuneleri, fırça ile kirlerinden temizlendikten sonra yapılacak analizlere göre ayrılmıştır.

Alınan örneklerin hepsi tuğla kırığı katkılı harçlardır. Açık kırmızımsı veya pembemsi renkte olan örneklerin bir kısmında gözle görülebilir iri agregaların yoğunlukları değişkenlik göstermektedir (Fig. 2).

Stratonikeia tiyatrosundan alınan özgün harç numunelerine;

- Spot Testler ve İletkenlik Ölçümleri,
- Asit Kaybı ve Elek Analizi,

- Kalsinasyon (Kızdırma Kaybı),
- Nokta Yükleme Dayanımı Testi yapılmıştır.

Örnek 1 Proskene Duvar Plaka Kaplama Harcı.

Örnek 2 Sahne Binası Arkası Bizans Dönemi Mekan Duvar Harcı.

Örnek 3 Sahne Binası Arkası Bizans Dönemi Mekan Duvar Harcı.

Örnek 4 Üst Cavea Drenaj Kanal İçi Sıva Harcı ve Kesiti

Figür 2. Stratonikeia Tiyatrosu Harç Numuneleri

Alınan harç numunelerinde bozulmalara neden olabilecek tuzların belirlenmesine yönelik olarak klorür, nitrat, sülfat, karbonat tuzlarının analizleri, toz haline getirilen örneklerden stok çözeltiler hazırlanarak yapılmıştır. Sonuçlar, “ + : var, ++ : yoğun, +++ : çok yoğun, x : eser miktarda, - : yok ” şeklinde belirtilerek tablo halinde gösterilmiştir (Tab. 1). Toprakta ya da yeraltı suyunda değişik konsantrasyonlarda var olan ve arkeolojik eserler açısından da büyük tehlike arz eden çözülebilir tuzların başlıcaları; klorürler (NaCl, CaCl₂, MgCl₂), sülfatlar (Na₂SO₄, MgSO₄, CaSO₄) ve nitratlardır (Na₂NO₃, KNO₃) (Yıldırım, 2007, s. 39-41; Tarhan-Baloğlu, 2014, s. 324-325; Uğur, 2019, s. 123-125; Tarhan, 2019, s. 150).

Stratonikeia'dan alınan örneklerin hazırlanan stok çözeltileri üzerinde yapılan spot testler sonucunda sülfat tuzuna rastlanmıştır. Sülfat tuzuna rastlanmasının sebebi hava kirliliği nedeniyle oluşan sülfüroz ve sülfüruk asitlerin karbonatlı taşlarla reaksiyona girmesi olmalıdır. Mevcut taşların kimyasal olarak ayrışmasıyla oluşan sülfat tuzu, taşın yüzeyinde ve gözeneklerinde kristallenerek çeşitli mekanik bozulmalara sebep olabilmektedir. Burada sülfat kaynağının tespiti yapılarak, mevcut taşlarla temasını önleyecek konservasyon programının belirlenmesi önemlidir. Ancak, yapılan analizler sonucunda tuzluluk oranının genelde çok fazla olmaması kimyasal ve aşındırıcı etkilerin düşük olduğunu göstermektedir. Tuzluluk oranının sadece Örnek-1'de (%0,022) diğer harç numunelerine göre nispeten fazla olduğu görülmüştür (Tab. 1- Tab. 2).

Tablo 1 – Spot Test Sonuçları					
Örnek Adı	Klorür	Sülfat	Karbonat	Nitrat	Fosfat
1A	-	x	-	-	-
1B	-	x	-	-	X
2A	-	x	-	-	X
2B	x	-	-	-	
3A	-	x	-	-	x
3B	-	x	-	-	
4A	-	+	-	-	x
4B	-	-	x	-	
-: Yok; +: Var; ++: Yoğun; +++: Çok Yoğun; X: Eser Miktarda					

Tablo 2- İletkenlik Ölçümleri				
Örnek Adı	Conductivity (us)	TDS (ppm)	Salinity (%)	Resistivity
1A	440	294,8	0,022	2,25
1B	218,9	146,6	0,011	4,56
2A	190,0	126,4	0,008	5,41
2B	187,6	125,8	0,008	5,34
3A	181,6	121,4	0,008	5,54
3B	174,0	115,9	0,008	5,82
4A	191,9	128,5	0,009	5,21
4B	201,2	134,4	0,009	5,00

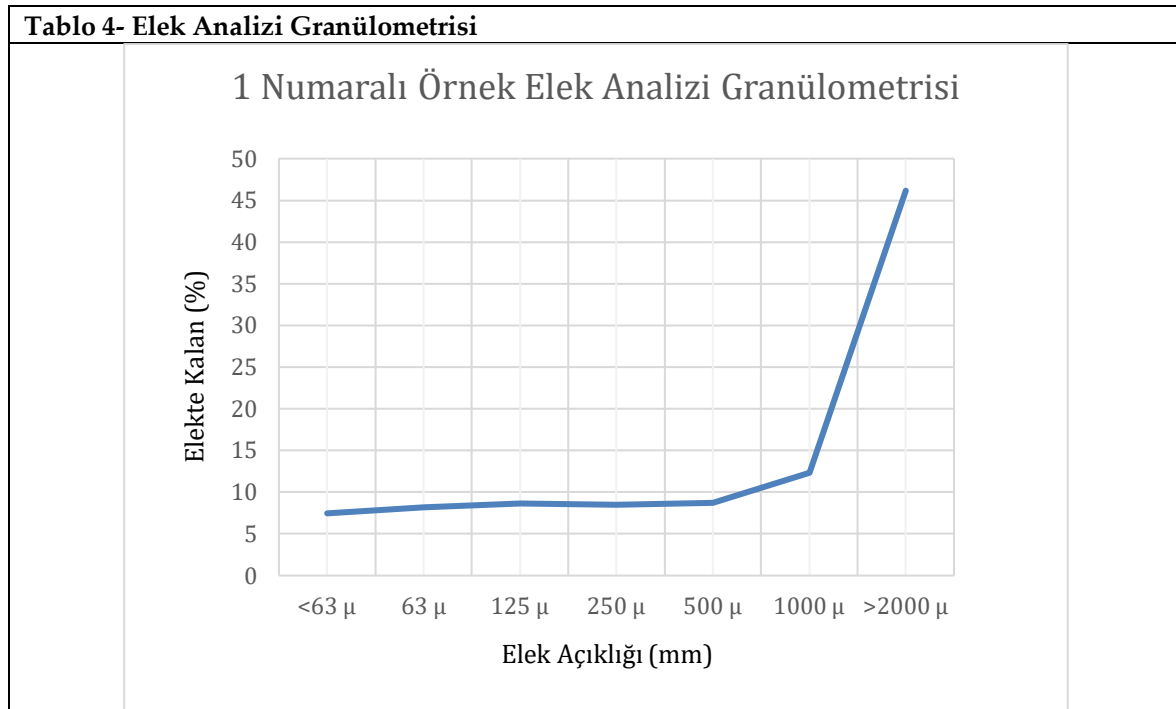
Alınan harç numuneleri üzerinde bağlayıcı ve agrega özelliklerinin ve bunların miktarlarının belirlenebilmesi için asit kaybı analiz (Middendorfi et. al. 2005, s. 773-775; Teutonico, 1988, s. 113-115) yöntemi uygulanmıştır. Bunun sonucunda tuğla kırığı katkılı harçlarda asit kaybının ortalama %30,50'lerde olduğu görülmüştür. Sadece Örnek-3'te asit kaybı miktarı (%35,84) diğer örneklerle göre daha fazladır. Buradaki veriler bize özgün harcın yaklaşık üçte birinin (1/3) karbonatlı malzeme olduğunu ve geriye kalan kısmının asitten etkilenmeyen silikatlı gruptan oluştuğunu göstermektedir. Örneklerin görsel incelemelerinde harç içerisinde tuğla kırığı ve tozları dışında herhangi bir parçacık gözlenmemiştir. Dolayısı ile asitle reaksiyona giren kısmın tamamına yakınının bağlayıcı olduğu düşünülmektedir. Tespit edilen karbonat ve silikat yüzdeleri değerlendirildiğinde örneklerin %30'dan fazla kısmının bağlayıcı olduğu ve %70 civarında silikat kökenli agregalardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Genel olarak alınan örneklerin hepsinde (yoğunlukları ve karbonatlı kısmın kireç olarak hesaplanması sonucunda) kireç/agrega karışım oranı kabaca 1/3 olarak hesaplanmıştır (Tab. 3). Aslında Stratonikeia Tiyatro'sunda, Vitruvius'un "Kireci söndürdükten sonra, ocak kumu kullanılacaksa, harç için üç ölçü kuma bir

ölçü kireç dökülüp karıştırılsın; nehir ya da deniz kumu kullanılacaksa, iki ölçü kuma bir ölçü kireç katılıp karıştırılsın” (Vitruvius II, 5, 72) diye tavsiye ettiği harcın kıvamı için en uygun ölçüleri yakalama çabası görülmektedir.

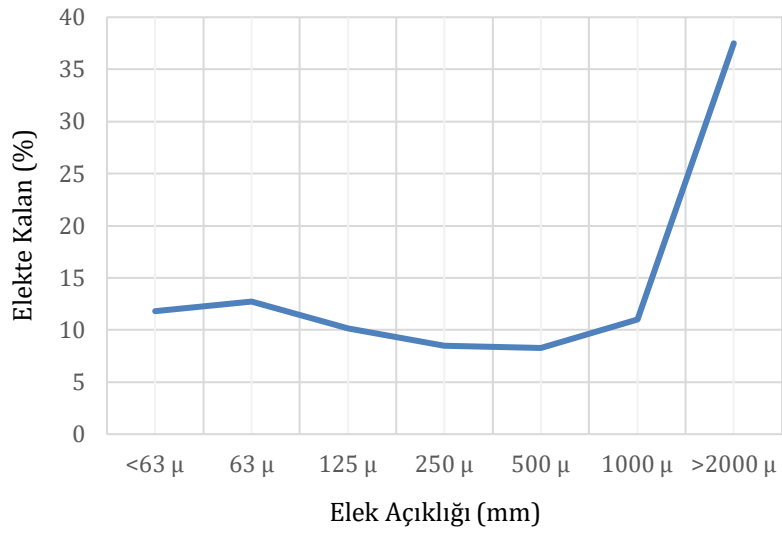
Tablo 3-Asit Kaybı Analizi		
Örnek Adı	% Asit Sonrası Kalan	% Asit Kaybı
1	69,65	30,35
2	69,26	30,74
3	64,16	35,84
4	69,50	30,50

Tablo 4'te harçların elek analizi sonucunda belirlenen agrega tane boyut dağılımları verilmiştir. Buna göre, harçlarda kullanılan agrega boyutlarının büyük olmadığı, agregaların tuğla kırığı ve tuğla tozları olduğu görülmüştür (Tab. 5).

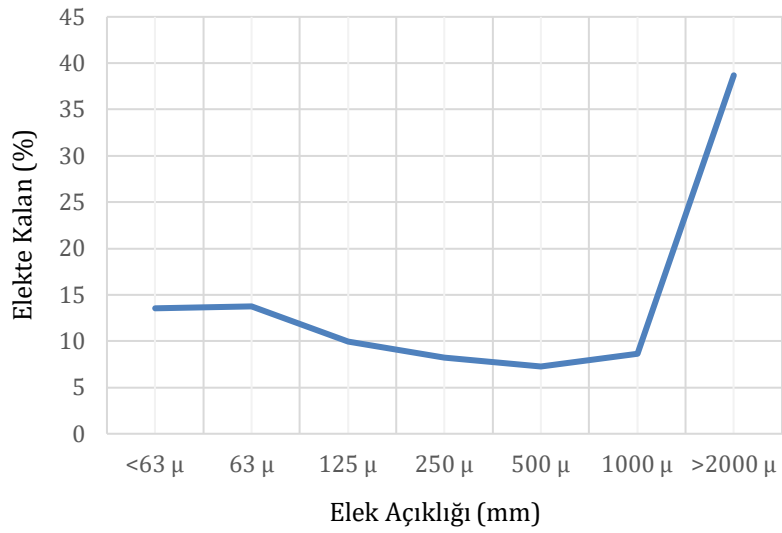
Stratonikeia Tiyatro yapısından alınan özgün harçların bağ yapılarını oluşturan ana reaksiyon ürünlerinin tespiti için örnekler 125 °C'de kurutulduktan sonra 550 °C ve 1050 °C sıcaklıklarda kızdırılarak bu esnada meydana gelen termogravimetrik değişimler saptanmaya çalışılmıştır (Middendorfi et. al. 2005, s. 776). Buna göre tuğla katkılı harçlarda 550 °C'de kayba uğrayan bağıl su miktarı %3'ün biraz üzerinde bulunmuştur. Sadece Örnek-2 de bu oran %3'ün altında kalmıştır. Kızdırma kaybı sonucunda elde edilen karbondioksit yüzdeleri bağıl su yüzdelere oranladığımızda, tuğla katkılı harçlarda ortalama %0,99 TGA değerlerine ulaşılmaktadır (Tab. 6). Buradan yola çıkılarak tuğla katkılı harçların hidrolik özellikli olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir (Güleç, 1992, s. 31-32).

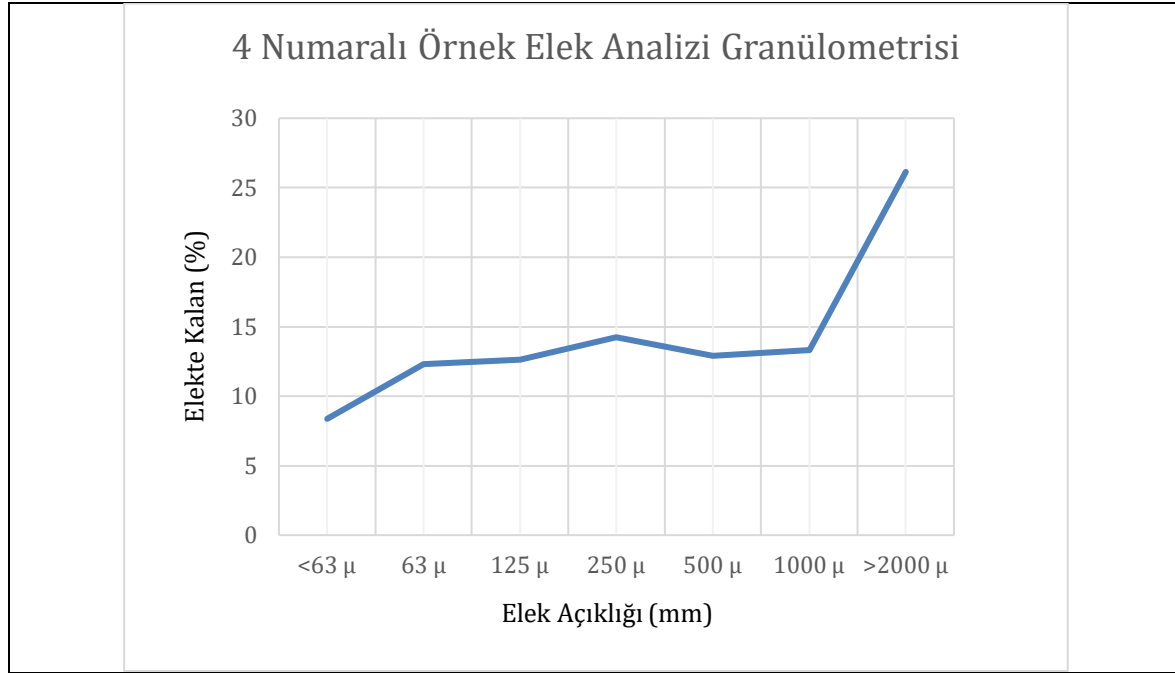

2 Numaralı Örnek Elek Analizi Granülometrisi

3 Numaralı Örnek Elek Analizi Granülometrisi

Stratonikeia tiyatrosundan alınan harç numunelerinde asit kaybı, kalsinasyon ve TGA analizleriyle bağlayıcı ve agrega oranları ile harçların bağ yapılarındaki ana reaksiyon türlerinin tespitinin ardından, kullanılan agregaların tane boyutları ve puzolanik harç durumları incelenmiştir. Bunun için öncelikle asit kaybı analizinde bağlayıcıdan ayrılan agregaların granülometrik dağılımları 63 µ, 125 µ, 250 µ, 500 µ, 1000 µ, 2000 µ aralığındaki elekler kullanılarak belirlenmiştir. Elektronik sarsma cihazıyla gerçekleştirilen eleme işleminin ardından eleklerde kalan agregalar mikron açıklıklarına göre ayrı şekilde tartılmış ve alınan ağırlık değerleri üzerinden tane dağılım yüzdeleri bulunmuştur (Tablo. 4). Sonrasında agrega olarak tuğla kırığı ve tozunun kullanıldığı harçlardan örnekler alınarak, iletkenlik ölçümü ve kızdırma kaybı sonuçları üzerinden puzolanik harç tayinleri yapılmıştır. Böylelikle bazı harç numunelerinde tespit edilen hidrolik özelliklerin, kullanılan bağlayıcının türüyle mi yoksa agregaların aktivitesiyle mi alakalı olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Bazı harçların hidrolik özellikte olduğu belirlenmiştir.

Tablo 5-Elek Analizi

Örnek Adı	>2000 µ %	1000 µ %	500 µ %	250 µ %	125 µ %	63 µ %	<63 µ %
1	46,16	12,3	8,73	8,51	8,64	8,17	7,46
2	37,54	10,98	8,27	8,5	10,13	12,72	11,82
3	38,69	8,6	7,26	8,19	9,98	13,72	13,53
4	26,14	13,34	12,91	14,25	12,64	12,3	8,37

Stratonikeia Tiyatrosu'ndan alınan harçların mekanik dayanım özellikleri, nokta yükleme deneyi ile test edilmiştir. Bu yöntemde, düzgün şekillere sahip olmayan harç numuneleri nokta yükleme aletinin konik uçlu başlıkları arsına yerleştirilerek, cihazın hidrolik el krikosundan sağlanan yükle kırılmıştır. Örneklere kırılma anında uygulanan yük, cihaza bağlı manometre

yardımıyla ölçülmüştür. Ölçülen bu değerler standartlarda belirlenen formüller kullanılarak mega pascal (MPa) cinsinden hesaplanabilmektedir (Topal, 2000, s. 73 vd). Tarihi harç araştırmaları kireç harçlarındaki ortalama mekanik dayanımın 4 MPa olduğunu göstermektedir. Zayıf yapıli harçlarda bu oran 1-2 MPa seviyelerine düşerken, tuğla ve puzolan katkılı hidrolik harçlarda ise, genel olarak 4-10 Mpa, yer yer 10 MPa'ın üstüne çıkan dayanım değerleri ölçülebilmektedir (Gürdal & Özgünler 2013, s. 37; Uğur, 2019, s.209-212; Tarhan, 2019, s. 266).

Nokta yükleme testine sokulan Stratonikeia tiyatrosu harçları genelde 4 MPa'ın üzerinde olduğundan dayanımlarının iyi olduğu söylenebilir. Kanal içinden alınan 4 Numaralı örneğin MPa değerinin diğer örneklerden çok daha yüksek çıkmasının sebebi yüzeyinin yaklaşık 1cm'ye yaklaşan bir kalker tabakasıyla kaplı olmasıdır (Tab. 3).

Tablo 6-Kalsinasyon (Kızdırma Kaybı) Analizi				
Örnek Adı	Nem (%) 125 °C	Organik Madde ve Moleküler Su (%) 550 °C	CaCO₃ (%) 1050 °C	TGA
1	2,03	3,54	39,52	0,99
2	2,03	2,53	41,85	0,99
3	1,52	3,54	35,05	0,99
4	2,05	3,57	37,5	0,99

Tablo 7- Nokta Yükleme Deneyi		
Örnek Adı	Tek Eksenli Basınç Ort. (kgk / cm²)	MPa
1	99,71	9,77
2	60,91	5,97
3	41,13	4,03
4	290,35	28,47

SONUÇ

Arkeolojik alanlardaki yürütülen koruma uygulamaları, geçmişten günümüze ulaşan eserlerin geleceğe ne kadar sağlıklı biçimde aktarılacakları hususunda belirleyici olmaktadır. Arkeolojik alanda kalıcı bir koruma sürecinin yürütülmesi, her şeyden önce ele alınan anıtın özgün değerlerinin anlaşılmasıyla mümkün olmaktadır. Bu bağlamda antik dönemin teknik olanakları ile özgün malzemelerin kimyasal ve fiziksel özelliklerinin önceden bilinmesi önemlidir. Restorasyon çalışmalarında, özgün malzemenin kimyasal, fiziksel ve mekanik özellikleri belirlenerek özgün malzeme ile uyumlu onarım malzemesi kullanılmalıdır.

Stratonikeia Antik Kenti'nde Tiyatro yapısından alınan özgün harç numuneleri alınarak Spot Testler ve İletkenlik Ölçümleri, Asit Kaybı ve Elek Analizi, Kalsinasyon (Kızdırma Kaybı) ve Nokta Yükleme Dayanımı testleri, kimyasal ve mekanik analiz yöntemleriyle incelenmiştir. Bu testler

sonucunda Stratonikeia Tiyatrosu'nda kullanılmış olan harç karışım oranlarının Vitruvius'un tavsiye ettiği antik dönem harç ölçüleri ile uyumlu olduğu görülmüştür.

Stratonikeia'dan alınan örnekler üzerinde yapılan spot testler sonucunda tespit edilen az miktardaki sülfat tuzu harçlarda kimyasal ve aşındırıcı etkiye sahip değildir.

Bu çalışmadaki yorumlamalar, mevcut analizler doğrultusunda yapılmıştır. Stratonikeia Tiyatro yapısına ait harçların bağlayıcı/agrega karışım oranları kabaca 1/3 oranında hazırlanmış, puzolan katkılı harç, sudan etkilenme oranı düşük hidrolik özellikte harçlar olduğu anlaşılmıştır (Tablo 2-Tablo 6). Örneklerin görsel incelemelerinde harç içerisinde tuğla kırığı ve tozları dışında herhangi bir parçacık gözlenmemiştir. Dolayısı ile asitle reaksiyona giren kısmın tamamına yakını kireç bağlayıcı olarak değerlendirilmiştir. Burada daha önce belirttiğimiz gibi harcın kıvamı için en uygun ölçülerin uygulandığı düşünülmektedir. Ancak yine de bu sonuçlar örneklerin hazırlanacak kalın ve ince kesitleri üzerinden petrografik ve mineralojik incelemeleri yapılarak netleştirilmelidir. Kesitler üzerinden alansal olarak bağlayıcı oranı ve eğer varsa bağlayıcı dışında asitle rxn.a giren karbonatlı parçacıklar (kireçtaşı kırığı, mermer kırığı, kavkı vb.) ile diğer dolgu ve katkı malzemelerinin niteliği ve oranı kesinleştirilmelidir. Ayrıca ileri analiz teknikleri kullanılarak detaylı sonuçların söylenmesi mümkün olmakla birlikte alınan harç numunelerinin farklı dönemlere ait olmasına rağmen aynı usta tarafından karılmışçasına agrega/kireç karışımıyla hazırlanma oranlarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Bu da bize Stratonikeia Tiyatrosu harç numunelerine bakarak farklı dönemlerde değişik ustaların çalışmasına rağmen kentte bir inşa geleneğinin sıkı sıkıya uygulandığını göstermektedir.

SUMMARY

Stratonikeia, one of the important cities in the Inner Caria region during the ancient period, has a prominent structure called the Theater, which allows the tracking of its construction phases. The cavea part of the theater is located on a completely natural hillside, facing north, as in Greek theaters. The mortar samples from which the analyzes that formed the subject of our article were carried out were taken from three different parts of the theater. The first sample was obtained from the facing mortar of the marble coverings of the rubble stone wall added later to the proscenium part. The second sample was taken from the drainage channel inside the theater, between the temenos wall of the Augustus Emperors Temple and the upper cavea seating steps. The last two samples were obtained from the wall of a single-room Byzantine period structure adjacent to the back wall of the stage building on the eastern side (Fig. 1).

After identifying the original mortar samples taken from the Stratonikeia Ancient City Theater structure, the presence of soluble salts was investigated. Conductivity measurements were conducted to determine the puzolan mortar conditions, and the lime/aggregate ratio was determined as a result of acid treatment. Uniaxial compressive strength was determined through point load tests.

Sulfate salts were found in the samples taken from Stratonikeia. However, the analysis results indicate that the salinity rate is generally not very high, indicating low chemical and corrosive effects (Tab. 1- Tab. 2).

Acid loss analysis method was applied to determine binder and aggregate amounts in the mortar samples taken. As a result, it was seen that there were mortars with brick fracture additives and the acid loss was around 30.50% on average. The data here show us that about one-third (1/3) of the original mortar is carbonated material, and the rest consists of the group that is not affected by acid. In fact, in the Stratonikeia Theater, there seems to be an effort to achieve the most suitable proportions of the lime-sand mortar recommended by Vitruvius, "After the lime has been slaked, if oven sand is to be used, three

measures of sand and one measure of lime shall be cast and mixed for the mortar; if river or sea sand is to be used, two measures of sand and one measure of lime shall be added and mixed" (Vitruvius II, 5, 72).

In Table 4, aggregate particle size distributions are given as a result of sieve analysis of mortars. Accordingly, it was observed that the aggregate sizes used in the mortars were not large (Tab. 5).

Furthermore, in order to determine the main reaction products forming the bond structures in the mortar samples, the samples were heated (125 °C, 550 °C, and 1050 °C), and the thermogravimetric changes occurring during this process were attempted to be detected. According to this, the relative amount of water lost at 550 °C in the brick-additive mortars was found to be slightly above 3%. Only in Sample-2, this ratio remained below 3%. When the percentages of carbon dioxide obtained from the ignition loss were compared to the percentages of relative water, an average value of 0.99 TGA was reached in the brick-additive mortars (Tab. 6). Accordingly, it can be confidently stated that the brick-additive mortars have hydraulic properties.

According to the point load test results of the mortar samples taken from the Stratonikeia Theater, it can be said that their strengths are generally above 4 MPa, indicating good strength (Tab. 3).

The interpretations in this study were made based on the conducted analyses. It was understood that the mortars belonging to the Stratonikeia Theater structure were prepared as hydraulic mortars in approximately 1/3 binder/aggregate ratio (Table 2-Table 6). Other aggregate particles, apart from brick fragments and dust, were not observed in the visual examination of the mortars. It is believed that the most suitable proportions for the consistency of the mortar were applied, as mentioned earlier. However, these results should be further clarified by conducting petrographic and mineralogical examinations on thick and thin sections of the samples. The ratios of binder and, if present, carbonate particles entering into acid reaction other than the binder, such as fragments of limestone, marble, and trachyte, as well as the nature and ratio of other filling and additive materials, should be determined spatially. Furthermore, more detailed results can be obtained through advanced analysis techniques. Despite the mortar samples being from different periods, it is observed that the same aggregate/lime ratios are close to each other. This indicates that despite the work of different craftsmen during different periods, a strict construction tradition was followed in the city through the examination of Stratonikeia Theater mortar samples.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Etik kurul kararı gerekmemektedir.	Ethics Committee Approval:	Exempt from the Ethics Committee Decision.
Katılımcı Rızası:	Araştırmaya katılanlara çalışmanın amacı ifade edilerek rızaları alınmıştır.	Informed Consent:	The purpose of the study is explained to the participants and their informed consent was obtained.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The authors declare that declare no conflict of interest.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.	Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Debord, P. (1994). Essai sur la géographie historique de la région de Stratonicee, *Mélanges Pierre Lévêque, Tome 8, Religion, anthropologie et société*, 1994, 107-121.
- Debord, P. (2001). Questions Stratoniceennes, A. Bresson-R. Descat (Ed.), *Les Cites d'Asie Mineure occidentale au II siecle a.C.* (s. 157-172), Bordeaux: Pessac.
- Del Monte, G. F. (1992). *Die orts – und gewassernamen der Hethitischen texte*, RGTC 6/2, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Güleç, A. (1992). *Bazı tarihi anıt harç ve sıvalarının incelenmesi*, (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=WbC656i315e2eV6-EZV1ouZ8ZXYII9tCnd47GvAWGBPPbbuD0d2V47WLeteRIvUT>
- Gürdal, E. - Özgünler, S. A. (2013). Geleneksel harçlar ve koruma harçları, *Restorasyon Konservasyon* 16, 36-50.
- Hdt. (2013). *Herodotos tarihi*. (M. Ökmen, Çev). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Isler, H. P. (2017). *Antike theaterbauten ein handbuch, archaologische forschungen band 27*, Wien: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Mert, İ. H. (2008). *Untersuchungen zur hellenistischen und kaiserzeitlichen bauornamentik von Stratonikeia, İstanbuler Forschungen Band 50*, Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Middendorfi, B, Hughes J.J, Callebaut K, Baronio G, & Papayianni I. (2005). Investigative methods for the characterisation of historic mortars-Part 2: chemical characterisation, *Materials and Structures* 38, 771-780.
- Özdemir, M. T. (2023). *Stratonikeia savunma sistemi, Stratonikeia çalışmaları 8*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ruge, W. (1931). Stratonikeia, *RE IV. 2*, 322-325.
- Sezgin T. (2014). Tiyatro Çalışmaları, 454-457: Stratonikeia 2012 Yılı Çalışmaları, B. Söğüt, 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı 3* içinde (s. 448-464), Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi.
- Söğüt, B. (2013). Stratonikeia'da hellenistik dönem öncesi, M. Tekocak (Ed.), *K. Levent Zoroğlu'na Armağan* içinde (s. 605-623). İstanbul: Akmed.
- Söğüt, B. (2019). *Stratonikeia (Eskihisar) ve kutsal alanları, Stratonikeia çalışmaları 5*, İstanbul: Ege Yayınları
- Şahin, M. Ç. (1973). Two new inscriptions from Lagina (Koranza), *Anadolu (Anatolia) Dergisi*, Sayı 17, 187-195.
- Şahin, M. Ç. (2010). *The inscriptions of Stratonikeia part III*, Bonn: R. Habelt.
- Tarhan, Ç. M. (2019). *Beycesultan ve Laodikeia örneklerinden hareketle kazı alanlarındaki arkeolojik koruma olgusunun değerlendirilmesi*, (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=w7IWdK3fAWOzl5biEBvxOg&no=3a3Rod3l5gTEyWc-ilmA0w>
- Tarhan Ç. M. – Baloğlu E. (2014). Laodikeia arkeolojik alanında koruma çalışmaları: Laodikeia tapınak A yapısı tonozlu mekanı'nda yer alan grafitto lu duvar sıvalarının konservasyonu, C. Şimşek (Ed.), *Laodikeia Çalışmaları 3*, 10. *Yılında Laodikeia* içinde (s. 309-321). İstanbul: Ege Yayınları.
- Teutonico, J. M. (1988). *A laboratory manual for architectural conservators*, Rome, Iccrom.
- Topal, T. (2000). Nokta yükleme deneyi ile ilgili uygulamada karşılaşılan problemler, *Jeoloji Mühendisliği*, Teknik Not I- 24, 73-86.
- Uğur, T. (2019). *İstanbul'daki bazı erken dönem Bizans yapılarına ait harçların karakterizasyonu ve onarım harcı önerileri*, (Doktora tezi). Erişim adresi:

https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=4J_FzTwlrMCH4qBROpXPH88ABe4ynSmZ50itRpI7ViikxZ3H7ErwPs2NtjFyzZ9D

Yıldırım, N. (2007). *Kireç taşlarında tuzların yıkıcı etkilerinin araştırılması*, (Yüksek Lisans tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=i4W7Gg16b3F1uA-Lvolz9A&no=HnBMyGRG_cweEw6MjuyPug

van Bremen, R. (2003). Ptolemy at Panamara, *Epigraphica Anatolica* 35, 9-14.

Vitruvius (2007). *Mimarlık üzerine*, Ç. Dürüşken (Çev.), İstanbul: Alfa Yayıncılık.

Kapadokya Bizans Kiliselerinde “Boş Mezar Başında Kadınlar” Sahnesi

Gizem Öncelen*

* Assist. Prof. | Dr. Öğr.
Üyesi

Anadolu Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Sanat
Tarihi Bölümü | Anadolu
University, Faculty of
Letters, Department of Art
History

gizemaltun@anadolu.edu.tr
Eskişehir / TÜRKİYE

Öz

Hristiyan teolojisinde İsa'nın Dirilişi'ne işaret eden ilk sahne “Boş Mezar Başında Kadınlar” sahnesidir. Kronolojik olarak İsa'nın Gömülmesi'nden sonra ve *Chairete*'den önce gerçekleşmiş olan bu sahnenin ikonografisinde dört temel unsur karşımıza çıkar. Bunlar, taşıdıkları mür kaplarıyla İsa'nın mezarına gelen Mürlü Kadınlar (Myrophoroi), Mürlü Kadınları karşılayan bir melek, meleğin işaret ettiği kutsal mezar ve mezarın yanında duran askerlerdir. Kapadokya'da Mürlü Kadınlar iki veya üç kadınla temsil edilir. Teolojide adları Mecdelli Meryem, Yakup'un annesi Meryem ve Salome olarak geçer. Bazı Bizans kaynakları boş mezardaki kadınlar arasında Meryem Ana'nın da bulunduğu dair atıfta bulunsa da bu durum Kapadokya resmine yansımamıştır. Sahnenin merkezinde bir melek, sağında ise kutsal mezar tasviri yer alır. Erken Hristiyan sanatında İsa'nın mezarı genellikle rotond biçimlidir. Ancak Kapadokya örneklerinde edikül formun ağırlıklı olduğu görülür. Bununla birlikte erken Bizans örneklerinde İsa'nın mezarının boş olduğu vurgusu hacimli tasvir edilen mezar yapısıyla verilir. Kapadokya'da ise bunun yerini daha küçük bir mezar alır. Mezarı işaret eden melek ise merkezi konumda oldukça hacimli şekilde tasvir edilir.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Kapadokya, Duvar Resmi, Mürlü Kadınlar, Boş Mezar.

“Women At The Tomb” Scene in Byzantine Churches of Cappadocia

Abstract

In Christian theology, the first scene of The Resurrection has “Women at the Tomb”. Chronologically, this scene took place after the *Entombment* and before the *Chairete*. Four elements appear in this scene's iconography; Myrrh-bearing women (Myrophoroi) who came to the tomb of Jesus, an angel who greets the Myrophoroi, the holy tomb and soldiers standing by the tomb. In Cappadocia, Myrophoroi are represented by two or three women who are Mary Magdalene, Mary - the mother of Jacob - and Salome. Although some Byzantine sources refer to the fact that the Virgin Mary was among them, this was not reflected in the Cappadocia wall painting. There is an angel in the center of the scene and a depiction of the holy tomb on the right. In early Christian art, the holy tomb is usually rotund-shaped. However, in Cappadocia samples, it is seen that the aedicule form is predominant. In the early Byzantine examples, the voluminous depiction of the tomb of Jesus indicates its emptiness. In Cappadocia, a smaller tomb takes its place and the angel pointing to the grave is depicted quite voluminously in the central position.

Keywords: Byzantine, Cappadocia, Wall Painting, Myrophoroi, Empty Tomb.

GİRİŞ

Bizans dönemi resim sanatına dair çok sayıda örnek barındıran Kapadokya kiliselerinde diriliş temasına ait sahneler yoğun olarak karşımıza çıkar. Bu sahnelerden biri de taşıdıkları baharatlarla İsa'nın mezarına giden kadınların tasviridir. Mürlü Kadınlar kendilerini karşılayan bir melek tarafından işaret edilen kutsal mezarın boş olduğunu öğrenirler. Böylece İsa'nın dirilişi bir melek aracılığıyla müjdelenir. Bizans sanatında önemli bir yere sahip bu konu daha önce litürji ve sanat bağlamında ele alınmış olup bu çalışmayı öncüllerinden ayıran nitelik sahnenin Kapadokya resim programı ve ikonografisi ölçeğinde değerlendirilmesidir. Kare içinde haç planlı yapıların yoğun olduğu Kapadokya bölgesi resim programlarında bu sahne belirleyici olmuş ve yoğun olarak işlenmiştir. Resim programında İsa'nın passionu ve Anastasis ile ilişkili bir biçimde yerleştirilen sahnenin ikonografisi bölgenin karakterini ortaya koyacak şekilde şekillenmiştir.

Teoloji

Kanonik İncillerde Şabat Gününden önceki Hazırlık Günü Aramatya'lı Yusuf'un Vali Pilatus'un yanına giderek İsa'nın bedenini mezara koymak istediği yazılıdır. Valinin bu isteği kabul etmesi üzerine Yusuf İsa'nın bedenini çarımhtan indirip temiz keten bir beze sarar. İsa'yı kayaya oyulmuş bir mezara yatırır ve mezarın girişine bir taş yuvarlar. Bu sırada Celile'den gelen kadınlar İsa'nın mezarını görür (Matta 27:57-66; Markos 15: 44-47; Luka 23: 50-56; Yuhanna 20: 1-2). Ardından Mürlü Kadınlar (Myrophoroi) İsa'nın cesedini baharatlarla sarmak için mezara gider ve mezarın boş olduğunu görürler:

Şabat Günü geçince, Mecdelli Meryem, Yakup'un annesi Meryem ve Salome gidip İsa'nın cesedine sürmek üzere baharat satın aldılar. Haftanın ilk günü sabah çok erkenden, güneşin doğuşuyla birlikte mezara gittiler. [...] Mezara girip sağ tarafta, beyaz kaftan giyinmiş genç bir adamın oturduğunu görünce çok şaşırdılar. Adam onlara "Şaşırmayın!" dedi. "Çarımha gerilen Nasıralı İsa'yı arıyorsunuz. O dirildi, burada yok. İşte onu yatırdıkları yer. Şimdi öğrencilerine ve Petrus'a gidip şöyle deyin: "İsa sizden önce Celile'ye gidiyor. Size bildirildiği gibi, kendisini orada göreceksiniz" (Markos 16:1-7).

Bu sahneye Kanonik İncillerin yanı sıra Apokrif İnciller de kaynaklık eder. Petrus İncilinde İsa'nın Boş Mezarı şu sözlerle aktarılmıştır:

Rab gününün sabahında Maria Magdalene, (ve) Üstad'ın talebeleri, -öfkeden galeyana gelen Yahudilerden korkarak kadınların sevdikleri ölümlere yaptıkları şeyleri- Efendinin mezarında yapmışlardı. [...] Yahudilerin kendilerini görmelerinden korktular ve dediler: "Onun çarımha gerildiği gün biz ağlayamadık ve şikayet edemedik ise, en azından şimdi mezar başında bunu yapalım. Mezarın girişine kimler kaya koyduysa, onu yuvarlayalım, içeri girelim, yanına oturalım ve layık olamı yapalım! Çünkü kaya büyüktü ve bizi birinin görmesinden kokmuştuk. Ve bunu yapmazsak da en azından onun hatırasına getirdiklerimiz şeyleri girişe koyup, eve dönünceye kadar ağlayalım ve figan edelim!" Ve gittiklerinde mezarı açılmış buldular. Ve içeri girdiler, eğildiler ve orada cesur bir genci, mezarın ortasına oturmuş ve açık bir elbise giyinmiş (halde) gördüler. Onlara dedi; "Niçin geldiniz? Kimi arıyorsunuz? Şu çarımha gerilmiş kimseyi mi? O kalktı ve gitti. Eğer inanmazsanız, buraya eğiliniz ve konduğu yere bakınız! O burada değil. Çünkü o ayağa kalktı ve gönderildiği yere, oraya gitti". Kadınlar korkarak kaçtılar (Petrus 50-57).

Nikodemus İncilinde İsa'nın boş mezarına giden kadınlar hakkındaki bilgi, Pilatus'un görevlendirdiği bekçi tarafından verilir:

"Ve biz bir meleğin gökten indiğini gördük, o mezar mağarasının önündeki taşı yuvarladı, üzerine oturdu ve (etrafta) kar gibi; şimşek gibi aydınlattı. Ve biz çok korktuk, ölü gibi uzandık. Ve meleğin mezar çevresinde oyalanan kadınlara nasıl seslendiğini duyduk; o diyordu ki, "Sizlerin korkmanıza gerek yok!

Çünkü sizin çarmıha gerilen İsa'yı aradığınızı biliyorum. Buraya gelin, Efendinizin yatırıldığı yeri görün! Ve çabuk gidin ve öğrencilerine söyleyin ki; o ölümden dirildi ve Celile'de bulunuyor" (Sarıkoğlu, 2009, s. 224 içinde Nikodemus 13: 1).

Pilatus, İsa'nın mezarını bekleyen bekçilere kadınların kim olduğunu ve onları neden tutukladıklarını sorar. Bekçiler ise hangi kadınlar olduklarını bilmediklerini ve korkudan ölü gibi oldukları için kadınları tutuklayamadıklarını belirtir (Nikodemus 13: 1).

Teolojik metinler genel olarak birbirine paralel anlatımlara sahip olsalar da detaylarda birbirinden ayrılır. Bu konuda en önemli ayırım İsa'nın mezarına giden kadınların sayısıdır. Matta İncilinde Mecdelli Meryem ve Yose'nin annesi Meryem'den bahsedilir. Markos İncilinde İsa'nın mezarına Mecdelli Meryem, Yakup'un annesi Meryem ve Salome'nin gittiği belirtilir. Luka İncilinde Mecdelli Meryem, Yuhanna, Yakup'un annesi Meryem ve bunlarla birlikte bulunan öbür kadınların boş mezarı gördüğü yazılıdır. Yuhanna İncilinde ise haftanın ilk günü Mecdelli Meryem'in İsa'nın mezarına gittiği yazılıdır.

Kanonik İncillerde Mürlü Kadınların karşısına çıkıp İsa'nın dirildiğini bildirenin kimliğine ilişkin de farklı tanımlamalar mevcuttur. Matta İncilinde "Rabbin bir meleği" tanımlaması yapılır. Markos İncilinde "beyaz kaftan giyinmiş genç bir adam", Luka İncilinde "şimşek gibi parlayan giysilere bürünmüş iki kişi" olarak geçer. Bununla birlikte Yuhanna İncilinde boş mezara gelen Mecdelli Meryem önce "beyazlara bürünmüş iki melek" görür, ardından karşısında bulunduğu kişi ise İsa'nın ta kendisidir (Matta 28: 2-3; Markos 16:5; Luka 24: 4; Yuhanna 20: 12-18). Görüldüğü üzere bu figür için hem "melek" hem de "kişi" tanımlaması yapılır. Ayrıca mezarda bulunanın sayısı da değişiklik gösterir. Bu figürün ikonografiye bir melek ile yansımaları, bu sahnenin Kapadokya örneklerinde Matta İncilinin esas alındığı gösterir.

Teolojik metinlerde öne çıkan bir diğer husus mezarın korunması için askerlerin / bekçilerin görevlendirilmesidir. İsa Kudüs kentine öleceğini bilerek gelmiş ve yolculukları sırasında üç kez havarilerine öleceğini bildirmiştir. İsa havarilerine üçüncü kez öleceğini bildirdiğinde şöyle demiştir: "Şimdi Yeruşalim'e gidiyoruz. Peygamberlerin İnsanoğluyla yazdıklarının tümü yerine gelecektir. O öteki uluslara teslim edilecek. O'nunla alay edilecek, O'na hakaret edecekler; üzerine tükürecek ve O'nu kamçılıyıp öldürecekler. Ne var ki O, üçüncü gün dirilecek" (Luka 18: 31-33).

Bu metinden de anlaşıldığı üzere İsa'nın dirilişi *Kutsal Söz* yerine gelsin diye gerçekleşmiştir. İsa'nın dirileceğini bilen Ferisiler, Vali Pilatus'tan İsa'nın mezarını korumasını istemişlerdir. Kanonik İncillerden yalnızca Matta İncilinde mezarı güvenlik altına almak için Pilatus'un asker görevlendirdiği yazılıdır (Matta 27: 65-66). Markos, Luka, Yuhanna İncilinde ise mezarı korumak için asker görevlendirildiği ile ilgili bilgi yer almaz. Bu konuda Apokrif kaynakların da Matta İncili ile paralel olduğu görülür. Petrus İncili ve Nikodemus İncilinde İsa'nın cesedini çalmamaları için Pilatus'un asker görevlendirdiği yazılıdır (Sarıkoğlu, 2009, s. 175-211 içinde Petrus 28-33; Nikodemus 13:1).

İkonografi

Teolojide İsa'nın Dirilişine işaret eden ilk sahne "Boş Mezar Başında Kadınlar" sahnesidir. Kronolojik olarak *İsa'nın Gömülmesi*'nden sonra ve *İsa'nın İki Meryem'e Görünmesi*'nden önce gerçekleşmiştir. Bu sahnenin ikonografisinde dört temel unsur karşımıza çıkar. Bunlar; İsa'nın bedenini inançlarına uygun olarak defnetmek için ellerinde taşıdıkları mür kaplarıyla mezara gelen Mürlü Kadınlar (Myrophoroi), onları karşılayan bir melek, meleğin işaret ettiği kutsal mezar ve mezarın çevresine yerleştirilmiş askerlerdir. Sahne konumlandırılmasına baktığımızda Mürlü Kadınların daima sahnenin solunda, $\frac{3}{4}$ duruşta ayakta tasvir edildiği görülür. Melek sahnenin merkezinde bir kaya

üstünde oturur vaziyettedir ve sahnenin sağında kutsal mezara ve mezarın yanında asker tasvirlerine yer verilir.

Bu sahne Kapadokya'da 15 yapıda korunmuş veya kısmen korunmuş olarak karşımıza çıkar. Bu yapılar; Tokalı Eski, Göreme 9 (Theotokos), Çarıklı, Karanlık, Kılıçlar, Çavuşin Nikephoros Phokas, Güllüdere Ayvalı, Kutsal Havariler, Keşlik Başmelek Mikhail, Gülşehir Karşı, Tatların I, Pürenli Seki, Eğritiş, Bahattin Samanlığı ve Soğanlı Karabaş Kilise'dir.

Tahribata uğramış bazı yapılarda bu sahnenin korunamadığı görülür. Elmalı Kilise'de güney haç kolunda yer alan sahneden geriye yalnızca koyu kırmızı mapharion giyimli bir Mürlü Kadının başı ve gövdesinin bir kısmı gelebilmiştir. Tokalı Yeni Kilise'de apsis yarım kubbesinde yer alan *Çarmıhta İsa* sahnesinin altında bulunan *Boş Mezar Başında Kadınlar* sahnesinden günümüze meleğin kanadı ve iki Mürlü Kadının başı ulaşabilmiştir. Mezar tasvirinden geriye ise yalnızca mezarın önünde bulunduğu dağın zirvesi gelebilmiştir (Epstein, 1986, s. 75). Güllüdere Ayvalı Kilise'de ise Mürlü Kadınlar tahribata maruz kalmış, meleğin bir kısmı ve mezar tasviri korunabilmiştir.

Millet, bu sahnenin ikonografisinde Batı ve Bizans örneklerinin birbirinden farklı olduğunu; Bizans örneklerinde iki kadın, Batı örneklerinde ise üç kadın tasvirine yer verildiğini belirtir (1916, s. 518). Ancak Kapadokya'da Mürlü Kadınlar iki figürle de üç figürle de temsil edilebilmektedir. Tokalı Eski, Çarıklı, Karanlık, Kılıçlar, Çavuşin Nikephoros Phokas, Tatların I, Gülşehir Karşı, Bahattin Samanlığı ve Soğanlı Karabaş Kilise'de iki Mürlü Kadın tasvirine yer verilirken Göreme 9, Kutsal Havariler, Keşlik Başmelek Mikhail, Pürenli Seki ve Eğritiş Kiliseleri'nde üç Mürlü Kadın resimlenmiştir.¹

Kanonik İncillerden Matta İncili iki kadın, Markos İncili üç kadın, Luka İncili iki Meryem ve diğer kadınlar ve Yuhanna İncili yalnızca Mecdelli Meryem'in İsa'nın mezarına gittiğinden bahseder. Bu durumda bu sahnenin Kapadokya örneklerinin Sinoptik İnciller esas alınarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu noktada Mürlü Kadınların kim olduğu önem kazanır. Hem Kanonik hem de Apokrif metinlerde İsa'nın mezarına giden kadınlara ilişkin bilgiler tutarlıdır. Bu metinlerde Mecdelli Meryem, Yose'nin Annesi Meryem ve Salome'nin isimlerine rastlanır. Ancak önemli bir konu Mürlü Kadınların sahnelere göre farklı kişilerden oluşmasıdır. Kapadokya'da *Çarmıhta İsa* sahnesinde, çarmıhın yanında çoğunlukla üçlü figür grubu şeklinde tasvir edilen ve *Üç Meryem* olarak da bilinen Mürlü Kadınlar arasında İsa'nın annesi Meryem ilk sırada yer alır. Bu sahnelerde *Üç Meryem*'in çevresinde genellikle "Myrophoroi" yazıtı da bulunur.² Ancak "*Boş Mezar Başında Kadınlar*" sahnesindeki Mürlü Kadınlar dahilinde İsa'nın annesi Meryem'e yer verilmez.

¹ Bu konuda Güzelöz Haç Kilise diğer yapılardan farklı ikonografik özellik sergiliyor olabilir. Yapıda kuzey haç kolunun kuzey ve doğu duvarına yayılan bu sahnede bir Mürlü Kadına yer verilmiştir. Kuzey duvarda bir kadın, duvarın kesişme noktasında bir mezar tasviri ve doğu duvarda mezarı işaret eden melek tasviri bulunur. Hem mezarın merkezi konumda olması hem de yalnızca bir Mürlü Kadına yer verilmiş olması ayırt edicidir. Ancak tahribattan dolayı sahneyi tanımlamanın güç olması nedeniyle bu örnek çalışmaya dahil edilmemiştir.

² Kapadokya'da "*Çarmıhta İsa*" sahnelerinin kataloğu için bk. Öncelen, 2023, ss. 234-241.

Resim 1. Rabbula İncili, 6. yy.

(<https://www.christianiconography.info/iconographySupplementalImages/crucifixion/rabbula.html>)

Bizans dini metinlerinde dirilen İsa'yı ilk kimin gördüğü konusu tartışmalıdır. Kanonik İnciller Mecdelli Meryem'i işaret etse de bazı kaynaklar İsa'nın mezarında olmadığını, dolayısıyla dirildiğini ilk gören kişinin annesi Meryem olduğunu savunur. Bu görüş özellikle Suriye çevresinde yaygındır. 4. yüzyıl ilahi yazarlarından Suriyeli Ephrem, *Diatessaron* yorumunda Mecdelli Meryem ve İsa'nın annesi Meryem'in kaynaşmasını teşvik eder. Böylece İsa'nın annesi Meryem dirilmiş İsa'yı ilk gören kişi olur (McCarthy, 1993, s. 330). Benzer bir kaynaştırma 6. yüzyılda Suriye'de yaşamış olan Bizans ilahi yazarı Melodist Romanos'un eserlerinde de görülür. Bir ilahisinde çarmıhın yanında, oğlunun ölüme yaklaştığını gören Meryem Ana İsa'ya “*Seni tekrar görebilecek miyim?*” diye sorar. Bunun üzerine İsa annesine “*Cesur ol anne! Çünkü beni mezarda ilk gören sen olacaksın*” diye cevaplar. İlahinin devamında oğlunun dirileceğine inanan Meryem'in Mürlü Kadınlar gittikten sonra mezarda kaldığı anlatılır (Kontakia of Romanos, 1970, s. 201). Suriye'de İsa'nın dirildiğini ilk görenin Meryem Ana olduğu inancı sanat eserleriyle de desteklenir. 6. yüzyıla tarihlenen Rabbula İncilinde mezardaki iki kadından yalnızca Meryem'in haleli tasvir edilmesi, ayrıca daha hacimli betimlenmesi, sahnede İsa'yı ilk gören kişinin annesi Meryem olduğu vurgusunu arttıran unsurlar olarak karşımıza çıkar (Resim 1).

Resim 2. Tatların I Nolu Kilise, 13. yy. (Öncelen Arşivi)

Boş Mezar anlatılarında İsa'nın etrafındaki kadınların rollerine ilişkin Markos İncilinde önemli bir anlatıya yer verilmiştir. İsa Betanya'da cüzamlı Simun'un evinde sofrada otururken yanına gelen bir kadın saf hint sümbülü yağını İsa'nın başına döktüğü için bazıları kadına kızmıştır. İsa ise kadına kızanlara "Beni gömülmeye hazırlamak üzere daha şimdiden bedenimi yağladı" diyerek karşılık vermiştir (Markos 14: 3-9). Luka ve Matta İncillerinde de benzer anlatılar bulunur (Matta Luka 7: 37-38; Yuhanna 12: 1-7). Kanonik İncillerdeki kadınların meshettiği anlatılar Hıristiyanlık öncesi kültürün izlerini taşıyor gibi görünür. Kendisine bir kimlik verilmemiş olsa da meshedilme geleneğinin korunması, kadını onurlandıran bu eylemin hatırlanmasını sağlar (Taylor, 2004, s. 64).

İsa'nın gömülmesinin geleneklerine uygun olması için mezara gelen Mürlü Kadınlar merhem ve tütsü brülörleri taşıyan tasvir edilir. Sahnelerdeki mür kapları ağırlıklı olarak unguentarium formundadır. Bununla beraber buhurdan tasvirlerine de yer verilir. Bu sahnedeki buhurdan tasvirleri Bizans döneminde ölünün anılması / mezar ziyareti ile ilgilidir. (Altun, 2020, s. 124). Bu sahnede Mürlü Kadınların taşıdıkları eşyalar dini ayinlerdeki konumlarını daha da belirginleştirir (Karras, 2005, s. 104). Bunun sebebi erken dönem kiliselerinde Mürlü Kadınların cesaretleri ve özverili bağlılıklarının kutlanması dolayısıyla liturjide önemli bir rol taşımalarıdır. Örneğin Konstantinopolis'teki ayin alaylarında üst sınıf Bizans kadınları, pek çok önemli olayda dahi halkın arasına karışmazken bu ayinin bir parçası haline gelmiştir. Örneğin Konstantinopolis'te Büyük Kilisenin diyakozları dahi geçit törenine katılamazken Eirene-Eulogia ile kızları Anna ve Theodora bu ayine katılmakla onurlandırılmışlardır (Karras, 2005, 104). Bununla birlikte 10. yüzyıl başında Kudüs'te gerçekleşen Paskalya kutlamalarını içeren ayrıntılı ve köklü ayinlerin önemli unsurlarından biri de mür taşıyanlardır (Karras, 2005, s. 109). Özellikle Birinci Haçlı Seferinin ardından Latin dini hiyerarşisinin Kutsal Kabir Kilisesi ve Kudüs Patrikhanesini benimsemesiyle yeni bir sosyo-kültürel oluşum gerçekleşmesinin ardından Paskalya Kutlamaları ve liturji dahilindeki Mürlü Kadınların önemi artmıştır (Shagrir, 2017, s. 456).

Resim 3. Gülşehir Karşı Kilise, 1212. (Öncelen Arşivi)

İsa'nın yaşamı sırasında gerçekleştirdiği mucizelerin yanında belki de en büyük mucizesi çarmıha gerildikten üç gün sonra dirilmiş olmasıdır. Bu durum O'nu takip edenler tarafından coşkuyla karşılanacak bir hadise olarak düşünülebilir. Ancak mezardaki kadınlar her ne kadar dirilişin habercisi olsa da ikonografiye sükûnet ve hatta keder unsurlarına yer verilerek yansımıştır. Bu sahnede kadınlar genel olarak mür kaplarını vurgulayan jestlere sahiptir. Ancak Tatların I ve Gülşehir Karşı Kilise'deki figürlerin yüzlerinde acı dolu bir ifade okunur (Resim 2-3). Bu iki yapıda kadınların bir elleri, üzüntülerinin ifadesi olarak yanaklarındadır. Kadınların bu ifadeleri “Petrus’un İnkarı” sahnelerini anımsatır. Petrus’un İsa’yı inkar etmesinden dolayı yaşadığı pişmanlıkla elini yanağına götürmesinin bir benzeri olarak Mürlü Kadınların da takipçisi oldukları Mesih’i dünyevi sondan koruyamamış olmanın üzüntüsünü yaşıyor olmaları muhtemeldir (Resim 4).

Resim 4. Gülşehir Karşı Kilise “Boş Mezar Başında Kadınlar” ve Eğritaş Kilise “Petrus’un İnkarı”, Detay.
(Öncelen Arşivi)

Luka ve Yuhanna İnciline göre Mürlü Kadınları iki melek karşılaşmıştır. Ancak Kapadokya ikonografisinde yalnızca bir melek tasvir edilmiştir. Ağırlıklı olarak sahnenin merkezine konumlandırılmış olan melek bir kaya üzerinde oturmaktadır. Bu meleğin kimliği tanımlanamamaktadır. Bununla beraber Yahudi inanışında toprağa verilen azizin mezarına ölüm meleği geldiğine inanılır. Bu inanış zamanla Hıristiyanlıkta da kabul görmüştür. Bu nedenle “Boş Mezar Başında Kadınlar” sahnesindeki meleğin ölüm meleği olabileceği düşünülebilir (Pehlivan, 2014, s. 156).

Resim 5. Ayvalı Kilise, 913-920. (Öncelen Arşivi)

Resim 6. Pürenli Seki Kilisesi, 10-11. yy (Öncelen Arşivi)

Bu sahnenin Kapadokya temsillerinde meleğin İsa'nın mezarını işaret etme şekli bir istisna dışında benzerdir. Pürenli Seki Kilisesi'nde melek İsa'nın yattığı yeri, mezara yakın olan sol eliyle işaret eder. Diğer yapılarda ise melek sağ eliyle mezarı göstermektedir. Bununla beraber meleğin kanadının duruşu da farklılık sergiler. Meleğin sağ kanadı genel olarak Mürlü Kadınların üstünde, kadınları kapsayacak şekilde açık olarak tasvir edilir. Yalnızca; Ayvalı, Pürenli Seki, Bahattin Samanlığı ve Karabaş Kilise'de meleğin kanadı kadınların üstünde değildir (Resim 5-6-7-8). Melek tasvirlerinin tamamı asa taşımaktadır. *Hüküm asası* olarak da adlandırılan bu asa, kutsal figürlerin ruhaniliğini vurgulayan bir unsurdur (Özalan, 2010, s. 53).

Resim 7. Bahattin Samanlığı Kilisesi, 10-11.yy (Öncelen Arşivi)

Resim 8. Soğanlı Karabaş Kilise, 10-11. yy. (Öncelen Arşivi)

İsa'nın MS 30 ya da 33 yılında Golgota Tepesi'nde çarmıha gerildiği yere Kutsal Kabir Kilisesi (Anastasis Kilisesi) inşa edilmiştir. İsa'nın mezarının tasvir edildiği örneklerde bu kilisenin rotond planlı cephesi etkili olmuştur (Kirschbaum, 1994, s. 57). Erken Hıristiyan sanatında mezar genellikle

rotond biçimlidir.³ 8. yüzyıldan sonra mezar tipi rotond yerine girişinde taş blok üzerinde bir meleğin oturduğu bir mağara biçimini alır (Çorağan Karakaya, 2014, s. 195). Kapadokya’da mezar tasvirleri genellikle *edikül* formundadır.⁴ Tokalı Eski Kilise ve Güllüdere Ayvalı Kilise’de mezarın inci dizileriyle çevrili olduğu görülür (Resim 5-11). Mezarın üzerinde bulunan semboller ise yapıdan yapıya farklılık sergiler. Tokalı Eski, Çavuşin Nikephoros Phokas, Kutsal Havariler, Keşlik Başmelek Mikhail, Bahattin Samanlığı ve Soğanlı Karabaş Kilise’de mezarda kurdele tasvirine yer verilir. Kurdele, Yahudi inancında yas sembolüdür.⁵ Çarıklı ve Karanlık Kiliseler’de mezarın yüzeyinde yer alan spiral ise yeniden doğuşu simgeler (Gardin vd., 2019, s. 554) (Resim 9-10).

Resim 9. Çarıklı Kilise, 11-12. yy. (Öncelen Arşivi)

Resim 10. Karanlık Kilise, 11-12. yy. (Öncelen Arşivi)

Bu sahne, Tokalı Eski Kilise ve Kılıçlar Kilise dışında, mezarın yanında baygın halde bulunan askerlerle sonlanır. Kanonik İncillerde İsa’nın dirileceğini bilen Ferisiler’in Vali Pilatus’tan mezarı korumasını istedikleri ve bunun sonucunda Pilatus’un mezar başında nöbet tutması için asker görevlendirdiği yalnızca Matta İncilinde yazılıdır. Dolayısıyla bu sahnenin Kapadokya örneklerinde asker tasvirlerine yer verilmesi sahnenin Matta İncili esas alınarak yapıldığını gösterir. Çarıklı ve Karanlık Kilise’de askerlerin boyutu yaklaşık olarak Mürlü Kadınlara eştir ancak diğer yapılarda askerlerin daha küçük boyutlarda tasvir edildiği görülür. Jerphanion, “Çarmıhta İsa” sahnesinde İsa’nın gövdesine mızrak saplayan Longinos ve ucuna ekşi şaraba batırılmış sünger takılı sopayı İsa’ya uzatan Esopos’un haysiyetlerine göre küçülen şekilde tasvir edildiklerini belirtmiştir (Jerphanion, 1925, s. 88). Benzer bir durum “Boş Mezar Başında Kadınlar” sahnesindeki askerler için de söylenebilir. Bu figürlerin mezarda bulunma amaçları ile boyutlandırılmaları arasında bir bağlantı söz konusudur.

³ 6. yüzyıla tarihlenen Ravenna San Apollinaire Nuovo Kilisesi’nde yer alan “Boş Mezar Başında Kadınlar” sahnesinin merkezindeki rotond formunda bir mezar yer alır. Bk. Dresken-Weiland 2016, 155. 6. yüzyıla tarihlenen Rabbula İncilinde mezar tipi rotondur. Bk. Resim 2. 9. yüzyıla tarihlenen Floransa’da bulunan bir fildişi diptikonda da mezar tipi rotondur. Bk. Volbach, 1976, Kat. No. 102.

⁴ Edikül (aedicula) bir saçak, çatı ya da alınlığı destekleyen iki veya dört sütunla çerçevelenmiş mezar yapılarıdır. Bk. Curcic 1991, 26.

⁵ Yahudiler sevilen birini kaybetmenin verdiği üzüntü ve öfkeyle elbiselerini yırtar veya elbiselerinden siyah kurdele keserlerdi. “Keriah” adı verilen bu eski gelenek Kutsal Yazılarda da karşımıza çıkar. Kuyuya atılan Yusuf’u göremeyince Ruben üzüntüden giysilerini yırtmıştır (Yaratılış 37: 29). Ayrıca oğullarıyla kızlarının ölüm haberini alan Eyüp de kaftanını yırtarak saçını sakalını kesip tapmıştır (Eyüp 1:20). Ayrıntılı bilgi için bk. Cutter, 1992, s. 22.

Resim 11. Tokalı Eski Kilise, 10. yy.

Resim 12. Hosios Loukas Manastırı, 11. yy (Chatzidakis 1997) (Öncelen Arşivi)

Kapadokya'da 12-13. yüzyılların resim programında İsa'nın çektiği ve ölümünden sonraki döneme ait sahneler ağırlık kazanmıştır (Çorağan Karakaya, 2012, s. 66). Bu sahnelerden biri olan Boş Mezar Başında Kadınlar sahnesinin resim programı ile ilişkisine baktığımızda Pürenli Seki Kilisesi önemli bir istisna olarak karşımıza çıkar. Bunun sebebi öyküleyici anlatımın olduğu yapıda tonozun güneyinde yer alan bu sahne aykırı diyebileceğimiz bir düzende, "Mısır'a Kaçış" ile "Anastasis" sahnelerinin arasına konumlandırılmıştır. Karanlık Kilise'de kuzey duvarda yer alan sahnenin "Lazarus'un Dirilişi" ile ilişkili konumlandırılması, diriliş temasına güçlü bir vurgudur. Ayrıca Ötügen, Karanlık Kilise'nin güney duvarında "Çarmıhta İsa", doğusunda "Anastasis" ve batısında "Boş Mezar" sahneleriyle adeta bir triptikon oluşturulduğunu belirtir (Ötügen, 1984, s. 153). Bunun dışında Tokalı Eski, Çavuşin Nikephoros Phokas, Gülşehir Karşı ve Soğanlı Karabaş örneklerinde olduğu gibi sahnenin resim programında passion ve diriliş döngüsü ile ilişkili olacak şekilde yapıldığı anlaşılır. Bu sahnenin özellikle Çarmıhta İsa, İsa'nın Gömülmesi ve Anastasis sahneleri ile birbirine cephe verecek şekilde sahnelenmesi söz konusudur. Birbirine iki zıt tema olan ölüm ve dirilişin birlikte vurgulanması bilinçli bir uygulamadır (Çorağan Karakaya, 2014, s. 163). Sahne Diriliş çevrimi dahilinde ele alındığında genellikle Anastasis sahnesi ile birlikte işlenmiştir (Demir, 2021, s. 152). Bununla birlikte bu sahnenin Kılıçlar Kilise'de İsa'nın Gömülmesi sahnesinin devamında, bir bütünlük içinde işlenmesi Hosios Lukas Manastırında da karşımıza çıkar (Resim 12-13).

Resim 13. Kılıçlar Kilise, 9-10. yy. (Öncelen Arşivi)

Erken Hıristiyanlık dönemi sanatsal üretiminde İsa'nın Dirilişi konusu görselleştirilmek yerine iddia edilme safhasındadır. Bu nedenle sanatçılar açıkça İsa'nın Dirilişini tasvir etmekten kaçınarak, dirilişin gerçekleştiğini işaret eden ikincil olayları tasvir etmeye yönelmişlerdir. Bunun sonucunda 7. yüzyılın ikinci yarısına kadar dirilişe atıfta bulunan en popüler tema "Boş Mezar Başında Kadınlar" SEFAD, 2023; (50): 115-128

sahnesi olmuştur (Kartsonis, 1992, s. 19). Söz konusu sahnenin ilk örnekleri günümüzde British Müzesi’nde yer alan 420-430 yıllarına tarihlenen Maskell Kutusunda, 6. yüzyıla tarihlenen Rabbula İncili ve Ravenna San Apollinare Nuovo Kilisesi mozaiklerinde, yaklaşık 500 yılına tarihlenen ve günümüzde Metropolitan Müzesinde bulunan fildişi kapta ve Monza Katedralinde yaklaşık 600 yılına tarihlenen bir ampullada karşımıza çıkar.⁶ Tüm bu örneklerde İsa’nın rotond formundaki mezarının oldukça geniş yer kapladığı görülür. Bu özellik erken örnekler ile Kapadokya sahneleri arasındaki en belirgin ayrımdır. Erken örnekler İsa’nın dirildiğini geniş hacimdeki boş mezar aracılığıyla bildirir. Ancak Kapadokya örneklerinde İsa’nın dirilişinin vurgusu mezar yerine mezarı işaret eden ve genellikle diğer figürlerden daha hacimli tasvir edilen melek aracılığıyla gerçekleşir. Kapadokya’da İsa’nın mezarının boş olmasının yanında meleğin Mürlü Kadınlara bu durumu bildirmesi de vurgulanır. Nitekim bu özellik, Kapadokya ile Bizans’ın diğer coğrafyalarındaki Orta ve Geç örneklerin ikonografisinde karşılaşılan genel bir yaklaşımdır. Hasiyos Lukas Manastırı (11. yy), Kurbinovo Aziz Georgios Kilisesi (12. yy), Sırbistan Mileşeva Manastırı (13. yy) gibi yapılarda sahne Kapadokya örneklerine benzer anlayışla, sahnenin merkezindeki meleğin boş mezarı işaret ederek İsa’nın dirilişini Mürlü kadınlara bildirmesi vurgulanarak yapılmıştır.

Karşılaştırma örnekleri incelendiğinde bir diğer ayrımın Mürlü Kadınlardaki hale kullanımı olduğu görülür. Bizans coğrafyasının aksine Kapadokya’da Mürlü Kadınların tamamı haleli tasvir edilir. Karşılaştırılan sahnelerden ise yalnızca Kurbinovo Aziz Georgios Kilisesi’nde kadınlar haleli tasvir edilmiştir. Bununla birlikte Rabula İncilinde mezardaki iki kadından yalnızca biri, İsa’nın annesi Meryem’e atıfta bulunan figür haleli tasvir edilmiş olup diğer kadın halesizdir.

SONUÇ

Bu çalışmada diriliş çevriminin ilk sahnesi olan ve resim sanatında yoğun olarak karşılaşılan “Boş Mezar Başında Kadınlar” sahnesi Kapadokya örnekleri üzerinden ele alınmaktadır. Sahnenin Orta Bizans dönemine tarihlenen Kapadokya örnekleri, Bizans’ın farklı bölge ve dönemlere tarihlenen duvar resimleri ve minyatürleri ile karşılaştırılmıştır. Söz konusu örnekler ışığında sahnenin ikonografik gelişimi açıklıkla izlenebilmektedir. Bölgede iki ya da üç Mürlü Kadın yer alır. Boş mezarı işaret eden bir melek, üzerinde kurdele ve / veya spiral sembolün yer aldığı edikül formunda bir mezar ve mezarın yanında uyuyan askerler sahne ikonografisinin ana bileşenleridir. Sahnenin merkezinde bir kaya üzerinde otururken tasvir edilen melek, ellerinde taşıdıkları mür kaplarıyla mezara gelen kadınları karşılar ve bir eliyle hüküm esasını taşıırken diğer eliyle boş mezarı işaret eder. Erken Bizans örneklerinde rotond formunda tasvir edilen İsa’nın mezarının sahnenin merkezinde vurgulu bir biçimde yer alırken ilerleyen dönemlerde bu uygulama değişime uğrar. Bu değişimin açıklıkla izlendiği bölgelerden biri Kapadokya’dır. Orta Bizans dönemine tarihlenen Kapadokya örneklerinde kutsal mezar hem böylesine merkezi bir konumda yer almaz hem de erken örnekler kadar çok yer kaplamaz. Nitekim bu durum çağının Bizans coğrafyasındaki örnekleriyle benzerlik sergiler. Erken örneklerde mezarın kendisine olan vurgu, orta ve geç örneklerde yerini daha küçük boyutlarda tasvir edilmiş olan kutsal mezarı işaret eden meleğe çevrilir. Bu durum erken dönemlerde İsa’nın cansız bedenine yönelen vurgunun ilerleyen yüzyıllarda İsa’nın dirilişine yöneldiği anlamı taşır. Kapadokya’da bir diğer önemli unsur Mürlü Kadınlar arasında İsa’nın annesi Meryem’in konumudur. Kapadokya’da bir diğer önemli unsur teolojik

⁶ 235 tarihli Dura Europos Vaftizhanesinde bu sahnenin varlığı ile ilgili araştırmacılar farklı görüşler sunar. Çok sayıda araştırmacı bu yapıda “Boş Mezar” sahnesinin olduğunu ileri sürer. Ancak M. Peppard sahnede meşale taşıyan beş kadın olması, mezar olarak adlandırılan yapının hem boyut hem de mimari açıdan benzerlik taşımaması ve teolojideki diğer detaylara yer verilmemiş olmasından dolayı bu sahnenin “On Kız Benzetmesi” olduğu görüşüne katılır. Bk. Peppard 2016, s. 118-119. Bu çalışmada Dura Europos’taki sahnenin “Boş Mezar Başında Kadınlar” sahnesi olmadığı düşüncesine katıldığımızdan dolayı, söz konusu yapı karşılaştırma örnekleri dahilinde ele alınmamıştır.

tartışmalara ve bu tartışmalar çevresinde şekillenen sanat anlayışına rağmen Mürlü Kadınlar arasında Meryem Ana'ya yer verilmemesidir.

SUMMARY

In Christian theology, the first scene of The Resurrection demonstrates the scene of "Women at the Tomb", which chronologically took place after the *Entombment* and before the *Chairete*. This scene has preserved or partially preserved in 15 churches in Cappadocia which are Tokalı Eski, Göreme 9 (Theotokos), Çarıklı, Karanlık, Kılıçlar, Çavuşin Nikephoros Phokas, Güllüdere Ayvalı, Holy Apostles, Keşlik Archangel Michael, Gülşehir Karşı, Tatların I, Pürenli Seki, Eğritaş, Bahattin Samanlığı and Soğanlı Karabaş Church. In some churches this scene has not preserved. In the Elmalı Church, only a fragment of a figure has preserved, in the Tokali New Church, the wing of the angel and the head of the two Myrr-bearing have survived and in the Ayvalı Church, part of the angel and the grave depiction has preserved.

Four elements appear in the iconography of "Women at the Tomb". Myrrh-bearing women (Myrophoroi) who came to the tomb of Jesus, an angel who greets the Myrophoroi, the holy tomb, and soldiers standing by the tomb. In Cappadocia, Myrophoroi is represented by two or three women who are Mary Magdalene, Mary, the mother of Jacob, and Salome. Despite some Byzantine sources referring to the fact that the Virgin Mary was among them, this was not reflected in the Cappadocia wall painting. The women in the tomb are the harbinger of the Resurrection. But they have been included in the iconography in a calm and even mournful manner. In this scene, women generally have gestures that emphasize myrrh pots. However, a painful expression can be seen on the faces of the figures in the Tatların I and Gülşehir Karşı Churches. In these two scenes, women have one hand on their cheeks as an expression of their sadness. These expressions of the women are reminiscent of the scenes of "Denial of Peter". There is an angel in the center of the scene and a depiction of the holy tomb on the right. The angel's wing is usually depicted open towards the top of the woman and always points to the empty tomb. In early Christian art, the holy tomb is usually rotund-shaped. That is because the church of the Holy Sepulchre has a rotund plan. Therefore, a rotund-planned tomb is seen in the "Women at the Tomb" scenes in early Christian art. However, in Cappadocia samples, it is seen that the aedicule form is predominant. In Tokali Old Church, Çavuşin Nikephoros Phokas, Holy Apostles, Keşlik Archangel, Bahattin Samanlığı, and Soğanlı Karabaş Church, there is a depiction of ribbon, which is a symbol of mourning. The spiral on the tomb's surface in the Çarıklı and Dark Churches symbolizes rebirth. This scene ends with the soldiers lying unconscious next to the tomb, except for the Tokalı Old Church and the Kılıçlar Church. These soldiers are depicted smaller than other figures. Regarding the Canonical Gospels, it is written only in the Gospel of Matthew that Pilate assigned soldiers to stand guard at the tomb. The inclusion of depictions of soldiers in the Cappadocian examples of this scene indicates that the scene is based on the Gospel of Matthew. Besides, in the early Byzantine examples, it is emphasized that the empty tomb of Jesus is being depicted voluminously. In Cappadocia, a smaller tomb takes its place and the angel pointing to the grave is being depicted quite voluminously in the central position. After a comparative examination of the examples, it is seen that unlike other regions of Byzantium, all Myrophoroi in Cappadocia are being depicted with halos.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Araştırma Etik Kurul Kararından muaftır.	Ethics Committee Approval:	The research is exempt from the Ethics Committee Decision.
Katılımcı Rızası:	Araştırmanın herhangi bir katılımcısı bulunmamaktadır.	Informed Consent:	There are no participants in the study.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The authors declare that no conflict of interest.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.	Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Altun, F. İ. (2020). Kapadokya kaya kiliselerinde buhurdan tasvirleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 37 (1), 116-135.
- Chatzidakis, M. (1997). *Hosios Loukas: Byzantine art in Greece*. Yunanistan: Melissa Publishing House.
- Cutter, W. (1992). *The Jewish mourner's handbook*. New Jersey: Behrman House.
- Çorağan Karakaya, N. (2012). Dünya mirasında Türkiye: Göreme milli parkı ve Kapadokya kayalık siteleri. C. Parla (Ed.), *Türkiye'nin kültürel mirası I* (46-75). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.
- Çorağan Karakaya, N. (2014). *Tatların I ve II No'lu kiliselerin duvar resimleri*. Pencüse Digital.
- Demir, H. (2021). Kitab-ı Mukaddes'te ve liturjide mür ve Bizans tasvir sanatında Myrophoroi/Mür taşıyan kadınlar. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (52), 141-162.
- Dresken-Weiland, J. (2016). *Die frühchristlichen mosaiken von Ravenna*. Regensburg: Schnell&Steiner.
- Epstein, A. W. (1986). *Tokalı kilise: tenth-century metropolitan art in Byzantine Cappadocia*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Gardin N., Olorenshaw, R., Gardin, J. & Klein, O. (2019). *Larousse semboller sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Jerphanion, G. (1925). *Une nouvelle province de l'art Byzantin les eglises rupestres de Cappadoce I*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Karras, V. A. (2005). The liturgical functions of consecrated women in the Byzantine church. *Theological Studies*, 66 (1), 96-116.
- Kartsonis, A. D. (1992). *Anastasis: The making of an image*. New Jersey: Princeton University Press.
- Curcic, S. (1991). Aedicula. *The oxford dictionary of Byzantium Vol 1*. New York: Oxford University Press.
- Kirschbaum, E. (1994). Frauen am grab. *Lexikon der Christlichen ikonographie*, 2. Herder.
- Kontakia Of Romanos Byzantine melodist. (1970). (M. Carpenter, Çev.). Columbia: University of Missouri Press.
- Mccarthy, C. (1993). *Saint Ephrem's commentart on Tatian's diatessaron*. Oxford: Oxford University Press.
- Millet, G. (1916). *Recherches sur l'iconographie de l'evangile*. Paris: Fontemoing.
- Oxford University Press. (1935). An ancient tomb chamber at Wa'r Abu Es Safa near Jerusalem. *Quarterly of the department of antiquities in Palestine vol. 4*. Londra: Oxford University Press.

- Öncelen, G. (2023). *Kapadokya Bizans Kiliselerinde İsa'nın Çektikleri Sahneleri*. Ankara: Dorlion Yayınları.
- Ötüken, Y. (1984). Kappadokya bölgesi kapalı Yunan haçı kiliselerde resim programı. *Sanat Tarihi Dergisi*, 3 (3), 143-173.
- Özalan, I. (2010). *Bizans sanatında melek tasvirleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Pehlivan, G. (2014). *Tanrı'nın kanatları: Bizans Kapadokyasında Hıristiyan ikonografisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Peppard, M. (2016). *The world's oldest church: bible, art and ritual at Dura-Europos, Syria*. Londra: Yale University Press.
- Sarıkcıoğlu, E. (2009). *Diğer inciller (Apokrif inciller)*. Isparta: Fakülte Kitabevi Yay.
- Shagrir, I. (2017). The 'holy women' in the liturgy and art of the church of the holy sepulchre in twelfth-century Jerusalem. E. Lapina ve N. Morton (Ed.), *The Uses of the Bible in Crusader Sources (455-476)*. Boston: Brill.
- Taylor, B. (2004). *Outrageous Women: A comparison of five passages within the Canonical Passion and Empty Tomb narratives emphasizing the role of women*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cape Town Üniversitesi / Din Araştırmaları Bölümü.
- Volbach, W.F. (1976). *Elfenbeinarbeiten der spatantike und des frühen mittelalters*. Mainz: Verlag Philipp Von Zabern.
- Matta İncili. Erişim adresi: <https://incil.info/kitap/Matta/1>
- Markos İncili. Erişim adresi: <https://incil.info/kitap/Markos/1>
- Luka İncili. Erişim adresi: <https://incil.info/kitap/Luka/1>
- Yuhanna İncili. Erişim adresi: <https://incil.info/arama/Yuhanna+1>

Encouraging Environmental Sustainability in University Campuses: Evidence from Türkiye¹

Erkin Sari*

Bengi Öner-Özkan**

* Dr. Research Assistant |
Arş. Gör. Dr.

Selçuk University, Faculty of
Letters, Department of
Psychology | Selçuk
Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Psikoloji Bölümü
erkin.sari@yahoo.com.tr
Konya / TÜRKİYE

** Prof. | Prof. Dr.

Middle East Technical
University, Faculty of
Science and Literature,
Psychology Department |
Orta Doğu Teknik
Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Psikoloji Bölümü
bengi@metu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Received / Gönderim:
27.06.2023

Accepted / Kabul:
19.09.2023

Field Editor / Alan
Editörü:
Emine Yücel

Abstract

The primary aim of the current study is to comprehend the development and evolution of environmental attitudes and to examine on-campus pro-environmental engagement among 16 undergraduates from two public Turkish universities through semi-structured interviews. Our qualitative analysis highlighted that several factors (e.g., the existence of environmentally aware role models in elementary education) are responsible for the formation of respondents' environmental attitudes. The current paper also points out that litter pollution is a major problem on university campuses. To combat this problem, most respondents in the study reported taking proactive measures (e.g., disposing of the waste properly) to reduce littering and promote sustainable practices. In addition to fighting against littering, they actively take part in pro-environmental activities (e.g., tree plantation), prefer ecologically friendly mobility options (e.g., biking, using shuttles), financially support ecological organizations and attending their activities, and conserve energy. They also reported several factors for motivating (e.g., the willingness to protect the campus ecosystem) and hindering (e.g., lack of time) their on-campus pro-environmental engagement. Furthermore, our respondents pointed out that all stakeholders (e.g., rectorate, employees, students) regarding campus sustainability should take part (e.g., using effective measures for rewarding and penalizing) in amplifying the effectiveness of on-campus pro-environmental behaviors. With these findings, the current paper made important theoretical and practical contributions to campus sustainability.

Keywords: Campus sustainability, pro-environmental behaviors, environmental attitudes, motivators of pro-environmental behaviors, barriers to pro-environmental behaviors.

Üniversite Kampüslerinde Çevresel Sürdürülebilirliğin Teşvik Edilmesi: Türkiye'den Bulgular²

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla Türkiye'deki iki devlet üniversitesinde öğrenim gören 16 lisans öğrencisinin çevreye dair tutumlarının gelişimini ve

¹ This study is part of the first author's PhD dissertation. A part of this study was presented as an oral presentation at *Symposium on Environmental and Climate Change Studies in Psychology*.

² Bu çalışma ilk yazarın doktora tezinin bir parçasıdır. Bu çalışmanın bir kısmı Psikolojide Çevre ve İklim Değişikliği Çalışmaları Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

değişimini anlamak ve kampüs içi çevreci davranışlarını incelemektir. Bulgularımız katılımcıların çevreye dair tutumlarının oluşumunda bir dizi faktörün (ör., ilköğretimde çevreye duyarlı rol modellerin varlığı) etkili olduğunu vurgulamıştır. Mevcut çalışma ayrıca çöp kirliliğinin üniversite kampüslerinde önemli bir sorun olduğuna işaret etmektedir. Bu sorunla mücadele adına, çalışmadaki katılımcıların çoğu çöp kirliliğini azaltmak ve sürdürülebilir uygulamaları teşvik etmek için proaktif önlemler aldıklarını (ör., atık ayrıştırma) ifade etmiştir. Katılımcılar çöp kirliliğiyle mücadele etmenin yanı sıra, çevreci faaliyetlere (ör., ağaç dikme) aktif olarak katılmakta, çevre dostu ulaşım seçeneklerini (ör., bisiklete binme, servis kullanma) tercih etmekte, çevreci kuruluşları finansal olarak desteklemekte ve faaliyetlerine katılmakta ve enerji tasarrufu yapmaktadırlar. Çalışmaya katılanlar ayrıca kampüs içi çevreci davranışlarını teşvik eden (ör., kampüs ekosistemini koruma isteği) ve engelleyen (ör., zaman yetersizliği) çeşitli faktörleri belirtmiştir. Ayrıca, katılımcılarımız kampüs sürdürülebilirliği ile ilişkili tüm paydaşların (ör., rektörlük, çalışanlar, öğrenciler) kampüs içi çevreci davranışların etkinliğini arttırmada rol alması (ör., ödüllendirme ve cezalandırma için etkili önlemler kullanmak) gerektiğini belirtmiştir. Bu bulgularla mevcut çalışma kampüs sürdürülebilirliğine önemli teorik ve pratik katkılarda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kampüs sürdürülebilirliği, çevreci davranışlar, çevreye dair tutumlar, çevreci davranışların teşvik edicileri, çevreci davranışların engelleyicileri.

INTRODUCTION

There is a growing concern that human-induced climate crisis as well as ecological degradation pose a serious threat to all living things, including human and non-human species. Relevant literature (e.g., Intergovernmental Panel on Climate Change [IPCC], 2022) demonstrated that over 3.5 billion people and a vast majority of non-human entities are under threat. The cited report of IPCC (2022) also indicated that an increase in industrial activities disregarding the ecological balance and the adoption of environmentally unsustainable behavioral practices by individuals are two main factors behind the climate crisis and ecological degradation. Previous research also highlighted the negative impact of climate change on physiological (see McMichael & Lindgren 2011 for a review) and psychological health (see Cianconi et al., 2020 for a review). Considering its negative effects on the well-being of nature and individuals, encouraging environmentally friendly behavioral practices in various environments (e.g., home, workplace, educational settings) is probably one of the most vital goals of humanity. In the present study, our main aim is to examine pro-environmental engagement in university campuses among undergraduates studying at two public Turkish universities, namely Middle East Technical University and Selçuk University.

Pro-Environmental Behaviors

All humans have an important responsibility to mitigate climate change since it poses a huge risk to the lives of all living beings. Switching to environmentally sustainable lifestyles and embracing eco-friendly practices are crucial steps towards creating a sustainable world. So, performing “behaviors that harm the environment as little as possible, or even benefits the environment” is essential (Steg & Vlek, 2009, p. 309). Also labeled as pro-environmental behaviors, promoting these actions, including recycling, energy conservation, and environmental activism exhibited in residents, work environments, educational institutions, and public spaces have a primary role in building an environmentally sustainable world (Lange & Dewitte, 2019). To encourage pro-environmental behaviors, it is necessary to identify the factors that motivate individuals to act in an environmentally friendly manner and those that hinder such actions.

Prior academic work on individuals’ pro-environmental engagement pointed out several factors that motivate and hinder individuals’ pro-environmental engagement (Blankenberg & Alhusen, 2019). While prioritizing self-transcendence (i.e., universalism and benevolence) and biospheric values (Steg et al., 2005), being open to new experiences in life and aggregableness personality type (Soutter et al., 2020), defining oneself with a specific reference to a social group (Fritsche et al., 2018) or a particular place (Ramkissoon et al., 2012) promote pro-environmental behaviors; lack of time (Blake, 1999), perceiving the behavior as difficult to exhibit (Fu et al., 2018), and the deficiency of internal (e.g., not to feel responsible about ecological problems) or external (e.g., social norms encouraging sustainability) sources of motivation to act sustainably (Kollmuss & Agyeman, 2002) are some obstacles that hinder pro-environmental behaviors.

On-Campus Pro-Environmental Behaviors

Individuals perform various behaviors for the sake of the environment at different scales (i.e., house, workplace, public sphere), and there is a vast body of literature on pro-environmental behavior in domestic settings (Huber et al., 2018; Netuveli & Watts, 2020), workplaces (Robertson & Barling, 2013; Yuriev et al., 2018), and tourist destinations (Lee et al., 2013; Miao & Wei, 2013). However, there is a dearth of research on pro-environmental behavior in educational settings, such as schools and university campuses. Similar to other public or private institutions (e.g., hospitals, factories) the high energy consumption and waste production of universities have a negative impact on the natural environment, whether directly or indirectly. However, it should be noted that universities can also

contribute to solving environmental issues. Specifically, they have the potential to actively participate in reducing energy consumption (Oyedepo et al., 2021), implementing proper waste management practices (Tu et al., 2015), and promoting sustainable transportation options such as in-campus shuttles for their members (Keat et al., 2016). In addition, universities, as significant producers of knowledge, have the potential to develop effective techniques to mitigate the adverse impacts of climate change. By collaborating with other institutions such as municipalities and ministries, the implementation of sustainable technology production methods can be made more feasible.

Considering their numbers and their potential effect on society and the world, undergraduates are undoubtedly the most significant group within the university (Zamora-Polo et al., 2019). Hence, comprehending their attitudes towards the natural environment and their pro-environmental engagement in campuses is crucial both for building more sustainable campuses as well as creating more environmentally aware generations. However, there exists a scarcity of research pertaining to pro-environmental behavior on university campuses. Besides, prior academic work examining on-campus pro-environmental engagement of university students mostly focused on undergraduates' waste management practices (e.g., recycling, and waste separation) (Chao et al., 2023; Cho, 2019; Largo-Wright et al., 2012; Moqbel et al., 2020) or their environmentally friendly behaviors in specific settings (e.g., dormitories) of campus (Mokrzecka & Nowak, 2019; Thondlana & Hlatshwayo, 2018; Wilkinson & Zalejska Jonsson, 2021). For example, in Cho's (2019) paper, findings suggested that positive attitudes towards recycling, perceived control, negative anticipated emotions, and self-determined motivation lead to on-campus recycling intentions. Moreover, recycling intention and self-determined motivation were identified as determinants of college students' actual participation in campus recycling efforts. In another study, Chao and colleagues (2023) demonstrated that intrinsic motivation, interpersonal altruism, and place attachment positively predicted undergraduates' recycling behavior. Having knowledge about environmental issues (e.g., Baba-Nalikant et al., 2023; Levy & Marans, 2012; Liao & Li, 2019; Qu et al., 2023), environmental concern (e.g., Chao et al., 2023; Hamilton & Rane, 2022; Qu et al., 2023), the existence of subjective norms regarding ecological conservation (e.g., Liao & Li, 2019), moral obligation (e.g., Largo-Wright et al., 2012), membership in ecological organizations (e.g., Helferty & Clarke, 2009), the inclusion of environmental issues to lectures (e.g., Pizmony-Levy & Michel, 2018), and prioritizing biospheric values (e.g., Hamilton & Rane, 2022) are the other predictors of on-campus pro-environmental behaviors.

Making university campuses more sustainable and promoting environmentally friendly practices on university campuses have become an important goal of the authorities (e.g., rectorate) around the world. As an example, UI GreenMetric (n. d.) collected data from 1050 universities from 85 countries in 2022 and it measures the sustainability and environmental performance of universities based on several criteria, including managing waste in a proper way, promoting sustainable mobility options, and increasing the proportion of green areas in campuses. Among these 1050 universities, while Middle East Technical University ranked 135th, Selçuk University ranked 431st. There is only one university from Türkiye in the top 50, namely İstanbul Technical University with its 47th rank. So, there is an urgent need to increase policies to protect the environment and raise environmental awareness in universities in Türkiye. To respond to this need, Turkish universities use a variety of strategies. Implementing effective waste management practices (e.g., recycling, composting), using appropriate technologies (e.g., renewable energy) in order to ensure energy efficiency, promoting sustainable modes of transportation by building bike lanes and offering free shuttles to their members, increasing the number of restorative environments (e.g., green spaces) are some examples of sustainable campus efforts (see Boğaziçi University, 2023; İstanbul Technical University, 2022; Middle East Technical University, n. d.). In addition to implementing these policies, some universities also strive to increase environmental awareness through education. To be particular, Middle East Technical University (Yeşil Kampüs SEFAD, 2023; (50): 129-154

Topluluğu, n.d.) and İstanbul Technical University (n.d.) offer several courses (e.g., Renewable Energy Systems, Nature and Human Use) related to sustainability to its students.

The Current Study

Universities have a huge potential for mitigating climate change by adopting sustainable policies and producing scientific knowledge. In addition, the feasibility of adopting sustainable technologies can be enhanced through collaboration with other institutions, including municipalities and ministries. Nevertheless, a limited number of papers have dealt with the possible predictors and the consequences of environmentally sustainable actions on university campuses. In addition, these limited number of studies mostly focused on waste management practices of university students. So, a more comprehensive study of undergraduates' on-campus pro-environmental practices is needed. Besides, this small number of studies have utilized data from WEIRD (i.e., White, Educated, Industrialized, Rich, and Democratic) samples (Tam & Milfont, 2020). To our knowledge, there is no study investigating on-campus pro-environmental behaviors in the Turkish context. Considering Türkiye is one of the countries that are most affected by negative consequences of climate change and ecological degradation (Intergovernmental Panel on Climate Change, 2023) and its increasing human population (Republic of Türkiye Ministry of Environment and Urbanization, 2021), the importance of promoting environmental sustainability is becoming more apparent. Moreover, there are nearly 7 million university students in Türkiye (Yükseköğretim Kurulu, 2023) and due to their energy consumption, waste generation, and transportation requirements, university campuses leave a substantial environmental footprint. Besides, campuses exert substantial resource consumption, encompassing energy, water, and material usage on a significant scale. For these reasons, the current paper's primary goal was to navigate pro-environmental engagement in two Turkish university campuses among Turkish-speaking undergraduate students. These students' attitudes towards the natural environment, behaviors that they perform for the sake of the environment (i.e., pro-environmental behaviors), and the factors that encourage and constrain their pro-environmental behaviors were examined through semi-structured interviews. With these aims in mind, the current qualitative study sought to answer following questions:

- Which variables influence the environmental attitudes of university students?
- Do their current attitudes towards the environment differ from their attitudes 5 years ago?
- What do they think about the current environmental conditions of their campuses?
- What actions do they take to protect the environment on the campus?
- What motivates or hinders their on-campus pro-environmental behavior?
- In which situations do they think these pro-environmental behaviors may be more effective?

Method

Participants and Procedure

Upon receiving ethical approval from the ethics committee of Middle East Technical University (Protocol Number: 272-ODTU-2020), we conducted 16 semi-structured interviews (see Appendix for interview questions) with undergraduates (9 females and 7 males) from two public Turkish universities through purposive sampling. Participants were invited to the study through the social media groups of the universities. Since the main purpose of our study was to understand on-campus pro-environmental engagement and considering the limited campus experience of 1st-year students, only 2nd, 3rd, and 4th-year students participated in the study (see Table 1 for demographic information about participants). Since the data of the study was obtained during the pandemic period, all interviews were conducted by

the first author online, and all of these interviews except two³ were recorded auditorily and visually. Then, a verbatim transcription method was used to transcribe this data into text. The interviews had an average duration of 23 minutes.

Table 1

Demographic Information About Participants

Participant Number	University	Department	Level of Education
1*	Selçuk University	Civil Engineering	4 th -year undergraduate
2*	Selçuk University	Sociology	4 th -year undergraduate
3	Selçuk University	Sociology	2 nd -year undergraduate
4	Selçuk University	International Relations	3 rd -year undergraduate
5*	Selçuk University	Health Management	3 rd -year undergraduate
6	Selçuk University	Sociology	4 th -year undergraduate
7*	Selçuk University	Nutrition and Dietetics	3 rd -year undergraduate
8	Middle East Technical University	Economics	2 nd -year undergraduate
9	Middle East Technical University	Industrial Engineering	4 th -year undergraduate
10	Middle East Technical University	Computer Engineering	2 nd -year undergraduate
11	Middle East Technical University	Mechanical Engineering	4 th -year undergraduate
12	Middle East Technical University	Geological Engineering	3 rd -year undergraduate

³ They did not accept their interviews to be recorded. Every statement made by these two participants during the interview was noted verbatim.

13	Middle East Technical University	Industrial Engineering	2 nd -year undergraduate
14	Middle East Technical University	Metallurgical and Materials Engineering	2 nd -year undergraduate
15*	Middle East Technical University	City and Regional Planning	3 rd -year undergraduate
16	Middle East Technical University	English Language Education	4 th -year undergraduate

Note. Participants with * are members of an environmental student organization.

Analysis

To analyze the qualitative data obtained from the interviews, thematic analysis was used since it offers a comprehensive, elaborate, and straightforward representation of the data (Braun & Clarke, 2006). An inductive (i.e., data-based) approach was followed in the creation of themes, and words were used as the unit of analysis in coding. In accordance with Braun and Clarke's (2006) approach, the first author transcribed all data verbatim and subsequently engaged in iterative readings and re-readings of the data. Additionally, the data were sent to two other researchers, and they became familiar with the data by reading all transcripts multiple times and they coded the data. In other words, the data coding process was done independently. In order to gain a more diverse range of perspectives and a comprehensive understanding of the data, a Zoom meeting was conducted with them. In the meeting, these independent codings were compared in order to finalize the coding form. Upon finalizing the coding scheme, we further classified the codes into subthemes that comprised the overarching themes. We reached a consensus on the coding scheme, with only minor and inconsequential differences between our interpretations.

The data coding process was done by three researchers, including the first author of this paper and two other researchers. The main reason behind this decision is to bolster the trustworthiness and credibility of a study. The method employed to analyze the data of this work was similar to peer debriefing (Janesick, 2015). Peer debriefing in qualitative research involves researchers engaging in discussions with knowledgeable peers in the field of qualitative research. The primary objective of peer debriefing is to bolster the rigor and dependability of research findings by soliciting external input, exploring alternative perspectives, and engaging in critical reflections on the research process and interpretations. Similarly, in the current study, the assigned peer researchers evaluated study transcripts to identify potential instances where the primary researcher may have overlooked important aspects. As also suggested by Spall (1998) and Janesick (2011), engaging in this process aids in fortifying the credibility, validity, and trustworthiness of their findings by mitigating the influence of biases, by inviting the perspectives of others.

Results

All interviewees were requested to share their on-campus pro-environmental engagement (e.g., types of pro-environmental behaviors, and encouraging and discouraging factors for pro-environmental engagement). The first part of this section will focus on the formation of respondents' attitudes towards the natural environment and any changes that have occurred in their environmental attitudes over the past five years will be highlighted. The subsequent subsection's primary aim is to provide participants' opinions regarding the conditions of their university campuses. Finally, it will be

provided an overview of the participants' environmentally friendly behaviors on campus, along with the factors that facilitate or hinder such behaviors.

Formation and Transformation of Attitudes Towards the Natural Environment

The thematic analysis highlighted that a number of factors, including parents, living/growing up in urban/rural areas, witnessing the negative consequences of climate change and environmental degradation, environmentally aware role models (e.g., teachers) in elementary education, a social environment where easily interacting with environmentally friendly others (e.g., friends), and personal expectations are responsible in the formation of respondents' environmental attitudes. Additionally, most of the participants stated that they are more concerned about environmental issues, as compared to five years ago (see Table 2). Transitioning to higher education from secondary education is an important step, especially considering this age range is influential in future decisions (e.g., about work, marriage) of individuals. In addition, undergraduates have an opportunity to benefit from university in terms of academic and social development, socializing with their peers from various backgrounds, etc. Besides, prior studies (e.g., Rume & Islam, 2020) have shown that the COVID-19 outbreak has increased environmental awareness among individuals. For these reasons, an additional question regarding the changes (if any) in their environmental attitudes in the last five years was asked and the findings in this section are presented under two titles as *Primary Factors that Form Respondents' Environmental Attitudes* and *Primary Factors that Transform Respondents' Environmental Attitudes in the Last Five Years*.

Individuals in the family (e.g., parents) have an important source of environmental concern. In particular, thematic analysis demonstrated that there was variation among the students in terms of their parents' environmental concern; some reported that their parents showed little interest in environmental issues, while others stated that their family members felt a sense of responsibility toward protecting the natural environment. The analysis also highlighted that observing the detrimental effects of ecological degradation is a crucial factor that influences the perspectives of undergraduates on the natural environment. The participants noted that human-made climate crisis and ecological damage have heightened their environmental awareness and deepened their concern for future generations. Thinking of the formation of environmental attitudes without the context of growing up/settling in is incomplete. In line with this, respondents stated that their higher levels of environmental concern stem from growing up/living in places where they easily interact with nature. Environmentally aware role models (e.g., teachers) in elementary education, a social environment where easily interacting with environmentally friendly others (e.g., friends), and personal expectations are also responsible for the formation of respondents' environmental attitudes. Almost all participants stated that they are more concerned about environmental issues, as compared to five years ago. Being a university student (e.g., being a member of an environmental student society, attending a university that promotes environmental awareness, becoming a grown-up), observing - directly or through media - the adverse impacts of the climate crisis and ecological damage, and experiencing discomfort with the environmentally unfriendly lifestyles of other individuals were revealed as influential factors that transform participants' environmental attitudes for the better (also see Table 2).

Table 2

Formation and Transformation of Attitudes Toward Nature

Primary Factors that Form Respondents' Environmental Attitudes	Sample Quotations from Interviews
Influence of Family Members	"The reason I like green is my uncle, definitely. My uncle likes to explore new places and to spend time in the forest. Either by narrating or taking us to a natural place, he has shown us the peace in nature."
Living or Growing Up in Rural Areas	"I live in a rural area, and I think I'm lucky. We are constantly in contact with nature here and I respect the nature."
Witnessing the Negative Consequences of Ecological Degradation	"My perspective on the environment is shaped by climate change. I think we should do our part even if we cannot make an important effect on its negative consequences."
The Existence of Environmentally Aware Role Models in Elementary Education	"My views on the environment were shaped by my teachers and principals at school."
To Have Environmentally Aware Friends	"My friends have a great influence (on my attitudes towards the environment)."
Personal Motives	"When I was a child, I warned a friend of mine because she was littering. And then another friend of mine appreciated what I did."
Primary Factors that Transform Respondents' Environmental Attitudes in the Last Five Years	Sample Quotations from Interviews
Being a University Student	
<i>Engaging in Student Communities for Environmental Protection</i>	"Earlier to begin my higher education, I was not a member of TEMA ⁴ . My environmental concern is a bit higher now, because I have been a TEMA volunteer for a year."
<i>Attending a University that Promotes Environmental Awareness</i>	"When I came to a more natural place like Middle East Technical University campus where we should pay more attention to the environment, I realized that we need to protect the environment."

⁴ The Turkish Foundation for Combating Soil Erosion, for Reforestation and the Protection of Natural Habitats.

Middle East Technical University culture has a great influence on my environmental awareness."

Becoming a Grown-Up

"I made a home on my own and I try to maintain my own life. I take care not to waste for financial purposes and I have better understood that how waste also harms to environment."

Observing the Adverse Impacts of the Climate Crisis and Ecological Damage

"I have been watching environmentally related documentaries for about 5 years and I am getting more conscious as I see how the environment has been destroyed and animals disappeared."

Experiencing Discomfort with the Environmentally Unfriendly Lifestyles of Other Individuals

"Earlier, I was not paying much attention to what was happening around me. Then I started to look around more carefully and I saw that people litter without concern for the environment. I realized that something had to be done and I started to pay more attention to environmental issues. My awareness of the environment may be due to the pollution I see."

Opinions Regarding the University Campuses

All interviewees were requested to share their opinions regarding the general and environmental conditions of their campuses. In particular, they were asked about what they liked and disliked about their campuses. Besides, they shared their ideas on the current and future environmental conditions of their campuses. The interviewees also inquired about the duties of university officials (e.g., rectorate), students, and staff in enhancing the environmental conditions on their campus.

One notable feature of Middle East Technical University is that all of its educational and housing facilities are located in the same place, creating a strong sense of community and belonging among its students. Besides, Middle East Technical University students believe that their campus has a relatively liberal environment that allows freedom of expression. Another positive side of Middle East Technical University is its vast wooded area provides a peaceful and rejuvenating environment for the students. Nevertheless, Middle East Technical University students believed that on-campus transportation is sometimes difficult, especially for undergraduates living in remote areas of the campus. Lack of maintenance and the aggression of stray dogs are the other aspects of the campus that students do not like. Similar to Middle East Technical University students, undergraduates in Selçuk University appreciate the convenience of having all buildings in one location, and the presence of a large green area on the campus creates a comfortable atmosphere. Conversely, they reported that their campus is well-maintained, and the cleaning staff is highly dedicated. Additionally, the existence of trams in-campus makes transportation easier. However, the fact that Selçuk University's hospital is on the campus and there is no restriction for non-members regarding entering the campus area. This has a detrimental impact on campus attachment and university identification, as they reported.

In terms of on-campus environmental conditions, both campuses are valued by students. Nevertheless, they pointed out that most students do not appreciate that. Most respondents also expressed concern that the environmental condition of their campuses will deteriorate over the next 25

years (see also Gifford et al., 2009). They also pointed out that the growing campus population will lead to the construction of new buildings, resulting in the removal of green spaces. Hence, they anticipated that their campuses will become less green and more concrete in the future. Furthermore, the participants expressed concern that environmental awareness will decline over the next 25 years. The decline in the quality of higher education may lead to a decrease in ecological awareness among students. Besides, undergraduates from Middle East Technical University were worried that their campus may become accessible for non-members (i.e., public) and this probably makes it a picnic area. Contrary to these pessimistic ones, some students hold a positive outlook for the future. They express optimism that progress in technology will lead to improved conditions on their campus. In addition to those views, some suggest that the future state of the environment on their campus will be influenced by prospective students and future authorities. Lastly, the majority of our respondents highlighted that they - as undergraduates - should bear a higher responsibility than officials regarding in-campus environmental conditions. In particular, they highlighted that university officials could provide support to students and student organizations in their efforts to improve the environmental situation on campus. Additionally, they suggested that the authorities could arrange activities such as tree planting and seminars that raise awareness on ecological issues in order to build a sustainable campus.

On-Campus Pro-Environmental Engagement: Motivators and Barriers

Participants reported that they exhibit several actions (e.g., reducing waste and littering, and engaging in environmental organizations) for the conservation of the campus environment. Besides, some factors influence their protection motivation negatively (e.g., lack of time) or positively (e.g., the willingness to protect the campus ecosystem) (see also Table 3).

Our analysis highlighted that litter pollution is the major problem on two campuses. To combat this problem, the majority of respondents in the study reported taking proactive measures to reduce littering and promote sustainable practices. Particularly, they consciously try to avoid littering and dispose of their waste properly and pick up others' waste. Besides, some of them stated that they educate their friends and acquaintances about the importance of reducing litter and recycling. In addition to fighting against littering, some respondents also reported that they actively take part in pro-environmental activities (e.g., tree plantation), prefer ecologically friendly mobility options (e.g., biking, using shuttles), financially support ecological organizations and attending their activities, and energy conservation.

The sources of motivation and hindering factors to on-campus sustainability are other questions that this study seeks to answer. While discomfort with others' lack of concern for the environment and the willingness to protect the campus ecosystem stand out as two main motivating factors, respondents reported that the lack of time, perceiving sustainable actions as difficult to perform, and receiving negative feedback from peers were found to discourage participants' pro-environmental engagement.

Respondents also pointed out that all stakeholders (e.g., rectorate, employees, students) regarding campus sustainability should take part in amplifying the effectiveness of in-campus sustainable behaviors. In particular, depicting the impacts of climate change and ecological damage with images and videos, performing pro-environmental behaviors collectively, organizing more pro-environmental activities, being a positive example for others, and using effective measures for rewarding and penalizing may help to increase the strength of undergraduates' pro-environmental effort (also see Table 3).

Table 3*On-Campus Pro-Environmental Engagement***Types of Pro-Environmental Behaviors**

Reducing Pollution

*Avoiding Littering**Picking Up Others' Waste**Warning Others About the Importance of Reducing Litter*

Taking Part in Pro-Environmental Activities

Preferring Ecologically Friendly Mobility Options

Financially Support Ecological Organizations

The Sources of Motivation for On-Campus Pro-Environmental Engagement **Sample Quotations from Interviews**

Discomfort with Others' Lack of Concern for the Environment	"Others' thoughtlessness motivates me. I feel like I did something useful. I like this feeling."
---	--

The Willingness to Protect the Campus Ecosystem	"I spend at least 20 hours a day on campus, sometimes I don't leave the campus for weeks. I don't want this environment that I am always in to be dirty, that is where I live."
---	---

Barriers to On-Campus Sustainability**Sample Quotations from Interviews**

Lack of Time	"Time plays a constraint role. I never litter, but I am not able to pick up every trash I see."
--------------	---

Perceiving Sustainable Actions as Difficult to Perform	"It is hard."
--	---------------

Receiving Negative Feedback from Peers	"I heard from someone that "do you think that you can change the world when you pick up litter?". These (feedbacks) affect me negatively."
--	--

Factors that Amplify the Effectiveness of On-Campus Sustainable Behaviors **Sample Quotations from Interviews**

Visualizing the Impacts of Ecological Damage	"It might be better if we show the concrete consequence of pro-environmental behavior, because people are more sensitive to the tangible reality. For example, it will be more effective if the effects of these behaviors are demonstrated through theater."
Performing Pro-Environmental Behaviors Collectively	"It is not very effective when we exhibit these behaviors individually, but I think it will be effective if we do collectively, then we may create awareness."
Organizing more Pro-environmental Activities	"Student organizations may increase environmental awareness through activities."
Being a Positive Example for Others	"Our behavior can be more effective if we set an example for other people. For example, some people stopped using plastic straws after I warned them."
Using Effective Measures for Rewarding and Sanctioning	<p>"In order to increase these behaviors' effect, the ones who do not care about environment need to learn from their unsustainable behaviors. It would be good if this lesson hurts his/her interests."</p> <p>"For example, local governments may offer incentives like 'recycle your plastic bottle, earn 0.05 Turkish liras for public transport'. Of course, nothing will change with this amount of money, but if someone say, 'let's put 20 bottles in the machine and earn a free ride', your incentive would be effective. This could be an important progress for local governments. Universities can do similar things."</p>

Lastly, the respondents were queried about their feelings while engaging in pro-environmental behaviors and while refraining from doing so. The analysis demonstrated that they feel happy, proud, and peaceful after performing actions for the sake of the environment. Nevertheless, some of them perceived ecological conservation as their responsibility and do not experience any particular emotion. Conversely, when they were unable to act environmentally friendly or fail to do so, they reported unpleasant feelings, including guilt and sadness.

DISCUSSION

The primary aim of this paper was to qualitatively examine undergraduates' attitudes toward the natural environment and their in-campus pro-environmental engagement. Overall, our findings pointed out a higher level of environmental concern among our participants. Besides, they indicated that they perform several behaviors (e.g., recycling, and attending pro-environmental activities) for the sake of the environment. In addition, they highlighted that their motivation for exhibiting these behaviors can be influenced positively or negatively by several factors. Respondents also argued that both authorities and members (i.e., students, and employees) of the university should consider some points (e.g., the appropriate use of rewards and punishments, being a positive example for others) for increasing the effects of their actions. Lastly, positive emotions (e.g., pride, happiness) and negative emotions (e.g., guilt, sadness) were found to arise after they performed or did not perform pro-environmental behaviors, respectively. Here, the main aim is to discuss our results under the following subsections.

Attitudes Towards the Natural Environment: How Do They Form and Change?

Findings of the current paper pointed out several factors (e.g., environmentally friendly parents, constant interaction with nature) shaping respondents' environmental attitudes and altering them in the last five years (e.g., receiving education from an environmentally conscious university, membership of an environmental society in the university education). These are in line with the results of the prior academic work. In particular, previous studies suggested that higher environmental concern among family members (e.g., Casaló & Escario, 2016) and receiving education from ecologically friendly educators (e.g., Tanner, 1980). Prior work has also indicated that direct observation of ecological issues led individuals to more aware of these problems because of increasing level of threat perception to individual health (e.g., Fransson & Garling, 1999) as well as enhancing motivation to environmental conservation (e.g., Kothe et al., 2019).

Our participants also stressed that what they have (i.e., the campus ecosystem) is worthwhile, so it is essential to conserve it. However, they argued that the value of their campuses is not appreciated by most of their peers and this elicited anger in our respondents. Moreover, this anger led them to more aware of environmental issues on campus. Earlier literature (e.g., Reese & Jacob, 2015) has found evidence to support this hypothesis, although the presence of others (e.g., Fu et al., 2018) demonstrated that feeling anger may take an inhibitory role in taking action for the sake of the environment.

A majority of previous academic work on environmental sustainability highlighted the predictive role of caring for other people and non-human entities in pro-environmental engagement. In particular, self-transcendence values (e.g., Schultz et al., 2005) were found to positively predict individuals' pro-environmental engagement. However, people may also perform environmentally friendly behaviors without altruistic or biospheric motives. Specifically, personal motives (e.g., saving money, being appreciated by other people) encourage pro-environmental behaviors (see Palomo-Velez & Vugt, 2021 for a review). Likewise, some of our participants reported that personal motives have an essential role in the formation of their pro-environmental attitudes. So, although biospheric values are the most consistent source of environmental sustainability in terms of human values (e.g., Lindenberg & Steg, 2007), the effect of emphasizing possible personal gains cannot be denied (de Dominicis et al., 2017; Griskevicius et al., 2010; Van de Vyver et al., 2018).

Most of our participants indicated that their level of environmental concern has changed for the better in the last five years and they believed that university education plays a major role in this improvement. In particular, all undergraduates indicated that there are various student organizations for environmental conservation. Besides, Middle East Technical University students have an

opportunity to take courses about environmental sustainability (Yeşil Kampüs Topluluğu, n.d.) and sustainability efforts in Middle East Technical University (Middle East Technical University, n.d.) seem higher as compared to Selçuk University (Selçuk University, n.d.). In conjunction with this finding, earlier literature indicated that engaging in student societies for environmental protection (e.g., membership, attending their activities) and classroom discussions on ecological problems predicted ecological awareness and the frequency of sustainable actions positively (Helferty & Clarke, 2009; Pizmony-Levy & Michel, 2018).

On Campus Pro-Environmental Behaviors: Its Motivators and Barriers

As illustrated earlier, our respondents perform a number of behaviors (e.g., reducing waste and littering, and engaging in environmental organizations) for the conservation of the campus environment. Besides, some factors influence their protection motivation negatively (i.e., barriers) or positively (i.e., motivators). In particular, some of our participants noted that observing the careless behaviors of their peers motivates them to adopt environmentally friendly habits. However, in another study (see Fu et al., 2018) the unsustainable actions of others were found to hinder one's ability to engage in pro-environmental behaviors on university campuses. So, what are the possible reasons for this difference? Although not measured quantitatively, undergraduates' positive statements about their campuses implied that they emotionally belonged to their campuses and identified themselves with reference to the university. This source of conservation motivation seemed to be higher in Middle East Technical University students. Undergraduates' statements indicating the need to protect university's ecologically aware legacy (Middle East Technical University, n.d.) are an example of this. Their concerns regarding the possible change of campus' accessibility policy also possibly stemmed from their emotional attachment to their campus. Supporting this, Middle East Technical University students were found to have higher levels of campus attachment and university identification (Sarı & Bükün, 2023). Previous work also highlighted the positive relationship between campus attachment and campus sustainability in university campuses (e.g., Krasny & Delia, 2015) and other contexts (e.g., Scannell & Gifford, 2010; Ramkissoon et al., 2012).

Most of our interviewees expressed higher concern for the natural environment. However, they also underlined the existence of several factors (e.g., lack of time, perceived difficulty of acting sustainably) inhibiting their pro-environmental engagement. Similarly, previous studies pointed out to the presence of multiple obstacles to engaging in sustainable actions, including receiving insufficient or negative feedback regarding behavior, a lack of incentives (e.g., money), receiving no support from relevant officials (e.g., rectorate, municipality), and a dearth of opportunities for eco-friendly activities (Fu et al., 2018; Kollmuss & Agyeman, 2002; Yuriev et al., 2018).

Amplifying the Impacts of Sustainable Actions: What Should We Do?

According to the interviewees, there are several factors that must be taken into account to maximize the positive impact of pro-environmental behaviors. In addition to the priorly mentioned concept of being a positive example for others and engaging in pro-environmental organizations, respondents emphasized the use of images and videos for depicting climate crisis threat. In line with this, Kateman's (2020) paper highlighted that visual content can be a powerful tool in influencing individuals' decisions, as they can evoke feelings and retrieve previously acquired information. Supporting this, another paper also pointed out the effectiveness of images since they easily overcome the language barrier, and reach a wider audience (Popp & Mendelson, 2010). Besides, a multi-nation study (Zhang & Zhong, 2020) demonstrated that visualizing the effects of climate change has a greater impact on sustainability in countries complaining about environmental degradation more. Therefore, it can be inferred that using social media (e.g., Facebook groups, Twitter) may also have a significant

impact on universities where waste pollution is prevalent when considering its role in disseminating visual content to wider audiences.

Using a proper system for rewards and punishments may also increase the impact of on-campus pro-environmental behaviors, as our interviewees suggested. Considering a strong appreciation for the natural environment and a dedication to preserving the campus heritage are two principles of Middle East Technical University, engaging in actions that harm the campus ecosystem may be viewed as in-group norm violation. Prior academic work regarding the influence of social norms on environmental sustainability suggested that following the in-group standards can promote ecological sustainability (see Helferich et al., 2023 for a meta-analysis). Nevertheless, it is uncommon that everyone in a group to adhere to these social norms, and the violation of these norms has several consequences. Particularly, individuals may display emotional reactions (e.g., anger) towards those who violate norms (e.g., Kam & Bond, 2009), and this anger can subsequently drive their desire to punish the transgressors, as observed by Landmann and Rohmann (2020). On the other hand, failing to abide by social norms can elicit feelings of guilt in individuals, as noted by Giguere and colleagues (2014) and Tangney and colleagues (2007). Parkinson et al. (2005) further suggest that people who experience guilt often intend to make reparations for their actions and express remorse. In the Turkish context, Sarı et al. (in preparation) demonstrated that violation of the in-group norm of “sensitivity to the natural environment” predicted collective action intentions through increased anger and decreased pride scores related to norm violation.

Aside from sanctioning individuals harming the environment, rewarding undergraduates (e.g., free meals in exchange for recycling) acting in a pro-environmental manner may be also effective to encourage campus sustainability, as our respondents suggested. Likewise, previous research suggested that the existence of incentives may be a motivating factor for pro-environmental engagement, specifically in terms of domestic recycling (e.g., Gibovic & Bikvalfi, 2021) and on-campus pro-environmental behaviors (e.g., Fu et al., 2018). Besides, a meta-analysis study (Nguyen-Van, 2021) indicated that institutional trust also needs to be taken into consideration for an effective implementation of pro-environmental behaviors. In particular, individuals - or undergraduates in our case - may be more willing to support pro-environmental policies and abandon their unsustainable habits if they have optimistic expectations about the future results of institutional (e.g., municipality, rectorate) policies in the long run.

Our analysis also showed that undergraduates typically experience positive emotions, such as happiness and pride after performing actions for the benefit of the environment. However, some participants viewed ecological conservation as their duty and did not report any particular emotion. On the other hand, when individuals were unable to act in an environmentally friendly manner or failed to do so, they reported negative emotions such as guilt and sadness. So, it can be implied that experiencing positive emotions and avoiding unpleasant feelings may be two motivating factors for undergraduates' pro-environmental engagement on campus. In line with this, previous work suggested that emotions can also serve as a motivating factor for individuals to take action regarding ecological conservation (see Landmann, 2020 for a review). Specifically, individuals have been found to perform pro-environmental behaviors, including recycling and preferring sustainable mobility options to avoid negative emotions (Carrus et al., 2008).

Earlier research has demonstrated that experiencing positive emotions (e.g., happiness, pride) or the possibility of it can be a powerful motivator for pro-environmental engagement, similar to our findings. Particularly, positive affect has been found to lead to pro-environmental behaviors, including sustainable consumption (Nguyen et al., 2022) and reducing private car use (Csutora & Zsoka, 2013). del Saz Salazar and Perez y Perez (2022) showed that life satisfaction predicts high-cost environmental

behaviors (e.g., willingness to pay higher public transportation fares to support actions to reduce carbon emissions) better than low-cost environmental behaviors (e.g., recycling). So, it can be inferred that high-effort in-campus pro-environmental behaviors (e.g., attending a protest to raise environmental awareness on campus) may be more effective for experiencing positive affect as compared to low-effort ones (e.g., recycling).

CONCLUSION

Both previous academic work and the results of this paper suggest that related officials (e.g., governments, and educators) should consider a number of points in terms of raising ecological awareness at an early age. In particular, the existence of environmentally aware role models in the family and educational settings has a huge role in instilling pro-environmental attitudes in children. As an example, Collado and colleagues (2017) highlighted that the influence of family members on their children's pro-environmental attitudes is particularly significant for the younger ones. Direct exposure to natural environments may also be influential in the formation of pro-environmental attitudes in children. Even more, numerous studies (e.g., Rosa et al., 2018; Wells & Lekies, 2006) showed that interacting with nature in earlier phases of life predict greater levels of environmental concern and pro-environmental engagement in adulthood. Therefore, it can be implied that environmental awareness should be instilled in children from the early stages of their lives. Ardoin and Bowers' (2020) paper suggested that environmental education in early childhood may also have positive effects on children's emotional and cognitive development. So, both governmental authorities should consider raising awareness of families about the environment as well as providing environmental education from an early age.

Getting higher education was also revealed as an important factor in changing our respondents' environmental attitudes for the better. Besides, they highlighted a number of points to maintain environmental sustainability on university campuses. Considering their opinions and relevant work discussed earlier in this paper, several points should be taken into consideration by university officials. First of all, the current study's findings imply that the campus atmosphere is an inseparable part of higher education. In particular, undergraduates' positive connotations of their campuses, Middle East Technical University students' intentions of protecting the university's ecologically aware legacy and campus ecosystem, and their worries regarding the possible change of campus' accessibility policy may be seen as some indicators their campus attachment and university identification. So, related authorities in universities should promote campus attachment. Furthermore, our analysis revealed that emotional processes play an important role in fostering environmental sustainability. Experiencing positive emotions (e.g., happiness and pride) after engaging in pro-environmental behaviors implies that there is a positive association between undergraduates' well-being (i.e., life satisfaction, and quality of life) and their pro-environmental engagement. So, related authorities should improve the life quality of undergraduates in the campus environments. Providing healthy and good quality dormitories, offering more restorative areas, ensuring a liberal atmosphere where everyone on campus expresses themselves without any hesitation, and offering a wider range of academic and cultural activities may not only help to enhance campus attachment and promote university identification but also support undergraduates' well-being. Forming environmentally friendly social norms in universities and emphasizing these norms through different tools (e.g., visuals depicting social norms regarding sustainability) on campus also need to be taken into consideration to encourage campus sustainability.

When reviewing the present paper's findings, it is important to take certain limitations into account. First, our findings relied on data gathered from semi-structured interviews. In other words, although it provides a rich understanding of campus sustainability from the viewpoint of our

respondents, it is not concerned with measuring variables regarding campus sustainability and testing related hypotheses using statistical analysis. Besides, it is misleading to draw any strong conclusion from this data since our design does not involve an experimental manipulation. To fill this gap, further research should test their hypotheses by using statistical methods. Specifically, future studies should examine possible predictors and consequences of on-campus sustainability by deriving hypotheses from this preliminary work. As an example, positive predictive role of emotional bonding to the university campus (i.e., campus attachment) and identifying the self with a reference to university (i.e., university identification) on on-campus pro-environmental engagement would be a good idea. Another limitation of the current paper is that we relied on data from two long-established universities in Türkiye. Besides, these universities have a large campus area that can satisfy almost all the needs of their students. Undergraduates from these universities also have an opportunity to enjoy a significant proportion of green areas on campus. Since the perception of green has predicted pro-environmental behaviors positively in contexts like neighborhoods (e.g., Alcock et al., 2020) and educational institutions (e.g., Tusyanah et al., 2023), future studies should be conducted on university campuses that relatively have fewer green space. Besides, future work should also compare undergraduates' pro-environmental engagement on campuses with varying levels of green space. In addition to these limitations, although no specific effort was made to ensure that participants were chosen based on their strong sensitivity to environmental protection, 5 of our 16 respondents were members of an environmental organization. Therefore, it was not surprising that these individuals have higher environmental awareness and perform more pro-environmental behaviors on campus. Additionally, more environmentally sensitive students may have been willing to participate in this study. So, further quantitative studies should consider using environmental concern as a control variable. Besides, almost all participants stated that they have become more sensitive to the environment in the last 5 years, but behaviors or attitudes related to environmental protection and sustainability are often viewed favorably in society. So, it is quite likely that their responses have been influenced from social desirability bias. To mitigate social desirability bias, future studies should rely on multiple data collection methods, including behavioral measures, diary studies, or observations. Lastly, previous research has demonstrated that the COVID-19 outbreak has resulted in heightened environmental consciousness among individuals. Despite these limitations, our paper is the first study navigating pro-environmental engagement in university campuses among Turkish-speaking undergraduate students and has an important potential to encourage future academic work for addressing the limitations identified in the present study.

Article Information

Ethics Committee Approval:	The study received Ethical Approval from Middle East Technical University with the approval number of 272-ODTU-2020 and the date of 29.09.2020.
Informed Consent:	The purpose of the study is explained to the participants and their informed consent was obtained.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	The authors declare that declare no conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

BIBLIOGRAPHY

- Alcock, I., White, M. P., Pahl, S., Duarte-Davidson, R., & Fleming, L. E. (2020). Associations between pro-environmental behaviour and neighbourhood nature, nature visit frequency and nature appreciation: Evidence from a nationally representative survey in England. *Environment International*, 136, 105441. <https://doi.org/10.1016/j.envint.2019.105441>
- Ardoin, N. M., & Bowers, A. W. (2020). Early childhood environmental education: A systematic review of the research literature. *Educational Research Review*, 31, 100353. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100353>
- Baba-Nalikant, M., Syed-Mohamad, S. M., Husin, M. H., Abdullah, N. A., Mohamad Saleh, M. S., & Abdul Rahim, A. (2023). A zero-waste campus framework: Perceptions and practices of university campus community in Malaysia. *Recycling*, 8(1), 21. <https://doi.org/10.3390/recycling8010021>
- Blake, J. (1999). Overcoming the 'value-action gap' in environmental policy: Tensions between national policy and local experience. *Local Environment*, 4(3), 257–278. <https://doi.org/10.1080/13549839908725599>
- Blankenberg, A.-K., & Alhusen, H. (2019). On the determinants of pro-environmental behavior: A literature review and guide for the empirical economist. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3473702>
- Boğaziçi University (2023). *Boğaziçi Üniversitesi Sürdürülebilirlik Raporu*. Retrieved August 10, 2023, from https://www.boun.edu.tr/Assets/Documents/Dosyalar/2023_bogazici_universitesi_cevresel_surdurulebilirlik_raporu.pdf
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Carrus, G., Passafaro, P., & Bonnes, M. (2008). Emotions, habits and rational choices in ecological behaviours: The case of recycling and use of public transportation. *Journal of Environmental Psychology*, 28(1), 51–62. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2007.09.003>
- Casaló, L. v., & Escario, J.-J. (2016). Intergenerational association of environmental concern: Evidence of parents' and children's concern. *Journal of Environmental Psychology*, 48, 65–74. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2016.09.001>
- Cianconi, P., Betrò, S., & Janiri, L. (2020). The Impact of Climate Change on Mental Health: A Systematic Descriptive Review. *Frontiers in Psychiatry*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.00074>
- Chao, C.-M., Yu, T.-K., & Yu, T.-Y. (2023). Understanding the factors influencing recycling behavior in college students: the role of interpersonal altruism and environmental concern. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 24(5), 969–985. <https://doi.org/10.1108/IJSHE-07-2020-0232>
- Cho, M. (2019). Campus sustainability: An integrated model of college students' recycling behavior on campus. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 20(6), 1042–1060. <https://doi.org/10.1108/IJSHE-06-2018-0107>
- Collado, S., Evans, G. W., & Sorrel, M. A. (2017). The role of parents and best friends in children's pro-environmentalism: Differences according to age and gender. *Journal of Environmental Psychology*, 54, 27–37. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2017.09.007>

- Csutora, M., & Zsoka, A. (2013). Are green consumers happier consumers? *Sustainable Consumption Transitions Series Issue*, 3(24).
- de Dominicis, S., Schultz, P. W., & Bonaiuto, M. (2017). Protecting the environment for self-interested reasons: Altruism is not the only pathway to sustainability. *Frontiers in Psychology*, 8. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01065>
- del Saz Salazar, S., & Pérez y Pérez, L. (2021). Exploring the differential effect of life satisfaction on low and high-cost pro-environmental behaviors. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(1), 277. <https://doi.org/10.3390/ijerph19010277>
- Gibovic, D., & Bikfalvi, A. (2021). Incentives for plastic recycling: How to engage citizens in active collection. Empirical evidence from Spain. *Recycling*, 6(2), 29. <https://doi.org/10.3390/recycling6020029>
- Giguère, B., Lalonde, R. N., & Taylor, D. M. (2014). Drinking too much and feeling bad about it? how group identification moderates experiences of guilt and shame following norm transgression. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 40(5), 617–632. <https://doi.org/10.1177/0146167214521836>
- Gifford, R., Scannell, L., Kormos, C., Smolova, L., Biel, A., Boncu, S., Corral, V., Güntherf, H., Hanyu, K., Hine, D., Kaiser, F. G., Korpela, K., Lima, L. M., Mertig, A. G., Mira, R. G., Moser, G., Passafaro, P., Pinheiro, J. Q., Saini, S., . . . Uzzell, D. (2009). Temporal pessimism and spatial optimism in environmental assessments: An 18-nation study. *Journal of Environmental Psychology*, 29(1), 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2008.06.001>
- Griskevicius, V., Tybur, J. M., & van den Bergh, B. (2010). Going green to be seen: Status, reputation, and conspicuous conservation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98(3), 392–404. <https://doi.org/10.1037/a0017346>
- Ferguson, M. A., & Branscombe, N. R. (2010). Collective guilt mediates the effect of beliefs about global warming on willingness to engage in mitigation behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 30(2), 135–142. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.11.010>
- Fransson, N., & Garling, T. (1999). Environmental concern: Conceptual definitions, measurement methods, and research findings. *Journal of Environmental Psychology*, 19(4), 369–382. <https://doi.org/10.1006/jev.1999.0141>
- Fritsche, I., Barth, M., Jugert, P., Masson, T., & Reese, G. (2018). A social identity model of pro-environmental action (SIMPEA). *Psychological Review*, 125(2), 245–269. <https://doi.org/10.1037/rev0000090>
- Fu, L., Zhang, Y., Xiong, X., & Bai, Y. (2018). Pro-environmental awareness and behaviors on campus: Evidence from Tianjin, China. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 14(1), 427–445. <https://doi.org/10.12973/ejmste/77953>
- Hamilton, E. M., & Rane, A. (2022). Speaking their language: Does environmental signage align to personal dimensions of environmentally responsible behavior in undergraduate residence halls? *Sustainability*, 14(4), 2025. <https://doi.org/10.3390/su14042025>
- Helferich, M., Thøgersen, J., & Bergquist, M. (2023). Direct and mediated impacts of social norms on pro-environmental behavior. *Global Environmental Change*, 80, 102680. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2023.102680>

- Helferty, A., & Clarke, A. (2009). Student-led campus climate change initiatives in Canada. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 10(3), 287–300. <https://doi.org/10.1108/14676370910972594>
- Huber, R. A., Anderson, B., & Bernauer, T. (2018). Can social norm interventions promote voluntary pro environmental action? *Environmental Science & Policy*, 89, 231–246. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2018.07.016>
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2022). Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Retrieved from <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/>
- İstanbul Technical University (n.d.). *Courses on Sustainability*. Retrieved August 10, 2023, from <https://sustainability.itu.edu.tr/get-involved/education/courses>
- İstanbul Technical University (2022). *İstanbul Technical University Sustainability Report 2021*. Retrieved August 10, 2023, from https://sustainability.itu.edu.tr/docs/librariesprovider76/default-document-library/istanbul-technical-university-2021-sustainability-report.pdf?Status=Temp&sfvrsn=c77859b5_6
- Kam, C. C.-S., & Bond, M. H. (2009). Emotional reactions of anger and shame to the norm violation characterizing episodes of interpersonal harm. *British Journal of Social Psychology*, 48(2), 203–219. <https://doi.org/10.1348/014466608X324367>
- Kateman, A. (2020). *Visualizing environmental problems: Can images make a change?* (Unpublished doctoral dissertation). Tilburg University.
- Keat, L. K., Mohd Yaacob, N., & Hashim, N. R. (2016). Campus walkability in Malaysian public universities: A case-Study of Universiti Malaya. *Planning Malaysia Journal*, 14(5). <https://doi.org/10.21837/pmjournal.v14.i5.196>
- Kollmuss, A., & Agyeman, J. (2002). Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, 8(3), 239–260. <https://doi.org/10.1080/13504620220145401>
- Kothe, E. J., Ling, M., North, M., Klas, A., Mullan, B. A., & Novoradovskaya, L. (2019). Protection motivation theory and pro-environmental behaviour: A systematic mapping review. *Australian Journal of Psychology*, 71(4), 411–432. <https://doi.org/10.1111/ajpy.12271>
- Krasny, M. E., & Delia, J. (2015). Natural area stewardship as part of campus sustainability. *Journal of Cleaner Production*, 106, 87–96. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.04.019>
- Landmann, H. (2020). Emotions in the context of environmental protection: Theoretical considerations concerning emotion types, eliciting processes, and affect generalization. *Umweltpsychologie*, 24(2), 61-73.
- Landmann, H., & Rohmann, A. (2020). Being moved by protest: Collective efficacy beliefs and injustice appraisals enhance collective action intentions for forest protection via positive and negative emotions. *Journal of Environmental Psychology*, 71, 101491. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101491>
- Lange, F., & Dewitte, S. (2019). Measuring pro-environmental behavior: Review and recommendations. *Journal of Environmental Psychology*, 63(665501), 92–100. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2019.04.009>

- Largo-Wight, E., Bian, H., & Lange, L. (2012). An empirical test of an expanded version of the theory of planned behavior in predicting recycling behavior on campus. *American Journal of Health Education, 43*(2), 66–73. <https://doi.org/10.1080/19325037.2012.10599221>
- Leach, C. W., Iyer, A., & Pedersen, A. (2006). Anger and guilt about ingroup advantage explain the willingness for political action. *Personality and Social Psychology Bulletin, 32*(9), 1232–1245. <https://doi.org/10.1177/0146167206289729>
- Lee, C.-K., Olya, H., Ahmad, M. S., Kim, K. H., & Oh, M.-J. (2021). Sustainable intelligence, destination social responsibility, and pro-environmental behaviour of visitors: Evidence from an eco-tourism site. *Journal of Hospitality and Tourism Management, 47*, 365–376. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2021.04.010>
- Levy, B. L. M., & Marans, R. W. (2012). Towards a campus culture of environmental sustainability. *International Journal of Sustainability in Higher Education, 13*(4), 365–377. <https://doi.org/10.1108/14676371211262317>
- Liao, C., & Li, H. (2019). Environmental education, knowledge, and high school students' intention toward separation of solid waste on campus. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 16*(9), 1659. <https://doi.org/10.3390/ijerph16091659>
- Lindenberg, S., & Steg, L. (2007). Normative, gain and hedonic goal frames guiding environmental behavior. *Journal of Social Issues, 63*(1), 117–137. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2007.00499.x>
- McMichael, A. J., & Lindgren, E. (2011). Climate change: present and future risks to health, and necessary responses. *Journal of Internal Medicine, 270*(5), 401–413. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2796.2011.02415.x>
- Miao, L., & Wei, W. (2013). Consumers' pro-environmental behavior and the underlying motivations: A comparison between household and hotel settings. *International Journal of Hospitality Management, 32*, 102–112. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2012.04.008>
- Middle East Technical University. (n. d.). *Code of ethics & Core values*. Retrieved August 10, 2023, from <https://www.metu.edu.tr/code-ethics-core-values>
- Middle East Technical University. (n.d.). *Sustainability and Green Campus Efforts at METU*. Retrieved August 10, 2023, from <https://sustainablecampus.metu.edu.tr/en/sustainability-and-green-campus-efforts-metu>
- Mokrzecka, M., & Nowak, K. (2019). *Green Design, Identity or Both? Factors Affecting Environmentally Responsible Behaviors in Student Residences* (pp. 559–575). https://doi.org/10.1007/978-3-030-15864-4_34
- Moqbel, S., Abu-Zurayk, R., Bozeya, A., Alsisan, R., & al Bawab, A. (2020). Assessment of sustainable recycling at The University of Jordan. *International Journal of Sustainability in Higher Education, 21*(6), 1111–1129. <https://doi.org/10.1108/IJSHE-11-2019-0334>
- Netuveli, G., & Watts, P. (2020). Pro-environmental behaviours and attitudes are associated with health, wellbeing and life satisfaction in multiple occupancy households in the UK Household Longitudinal Study. *Population and Environment, 41*(3), 347–371. <https://doi.org/10.1007/s11111-020-00337-7>
- Nguyen, H. V., Le, M. T. T., Pham, C. H., & Cox, S. S. (2022). Happiness and pro-environmental consumption behaviors. *Journal of Economics and Development*. <https://doi.org/10.1108/JED-07-2021-0116>

- Nguyen-Van, P., Stenger, A., & Tiet, T. (2021). Social incentive factors in interventions promoting sustainable behaviors: A meta-analysis. *PLOS ONE*, 16(12), e0260932. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0260932>
- Oyedepo, S. O., Anifowose, E. G., Obembe, E. O., & Khanmohamadi, S. (2021). Energy-saving strategies on university campus buildings: Covenant University as case study. In *Energy Services Fundamentals and Financing* (pp. 131–154). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-820592-1.00006-3>
- Palomo-Vélez, G., & van Vugt, M. (2021). The evolutionary psychology of climate change behaviors: Insights and applications. *Current Opinion in Psychology*, 42, 54–59. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2021.03.006>
- Parkinson, B., Fischer, A. H., & Manstead, A. S. R. (2005). *Emotion in social relations: Cultural, group, and interpersonal processes*. Psychology Press.
- Pizmony-Levy, O. & Michel, J.O. (2018). Pro-environmental attitudes and behaviors in higher education: Investigating the role of formal and informal factors. *Columbia/Academic Commons*. <https://doi.org/10.7916/D85M7J8N>
- Popp, R. K., & Mendelson, A. L. (2010). ‘X’-ing out enemies: Time magazine, visual discourse, and the war in Iraq. *Journalism*, 11(2), 203–221. <https://doi.org/10.1177/1464884909355913>
- Qu, D., Shevchenko, T., Shams Esfandabadi, Z., & Ranjbari, M. (2023). College students’ attitude towards waste separation and recovery on campus. *Sustainability*, 15(2), 1620. <https://doi.org/10.3390/su15021620>
- Ramkissoon, H., Weiler, B., & Smith, L. D. G. (2012). Place attachment and pro-environmental behaviour in national parks: the development of a conceptual framework. *Journal of Sustainable Tourism*, 20(2), 257–276. <https://doi.org/10.1080/09669582.2011.602194>
- Reese, G., & Jacob, L. (2015). Principles of environmental justice and pro-environmental action: A two-step process model of moral anger and responsibility to act. *Environmental Science & Policy*, 51, 88–94. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2015.03.011>
- Robertson, J. L., & Barling, J. (2013). Greening organizations through leaders’ influence on employees’ pro-environmental behaviors. *Journal of Organizational Behavior*, 34(2), 176–194. <https://doi.org/10.1002/job.1820>
- Rosa, C. D., Profice, C. C., & Collado, S. (2018). Nature experiences and adults’ self-reported pro-environmental behaviors: The role of connectedness to nature and childhood nature experiences. *Frontiers in Psychology*, 9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01055>
- Rume, T., & Islam, S. M. D.-U. (2020). Environmental effects of COVID-19 pandemic and potential strategies of sustainability. *Heliyon*, 6(9), e04965. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e04965>
- Sarı, E., & Bükün, M. F. (2023). Predictors of life quality in university campuses: The role of campus attachment and university identification. *Nesne Psikoloji Dergisi*, 11(28).
- Sarı, E., Yücel, E., & Bükün, M. F. (in preparation). The role of emotions in responses to in-group norm violations: The case of university’s sensitivity to the natural environmental norm.
- Scannell, L., & Gifford, R. (2010). The relations between natural and civic place attachment and pro-environmental behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 30(3), 289–297. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2010.01.010>

- Schultz, P. W., Gouveia, V. v., Cameron, L. D., Tankha, G., Schmuck, P., & Franěk, M. (2005). Values and their relationship to environmental concern and conservation behavior. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 36*(4), 457–475. <https://doi.org/10.1177/0022022105275962>
- Selçuk Üniversitesi. (n. d.). *Sürdürülebilirlik*. Retrieved August 10, 2023, from <https://selcuk.edu.tr/Birim/idari-birimler/surdurulebilirlik/2432/yonerge/50698>
- Soutter, A. R. B., Bates, T. C., & Möttus, R. (2020). Big Five and HEXACO personality traits, proenvironmental attitudes, and behaviors: A meta-analysis. *Perspectives on Psychological Science, 15*(4), 913–941. <https://doi.org/10.1177/1745691620903019>
- Steg, L., Dreijerink, L., & Abrahamse, W. (2005). Factors influencing the acceptability of energy policies: A test of VBN theory. *Journal of Environmental Psychology, 25*(4), 415–425. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2005.08.003>
- Steg, L., & Vlek, C. (2009). Encouraging pro-environmental behaviour: An integrative review and research agenda. *Journal of Environmental Psychology, 29*(3), 309–317. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2008.10.004>
- Tam, K.-P., & Milfont, T. L. (2020). Towards cross-cultural environmental psychology: A state-of-the-art review and recommendations. *Journal of Environmental Psychology, 71*, 101474. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101474>
- Tangney, J. P., Stuewig, J., & Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology, 58*(1), 345–372. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.56.091103.070145>
- Tanner, T. (1980). Significant life experiences: A new research area in environmental education. *The Journal of Environmental Education, 11*(4), 20–24. <https://doi.org/10.1080/00958964.1980.9941386>
- Thondhlana, G., & Hlatshwayo, T. N. (2018). Pro-Environmental behaviour in student residences at Rhodes University, South Africa. *Sustainability, 10*(8), 2746. <http://dx.doi.org/10.3390/su10082746>
- Tu, Q., Zhu, C., & McAvoy, D. C. (2015). Converting campus waste into renewable energy – A case study for the University of Cincinnati. *Waste Management, 39*, 258–265. <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2015.01.016>
- Tusyanah, T., Ismiyati, I., Suryanto, E. & Susilowati, N. (2023). Does green space influence students' academic performance and pro-environmental behavior? an empirical study at a pro-environmental university. *Journal of STEAM Education, 6*(1), 84–100. <https://doi.org/10.55290/steam.1149958>
- UI GreenMetric. (n. d.). *UI GreenMetric World University Rankings: Background of the Ranking*. Retrieved August 8, 2023, from <https://greenmetric.ui.ac.id/about/welcome>
- van de Vyver, J., Abrams, D., Hopthrow, T., Purewal, K., de Moura, G. R., & Meleady, R. (2018). Motivating the selfish to stop idling: Self-interest cues can improve environmentally relevant driver behaviour. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour, 54*, 79–85. <https://doi.org/10.1016/j.trf.2018.01.015>
- Yeşil Kampüs Topluluğu (n.d.). *İlgili dersler*. Retrieved August 10, 2023 from <https://greencampus.metu.edu.tr/ilgili-dersler/>
- Yuriev, A., Boiral, O., Francoeur, V., & Paillé, P. (2018). Overcoming the barriers to pro-environmental behaviors in the workplace: A systematic review. *Journal of Cleaner Production, 182*, 379–394. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.02.041>

- Yükseköğretim Kurulu (2023). *Yükseköğretimde Yeni İstatistikler*. Retrieved August 10, 2023 from <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2023/yuksekokretimde-yeni-istatistikler.aspx#:~:text=Yükseköğretim%20Kurulu%20Başkanlığı&text=2022%2D2023%20Öğretim%20Yılı%20Yükseköğretim,öğrenci%2C%20184.566%20öğretim%20elemanı%20bulunuyor.>
- Wells, N. M., & Lekies, K. S. (2006). Nature and the life course: Pathways from childhood nature experiences to adult environmentalism. *Children, Youth and Environments*, 16(1), 1–24. <https://doi.org/10.1353/cye.2006.0031>
- Wilkinson, S., & Zalejska Jonsson, A. (2021). Student accommodation, environmental behaviour and lessons for property managers. *Property Management*, 39(3), 305–324. <https://doi.org/10.1108/PM-09-2020-0055>
- Zamora-Polo, F., Sánchez-Martín, J., Corrales-Serrano, M., & Espejo-Antúnez, L. (2019). What do university students know about sustainable development goals? A realistic approach to the reception of this UN program amongst the youth population. *Sustainability*, 11(13), 3533. <https://doi.org/10.3390/su11133533>
- Zhang, X., & Zhong, Z.-J. (2020). Extending media system dependency theory to informational media use and environmentalism: A cross-national study. *Telematics and Informatics*, 50, 101378. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2020.101378>

APPENDIX

Interview Questions

1. What are the first five words that come to your mind when you think about your university campus? (Üniversite kampüsünüzü düşündüğünüzde ilk aklınıza gelen 5 kelime ne olur?)
2. Which features of your campus do you like and dislike? (Kampüsünüzün hoşlandığınız ve hoşlanmadığınız özellikleri nelerdir?)
3. What comes to your mind when you think about the environment, can you share it briefly? (Çevre denilince aklınıza ne geliyor, kısaca paylaşabilir misiniz?)
4. What are the main factors that shape your current attitude towards the environment? (Çevreye karşı bugünkü tutumunuzu şekillendiren temel faktörler nelerdir?)
5. When you consider your current attitude towards the environment and your attitude from 5 years ago, do you think there is any difference between the two? (Çevreye karşı bugünkü tutumunuz ile 5 yıl önceki tutumunuzu göz önünde bulundurduğunuzda, ikisi arasında herhangi bir fark olduğunu düşünüyor musunuz?)
6. What do you think about the current environmental conditions of your campus? (Kampüsünüzün şu anki çevresel koşulları hakkında ne düşünüyorsunuz?)
7. What are the responsibilities of university administration, students and employees in improving the environmental conditions at your university campus? (Üniversitenizde çevresel koşulların iyileştirilmesinde üniversite yönetimine, öğrencilere, çalışanlara ne gibi görevler düşüyor?)
8. When you think about 25 years later, what do you think the campus will be in terms of the environment compared to today? (25 sene sonrasını düşündüğünüzde sizce kampüs çevresel açıdan bugüne kıyasla nasıl bir durumda olacak?)

9. When you think about your life at campus, what actions are you taking to protect the environment? (Kampüsteki yaşamınızı düşündüğünüzde çevreyi korumak adına ne gibi eylemlerde bulunuyorsunuz?)
10. What are the factors that encourage or prevent you from engaging in pro-environmental behavior in the campus? (Sizi kampüste çevreci davranışlarda bulunmaya teşvik eden ya da bulunmaktan alıkoyan unsurlar nelerdir?)
11. In which situations do you think pro-environmental behaviors that you do on campus may be more effective? (Kampüste yaptığınız çevreci davranışlar hangi durumlarda daha etkili olabilir?)
12. What do you feel when you act (and not to act) in a pro-environmental way on campus? (Kampüs içerisinde herhangi bir çevreci davranış sergilediğinizde ve sergilemediğinizde ne hissediyorsunuz?)

Exploring the Experiences of Migration, Violence, and Homelessness of Conditional Refugee Women in a Non-Governmental Shelter

Fatümatü Zehra Ercan*

Meliha Funda Afyonoğlu**

* Assoc. Prof. | Doç. Dr.

Selçuk University, Faculty of
Health Sciences, Department
of Social Work | Selçuk
Üniversitesi, Sağlık Bilimleri
Fakültesi, Sosyal Hizmet
Bölümü

f.zehraercan@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

** Assoc. Prof. | Doç. Dr.

Selçuk University, Faculty of
Health Sciences, Department
of Social Work | Selçuk
Üniversitesi, Sağlık Bilimleri
Fakültesi, Sosyal Hizmet
Bölümü

fafyon@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Received / Gönderim:

12.01.2023

Accepted / Kabul:

18.07.2023

Field Editor / Alan

Editörü:

Reşat Açıkgöz

Abstract

At the intersection of structural factors such as patriarchy, globalization, racism, and categories like age, ethnicity, language, religion, social capital, and immigration status, women experience various phenomena of discrimination and inequality. Although the effects of violence against women have universal characteristics, social categories such as education, marital status, ethnicity, and social capital differentiate women's experiences. This study aims to analyze the migration, violence, and homelessness experiences of women staying in a shelter as conditional refugees in Istanbul. Shelters are places where women who are exposed to violence and deprived of social support stay. In-depth interviews were conducted with 12 women staying in this shelter and 4 themes were discovered: "women's experiences of violence", "divorce processes and social violence", "the process of coming to the association, identity and employment problems in the struggle to set up a new life", and "future expectations". It was found that women experience all sorts of partner violence as well as violence of immigration, their families apply social violence during divorce periods, shelters which provide rights-based social services help women in post-divorce processes, and women's experiences differ at the intersection of their future expectations and social categories such as health, age, education, occupation, and immigration status. The main suggestions of this study include increasing rights-based social services for women, and gender, ethnicity, and culture-sensitive practices.

Keywords: Refugee women, violence, shelter, social work, non-governmental organizations.

Sivil Toplum Kuruluşuna Bağlı Sığınmaevinde Kalan Şartlı Mülteci Kadınların Göç, Şiddet ve Evsiz Kalma Deneyimleri

Öz

Patriarki, kapitalizm, küreselleşme, ırkçılık gibi yapısal faktörler ve kadınların yaş, etnik köken, dil, din, sosyal sermaye ve göçmenlik statüsü gibi kategorilerinin kesişiminde kadınlar ayrımcılık ve eşitsizliğin çeşitli görüngülerini yaşamaktadır. Kadına yönelik şiddetin etkileri evrensel özellikler taşısa da kadın deneyimi eğitim, medeni durum, etnik köken, sosyal sermaye gibi sosyal kategoriler kadınların deneyimini farklılaştırmaktadır. Bu araştırma, İstanbul'da şartlı mültecilere hizmet veren bir sığınma evinde kalan kadınların deneyimlerini öğrenmeyi amaçlamıştır. Sığınma evinde kalan 12 mülteci kadınla derinlemesine görüşmeler yapılmış ve "kadınların şiddet deneyimleri", "boşanma

süreçleri ve toplumsal şiddet”, “derneğe geliş süreçleri, yeni bir yaşam kurma mücadelesinde kimlik ve istihdam sorunu” ve “geleceğe yönelik beklentiler” isimli 4 tema keşfedilmiştir. Kadınların göçün şiddetinin yanı sıra yakın partner şiddetinin tüm türlerini yaşadıkları, boşanma süreçlerinde ailelerinin toplumsal şiddet uyguladığı, hak temelli sosyal hizmet sunan sığınma evinin boşanma sonrası süreçlerinde yardımcı olduğu ve gelecek beklentilerinin sağlık, yaş, eğitim, meslek, mültecilik statüsü gibi sosyal kategorilerin kesişiminin kadınların deneyimlerini farklılaştırdığı bulunmuştur. Kadınlara yönelik hak temelli sunulan sosyal hizmetlerin artırılması, toplumsal cinsiyet, etnik köken ve kültüre duyarlı uygulamaların artırılması araştırmanın temel önerileri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şartlı mülteci kadınlar, şiddet, barınak, sosyal hizmet, sivil toplum örgütü.

INTRODUCTION

Patriarchy manifests itself in all areas of life and the resulting gender-based violence and discrimination shape women's lives. This violence manifests itself as economic, physical, psychological, sexual, or dating violence; or as harmful cultural practices such as early marriage, polygamy, or female genital mutilation. It is stated that, globally, one in three women experienced sexual or physical violence, one in four women experienced this violence during pregnancy, 200 million women and girls were subjected to female genital mutilation, 5000 women were the victims of the so-called honor killings, a girl is getting married every 28 minutes and more than 700 million women were married as children, 150 million girls were subjected to sexual violence by a member of their family, and every day 137 women are killed by their partners or a family member (Relief, 2020)¹. While these numbers show the globality and gravity of the problem, each number indicates a life experience, the violation of women's basic human rights, and the lives they often fail to live. Similarly, reasons such as the fact that the perpetrator of violence is a close partner or a family member, that capitalist patriarchy makes women socio-economically dependent on men by restricting their education and employment, the increasing pressure of gender roles on women, fear of stigmatization, and unsupportive legal systems and institutions, limit women's access to grievance mechanisms (Bosch-Fiol&Ferrer-Perez, 2020, p.187). As a result, it is thought that many more women than represented by the statistics are subject to gender-based violence and discrimination every day and at every moment.

This violence is a global problem that knows no language, religion, ethnicity, nationality, or boundaries. Moreover, research shows that women as immigrants, poor people, members of ethnic minorities, or people of color are the groups that are most exposed to violence and that structural discrimination makes them much more vulnerable to interpersonal violence (Hearn, Strid&Husu, 2016, p.552; Dominguez and Menjivar, 2014, p.185). In a similar context, for women in refugee groups the immigration process reproduces the gender inequality they already experience in their country and causes them to experience different faces of gender-based violence (Roupetz et al., 2020, p. 10-11). In addition to partner violence, refugee women face the violence of war before migration; human smuggling, human trafficking, slavery, and sexual violence during migration; violence by local people in border regions, camps, institutions, and organizations, and in life outside the camps, such as early marriage, polygamy, physical and psychological violence after the migration (Afyonoğlu, 2021, p. 1-3, 14-15).

Turkey is one of the countries hosting the largest number of refugees in the world. The 3.700.000 registered Syrian population is followed by 21.906 Afghan, 4.961 Iraqi, and 1032 Iranian international protection applicants (Presidency of Migration Management, 2021). However, there is a limited number of studies focusing on the experience of the violence of refugee women and gender-sensitive studies. Qualitative studies on the experiences of Syrian women in Turkish cities such as Kilis, Ankara, Konya, Duzce, and Elazig state that refugee women face early marriage and polygamy, that they don't have access to or are afraid to use grievance mechanisms, as well as experiencing physical, economic, psychological, and sexual violence (Barın, 2015; Çelik&Vural, 2019; Cankurtaran&Albayrak, 2019; Karakaya, 2019; Çoşkun, 2017). Although the Syrian migration increased the number of academic studies on refugees in immigration areas, it should be noted that "other refugees" especially from countries with substantial populations of refugees such as Afghanistan, Iraq, Iran, and Somalia remain invisible in social policies and research (Buz, 2008, p. 11-12; Akbaş- Demirel, 2018, p. 68).

¹ <https://www.islamic-relief.org.uk/16-shocking-facts-about-violence-against-women-and-girls/>. Retrieved: 10.11.2022.

As it is emphasized in the literature on social work with immigrants, social workers should not only understand the problems of applicants, but also provide services for these problems and evaluate these services (IASSW&IFSW, 2016). A brief examination of the services provided for refugee women that were subjected to violence reveals that women can benefit from public services, but they are mostly beneficiaries of women or immigrant-oriented non-governmental organizations (NGOs). Rights-based, culture and gender-sensitive NGOs are considered positive social service models for the psycho-social well-being of women, as refugee women meet women with similar experiences and expand their social network through such organizations (Mackreath&Sağrıç,2017; Özgür-Keysan& Şentürk, 2021; Özdemir- Dal, 2022). These centers provide social cohesion activities as well as in-kind and cash support. However, in Turkey, NGOs in general and NGOs with a focus on refugees in particular, are insufficient in number and do not (cannot) provide shelter (Taşdemir-Afşar, 2018, p.192).

In this respect, our research aims to investigate the migration, violence, homelessness and shelter experiences of refugee women who benefit from the shelter service offered by an association in Istanbul. Our study is important in terms of discovering the problems of women benefiting from shelter services and contributing to the development of the support provided by shelters according to women's needs.

MATERIALS AND METHODS

Qualitative research is recommended when it is necessary to explore a problem or issue, and to have an in-depth understanding of a phenomenon (Creswell, 2012). In this context, our study has been designed as a qualitative study to explore the problems faced by women staying in a shelter and caused by migration, violence, and deprivation of social support, and to gain an insight into the experiences of the women receiving service from an institution that provides services to them. During the research process, the shelter was visited every day for two weeks and a relationship was established with the participants. The techniques of the research are observation and in-depth interviews.

Data Collection Tools

In order to understand the experiences of women, we designed a semi-structured in-depth interview form. Expert opinion was obtained from 6 social work academics for the semi-structured interview form for women who benefit from guesthouse services. The questions aimed to learn women's socio-demographic information, as well as their migration experiences, their process of coming to the shelter, opinions about the shelter, and expectations after leaving the shelter.

Data Analysis

The interviews were recorded with the verbal and written consent of the participants, and a data set was created by transcribing the interviews. The strategies of inductive coding, which allows themes to be created directly from within the data set, and deductive coding (Linneberg, & Korsgaard, 2019), where coding is done through themes created based on literature and research questions were combined. Categories were developed from the generated codes and themes were created.

Study Group

The study was conducted in a women's shelter affiliated with a non-governmental organization. The reason for selecting this organization was to see the exemplary practice of a non-governmental organization that provided the first shelter for refugee women in Turkey and to understand the problems and needs of women staying in the shelter. It was aimed to interview all 17 female participants staying in the shelter. However, 12 women who volunteered to participate in the study were interviewed. The interviewer knew Arabic, but could not speak the language fluently. Therefore, an interpreter assisted the researcher in interviewing women who did not speak Turkish. The researcher's knowledge of Arabic is important in terms of understanding the narratives, being active in the interview

process, and the reliability of the data. The socio-demographic information of the participants is shown in Table 1.

Table 1. Socio-demographics of the participants

<i>Code</i>	<i>Country of Origin</i>	<i>Age</i>	<i>Education</i>	<i>Migration Route</i>	<i>Work Experience</i>	<i>First Marriage Age</i>	<i>Marital Status</i>	<i>Number of Children</i>
Mona	Tunisia	38	College Dropout	Tunisia-Libya-Turkey- Saudi Arabia-Turkey	Chef	30	In divorce process	1
Ayşe	Syria	51	Primary School	Turkey-Syria-Lebanon-Turkey	Machiner in textile. Interpreter in the NGO	23	Divorced	4
Lale	Afghanistan	25	Primary School	Afghanistan-Iran-Turkey	Machiner in textile. Unemployed	18	In divorce process	1
Fatma	Syria	37	Primary School 5th Grade Dropout	Syria, Kilis	She worked as a machinist in textile and knitting. Not working now.	21	In divorce process	4
Eslem	Tunisia	31	Associate Degree (Tourism)	Tunisia-Izmit-Istanbul	She worked in date packaging. Not working.	20	In divorce process	2
Nur	Iran	31	University (Psychology)	Iran-Afghanistan, Van, Istanbul	She worked as an English teacher, a television director, and a psychologist. Not working.	22	In divorce process	1
Zeyno	Syria	56	High School	Lebanon-Turkey	She worked as a civil servant. Doesn't work, helps with things at the Shelter.	33	In divorce process	
Hacer	Syria	37	Primary School 2th Grade Dropout	Syria-Antep-Mersin-Istanbul Turkey	Machinery in textile not working.	24	In divorce process	3
Nergis	Syria	28	High School	Syria-Kilis-Reyhanlı-Bilecik-Istanbul	Tailoring in textile factory.		Single	
Hiba	Syria	51	Primary School 2th Grade Dropout	Syria-Kilis-Istanbul-Turkey	She worked in a restaurant, worked as an ironer in textiles. Not working.	17	Widow	5
Naime	Algeria	41	University	Algeria-Turkey	She worked as a secretary and a teacher. Not working.		Single	
Hafsa	Algeria	29	University (Psychology)	Algeria-Turkey	Not working	25	Divorced	1

Findings

The shelter where the study was conducted is the sole accommodation service for refugee women provided by an association in Turkey. Women come to the association through police forces or by hearing about it from their social circles. The association provides asylum-seeking women with shelter, economic and psychological support, health services, and support for their legal actions. Psychologists provide psychological support in regular sessions to empower women. Vocational training courses and language courses are also organized for empowerment. Most women experience burnout due to their experiences of violence, war, and helplessness. Many women see participation in courses as a burden. As a solution, the management provides cash support with the condition of attending the courses. The new things women learn and the skills they acquire through participation in the courses both empower and improve them.

Violence Experiences of Women

It has been observed that women have been exposed to physical, economic, psychological, and sexual violence during their marriage and often experience it all simultaneously. Women stated that they tried to endure physical violence, but they distanced themselves from their husbands when life-threatening dangers emerged. Unable to receive any economic, social, or psychological support from her husband, Syrian Hacer was subjected to life-threatening violence by her drug-addicted husband:

Once he starts hitting, he can be hit to death. He ties your hands, feet, and mouth to the chair; knocks the chair down, you can't even make a sound. Once he beat me until I fainted; I couldn't put my clothes on because of my pain; then I ran away from home. I ran off to my father-in-law in tights and a t-shirt. 'Why did you come like this?' he asked, 'I ran away from your son, he was abusing me' I said. His son brought me my scarf and coat and said he didn't hit me and said that I left like this on my own decision. He was abusing me on the street once. 'Why are you hitting her?' people asked; he said, 'she hits herself, beats herself'. I wanted to die. I'm sick of being a victim of violence. I don't want to remember how he abused me. God knows how he used to hit me (Hacer).

Hiba, on the other hand, explained that her every action was used as justification for violence and that she was exposed to both psychological and physical violence and was devalued: "He beat me a lot. I was in trouble if I was sleeping, or sitting, or left home. If I make coffee, that cup would be broken. I couldn't have a cup of coffee" (Hiba).

As seen, physical violence is sustained by psychological violence and manipulations, and at the same time, economic violence can be added to this. Lale's story includes economic, psychological, and physical violence by her husband in the house which they shared with another family:

My life in Iran is okay; but my spouse has no job; we stayed here for 4 years; my spouse had problems; he didn't go to work; he was abusive to me; he claimed that I was cheating on him with the men in the other family. I wanted to move to another house; he wouldn't accept it; he didn't let me be in peace in the house we live in because of jealousy; so I decided to leave. He didn't give me any money even when he worked (Lale).

Women's experience of economic violence can take the form of deprivation of basic needs, including children, as well as not being allowed to work:

My spouse was gambling. He didn't come home; he didn't pay the rent or water. He hadn't paid the rent for 2 years. I don't care about money. I wanted a normal life; I wish he worked, looked after his own house. We were cold, we stayed under blankets. I have children and small ones too. I knocked on his brothers' doors, said 'my son is hungry'. My milk is not coming because of my nerves, because of

the things I've been through. I couldn't breastfeed two of my children. I must get milk for them; I can't find it either (Eslem).

As can be seen, women are prevented from working and being more free participants in life by their husbands. Developing their skills and making a living may depend on the consent of their spouses. Women may have to accept this situation:

I learned textile sewing in Syria. After I got married, my spouse didn't let me work, then when we had financial problems, I started to work with my brother in the packaging business; then we came here. I didn't work here for a very long time; he didn't allow me (Fatma).

As the narratives of the participants show, women experience different types of violence simultaneously, and the consequences of this violence harm both their physical and mental health. Ayşe, who experienced physical, psychological, and sexual violence simultaneously:

Being owned like a property. Just like having an animal. I saw myself as an adopted animal. He wanted to have me by force. He didn't think about anything while I was crying. He just wanted to satisfy his desire. For example, I was going to give birth, I was in labor for 10 days, he didn't take me to the hospital. What kind of selfishness is this? When I became pregnant with that daughter, I cried all the time. There was war and famine but the war inside the house was bigger; it was suppressing all the wars (Ayşe).

As seen in Ayşe's words, women try to put up with being commodified and endure psychological, economic, physical, and sexual violence to the extreme. In addition to the life-threatening danger for women, violence against their children has been an important factor in leaving their husbands. Fatma stated that she distanced herself from her husband when sexual violence was directed at her daughter:

I endured everything, all the violence he inflicted on me. But my husband, my daughter's father, molested my daughter. I felt like someone set me on fire. I can tolerate everything, but I can't let it happen to my daughter, I can't be silent about it (Fatma).

Women's Divorce Processes and Social Violence

The narratives of the participants indicate that although violence against women is a universal experience, the only support for women, who have experienced various traumas and whose social support networks have weakened during the migration process, might be their nuclear families. When women decide to get divorced in their struggle against violence, they are not supported by social support networks; on the contrary, they face "social violence". It has been observed that it is especially their mothers who stand against women's divorce:

The violence started in the first year. My mother always passed it off by saying, 'You're newly married, you haven't learned his character yet'. He called my family in Damascus and said, 'Your daughter is going to get divorced and she's going to be a prostitute somewhere'. My mom called me and said, 'I'll bring you back dragging you by your hair; don't think you're something just because you went there'. I tried to endure violence for years, but I couldn't. The man always told me that the angels will curse me; my mother said the same thing. 'The angels will curse you...', 'The angels will curse you...'. It was in my head. Why would they curse me? I always thought I was cursed by angels for not loving the man. Then I said, 'Damn! I don't care, I am a cursed woman, let it be like this'. (Ayşe).

As seen in Ayşe's narrative, women can experience family violence as well as spousal violence and be stigmatized by "honor"; that the basic principle of marriage in all religions is mutual consent might be ignored and religious elements might be cited for this violence:

He was abusing me, and I wanted a divorce. I jumped off walls, went to my cousins. I said, 'I don't want him, I want to divorce him.' 'It's a shame to get divorced, you can't get divorced,' said my mother. She didn't approve and I was often sad when I visited my mother, and always went back to home with him (Hacer).

In the example of Hacer and Ayşe, the fact that the woman does not want to stay married and is exposed to violence is not considered as a sufficient reason for divorce. It is not seen as a problem by their families that women continue a marriage without consent and are exposed to violence. This pressure is reinforced by means of cultural elements:

In our society, divorce by women is not accepted; women don't get divorced; they cannot get divorced. My mother still wants me to return to my spouse and says that he loves me, appreciates me, but that I don't appreciate him (Ayşe).

In Ayşe's story, the family exposes her to psychological violence, based on sometimes cultural, sometimes religious reasons, instead of protecting her and caring about her feelings and wishes. Even if women are abandoned by their husbands, they are not accepted and supported by their families. Since they cannot have healthy living conditions in their own habitats, they may turn to forced migration. An example of this is seen in Nur's narrative:

My husband was having an affair with his secretary in his office. I tried to solve the problem, but he continued his relationship. One day we started fighting about something. He claimed that I was seeing another man. I said that that's a lie. Then we fought a lot. He stabbed me. I went to my mother's house, but she was sick. I couldn't stay there. When my sister saw my arm, she told me to go back to my house. I was also three months pregnant then. You know in Afghanistan; everyone saw me as a bad woman. Because if you get divorced in Afghanistan, you are a woman to be had for anything. Because if someone is divorced, that woman can do anything. That's how people think (Nur).

In Nur's narrative, her husband cheats on her, attacks her, and abandons her. Despite this, the results of the divorce worried the family and herself and even though she was a working, educated woman, the many risks of divorce led her to asylum.

The Process of Coming to the Association, Identity and Employment Problems in the Struggle to Set a New Life

As known, housing, social cohesion, and employment emerge as important problems in the post-divorce phases. The association provides women with shelter, and meets health related and basic needs. Particularly, in cases of divorces due to violence, the participants stated that their housing need - one of the most urgent needs - was met by the association and that they felt safe: *"I'm fine; I'm much more relaxed; I feel safe. My children and I get psychological help; we benefit from cash assistance" (Eslem).*

The shelter functions as a safe place for Eslem, who was exposed to economic violence by her husband, deprived of her basic needs such as food and heating, and was then kicked out of her house because the rent was not paid: *"Thanks to God, we have everything. There is trust, a safe environment, everything in terms of material and spiritual aspects. We benefit from health services, we benefit financially, we also benefit from social services. We get everything we need" (Zeyno).*

In addition to their needs being met in the shelter, women also talked about the psycho-social rehabilitative features of being together with women who have similar experiences:

I received very good services; they also provided me with a wheelchair and a walker. There was an apparatus for my foot; they provided that too. I'm very relieved. I was able to leave the room. I started chatting with women and it felt very good (Nergis).

Nergis, who was disabled during the war, is deprived of support systems in Istanbul because her family is in Syria. However, she was able to benefit from the shelter and got the health support she needed, as the shelter serves not only women who are exposed to violence by their husbands, but all women in need. As can be seen in Ayşe's narrative below, sharing similar stories supports individuals to manage the pain in their own stories:

Let's say I gained experience here. Because every woman has her own story. Before I came here, I thought I was the only one with problems. After coming here, especially when I work as a translator, I say, 'I am not alone in this world; I am not the only one who has troubles.' I say, 'We are human; we are in a test hall, and we will pass this test'(Ayşe).

Although the participants are happy with the services of the association and the shelter affiliated to the association, shelters do not offer a permanent life and women need to shape their future. This process can be managed more easily for women with working experience and an ID card. Ayşe, who wanted to work as a cleaner, has turned her Arabic into a cultural capital and describes her profession as follows:

In the association, I applied for a cleaning job. Then someone was talking on the phone with xx. They said, 'We need 4 translators.' When I heard that, I remembered Arabic. I said, 'I can be a translator if you want'. It came out of my mouth shyly. They said 'OK'. I was hired that day (Ayşe).

Nergis, who was a tailor while in Syria, continued her business in the association: *"The association helped me in many ways. I bought a machine; I was sewing with an overlock. I produce and sell"* (Nergis).

Women who do not have an ID have difficulties in working and continuing their children's education. Disadvantageous situations of the participants continue during the divorce process; the language barrier, fear of judicial authorities, lack of family support make them vulnerable to abuse and cause them to continue living without being able to request any help or support. When all this coincides with being without an ID, women feel helpless:

We were in Izmit. I came to Istanbul, but I couldn't enroll the children in school because I didn't have a residence permit. The children are registered in Izmit. They are registered at the school there. Since I don't have a residence permit, I cannot get a certificate of residence. I have nothing, I have no documents; so, I'm a fugitive, I'm scared of the police. Since I do not have a residence permit, I cannot apply for a divorce (Eslem).

Eslem, who is an irregular immigrant due to incomplete legal procedures has difficulties in staying away from her husband, getting a divorce, getting a residence permit, working, and making her children get education. The time spent for legal problems prevent Eslem's children from attending school and Eslem from building a life. Leyla is another woman who got married and came to Turkey. Her husband did not apply for a residence permit after her visa expired. Since she is an irregular immigrant, she cannot leave the association.

My husband is very sneaky; he knows what to do. He didn't want to get me a residence permit. He would joke when we walked on the road; when he saw the police on the street, he would say 'come catch this, she has no residence permit!', supposedly jokingly. This was a hidden message, but I didn't understand. Now, I am a non-resident; unable to work (Leyla).

In addition to lack of an ID, childcare, age, health, and education status determine women's participation in employment. Fatma, who has four children, explained that she did not want to work for long hours, because she needed to take care of her children:

I force myself to work, but I cannot; I usually attend cooking workshops. I don't want to work for long hours, because I want to take care of the children a little bit, and I get tired, I get very tired; I need a short-time job. I want to work from home, but the kids said they didn't want to help me. I can't do everything alone (Fatma).

Fatma's low level of education results in jobs with difficult conditions and long shifts. Fatma, the conditions of whose children and state of health are not suitable for these physical tasks, experiences many dilemmas.

In addition to education level, women's health status and age are also influential in participation in employment. Hiba, who was kicked out of the house by her child, cannot find a job due to her low education level, lack of profession, and being old for physical work. This situation makes it impossible for her to leave the shelter and establish a new life:

I want to have a house, live alone, find a job, and support myself; but since I'm a little old, I asked many places, nobody wanted to employ me because of my age. I must work for rent and bills, but nobody wants to hire me. If I could, I would, but I don't have the opportunity to leave right now (Hiba).

Some beneficiary women are unable to leave the shelter and attempt to establish a new future because of their poor health: "I can't work, because I have a broken shoulder" (Naime). Likewise Naime Zeyno said: "The working conditions here are harsh, I think it might be very difficult in terms of health, so I cannot work" (Zeyno).

Although the participants were educated, they stated that their identity status and the language barrier hindered their work: "I tried to find a job, to go to university, to do a master's degree, to go to other countries, but it didn't work" (Nur).

Future Expectations

Participants answered the questions about their future expectations in terms of the options of staying in Turkey or going to another country. Some of the participants stated that they want to stay in Turkey and work for a better life: "I will stay in Turkey. After the children start school, I will work; I will try to stand on my own feet; I have no other thought for now" (Eslem).

Hacer, who works in textile industry in Turkey, believes that she can make a living by working. She also states that people in Turkey treat her well and that she can build her life with the support of people. The fact that Hacer is young and hardworking makes her hopeful and self-confident about the future:

I want to stay here; people are very nice here. I cannot say that the Syrians are good, because no Syrian helped me when I was going through bad times; but most of the time, the Turks were with me and helped me (Hacer).

Some of the women who wanted to stay in Turkey said that they regret leaving their families behind and that they want to live together with their families in Turkey:

If our families want to cross the border illegally, they have to pay money. After crossing the border, they'll need money again. They'll need money for travelling. They don't have this opportunity... We left them in the middle of the war. We are comfortable here, there is no war where we live. But as long as they live that war there, we can't be in peace here (Nergis).

Other participants, who see Turkey as a transit country, stated that they want to go to a third country for a better life:

I decided to go to another country. Currently, there is no specific country. The immigration office didn't accept my application until recently. Now, they have accepted me as an immigrant; I will choose a country later (Lale).

UNHCR often does not accept asylum applications from Afghans from Iran due to the "third country" rule. Refusal of asylum applications is difficult for Afghans. Women's asylum requests also face many obstacles. This may lead to exhaustion of legal remedies and to fall into the trap of organizations engaged in human trafficking or smuggling. For example, Algerian Naime set out to go to Europe with human smugglers but was helpless in Istanbul when her money was stolen and was directed to the women's shelter by the police. She dreams of a life in Europe for the future: *"My whole dream is to go to Europe; I have no other dreams. There they treat people very mercifully; I saw people living there and they live in very good conditions" (Naime).*

The participants' experiences in Turkey and social networks are effective in their third country decisions:

I think forward. I don't want to go back to Syria. I don't want to go back to Lebanon either. Germany or Britain... I have a sister in Germany, so I want to go there. It could also be France; the important thing is to go somewhere (Zeyno).

Hafsa from Algeria, who wants to get divorced due to spousal violence and return to her country, seems hopeful for the future. Hafsa, who is a university graduate, young, and has a strong family support system: *"I will return to Algeria with my family; I will work there and earn my living" (Hafsa).*

It was observed that women are generally deprived of the family support system. Only one gets family support. It has been seen that the resources for individuals to build a sustainable life are age, health, education, profession, language, legal status, and attitudes towards work. The lack of these resources causes the participants to be deprived of a plan about leaving the shelter and start a new life.

DISCUSSION

This research aims to understand refugee women's shelter experiences through their narratives. In this sense, in-depth interviews were conducted with 12 women staying in a shelter and 4 themes were discovered: "women's experiences of violence", "divorce processes and social violence", "the process of coming to the association, identity and employment problems in the struggle to set a new life", and "future expectations".

Women's experiences of violence are multidimensional and violence against women takes different forms physical, economic, and psychological. Women have generally been exposed to all three types. The most visible and what women generally describe as violence is physical violence. Many women had to end their relationships after experiencing constant or fatal physical violence. Violence against women is not a special case, it is a global problem. It is based on hostile sexism. Men's fear of loss of autonomy and power, and their belief that women will resort to inappropriate situations to gain power may lead to compulsive control behaviors. If this control does not provide the desired domination and control, men may use violence. (Loveland & Raghavan, 2017). Violent behavior is associated with beliefs, witnessing violence in families, and distrust; but anger control problems and destructive behaviors are mainly associated with severe personality disorders (Graham-Kevan & Archer, 2008). The destructive behaviors of individuals with severe personality disorders generally affect the people in close relationships with them (Kernberg, 2014).

One of the violence experiences described by women is economic violence. Economic violence can take various forms. Some spouses do not meet the economic needs of women in cases in which women have ID problems, children in need of care, health problems, or when they do not have an income due to a lack of professional skills or when they are not allowed to work by their spouses. In another form of economic violence, men do not work, seize women's income, but do not meet the needs of women and children. The third form consists of not meeting the economic needs of women, taking the money of working women, and borrowing money on behalf of women. In all three forms, the common experience of women is their needs not being met and their deprivation not being eliminated despite all the tactics they develop. Despite all their tactics and attempts, women can experience desperation. While economic violence poses significant challenges for women, the primary impetus for leaving their husbands stems from the physical violence accompanying economic abuse and the fear of being killed.

Economic violence is a type of violence that has both short-term and long-term effects. It can negatively affect the lives of individuals as much as or more than physical, sexual, and psychological violence (Stylianou, 2018). Economic dependence can often lead to maintaining a relationship despite the violence. The fact that violence accompanies the relationships in which the traditional gender roles are not met and men do not meet the economic needs of their families, increases the possibility of the disintegration of families (Huang, Postmus, Vikse, & Wang, 2013). As can be seen in the narratives of women, the fact that men do not meet women's economic needs or women work and give money to their husbands, in other words, that women have to earn their living by working, reduced the possibility of enduring a bad relationship and became a factor that facilitated the separation.

Psychological violence, however, is a type of abuse that is difficult to define. It is often an unidentified type of violence. The experiences of women which can be defined as psychological violence are humiliation, shame, deception, blame, or self-disgust. The physical, economic, and psychological abuse experienced by women reinforces their feelings of worthlessness and helplessness. Since the effect of psychological violence is not directly observable and it is not taken as a great risk, it is a difficult situation to define. However, physical violence also includes psychological violence, and thus it is more emphasized. Yet, in some cases, psychological violence situations that are not accompanied by physical violence can be experienced. The consequences of psychological violence can sometimes be more serious than the consequences of physical violence. Psychological violence negatively affects the well-being of individuals and can lead to physical and psychological diseases (Mir & Naz, 2017). In this situation, which is difficult to define, it can be difficult to break the ties with the partner who uses psychological violence and the individual's self-esteem decreases (Neppel, Lohman, Senia, Kavanaugh, & Cui, 2019). Decreased self-esteem of individuals also negatively affects their social relations and self-development (Mir & Naz, 2017).

A combination of traumas brought by the migration process, problems of adaptation to the migrated country, language barriers, restriction of employment opportunities, poverty, structural inequalities etc., can cause family disintegration (Bloch, Galvin & Harrell-Bond, 2000). Although some of the participants stated that they were exposed to violence before marriage, it can be said that the intersection of war and migration created pressure on the families of the participants who talked about post-migration violence and this situation resulted in family breakdown (Alqallih, Shehada & Arts, 2016). Research results show that women endure violence until their lives are in danger, and after deciding to get divorced, their families use religious and cultural elements to prevent women from doing so; and that women, whose social networks and social support systems weaken during the migration process, also lose the family support system, which is the only support system left. In addition to partner violence, women experience gender-based violence through harmful cultural and traditional

practices; they experience social violence, isolation, fear, and helplessness (Perrin et al., 2019). Therefore, it is suggested that the issue should not be handled as a subject related to victims of a culture or religion, instead, it should be evaluated as male-violence against women (Ataman, 2013), and it should be conceptualized with a rights-based perspective that is aware of structures such as patriarchal capitalism, immigration, and globalization as the basis of violence. The NGOs offer shelter services within the framework of rights-based social services for women whose social support networks are weakened and who have survived after violence. NGOs provide “empowerment through assistance” by providing shelter and basic needs, which are the first needs of women in the divorce process; “empowerment through social integration” by language and vocational courses, “empowerment through raising awareness” by psycho-social support, and “empowerment through socialization” by bringing women together in various activities (Özgür Keysan & Şentürk, 2021).

Although shelter services facilitate women’s transition to their new lives, women’s ability to build a sustainable life is related to their refugee status, age, health status, available resources, education level, professional experience, language proficiency, legal status, attitude towards work, and skills that can be helpful in employment. It should be noted that for immigrants, identity or legal status is of vital importance in many factors such as confirmation of existence in the country of residence, work, and access to welfare services (Akhtar, 2018; Dinçer et al., 2013). Identity status determines the level of access to services. In other words, individuals’ access to resources suitable for their needs is determined by their legal status (Hassan & Cankurtaran, 2022; Konukman, 2017). Irregular immigrants do not have access to services and being an irregular immigrant is considered as a criminal act since it means the violation of legal boundaries (Tepealti, 2019; Topcuoğlu, 2016). Therefore, those who are irregular immigrants in Turkey can be completely defenseless against their perpetrators (Güldalı & Sema, 2021; Konukman, 2017).

For some women, the plan to leave the shelter and start a new life, seems impossible even though they receive social and economic support. These women have no plans on making a living by working because of their old age, health conditions which do not allow them to work for long hours, and their lack of qualifications. They are happy to be in the shelter. The fact that the systems with which the elderly interact is relatively limited compared to young people’s interactions reinforces their conservative attitudes towards change (Ercan & Arıcı, 2020). In this case, it is more attractive for the elderly to live in a shelter with other women who share similar life experiences. Having a room to stay in and meeting their basic needs is seen as a good enough opportunity for them. However, the fact that the shelter serves women for a certain period of time is perceived as a situation that triggers future concerns and insecurity for these women (Ercan, 2022). Considering the inequality of opportunity in education, the lives of women shaped in the informal sector in low-skilled jobs and gender-based violence, which are universal phenomena of patriarchy, the post-divorce social adaptation processes of immigrant women with low education levels, no previous professional experience, and no language skills are getting more difficult. Moreover, the language barrier and intimidation of women with low levels of education prevent these women from applying to legal authorities or seeking help. The fact that there is no authority they can apply to in the face of abuse increases the audacity of the perpetrators of violence (Hassan & Cankurtaran, 2022).

The results of our research show that refugee status, education of their children, and socio-demographic characteristics are important aspects concerning the future expectations of women. While Turkey provides temporary protection to Syrian refugees, asylum seekers of Afghan, Iranian, Iraqi nationality get international protection status, which is valid until they go to a third country. Reasons such as the density of the asylum seeker population in Turkey, the length of the application and

evaluation processes, the long waiting time for future appointments, and the reduction of refugee quotas by third countries leave Afghan refugees in uncertainty (Aygüler, Buz, Güzel, 2021); as a result it is seen that their future expectations are shaped around settling in a third country. In this context, while women whose children have started education, who are under temporary protection, and whose age and abilities are suitable for work want to stay in Turkey, it is seen that especially international protection holders and applicants want the uncertainty to end and to settle in a third country.

CONCLUSION

In this study, we listened to the stories of 12 women through in-depth interviews with semi-structured questions. Although there are many different variables in these stories, it was observed that there are also many similarities. These similarities are generally consistent with the literature. Women have generally been exposed to all kinds of violence, including psychological, physical, and economic violence. The common characteristic among women is that they are deprived of a social support system. Their families are either weak and inadequate in terms of human capital, or they adopt attitudes that encourage women to endure violence rather than getting divorced, supporting this attitude with social, cultural, and religious arguments.

A shelter that serves women who are victims of violence or human trafficking, helpless due to health disability, and without an identity has a saving function for women. By means of such a shelter, women can partially access legal social support systems and the resources they need. Although shelters have significant empowering effects, their services are temporary. Women are expected to become stronger, participate in employment, and establish their lives. At this point, future goals of women gain importance. Women's age, health status, number of dependent individuals in their families, professional skills, educational status, and attitudes towards work affect both their participation in empowerment programs and their future plans. Also, since all women are foreigners, the language problem is seen as an important obstacle to establishing a new life. It has been observed that individuals who are young, in good physical health, who do not have small children, who have a job or are trying to acquire a job, and who have a high level of education dream of a predictable future and are more hopeful about life. Especially the elderly and sick individuals are not confident about leaving the shelter and they need external support. In line with the results of the research, it is suggested that legal procedures are expanded regarding irregular migration in a way that protects women, women are empowered instead of being penalized, and women are supported in their decisions regarding new settlement processes. Similarly, it is recommended that NGOs and public institutions increase their shelter services for foreign women who are victims of violence, homeless immigrants, and helpless immigrants even though they are not victims of violence. Finally, it is necessary to carry out studies that will strengthen women psychologically, educationally, and professionally during their stay in the shelters, and especially necessary to increase the quality of vocational courses.

Article Information

Ethics Committee Approval:	The study received Ethical Approval from Selcuk University with the approval number of 2021/214 dated 24.02.2021
Informed Consent:	The purpose of the study is explained to the participants and their informed consent was obtained.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	The authors declare no conflict of interest.
Copyrights:	No material subject to copyright is included.

BIBLIOGRAPHY

- Afyonoğlu, MF. (2021). The experience of violence of Syrian women living in Konya: An intersectional study through the narratives of service providers. *International Social Work*, 66(4), 1100-1116.
- Akbaş-Demirel, C. (2018). Suriyeliler ve “diğerleri”: Türkiye’ye sığınanların karşılaştırmalı hukuki ve sosyal konumları. Kartal, İ. & Manço, Y. (Ed.). *Beklenmeyen Misafirler: Suriyeli Sığınmacılar Penceresinden Türkiye Toplumunun Geleceği*.
- Akhtar, S. (2018). Göç ve kimlik: kargaşa, sağaltım ve dönüşüm. *İstanbul: Sfenks Kitap Yay.* Alqallih, R., Shehada, N., & Arts, K. (2016). Gender in Crisis: Syrian Refugee Women in the Netherlands. < <https://thesis.eur.nl/pub/37328>.
- Ataman, G. (2013). Uses of culture and ‘cultural relativism’in gender violence discussions. *Kadın Araştırmaları Dergisi*, (13), 61-80.
- Aygüler, E., Buz, S., Güzel, B. (2021). Sosyal uyumun başarılmasının önündeki engeller. *Journal of Economy Culture and Society*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jecs/issue/51923/845805>
- Barın, H. (2015). Türkiye’deki Suriyeli kadınların toplumsal bağlamda yaşadıkları sorunlar ve çözüm önerileri. *Göç Araştırmaları Dergisi*, (2), 10-56.
- Bilgin, E., & Tuncay, T. (2020). Sığınmaevinde kalan kadınların toplumsal cinsiyet rolleri tutumları ve yardım arama davranışlarının incelenmesi. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, (16), 43-61.
- Bloch, A., Galvin, T., & Harrell-Bond, B. (2000). Refugee women in Europe: some aspects of the legal and policy dimensions. *International Migration*, 38(2), 169-190.
- Bosch-Fiol, E. & Ferrer-Perez, V. A. (2020). Femicide, intimate partner violence and legal complaints in Spain. *Journal of Gender Studies*, 29(2), 187-201.
- Buz, S. (2008). Türkiye'deki sığınmacıların profili. *Polis Bilimleri Dergisi*, 10(4), 1-14.
- Çelik, İ. A., & Vural, F. (2018). Suriyeli mülteci kadınların kuma dramı: Kilis ili örneği. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 341-382.
- Çoşkun, E. (2017). Türkiye’de kağıtsız göçmen kadınlar ve sosyal hizmetler. *Çalışma ve Toplum*, 54(3).
- Dinçer, O. B., Federici, V., Ferris, E., Karaca, S., Kirişçi, K. ve Çarmıklı, E.Ö. (2013), Suriyeli Mülteciler Krizi ve Türkiye Sonu Gelmeyen Misafirlik. Brookings Enstitüsü-Uluslararası Stratejik Araştırma Kurumu (USAK), Ankara.
- Dominguez, S, Menjivar, C (2014). Beyond individual and visible acts of violence. *Women’s Studies International Forum*, 44(1), 184–195.
- Ercan, F. Z. (2022). Eşitsizlik kaynağı olarak kronik hastalıklar. In A. Demir (Ed.), *Dezavantajlı Grupların Sosyolojisi: Eşitsizlikler, Riskler ve Çözümler* (pp. 431-451). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Ercan, M., & Arıcı, A. (2020). Covid-19 Pandemi sürecinin yaşlılar üzerindeki biyo-psiko-sosyal etkileri üzerine bir değerlendirme. *Journal of ADEM*, 1(3), 5-22.
- Graham-Kevan, N., & Archer, J. (2008). Does controlling behavior predict physical aggression and violence to partners? *Journal of Family Violence*, 23(7), 539-548.
- Güldalı, P. Ş., & Sema, B. (2021). Küreselleşme, hareketlilik ve sosyal hizmet: “düzensiz” göç ve ulus ötesi sosyal hizmet uygulaması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(2), 699-722.
- Hassan, M. K. M., & Cankurtaran, Ö. (2022). Barriers to reporting intimate partner violence (ipv) by Syrian women refugees: a case study of Syrian women refugees in Ankara-Turkey. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 33(2), 387-405.
- Hearn, J., Strid, S., Husu, L. ve Verloo, M. (2016). Interrogating violence against women and state violence policy: Gendered intersectionalities and the quality of policy in the Netherlands, Sweden and the UK. *Current Sociology*, 64(4), 551-567.

- Huang, C.-C., Postmus, J. L., Vikse, J. H., & Wang, L.-R. (2013). Economic abuse, physical violence, and union formation. *Children and Youth Services Review*, 35(5), 780-786.
- IASSW&IFSW(2016). Refugees and displaced persons: The role of social work. https://www.ifsw.org/wp-content/uploads/ifsw-cdn/assets/ifsw_63155-10.pdf
- Karakaya, H. (2019). Savaş ve göç sürecinde Suriyeli kadınlar. *Social Sciences*, 14(5), 2275-2290.
- Kernberg, O. (2014). Aşk ve saldırganlığın ayrılmaz doğası (A. Coşkun, 2014). İstanbul: Psikoterapi Enstitüsü Yayınları.
- Konukman, A. (2017). Türkiye’de kağıtsız göçmen kadınlar ve sosyal hizmetler. *Çalışma ve Toplum*, 3(54), 1299-1316.
- Linneberg, M. S., & Korsgaard, S. (2019). Coding qualitative data: A synthesis guiding the novice. *Qualitative Research Journal*, 19 (3), pp. 259-270.
- Loveland, J. E., & Raghavan, C. (2017). Coercive control, physical violence, and masculinity. *Violence and Gender*, 4(1), 5-10.
- Mackreath, H., & Sağmıç, Ş. G. (2017). Civil society and Syrian refugees in Turkey. <http://www.madde14.org/images/a/ad/YurttaslikDernegiCivilSocietySyrianRefugees2017.pdf>
- Maybek, S. D. (2019). Yeni bir hayatın ilk durağı: kadın sığınmaevleri. *Sosyoloji Dergisi*(40), 179-210.
- Mir, S., & Naz, F. (2017). Spousal psychological violence, coping strategies and psychological well-being in married women. *FWU Journal of Social Sciences*, 11(1), 242.
- Neppl, T. K., Lohman, B. J., Senia, J. M., Kavanaugh, S. A., & Cui, M. (2019). Intergenerational continuity of psychological violence: Intimate partner relationships and harsh parenting. *Psychology of violence*, 9(3), 298.
- Özdemir- Dal, B. (2022). Türkiye’de mültecilerle çalışan sivil toplum kuruluşlarının devlet ile ilişkisi. *Journal of International Relations and Political Science Studies*, (5), 83-110.
- Özgür-Keysan, & Şentürk, B. (2021). Philanthropists, professionals and feminists: refugee ngos and the empowerment of Syrian women in Gaziantep, Turkey. *International Migration*, 59(1), 143-164.
- Perrin, N., Marsh, M., Clough, A., Desgroppes, A., Yope Phaniel, C., Abdi, A., ... & Glass, N. (2019). Social norms and beliefs about gender based violence scale: a measure for use with gender based violence prevention programs in low-resource and humanitarian settings. *Conflict and Health*, 13(1), 1-12.
- Presidency of Migration Managment. (2021). International Protection. <https://en.goc.gov.tr/international-protection17>
- Relief (2020). 16 Shocking Facts about violence against women and girls. Erişim adresi: <https://www.islamic-relief.org.uk/16-shocking-facts-about-violence-against-women-and-girls/>
- Roupetz, S., Garbern, S., Michael, S., Bergquist, H., Glaesmer, H., & Bartels, S. A. (2020). Continuum of sexual and gender-based violence risks among Syrian refugee women and girls in Lebanon. *BMC women's health*, 20(1), 1-14.
- Stylianou, A. M. (2018). Economic abuse within intimate partner violence: a review of the literature. *Violence and Victims*, 33(1), 3-22.
- Taşdemir-Afşar, S. (2018). Sığınmaevinde kalan kadınlara sunulan hizmetler ve kadınların sığınmaevi sonrası yaşam planları. *Journal of Society & Social Work*, 29(2), 190-225.
- Tepealtı, F. (2019). Avrupa Birliği’ne yönelik Türkiye geçişli (transit) göç hareketleri ve Türkiye'nin düzensiz göçle mücadelesi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 24(41), 125-140.

Farklılığı Bedenselleştirmek: Sakatlık Deneyimleri Üzerine Fenomenolojik Bir Araştırma¹

Hüseyin Özil*

* Arş. Gör. Dr. | Dr.
Research Assistant

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Sosyoloji Bölümü |
Selcuk University, Faculty of
Letters, Department of
Sociology

huseyinozil@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Öz

Bu çalışma, yeti yitimi yaşayan bireylerin sakatlık deneyimlerini fenomenolojik bir bakışla ortaya koymayı hedeflemektedir. Yeti yitiminin getirdiği bedensel değişimler çalışmanın ortaya koymaya çalıştığı hususların başında gelmektedir. Bu çerçevede çalışmada ortopedik ve görme engellerine sahip kişilerin sakatlığı bedenselleştirme durumları araştırılmıştır. Çalışmada ortopedik ve görme yeti yitimlerine sahip sakat kişilerin sakatlık algıları, sakatlık deneyimleri, gündelik hayat pratikleri, sakatlık algısının biçimleri, sakatlığı bedenselleştirme durumları incelenmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desen kullanılmıştır. Saha çalışmasında ortopedik ve görme yeti yitimlerine sahip 40 katılımcıyla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, sakatlığın farklılığın farkındalığı ile başladığı gözlemlenmiştir. Bu farkındalık kişileri sosyal yaşamdan uzaklaştırmaktadır. Bu uzaklaşma sakat bireylerin yaşam seyrini değiştirmektedir. Ancak tüm bunlara karşın sakatlığın bir süre sonra normalliğe evrildiği görülmüştür. Sakatlık, zaman içerisinde bir normalliğe evrilsen de toplumda bir dışlama biçimi olarak var olmaya devam etmektedir. Bu çerçevede sakatların bedensel deneyimleri fiziki beden, yaşanan beden, yaşam dünyası ve algılanan öteki başlıkları üzerinden analiz edilmiştir. Analiz sonucunda yedi temaya ulaşılmıştır. Bunlar; farklılığın farkındalığı, yaşam dünyası ve sakatlık, stratejik davranışın bedenselleştirilmesi, sakatlık ve teknolojiyle yaşam, sakat bedende yaşam seyri, bedenin yeni normalliği ve sakatlığın sıradanlığıdır. Sonuç olarak sakatlığın bedensel bilginin yönetim stratejileriyle alakalı olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sakatlık, sakatlık deneyimi, yeti yitimi, beden, fenomenoloji.

Gönderim / Received:

23.02.2023

Kabul / Accepted:

01.06.2023

Alan Editörü / Field

Editör:

Reşat Açıkgöz

Embodying Difference: A Phenomenological Research on Disability Experiences

Abstract

This study aims to reveal the disability experiences of individuals with impairment through a phenomenological perspective. The bodily changes brought about by impairment are one of the main issues which the study tries to reveal. In this framework, the study investigates the embodiment of disability by people with orthopedic and visual disabilities. In the study, the perceptions of disability, disability experiences, daily life practices, forms of disability perception, and the embodiment of

¹ Bu çalışma, yazarın "Sakatlığı Bedenselleştirmek: Sakatlık Deneyimleri Üzerine Fenomenolojik Bir Araştırma" adlı doktora tezinden üretilmiştir (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023).

disability of disabled people with orthopedic and visual disabilities were investigated. Qualitative research method was selected for the study. Phenomenological design, one of the qualitative research methods, was used. In the field study, in-depth interviews were conducted with 40 participants with orthopedic and visual disabilities. In the study, it was observed that disability starts with awareness of difference. This awareness distances people from social life. This distancing changes the life course of disabled individuals. However, against all these, it was observed that disability evolves into normality after a while. Although disability evolves into normality over time, it continues to exist as a form of exclusion in society. In this framework, the bodily experiences of disabled people were analyzed under the headings of physical body, lived body, life world and perceived other. As a result of the analysis, 7 themes were reached. These are; awareness of difference, lifeworld and disability, embodiment of strategic behaviour, disability and life with technology, life course in the disabled body, new normality of the body and the ordinary of disability. As a result, it was seen that disability is related to the management strategies of bodily knowledge.

Keywords: Disability, disability experience, impairment, body, phenomenology.

GİRİŞ

İnsan eksik bir varlıktır. Bu nedenle insanın anlam dünyası; zayıflığı, eksikliği, farklılığı ve anormalliği anlatan ifadelerle doludur. Bu ifadelerden bazıları sakatlığı çağrıştırırken bazıları çağrıştırmaz, öyleyse *sakatlık nedir?* Bu soru önemlidir, çünkü hangi farklılığın, eksikliğin ya da anormalliğin sakatlık olarak nitelendirileceği verilen cevaplara göre değişmektedir. Bu cevaplar da sakat bireylerin deneyimlerine etki etmektedir. Son yıllarda, sağlık ve sosyal bilimlerden birçok araştırmacı sakat olmanın bir insan için ne anlama geldiğini çeşitli kavram ve modellerle tartışmaktadır.

Sosyal bilimciler için model, bir durumun temel özelliklerinin daha kolay kavranabilir temsilidir. Modeller, dünyaya dair gerçeklik görüşünü düzene sokmaya ve basitleştirmeye yardımcı olurlar. Diğer bir deyişle sosyal bilimlerde modeller, genellikle kavramların mantıksal düzenlemeleri olarak temsil edilen bileşenleri ve bu bileşenler arasındaki ilişkiler de dahil olmak üzere bazı ampirik fenomenlerin gösterilmesini ifade ederler (Frankfort-Nachmias vd., 2015, s. 35). Yani modeller, herhangi bir olguya dair ilişkiler ağını anlatmak için bilinçli şekilde oluşturulurlar. Bu nedenle modeller, bilinçli olarak oluşturulan bakış açılarının kavramsal örüntülerle desteklenmesidir (Altman, 2001, s. 101). Sakatlık alanında da tıbbi model ve sosyal model, deneyimin ne olduğunu açıklamaya çalışan iki model olarak öne çıkmaktadır.

Tıbbi model sakatlığı, bireyin sağlık durumunun bozukluğu veya anormalliği olarak görür. Bu nedenle sakatlık, bireyin fiziksel koşullarının bir sonucu olarak ve bireye içkin bir özellik olarak tanımlanmaktadır. Buna karşın sosyal model, bir kişinin sağlık durumundaki işlev bozuklukları ve rahatsızlıkların sınırlamalara neden olabileceğini kabul eder, ancak temel engelleyici faktörün toplumsal özellikler olduğunu vurgular. Sosyal modele göre bireye sakatlığı empoze eden, toplumdaki sosyal engeller ve dışlayıcı tutumlardır. Sakat olmak bu nedenle dışsal bir özellik olarak anlaşılmalıdır (Martiny, 2015, s. 553; Goodley, 2011, s. xi).

Sosyal model, günümüz sakatlık çalışmalarının temelini oluşturur. Sosyal model, bedenün sakatlık deneyimini önemli oranda ihmal etmiştir. Çünkü sosyal modelde beden, yeti yitimini yaşayan bireyin engelliliğinin dışında konumlandırılmıştır. Oysa beden, insanın dünyada var oluşunun temeli ve sosyal etkileşiminin merkezinde yer almaktadır (Açıkgöz, 2021, s. 145). Ayrıca yeti yitimi deneyiminde beden insanın dünyaya açılan penceresidir. Beden sadece sakatlık deneyiminin belirlenmesinde değil aynı zamanda insanın dünyaya dair tecrübelerinin de merkezindedir. İnsanın algıladığı dünya beden olmadan var olmayan bir dünyadır. Ancak sosyal modelin yeti yitimi ve engellilik arasında katı bir ayrıma gitmesi ve politik bir amaçla da olsa engellilikten yeti yitimini ayırması, sakatlık deneyiminin bazı yönlerinin göz ardı edildiğine dair eleştirilerin gelmesine neden olmuştur (Hughes ve Paterson, 2011, s. 74-76; Hughes, 2004, s. 64).

Sosyal modelin yeti yitimi ve engelliliği birbirinden ayırması, engelliliğin sosyal yönlerinin görülmesinde önemliyken kişisel yönlerinin görülmesinde ise bir engel teşkil etmektedir. Bu çerçevede sosyal modeli eleştiren görüşlerin temel noktası bedenselleşme deneyiminin insanı nasıl etkilediğidir. Bu çalışmada söz konusu eleştirilerden yola çıkılarak fenomenolojik bir bakışın sakatlık deneyimine sunabileceği imkanların ortaya konulması hedeflenmektedir. Böylelikle yeti yitiminin bedenleşme deneyimini nasıl etkilediği ortaya konulacaktır. Nitekim sakatlığın bedenleşme deneyimi üzerine yapılan çalışmaları görmek de mümkündür. Bunlara; Toombs (1995), Tham, Borell ve Gustavsson (2000), Padilla (2003), Peckitt, Inahara ve Cole (2013), Martiny (2015) ve Wieseler'in (2018) çalışmaları örnek olarak verilebilir. Bu çalışmaların hepsi yeti yitiminin bedenselleşme deneyimlerini nasıl etkilediği üzerinde durmaktadır. Bu makalede de sakatlık deneyimleri üzerinde durulacaktır. Ancak bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı sakatlığın belirli bir türünün bedenselleşme deneyimlerine değil bir bütün olarak sakatlığın bedenselleşme üzerindeki etkilerine yoğunlaşmasıdır. Çünkü sakatlık

kişilerin cinsiyetine, sakatlığın türüne ya da doğuştan ve sonradan yaşanan sakatlığa göre değişen ve değişmeyen nitelikler barındırmaktadır. Bu çalışmada ortak özelliklere sahip bir grubun deneyimine değil sakatlığı yaşayan heterojen bir çalışma grubunun ortak sakatlık deneyimine odaklanılmıştır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle fenomenoloji ve sakatlık ilişkisi üzerinde durulmuştur. Akabinde fenomenolojinin sakatlık deneyimini açıklamak için sunabileceği kavramsal araçlara yönelinmiştir. Son olarak da bu kavramsal araçlarla beden üzerinden gerçekleşen sakatlık deneyimi aktarılmıştır.

Fenomenoloji ve Sakatlık

20. yüzyılın en önemli düşünsel yönelimlerinden birisi olan fenomenoloji, bir bilgi teorisi olarak başlayan, daha sonra idealizm teorisine dönüşen ve son olarak felsefe yapmanın yeni bir yöntemi olarak olgunlaşan fikir hareketidir (Kara, 2013, s. 25). Fenomenolojinin kurucusu Edmund Husserl, nesnelere kendilerini bilince nasıl sunduklarını aydınlatmaya yardımcı olacak bir fenomen bilimi geliştirmekle ilgilenmiş ve bu ilginin sonucunda bedeni bilginin temel zemini olarak belirlemiştir (Merleau-Ponty, 1968; Kaylo, 2007/2008, s. 3; Honderich, 2005, s. 695).

Bedeni dünya algısının merkezine yerleştirmek, dünya-içinde var olma durumu olarak bedenin doğasının incelenmesini gerektirir. Bu nedenle dünyayı alışılmış yollarla meşgul etme yetersizliği olarak hastalık, her şeyden önce sakatlığı temsil eder. Çünkü hastalık kendisini yaşayan bedenin bozulması olarak gösterir. Örneğin baş ağrısı sadece baş ağrısı olarak değil, okunan kitaba konsantre olamama, dinlenen müziğin tadını çıkaramama, hareketli bir konuşma yapamama vb. hallerde deneyimlenir (Toombs, 1992, s. 62-63)

Hastalığın fenomenolojik analizleri sakatlık deneyimi için önemli kavramsal araçlar sunmaktadır. Öncelikle fenomenolojik bir bakış deneyimi birinci tekil şahsın gözünden görebilmeye imkân tanımaktadır. Fenomenolog Sartre, hastalığın farklı deneyim düzeyleriyle² ilgili olarak “yaşanan acı”, “ızdırap veren rahatsızlık”, ‘hastalık’ ve “hastalık durumu” gibi ayrımlar yaparken, birincil şahıs deneyimini ve ötesini detaylı olarak ele almıştır. Burada birinci düzeyde ağrı bedenin dünya ile ilişkisini bozan bir şey olarak nitelendirilir. Yaşanan acı, kişinin bedeninden gerçekleştirmesini beklediği normal davranışları etkileyen ya da engelleyen rahatsız edici bir his olarak deneyimlenir. Bu rahatsız edici his, bireyin hareketliliğini engelleyip kişiyi bedenine yoğunlaştırdığında Sartre’ın “ızdırap veren rahatsızlık” olarak tanımladığı nokta gerçekleşir. Yaşanan rahatsızlığı gözlemleyen ve dinleyen birisinin bedenin nesnel doğasına ilişkin başkalarının bilgisini ve bakış açısını dahil ederek değerlendirmesi ‘hastalık’ halini anlatır. Burada acının dışsallaşması ve başkası için bilinebilir hale gelmesi söz konusudur. Durumun bir uzman tarafından patolojik bir açıklamaya kavuşturulması “hastalık durumu” olarak açıklanır. Hastalık kendini bedensel bir acı ya da işleyişte bir sorun olarak ortaya koymaktadır (Martiny, 2015, s. 555). Yaşanan deneyime dair bu farklı bakış fenomenolojinin beden anlayışında kendini daha net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Husserl’in yaşayan (*leib*) beden ile fiziki (*körper*) beden arasında kurduğu ayrım fenomenolojik bedenin birincil tekil şahsın bakış açısını ortaya koymaktadır (Kaylo, 2003). *Leib* (yaşayan beden), birinci tekil şahsın deneyimi olarak yaşanan zaman ve mekân birlikteliğidir. *Körper* (fiziki beden) ise salt fiziksel bedeni anlatmaktadır (Aktaran: Seymour, 1998, s. 7-8). Bu nedenle bedenin fiziki algıları ve yaşayan bedenin geçmiş deneyimlerinden, dolayısıyla da birincil tekil şahsın bakış açısından ayrı değerlendirilemez.

Tüm bunlara karşın sakatlık, hastalık fenomenolojisi içerisinde değerlendirilemeyecek özel bir durumu ifade etmektedir. Zira hastalık, bedenin normallliğini bozduğu için bir sakatlık olarak

² Kristian Moltke Martiny’nin kaleme aldığı *How to develop a phenomenological model of disability* (2015) adlı makalesinde bu kavramlar “pain as lived”, “suffered illness”, ‘disease’ ve “disease state” olarak kullanmıştır.

değerlendirilebilirse de her sakatlık hastalık olarak değerlendirilemez. Dahası doğuştan ve sonradan yaşanan kalıcı sakatlıklar durumu daha da farklılaştırır. Bu nedenle sakatlık, hastalığa indirgenmeden yaşam dünyası içerisinde kendi öznel durumlarıyla değerlendirilmelidir. Bu çerçevede Merleau-Ponty'nin (1967) hastalığa bakış yöntemi sakatlığın analizi için bir başlangıç noktası oluşturabilir.

Merleau-Ponty hastalıkta bedende hissedilen farklılığı davranışın yapısından ayrı değerlendirilmemesi gerektiğini belirtir. Bu nedenle hasta bireyin davranışı, normal bir kişinin davranışından sadece parçaların çıkarılmasıyla anlaşılabilir. Çünkü hastalık niteliksel bir değişimdir. Burada artık bir bütünün karakterini ve ona içkin yasasını anlamaktan ibaret olan yeni bir tür analiz gerekir. Bu analizde hastalık, belirli etkilerin ortaya çıktığı bir şey ya da patolojik bir işleyiş değildir. Çünkü hastalıkta beden normal işleyişle benzer yapıya sahiptir. Ancak bu işleyişe etki eden (hastalığın getirdiği) durumlar vardır. Dolayısıyla kişinin algısını değiştiren durum, rahatsızlığın neden olduğu semptomlarla ilişkili neden-sonuç bağlamında değil, davranışın gerçekleştiği yapının bütünlüğü içerisinde anlaşılmalıdır (1967, s. 63-64). Bu nokta sakatlığın fenomenolojik analizine giden yolda önemli bir adımdır. Bu noktadan yola çıkılarak denilebilir ki sakatlık deneyimi fiziki bedende yaşanan değişimlerle ve bu değişimlerin etkilediği yaşayan bedenin bir birlikteliğinde aranmalıdır.

Fiziksel Bedenin Sakatlıktaki Yeri

Ağrı, acı, haz, utanç ve üzüntü gibi bedensel durumlar sakatlığın bedenlenme deneyimleri arasında sıklıkla yer alır. Ayrıca biyolojik bedende duyulan bu tip hisler bedenin algısını etkilediği için de önemlidir. Morgan'a göre (2002, s. 86-88), acı içinde olma deneyimi beden algısıyla bağlantılı iki düşünceyi ortaya çıkarır. İlki, bedenin kendisinin ayrılmaz bir parçası olarak deneyimlediği duyumla ilgilidir. Burada gerçeklik algısı ve günlük görevleri yerine getirme yeteneği, bedensellenmiş bir benliğe bağlıdır. Ağrı, bedenlenme duygusunu bozabilecek bir potansiyele sahiptir. Acı benlik kavramını tehdit eder. Genellikle uysal ve fark edilmeyen beden, bireyin normallğine agresif bir şekilde karşı çıkar. Burada, acı deneyimi sadece duyusal tepkilere ya da organik işlev bozukluklarına indirgenemez. Şiddetli ya da kalıcı ağrı, dünya-içinde-var olma biçimini bozar, uzay ve zaman parametrelerini daraltır, öncelikleri yeniden yapılandırır ve bedenin hem başkalarıyla hem de kendisiyle olan ilişkisini değiştirir. Bu düşünceler, acı içinde olmanın hem kişisel önemini hem de toplumsal etkilerini bildiren söylemsel uygulamalara dikkat çeker. İkincisi; ağrı hissinin nasıl algılandığı, yapılandırıldığı, iletildiği, açıklandığı, rahatlatıldığı veya güçlendirildiği tamamen öznel koşullara bağlıdır. Ancak bu koşullar kültürel inançlar ve sosyal uygulamalar tarafından şekillendirilir.

Bütün toplumlarda acının tahmin edilen şiddeti ve bilinen direnme biçimleri, kuşaktan kuşağa ya da aynı koşulları yaşayan insanlar aracılığıyla aktarılır, hastabakıcıların, ebelerin ya da hekimlerin tanıklıklarıyla öğrenilir. Toplum sembolik olarak meşru olanın sınırlarını belirler ve bunu yaparken de olası aşırılıkları engellemeye çalışır. Acının bireysel ifadesi tanıkların beklentilerini besleyen ritüelleşmiş biçimler içine sızır (Le Breton, 2010 s. 100).

Ağrı, acı gibi rahatsızlık durumlarında bedenin tepkilerini oluşturan ya da algının içeriğini belirleyen dış uyaranlar değildir. Çünkü algılanan dünyayı oluşturan gerçek dünya değildir. Bu nedenle bedene yönelik fizyolojik analiz sinir sisteminin gerçek işleyişini kavrayamaz. Burada yaşayan bedene yönelinmelidir (Merleau-Ponty, 1967, s. 88). Bu nedenle sakatlığı anlamak amaçlanıyorsa bedenin fizyolojisinin bilimsel açıklamaları bir başlangıç olarak görülmemelidir. Böyle bir başlangıç noktası bedenin günlük yaşamdaki yönelimlerini ve algısını etkileyen rahatsız edici deneyimleri görmede başarısız olacaktır. Bu rahatsız edici deneyimler bedenin gündelik hayatta kendini hissettirmesi nedeniyle önemlidir. Çünkü çoğu zaman yaşayan bedenle fiziki bedenin uyumu yani alışkanlığı vücudun algıdan kaybolmasına neden olmaktadır.

Gerçek (Fiziki) Beden ve Bedenin Alışkanlığı

Bedensel alışkanlık, yaşam dünyasındaki deneyimlerin alışılmış yönlerine atıfta bulunur ve günlük eylemlerin çoğunu gerçekleştirirken bedenlerle ilgilenilmediğini gösterir. Yaşamımız boyunca, bedensel beceriler ve işleyiş gerektiren eylemler her gerçekleştirildiğinde pekiştirilen birçok bedensel beceri öğrenilir. Sonrasında bu eylemleri gerçekleştirirken bedensel repertuara güvenilir ve birey artık eylemlerinin hedeflerine odaklanabilir. Alışılmış beden, günlük eylemlerimizin birçoğunu gerçekleştirmenin arka planıdır (Lewis ve Staehler, 2020, s. 228-231). Bu durum yaşayan beden ile fiziki beden uyumudur. Bu durumu Leder şu sözlerle ifade etmektedir:

Beden yeni farkındalıkları (bedenselleşme) bünyesine katarken hem mevcudiyete hem de yokluğa akar. Zamanla, bu yeni deneyimler ve onları çağıran dünya gözden kaybolur. Beden-dünya ilişkilerinin akışkanlığında, ortadan kaybolmalar, bedenselliğin geniş bir yinelenme alanına dönüşür: Gün boyunca ilerlerken bedenimi fark etmiyorum, ama çoğu zaman yataktaki yatağı da fark etmiyorum. Uyuduğum, giydiğim kıyafetler, kahvaltıya oturduğum sandalye, işe giderken kullandığım araba. Ben bedenlerin ötesinde bedenlerde yaşıyorum... bedenselliğimin yönlerini özetleyerek. Bu nedenle, kaybolan sadece yüzeysel organlarım değil, yakınlık içinde yaşadığım dünyanın bütün bölgeleridir (1990, s. 35).

Bedensel alışkanlığın yaygın doğası budur. Bu doğa sakatlık deneyiminin merkezinde yer alır. Yaşayan beden, kişinin yaşamı boyunca dünyayı deneyimlediği dinamik ve değişken bir varlıktır. Kişi, yaşamı boyunca bedeninde yeni beceriler ve alışkanlıklar edinerek duyu-motor repertuarını sürekli genişletir. Hatta beden kendisine yapay organları ve aletleri dahil ederek kapasitesini genişletebilir (Leder, 1990, s. 30). Leder'in ifadeleri sakat beden durumunu için önemlidir. Çünkü çoğu sakatlık durumunda kullanılan aletlerin bedenle uyumu kişiyi yeni bir bedenselleşmeye götürüp kişinin yeni beceriler kazanmasını sağlar.

Beden yeni beceriler edinirken belirli performans kurallarına ilk başlarda çok dikkat ederek eylemde bulunur. Eylemde bulunan birey kendi bedensel performansına alışılmadık derecede yüksek oranda odaklanır. Ancak bu yeni yeteneğin başarılı bir şekilde kazanılması ile gerçekleşen bedenselleşme arttıkça beden hareketine odak gittikçe algıdan kaybolur. Böylelikle beceri tam olarak somutlaşır ve uygun bağlam içinde bedenselleştirilir. Kollar yüzmeyi bilir, ağız konuşur. Kısaca bedene bir beceri dahil edilir. Kişi 'yapabilirim'i içselleştirir. Bu birleşme sürecinin de belirgin bir zamansal önemi vardır. Pratik mükemmelleştirir. Çünkü beceriyi alışkanlık haline getirir (Leder, 1990, s. 31). Bu durum fiziki beden imkânlarına dair deneyimin (bilginin) yaşayan beden tarafından kullanılmasıyla gerçekleştirilir.

Sakatlık, bedenlenmiş bilinç ile dünya arasındaki çeşitli ve değişken etkileşimlerde zorunlu olarak bir rahatsızlığa neden olur. Hastalıkta/sakatlıkta bedensel alışkanlık hüsrana uğrar. Daha önce kullanılabilir olarak algılanan (ve dolayısıyla büyük ölçüde olduğu gibi kabul edilen ve fark edilmeyen) nesnelere şimdi kendini problem olarak sunar. Böylece, bedensel eylem ve pratik olasılık alanı sınırlandırılır. Kişinin 'yapabilirim' düşüncesine güveni ihtiyatlı hale gelir. Yaşanmış beden ve çevre arasındaki ilişki de değişir, hastalıkla/sakatlıkla birlikte çevredeki dünya farklı görünür ve hissedilir (Toombs, 1992, s. 66-68).

Tüm bunlara karşın Husserl, hepimizin bu dünyaya başlangıçta bir benlik önceliği ile doğduğunu ve bu nedenle, kişinin yaşadığı bedeninin ve dünya deneyiminin, birinci şahıs perspektifinden başlangıçta anormal, patolojik veya sakatlayıcı olarak görünemeyeceğini belirtir (Aktaran: Martiny, 2015, s. 561). Ancak sözü edilen normallik, doğuştan yeti yitimi olan bireylerin sakatlığın neden olduğu fiziki, sosyal ve kültürel durumları yaşamalarına engel değildir. Bu kişiler bedenlerinde deneyimsel bir farklılık yaşamasalar bile sakat olmalarının getirdiği duygu ve duyu durumlarını yaşamaktadır. Kısaca bedensel farklılıklar yaşam dünyası içerisinde sakatlığa dönüşmekte

ve sakatlık deneyimine etki etmektedir. Sakatlık deneyiminde bu etkinin gerçekleştiği yer olması ve sakatlığın anlamını değiştirmesi nedeniyle "yaşam dünyası" önemlidir.

Yaşam Dünyası

Husserl'in düşüncelerini sosyolojiye aktaran Shultz'a göre "yaşam dünyası", kişinin dünyaya gelişinden önce var olan, kişiden önce başkalarının deneyimlenmiş ve yorumlanmış öznelerarası bir dünyadır. Bu dünya kişiye yaşadığı andaki deneyim ve yorumlarıyla kendini sunmaktadır (2020, s. 85). Bu nedenle sakatlık, kişinin yaşam dünyasında kendisinden önce var olan bilgilerin kişinin deneyimleriyle anlamlandırılması sürecidir. Çünkü dünya bireye her zaman anlam olarak yapılandırılmış gelir.

Merleau-Ponty'nin (2020) dediği gibi dünya her zaman anlam demektir. "Çünkü dünyadayız, anlama mahkumuz." Diğer bir deyişle yaşamak her zaman dünyanın kesinliği içinde yaşamaktır. Uyanmak dünyaya uyanmaktır (Husserl, 1970, s. 142-143). Yaşam dünyasının yapılandırılmış olması, insanın yaşadığı dünyanın kendinden önce yaşayan bireyler tarafından oluşturulmasını anlatır. Ama bu dünya aynı zamanda insanın bizzat katılıp oluşmasına katkıda bulunduğu bir dünyadır. Yaşam dünyasında gerçekleşen bu karşılıklı etkileşim sürecinin merkezinde ise beden vardır.

İnsan beden olarak dünyaya aittir ve onu bedenlenmiş bir şekilde deneyimler. Dünyaya ilişkin deneyimler, dünyayla daha önceki somutlaşmış bir etkileşimden doğan bağlantıdır. Bedenselleşme, her şeyden önce, dünyaya dair edinilmiş ve somutlaşmış bir anlayış ve kavrayıştan oluşur. Ancak kişiler bunların hiçbirini tek başına yapmaz. Doğuştan itibaren, başkalarıyla bedenlenmiş bir şekilde ilişki kurulur. Bedenlenmiş varoluş yollarının çoğu, dünyayı ilk tanıma ve anlama alışkanlıkları başkalarından edinilir. Bu nedenle bedenselleşme sosyalliğin anahtarıdır. Bedenlenmiş varlığın duyusal doğası, kişiyi başkalarına açar, kişinin de başkaları için var olmasına izin verir (Crossley, 2001, s. 100-101). Bu nedenle gündelik yaşam dünyası, yaşamlarını öznel olarak anlamlı bir biçimde idare etmekle uğraşan bireyler tarafından sadece gerçeklik olarak olduğu gibi kabul edilmez, o aynı zamanda bireyin düşünce ve eylemlerini şekillendiren bir dünyadır (Berger ve Luckmann, 2018, s. 30). Dolayısıyla sakatlığın anlamı, sadece onu yaşayan kişinin sakatlığı nasıl deneyimlediğinden ibaret değildir.

Sakatlık, sakatlığı yaşayan bireyin deneyimleriyle birlikte aynı zamanda "öznelerarası normalliğin" birey tarafından yorumlanmasıdır. Öznelerarası normalliği yaşam dünyasının verili anlamlarının kişi tarafından anlamlandırılması olarak ele almak mümkündür. Bu nedenle bedenin yaşam dünyasına dahil olması doğuştan yeti yitimi durumlarında kişinin yaşadığı normalliği bozmaktadır. Çünkü hareket etmek için sürünen birisi diğerlerinin yürüdüğünü görebilir ya da sırada tahtayı okuyamayan birisi diğerlerinin bunu rahatlıkla yapabildiğini fark edebilir. Bu durum bedensel alışkanlığın bozulduğu durumlardaki algının değişmesine benzer bir sürecin tekrar yaşanmasına neden olur. Kişi bu sefer kendi bedeninin yeteneklerini sorgulayarak bedeninin algıda yeniden öne çıkmasına izin verir. Bu durum bireyin algısını etkilediği için önemlidir.

"Öznelerarası normallik" sakatlığın fenomenolojik perspektifini birincil tekil şahsın bakış açısından öteye konumlandırır. Bu yüzden sakatlık deneyimi, bireyin kişisel deneyimlerinin yanında toplumsal normalliğin de bir bütünlüğüdür (Sherry, 2016, s. 2-3, 11-12). Bu durum sosyolojik çıkarımlar için oldukça önemlidir. Turner'ın da (2019) belirttiği gibi fenomenolojik açıklamalar, yeti yitiminin hem kişisel hem de sosyal dinamiklerini içermelidir. Fenomenoloji, bireyciliğe saplanmamalıdır, aksi takdirde tarihsel ve sosyolojik içeriği eksik gösterme tehlikesi taşır. Ancak bedenlenmiş bilinç böyle bir tehlikenin gerçekleşmesinin önündeki en büyük engeldir. Sakatlığın sosyal doğasında da bedenlenmiş bilinç ile öznelerarası normalliğin etkili oldu süreçler yer almaktadır.

Schutz'a göre yaşam dünyası aynı zamanda bedenine üzerine giydiği sosyokültürel ürünlerin tiplendirilmesidir. Toplum bilincinin 'sistem', 'rol', "rol beklentisi" 'durum' ve 'kuramsallaştırma' olarak adlandırdığı kavramlar tarafından imlenen tüm etkenler bir tiplendirme ağının unsurlarıdır. Bu tiplendirmelerin çoğu yaşam içerisinde bireylere birincil çevreden (anne-baba, öğretmen vb.) aktarılan sosyokültürel unsurlardır. Söz konusu tiplendirmeler ev, masa, sandalye, köpek gibi nesnelere dünyasına ait olabileceği gibi anne, baba, çocuk, öğrenci, işçi, yabancı, asker gibi bedenine üzerine giydiği rollere de ait olabilir. Ortak kanı düzeyindeki bu tiplendirmeler dünyanın gündelik deneyiminde olduğu gibi kabul edilir (2020, s. 135-136). Dolayısıyla sakatlık deneyimi, rollerin nasıl gerçekleştirildiğiyle de ilgilidir. Çünkü toplumsal hayata dair tiplendirmeler kişiden beklenen bedensel performansların içeriğini belirler. Bu içerik öznelerarası normallikle yakından ilgilidir. Yani öznelerarası normallik kişi tarafından yorumlanması sakatlık deneyiminin merkezinde yer alır. Bireyin öznelerarası normallik anlayabilmesi ancak bir öteki ile mümkündür.

Sonuç olarak sakatlık deneyimini anlamak isteyen bir çalışma, öncelikle birincil tekil şahıs deneyimini sunmak zorundadır. Bu deneyimde bedenine biyolojik ihtiyaçları, hisleri ve fiziksel hareketleri önemlidir. Ancak tüm bu duruma eşlik eden bir yaşayan beden söz konusudur. Yaşayan beden öncelikle sağladığı bedensel bilgi ve alışkanlık nedeniyle öne çıkmaktadır. Ancak bireyin yaşam dünyasına katılması ve onu anlamlandırması süreçlerinde de yaşayan beden üzerine değinmek gerekmektedir. Ayrıca yaşam dünyası insanın tek başına kurduğu ve tecrübe ettiği bir alan değildir. Bu nedenle 'öteki' de sakatlık deneyiminde önemlidir. Öteki hem yaşam dünyasındaki öznelerarası normallikte hem de sakat bedenine kendini algılayışında rol almaktadır. Dolayısıyla, fenomenolojik bir sakatlık deneyimi, bedenine algısal süreçlerinin değişimi kadar bedenine toplumsal konumunun birey tarafından algılanışıyla da şekillenmektedir. Bu nedenle fenomenolojik model, sakatlığı anlamak için karmaşık, dinamik ve çok boyutlu bir çerçeve geliştirmede sakatlığın kişisel faktörlerinin açıklığa kavuşturulmasına temellenmelidir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma, sakat kaldıktan sonraki yaşam akışını, bedenine hangi hallerde kendini ortaya koyduğunu ve kaybaldığını, kişinin bedenine kendi ve toplum gözünden birincil tekil şahıs perspektifiyle nasıl anlamlandırıldığının analizini içermektedir. Çalışmada katılımcılar doğuştan ve sonradan yeti yitimi yaşamalarına göre iki türlü ele alınmıştır. Hem doğuştan hem de sonradan sakat kalan bireylerin bedenlerinin varlığını hangi hallerde hissettiğine odaklanılmıştır. Bu çerçevede katılımcıların günlük yaşam pratikleri ve hangi hallerde sorun yaşadıkları üzerinde durulmuştur. Diğer taraftan yeti yitimi yaşayan bireylerin beden algıları da araştırmanın incelemeye çalıştığı bir diğer ana yönelimdir. Belirtilen hususlardan dolayı çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir.

Nitel yöntemler, bireylerin algılarının ve olgularının doğal ortamında derinlemesine incelenmesine imkân veren araştırmalardır (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 41). Bu imkân sakat bireylerin sakatlık algılarına kendi bakış açılarından yaklaşabilmek amacıyla kullanılmıştır. Sakatlık deneyimine odaklanan bu çalışmada teorik, polemik ve varsayımsal kabullerden kaçınmak istendiği için nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik araştırma deseni tercih edilmiştir.

Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubu da amaca yönelik olarak sakatlık deneyimini yaşamış kişilerden oluşmaktadır. Araştırmanın çalışma grubu Konya ilinde yaşayan 40 kişiden oluşmaktadır. Katılımcılar yeti yitimini deneyimleyen ve %40 üzeri engelli raporuna sahip bireylerden oluşmaktadır. Sosyal yaşama katılım diğer bir kriter olarak seçilmiştir; bu yüzden hastanede ve evde bakıma muhtaç kişiler çalışma grubunun dışında tutulmuştur. Sosyal yaşama katılım bir kriter olarak alındığından ortopedik ve görme engelliler çalışmadaki iki ana grubu oluşturmaktadır. İşitme engelliler iletişim problemi

nedeniyle çalışma grubunun dışında tutulmuştur. Bu çerçevede çalışma grubu ortopedik engelli (22) ve görme engelli (18) iki ana gruba ayrılmaktadır. Bunun yanında çalışma grubu doğuştan engelli (25) ve sonradan engelli (15); cinsiyet olarak kadın (16) ve erkek (24) olmak üzere gruplara ayrılmıştır. Çalışma grubundaki katılımcıların yeti yitimleri kısaltmalarla ifade edilmiştir. Bu çerçevede; DGE- doğuştan görme engelli erkek, DGK- doğuştan görme engelli kadın, DOE- doğuştan ortopedik engelli erkek, DOK- doğuştan ortopedik engelli kadın, SGE-sonradan görme engelli erkek, SGK- sonradan görme engelli kadın, SOE- sonradan ortopedik engelli erkek, SOK- sonradan ortopedik engelli kadın anlamlarına gelmektedir.

Verilerin Çözümlemesi

Çalışmada fenomenolojinin felsefi arka planının sağladığı yönlendiriciliğin yanında fenomenolojik analiz stratejisi kullanılmıştır. Fenomenolojik analiz, fenomene dair önyargıların paranteze alınmasıyla (*epoche*) başlamaktadır. Bu süreç, araştırmacılar tarafından fenomene dair sahip olunan bilgilerin yazılması ve analiz süreci boyunca yazılanların göz önünde tutulması anlamına gelmektedir (Yüksek ve Yıldırım, 2015, s. 10). Paranteze alma ile başlayan fenomenolojik analiz stratejisinde izlenecek yol olarak van Manen'in (2016, s. 375-376) *Phenomenology of Practice Meaning* kitabındaki taslak yazma önerileri kullanılmıştır. Bu yöntem, günlük yaşamda karşılaşılabilecek kavramların ve olguların deneyim temelinde ayrıntılı bir şekilde incelenmesine imkân tanıdığı için uygun bulunmuştur. van Manen'in önerdiği taslak yazım önerileri tek bir konu üzerinde, farklı konularda veya fenomenolojik literatür ve diğer beşerî bilim veya kurgusal edebi metinleri okurken karşılaşılan konular üzerinde uygulanabilir. Burada bir fenomenin hakkında düşünme ve yazma becerilerinin giderek daha katmanlı hale getirildiği bir dizi uygulama söz konusudur.

Bu çalışmada ayrıca deneyime dair yeni olasılıklar üretme arzusunun ve yorumunu kısıtlayabilecek önceden var olan kategorilerden uzaklaşmak için tümevarımsal bir analiz yöntemi seçilmiştir (Tomkins ve Eatough, 2014, s. 7). Tümevarımcı yönelim saha verilerin çözümlemesine ve kodların oluşum sürecine doğrudan etki etmiştir.

Nitel araştırmalarda kod bir veriyi betimlemek için sembolik olarak özetleyici, çarpıcı, özü yansıtan veya çağrışımsal nitelikteki bir sözcük ya da kısa ifade olarak tanımlanabilir (Saldana, 2022, s. 4). Bu çerçevede çalışmanın kodlarının oluşum sürecinin ilk basamağında görüşmeler okunup çalışma sorularına cevap verme potansiyeli taşıyan metinlerin yanlarına durumu anlatan ifadeler yazılarak kodlamalar yapılmıştır (Merriam, 2013, s. 170). Birinci aşamada sakatlıkla ilgili görüşmelerden elde edilen tüm kodlar listelenmiştir. Daha sonra listelenen tüm kodlar fenomenolojik azaltmaya (Yüksel ve Yıldırım, 2015, s. 7) tabi tutularak sakatlık deneyimiyle ilgili olmayan kodlamalar dışarıda tutulmuştur.

Saha görüşmeleri ikinci kez okunmaya başlandığında ilk okumadan kalan kodlamalar "sakatlık deneyimi nedir?" sorusuna yanıt verecek şekilde ele alınmıştır. İkinci okumada ayrıca deneyimin sürecine dair bir kronolojik sıra da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu aşamada katılımcıların ifadelerinden elde edilen kodlar arasında kümelenen kategorilere ve kavramlara bir geçiş yaşanmıştır (Neuman, 2017, s. 667). Saha verilerinin üçüncü okunmasında ise sakatlık deneyimi için oluşturulan kategorilere dair örneklerin bulunması ve deneyimin aktarılmasında, karşılaştırma imkânı veren ifadelerin seçilmesiyle kod düzeninin son halini alması sağlanmıştır. Oluşturulan kod düzeni daha önce söz edilen van Manen'in (2016) taslak yazım önerilerinden faydalanılarak sakatlık deneyiminin betimlenmesinde kullanılmıştır.

Araştırma Bulgularının Analizi

Saha verileri üzerinden 7 temaya ulaşılmıştır. Her bir tema sakatlık fenomenine dair katılımcıların ilgili deneyiminin 'ne' olduğu hakkında genel bir betimleme ile başlamaktadır. Daha

sonra temalara yaşanmış deneyim materyali eklenerek ele alınan durumun somut örnekleri aktarılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede temalarda somut veya deneyimsel durumun fark edilen kısa ve öz ifadelerine yer verilmiştir.

Sakatlık: Farklılığın Farkındalığı

Sakatlık, herkesin yapabildiği şeyleri yapamamak değildir. Sakatlığın farkına varılması kişinin bir şeyi yapamadığında kabullendiği bir durum da değildir. Çünkü yaşam dünyası içerisinde herkes bazı şeyleri yapabiliyorken bazı şeyleri yapamaz. Ancak hiç kimse bir şeyi yapamadığı için sakat olarak nitelendirilmez. Sakat olarak nitelendirilmek için sakat olunduğunun farkına varılması gerekir. Ayrıca kişinin kendisini sakat olarak da nitelendirmesi gerekmektedir. Yaşam dünyası içerisinde gerçekleşen günlük pratiklerde birey kendini sakat olarak nitelendirmediği her şeyi diğerlerinin yaptığı gibi yapmaya çalışır ve kendini bunun için zorlar. Bu zorlama ancak sakatlık hali kabul edildiğinde değişmektedir. Çünkü “bireyin içinde bulunduğu gündelik yaşam dünyası öznelarası bir normallik oluşturduğu gibi bireyin kendinden beklentilerini de şekillendirmektedir” (Berger ve Luckmann, 2018, s. 30).

Söz konusu beklentiler her ne kadar toplumun standardı ve değer düzeyini anlatıyor olsa da toplumdaki herkes bu durumun farkında olarak kendini değerlendirir. Hatta beden bu standartlarda hareket edemediği bilinmesine rağmen bunu göstermemek için stratejiler geliştirilir. Bu stratejiler başarılı olduğu ölçüde de kişi sakatlığını fark etmek istemez. Bir katılımcının askerliğe dair ifadeleri bu durumu göstermektedir:

Askerdeydim, acemi birliğine Çanakkale'ye gittim. Orada gece nöbetleri olurdu. Benim o zaman engelli raporum yoktu, çıkarttırmamıştım. Gerekli görmedim çünkü. Askerde yürüyüşlerde hep en arkadan giderdim. Millet önümden gitsin deyip onları takip etmeye çalışırdım. Bir şey olduğu zaman en azından önümde birisi olsun isterdim. Bir nöbet denk geldi. Gece nasıl yapacağız, nasıl yapacağız diye kendi kendime düşünüyorum. Komutana çıktım artık söyledim. Komutanım dedim, ben görmüyorum dedim. Komutan dedi, o zaman seni bir hastaneye sevk edelim. Ama bu nöbeti tutman lazım asker yok dedi. Tamam dedim. Karanlıkta biri beni götürdü hiçbir şey yok, zifiri karanlık ışık dahi yok. Ben 2 saat tuttum, en son işte aradılar telsizden. Dönüyorum ama telefonun flaşı yok, dönerken bir yer var böyle büyük bir çukurmuş, ben hiç fark edemedim. En son oraya bir düştüm, çukura. Ondan sonra geldiler artık beni oradan kurtardılar. Orada dedim ben artık görmüyorum (K32. SGE).

Doğuştan sakat olan bireylerde sakatlık hissi sadece kişinin kendi düşüncesiyle değil diğer insanların tepkileriyle de oluşturulmaktadır. Bu duruma bir katılımcının hastanede tekerlekli sandalye bulamayınca babasından gördüğü tepki örnek verilebilir. “Hiç unutmuyorum bir gün hastanedeyim. Bana tekerlekli sandalye bulamayınca babam bir tokat attı bana, bilmem ne yaptığının evladı, diğerleri normal oldu da sen niye böyle oldun dedi. Ben o zamana kadar neden böyle olduğumu hiç düşünmemiştim” (K1. DOE). Farklılıkla yüzleşme doğuştan sakat olan kişilerin yaşamları içerisinde sakatlığın başlangıcıyla bir olmayan dramatik bir andır. Sonradan sakat olan bireylerin farklılıkla yüzleşmeleri ise sakatlığın başlangıcına tekabül eden kişisel bir andır. Çünkü onlara sakat olduğunu söyleyen ilk nokta kendileridir; yani bedenleridir. Bu nedenle farklılığın ortaya konulduğu normallik kendi normallikleridir.

Sonradan yaşanan sakatlıklarda kişi yaşamı boyunca sahip olduğu bedensel becerileri artık eskisi gibi gerçekleştiremez. Bu durum Leder'in işaret ettiği bedensel becerilerin kaybedilmesi durumuna karşılık gelir (1990, s. 31). Kısaca kişinin içselleştirdiği ‘yapabilirim’, sonradan yaşanan yeti yitimlerinde ‘yapamam’a dönüşür. Bu dönüşüm sakatlığa dair farkındalığın olduğu ilk noktadır. Bu durumu katılımcıların ifadelerinde de görmek mümkündür. “Hastaneye gittik. Ameliyata filan aldılar, ertesi gün bir baktım ayak oynamıyor, tamam dedim, artık bu saatten sonra bu normal değil” (K16. SOE). Keza diğer bir

katılımcı da benzer ifadeler kullanmaktadır. “Engelli olduğumu ilk hastanede hissettim. Ameliyat oldum. Ameliyattan çıktık. İki üç gün sonra kendimize geldik. İster istemez o yatakta yürüyememek, kolunu kesilmiş görmek, ayaklarını kesilmiş görmek, ilk o anda başladı. Kendimi gördüğüm ilk anda başladı” (K12. SOE). İfadelerde de görüldüğü gibi sonradan yaşanan sakatlıklarda kişilerin farkındalıklarını sağlayan temel husus kendi bedenleridir. Bu çerçevede farkın farkındalığı bireylerin sakatlık deneyiminin başlangıcıdır. Kişi ancak kendisini sakat olarak nitelendirdiğinde nasıl bir sakatlık deneyimi yaşayacağını belirleyebilmektedir. Söz konusu sakatlık deneyimi her ne kadar kişisel olsa da yaşam dünyası içinde yaşanmaktadır.

Yaşam Dünyası ve Sakatlık

Sakatlık, kişinin dünyaya dair farkındalığını değiştirmektedir. Çünkü yeni anlamlar kişinin sahip olduğu bedeninin yeni normallığında kurulmaktadır. Günlük rutin içinde tekerlekli sandalye rampalarının varlığından haberdar olmayan birisi için rampaların varlığı artık hayati bir öneme sahip olabilir. Belediye otobüslerinde seyahat ediyorken durağın sesli söylenmesinden rahatsızlık duyan birisi artık ulaşım için o sese ihtiyaç duyar hale gelebilir. Tüm bu değişimlerin merkezinde beden vardır.

Merleau-Ponty'e göre bedenin yaşadığı bu değişim bir bütünün karakterini ve ona içkin yasasını anlamaktan ibaret olan yeni bir tür analiz gerektirir (1967, s. 63-64). Bu analizde sakatlık normallik karşısında bir patoloji değildir. Burada bedenin eylemlerini değiştiren bir farkındalık vardır. Bu farkındalık çoğu zaman bedenin yeni normallığı benimsemesini zorlaştırmaktadır. Söz konusu zorluk nedeniyle özellikle sonradan sakat kalan bireylerin belirli bir süre yaşam dünyasına karışmadıkları görülmüştür. Hatta sakatlığın ilk zamanlarında hiç hareket etmek istemeyenler bile vardır.

Sakatlıkta yaşanan içine kapanma dönemi yeni bedeni tanıma sürecini geciktirmektedir. Ancak eve kapanmayı ya da evin konforunda yaşamayı tercih eden kişiler bir süre sonra çeşitli nedenlerle dışarı çıkmak zorunda kalmaktadırlar. Buna karşın özellikle sakatlığın ilk dönemlerinde bireylerin kendilerini eve kapattığı, dışarıya çıkmamayı tercih etme eğiliminde olduğu katılımcıların çoğunluğunda gözlemlenmiştir. Yapılan görüşmelerde kadın katılımcıların eve kapanma süreçlerinin diğer gruplara göre daha uzun süre seyrettiği söylenebilir. 40 yaşına kadar evde izole bir yaşam sürdürdüğünü belirten bir kadın katılımcının ifadeleri bu durumu göstermektedir:

Hayattaki olumsuzluklarla başa çıkmak için 40 yaşına kadar çok bir şey yaptığımı düşünüyorum. Ancak ondan sonra dışarı çıkmaya başlamak beni değiştirdi. Kendime bakışımı değiştirdi. Daha önceden bir kutunun içerisinde yaşıyordum meğer. Bir yere el atmaya, uzatmaya korkuyordum. Elim titriyordu. Beni ayıplarlar mı diye düşünüyordum. Ama artık dışarı çıkıyorum. Birisiyle tanışmam gerektiğinde zorlukla da olsa tanışıyorum. Çünkü bazı şeyleri yapmam lazım, bana bakan kimse yok şu an (K5. DOK).

Katılımcıların hayat hikayelerine bakıldığında kadın katılımcıların eve kapanma süreçlerinin daha uzun olmasının nedeni olarak cinsiyetin ve aile tutumunun rol oynadığı düşünülmektedir. Erkek katılımcıların çocukluktan itibaren daha fazla dışarıda olmaları aile tarafından desteklenirken kadın katılımcıların bu süreçleri aile tarafından desteklenmemiştir. Aile bu sürece doğrudan etki etmektedir. Ailenin sakat bireye etkisi ona çok korumacı davrandığı veya davranmadığı iki durum üzerinden gerçekleşmektedir. İlk durum kişinin ikinci sakatlığı olarak adlandırılabilir bir duruma neden olurken diğeri kişiye özgüven kazandıran ama sürekli potansiyel sorunlarla yaşamayı gerektiren bir yaşama neden olmaktadır.

Görme engelli olduktan sonra bir yıl evden dışarıya çıkamadım. Tabi bu esnada ailem beni her şeye teşvik ediyordu. Annem, kalk bulaşığı yıka, kalk yumurta yap, ben hastayım gibi bahanelerle beni aktifleştirmeye çalışıyordu. En sonunda annem dedi ki, ben hastayım fatura ödenecek baban yok, kalk

dedi. Şu baston, git faturayı öde dedi. Nasıl gideceğim, hiçbir şey bilmiyorum. Hiç kimseyle çıkmamışım o zamana kadar. O süreç esnasında işte anne baba zoruyla birlikte anneanneye gidildi, teyzeye gidildi. Onun dışında sürekli ev hapsi gibiydi, evdeydim hep. Kendi annemin zorlamasıyla ben dışarıya bir çıktım hocam bugün oldu daha da giremedim. Hala dışarıdayım, şu an tiyatroya da gidiyorum (K29 SGK).

Bu bölümde verilen iki örnek de göstermektedir ki ailenin davranışı sakatlık deneyimini etkilemektedir. İlk örnekte ailenin korumacı tavrı 40 yaşına kadar kişinin hayata hazırlanmasını geciktirirken ikinci örnekteki ailenin tavrı kişinin hayata karışmasına olumlu katkı sunmuştur. Ancak iki örnekte de hayata karışmak bir zorunluluk olarak kendini ortaya koymaktadır.

Sosyal yaşama katılımın sakat bireyleri bir tedirginlik içinde yaşama ittiği görülmüştür. Bu çerçevede katılımcıların günlük rutinde yaşadıkları tedirginliğin mekânlardan ziyade ulaşım hususunda olduğu fark edilmiştir. Bu durumun nedeni gidilen mekânların genellikle bilinen yerler olmasıdır. Ancak ulaşımın kendine has bilinmezlikleri katılımcıları tedirgin etmektedir. Ulaşımın doğuştan sakat katılımcılarda daha fazla tedirginlik oluşturduğu görülmüştür. Bu durumun nedeni doğuştan sakat kalan bireylerin farklılıklarını hissettiği asıl noktanın sosyalleşme süreçleri olmasıdır. Bu nedenle gündelik yaşamda girilecek her mekânın getirdiği bilinmezlik kişilerin tedirginliklerini arttırmaktadır. Bu durumun aksine sonradan sakat kalan bireylerin farklılığı hissetmesi için sosyal yaşam önemli değildir. Sonradan sakat kalan bireylerin yaşadığı bedensel değişimin getirdiği belirsizliğin diğer farklılıkları önemsizleştirdiği düşünülmektedir.

Stratejik Davranışın Bedenselleştirilmesi

Stratejik davranış, sakat bedeninin nasıl hareket edebileceğine dair kişisel bir bilgidir. Diğer bir deyişle stratejik davranış, insan bedeninin algıda kaybolmasını sağlayan sürecin bedenselleştirilmesidir. Burada farklılığın farkındalığıyla hissedilmeye başlanılan ve yaşam dünyasına katılımı pekiştirilen farklılığın algıdan kaybolma süreci yaşanmaktadır. Bu kaybolma kişinin eylemi nasıl yapacağını düşünmesinden ziyade eyleme yönelmesini içermektedir. Bu durum belirli davranış kalıplarının içselleştirilmesi ile mümkün olmaktadır. Söz konusu davranış öncelikle kişinin kendi bedenini tanımasını gerektirmektedir. Kişinin bedenine dair sahip olduğu bu bilgi sakatlığın bedenselleştirilmesini sağlamaktadır.

Yaşanılan bedeninin kişiye sağladığı bilgiler, sakat bireylerin öznelararası normallığe dahil olduğu süreçlerde ve bedensel bilginin bozulduğu sonradan yaşanan yeti yitimlerinde sekteye uğramaktadır. Ancak yaşanılan bedeninin sakatlığı bedenselleştirmesiyle süreçteki uyum geri gelmektedir. Bu süreç Leder'in (1990, s. 31) işaret ettiği gibi kişinin 'yapabilirim'i içselleştirdiği bir beden uyumudur. Bu uyumda bedeninin yeni becerileri alışkanlık haline getirilir. Geçmişte uygulananlar şimdiki bedensel repertuara gömülür ve ortaya çıkan yeni durumlarla farklı şekilde başa çıkmayı sağlayan stratejik bilgiler edinilir. Bu durum fiziki bedeninin imkanlarına dair deneyimin (bilginin) yaşayan beden tarafından stratejik davranışa dönüştürüldüğü bir süreçtir. Günlük eylemlerde kişinin bedeninden ziyade hedeflerine odaklandığında artık "yeni normallığe" geçildiğinden söz edilebilir.

Sakatlığın bedenleştirilmesi ilk olarak kendini farklılığın yönetiminde göstermektedir. Bu çerçevede toplum içerisinde kendini sakat hissetmediğini belirten bir katılımcı şu ifadeleri kullanmaktadır: "Ben kendi bedenime uygun ihtiyaçları biliyorum. Mesela ikimizin de tuvalete gitme ihtiyacı olduğunda ben kendime uygun tuvaletlerin nerede olduğunu biliyorum. Bilmediğim bir yere gitmem. Öyle olunca da bedensel farklılıkları hissetmiyorum" (K4. DOE). Katılımcının ifadesine bakıldığında ihtiyaçlarını karşıladığı müddetçe farklı hissetmediği görülmektedir. Bu çerçevede tuvaletlerin sakatlara yönelik olması farklılığı daha az görünür kılabilir. Ancak burada bedeninin tanınmasının sosyal organizasyonla alakalı olmadığı görülmelidir. Katılımcı görüşülen mekâna gelirken tuvalete nasıl, ne kadar sürede ve

nerede gidebileceğinin farkındadır. Bu farkındalık mekânsal organizasyonla alakalı değildir. Dolayısıyla söz konusu olan tuvalet değıldir. Bedenin ihtiyacı ve bu durumun nasıl karşılanacağına dair bedensel bilginin yönetimidir.

Stratejik davranışın bedenselleştirilmesi farklılığın yönetimiyle alakalı olduğu kadar farklılığın güçlü yönlerinin yönetimiyle de alakalıdır. Bu yüzden sakat bedenın tanınması ve yönetimi temelde Merleau-Ponty'nin vurguladığı davranışta ve algıda fiziksel, duyuşal ve zihinsel süreçlerin birliğıdir (Dupond, 2013, s.147-149). Bu birlik sakat bedenın eksikliğini değil farklılığını anlatır. Bu yüzden sakat bireyler yeti yitiminden kaynaklı söz konusu kayıplarını bedenın diğer yetenekleriyle giderebilirler. Katılımcının ifadeleri bu durumu destekler niteliktedir:

Her türlü kişisel ihtiyacımlı giderebilirim. Tırnaklarımı kesebilirim. Sakal tıraşımı bile olabilirim. Hatta arkadaşlarım sorarlar, sen ayna kullanmıyorsun derler. Ben diyorum ki onlara benim ihtiyacımlı yok. Benim ellerim yeter diyorum. Çünkü biz ellerimizle hissedebiliyoruz. Bu his bana görme engelimi verdiği bir avantaj diyebilirim. Dokunarak tıraşımı olabiliyorum. Zaten burada hangi köre sorarsan sor ayna kullanamazlar. Çünkü görmüyorlar. Zaten net göremezler, o yüzden hissimiz daha fazla çalışır (K37. DGE).

Sonradan sakat kalan kişilerde katılımcıların durumu iki farklı dünya olarak ifade edildiğı görülmektedir. Bir katılımcı bu iki durumu ve bedensel değışimini anlatmak için, "öyle sert bir geçiş oldu ki, bir sabah kalktığımda artık sadece karanlık ve sesler vardı benim için. Daha önce gördüğüm yerleri artık duyuyordum. Bahçeye indiğimde gördüğüm ağaç yoktu. Artık duyduğum ağaç sesi vardı. Farklı bir dünyada yaşıyordum artık" (K26. SGK) ifadelerini kullanmıştır. Katılımcının ifadelerine bakıldığında bedende yaşanan değışimin iki farklı durum olarak anlatıldığı görülmüştür. İki durum arasındaki fark sakatlığın bedenselleştirilmesini engellemektedir. Ancak sakatlığın bedenselleştirilmesi için "kabul etmek" bir zorunluluktur.

Kabul etmek her şeyden önce bir vazgeçiş ya da içine kapanma süreci değildir. Aksine kabul etmek, kişinin "ne yapabilirim" ve "nasıl yapabilirim" sorularını sorduğı ve sakatlığın bedenleştirilmesini anlattığı aktif bir farkındalıktır. Burada kişi artık yaşanan bedende yapabileceklerini fark ettiğı bir sürece geçiş yaşamaktadır. Bu çerçevede bir katılımcının söyledikleri, kabul etmenin sakat kişilerin hayatlarında ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır:

Ben çocukken hep tedavi görüp yürüyeceğim dedim. Yürüyemeyeceğimi hiç düşünmedim. Ailem de öyle davrandı bana. Bu umut ilk başlarda engelli insanlarla bir arada olmamı engelledi. Çünkü insanın içerisinde bir umut olunca engelli olduğunu düşünmüyor. Engelli yaşayacağını düşünmüyor. Benim onların yanında ne işim var derdim hep, ben tedavi olup yürüyeceğim derdim. Ama yürüyemeyeceğim belliymiş kimse söylememiş, yıllarım geçti öyle. Çok sonra yapabileceklerimi keşfettim. Engelli olduğumu bilseydim bazı şeyleri daha önce yapabilirdim diye düşünüyorum (K9. DOK).

Kişinin durumunu kabul etmemesi onun hayata karışmasını engellemektedir. Bu durum "nasıl yaşayabilirim" ve "nasıl hareket edebilirim" sorularına cevap aranmasını da geciktirmektedir. Buna karşın var olan durumun kabulü, bedenın engellerinin varlığını değil bizatihi bedenın yapabileceklerinin fark edilmesini sağlamaktadır.

Sakatlığın bedenselleştirilmesi kişinin bedenine dair kişisel farkındalığının yön verdiği bir süreçtir. Bu çerçevede sakatlığın bedenselleştirilmesinde öncelikle fiziki bedenle yaşanan bedenın uyumluluğunun gerekliliğı görülmektedir. Bu uyum fiziki bedenın farkındalığı ve yaşanan bedenın bu farkındalığı benimsemesini içermektedir. Yaşanan benimseme sakat bireylerin hayatlarını kendilerine göre organize etmesini sağlaması nedeniyle önemlidir. Çünkü söz konusu organizasyon öznelarası normallik karşısında kişinin farklılıklarıyla nasıl var olabileceğini ortaya koymaktadır.

Sakatlık ve Teknolojiyle Yaşam

Sakatlık, fiziki bedenın günlük yaşamda hareket edebilmek için stratejiler geliştirmesinin yanında hareketini kolaylaştıran aletleri ve teknolojileri bedenselleştirdiği bir süreçtir. Bu çerçevede kullanılan teknolojilerin ve aletlerin fiziki beden ve yaşayan beden üzerinde ayrı ayrı etkilerinin olduğu görülmüştür. Teknoloji ve aletlerin sakatlık deneyimi için anlamı “bedenin kendisine yapay organları ve aletleri dahil ederek kapasitesini genişletmesidir” (Leder, 1990, s. 30). Söz konusu dahil edilme bedenın hareketliliği için bir zorunluluk olduğundan kaçınılmazdır. Ancak bu zorunluluğun bedenın ağrı, acı, üzüntü ve utanç gibi durumlarına kapı araladığı için üzerinde detaylıca durulması gerekmektedir.

Morgan’a göre ağrı ve acı, bedenlenme duygusunu bozabilecek bir potansiyele sahiptir. Genellikle uysal ve fark edilmeyen beden, bu tarz duyguları hissetmesiyle bireyin algısında öne çıkmaktadır (2002, s. 86-88). Bedenin algısında öne çıkan ağrı ve acı bir anormalliği anlatmaktadır. Ancak sakatlık gibi durumlarda teknoloji ve alet kullanımından kaynaklı rahatsızlık verici duyguların hissedilmesi genellikle bir süreklilik içerdiğinden yaşanan durumun bedenın anormalliği olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Yapılan görüşmelerde de katılımcıların söz konusu ağrıları rutinleştirdikleri görülmüştür.

Görüşmelerde engel türüne de bağlı olarak ortopedik engellilerin akülü sandalyeyi, görme engellilerin ise beyaz bastonu ağırlıklı olarak kullandığı görülmüştür. Telefon ise iki grubun da ağırlıklı olarak kullandığı bir teknolojidir. Bu teknolojilerin sakat bireyler tarafından kullanılmasının ana nedeni bedene sağladığı hareket kolaylığıdır. Bunun karşın söz konusu teknoloji ve aletlerin bedenın çalışmasını etkilediği görülmüştür.

Ben doğuştan görme engellyim. Ancak bununla yaşamayı öğrendim. Diğerlerinden az olsa da görüyorum. Bu bana yetiyor. Mesela okulda oturduğum yerden tahtayı göremezdim, ama kalkıp bakar tüm tahtayı ezberlerdim. Sonra telefon kullanmaya başladım. Resim çekip oradan yazmaya başladım. Bu görme yeteneğimi zayıflattı. Daha önceden iki metreden gördüğüm yazıları artık görmüyorum. Tahtanın dibine kadar girsem de göremiyorum artık. Ama engellilik raporum aynı, neden böyle anlamadım. Şu an telefon olmasa çoğu şeyi yapamam. İşin kötü tarafı hiç görmeyenler daha rahat hareket ediyor bana göre. Ben bazı şeyleri görerek yapmaya alıştığım için görmeyince sıkıntı yaşıyorum (K30 DGE).

Katılımcının ifadeleri dikkat çekicidir. Var olan engeliyle yaşamaya alışan katılımcı kendisine kolaylık olsun diye kullandığı alete zamanla bağımlı hale gelmiştir. Ortopedik engelli katılımcıların akülü sandalye kullanmalarında da benzer bir durum olduğu görülmüştür. Söz konusu durumu katılımcının ifadeleri ortaya koymaktadır:

Bana belediye tarafından akülü araba vermişlerdi. Ben ona çok biniyordum. O yüzden neredeyse yürümeyi unutacak seviyeye geldim. Babam çok ısrar etti, onu başkasına verdik. Sonra ben çok zorlandım koltuk değneği kullanırken. Babam bu konuda çok ısrar etti. Tembellik yaptığımı düşünüyordu. Ona göre o araba olduğu müddetçe benim vücudum geriye gidecekti. Çünkü o araba olunca ben yürümek istemiyordum. Yürüyebiliyordum ama o olduğu için yürümek istemiyordum. Onun üzerinde olayım, onunla işlerimi göreyim istiyordum. O da tabi bana zarar veriyordu. Belki o arabaya binseydim, şu an yürüyor vaziyette olamayacaktım. Akülü sandalyeyi daha fazla kullanmamı istememin nedeni onun daha fazla işime gelmesiydi. Oturduğum yerde, gideceğim yere gidebiliyordum. Bir çaba sarf etmiyorsun o yüzden yani (K20. DOK).

Teknoloji ve alet kullanımının en önemli etkisi yaşayan bedenın deneyimlerini toplumun normalliğine yaklaştırmasıdır. Fakat bu durum, sakat bireyleri toplumun normalliğine yaklaştırmak

onları kendi normalliklerinden uzaklaştırmaktadır. Söz konusu uzaklaşma sakat bedeninin doğallığını bozduğu ölçüde bedeninin çalışmasını etkilemektedir. Doğallığın bozulmasının başlıca nedeni kullanılan aletlerin bedeninin yetilerini az çalıştırması ya da hiç çalıştırmamasıdır. Bu yüzden teknoloji kullanımının ortopedik engellilere getirdiği en büyük sorun beden hareketsizliğidir. Görme engellilere getirdiği en büyük sorun ise bedensel algıda yaşanan değişimdir. Bu durum iki grubun daha fazla teknolojiye bağımlı olmalarını beraberinde getirmektedir. Teknoloji kullanımının hızlandığı beden gerilemesi sakat bedenleri toplumun normalliklerinden uzaklaştırmaktadır. Yaşanan uzaklaşma sakat bedeninin yaşam seyrini değiştirdiği için de önemlidir.

Sakat Bedenin Yaşam Seyri

Merleau-Ponty "dünyadayız, anlama mahkumuz" demektedir. Dolayısıyla kişi yaşam dünyasındaki anlamların etkisi altındadır. Bu nedenle yaşanan bir varlık olarak bedeninin dünyaya ilişkin deneyimleri dünyayla daha önceki, somutlaşmış bir etkileşimden doğan bağlantıdır. Bedenselleşme, her şeyden önce, dünyaya dair edinilmiş ve somutlaşmış bir anlayış ve kavrayıştan oluşmaktadır. Ancak kişiler bunların hiçbirini tek başına yapmaz. Doğuştan itibaren, başkalarıyla bedenlenmiş bir şekilde ilişki kurulur. Bedenlenmiş varoluş yollarının çoğu, dünyayı ilk tanıma ve anlama alışkanlıkları başkalarından edinilir. Bu nedenle bedenselleşme sosyalliğin anahtarıdır. Bedenlenmiş varlığın duyusal doğası, kişiyi başkalarına açar, kişinin de başkaları için var olmasına izin verir (Crossley, 2001, s. 100-101). Kişinin sosyalliğine yapılan bu vurgu yaşam dünyası içinde gerçekleşmektedir.

Shultz'a göre "yaşam dünyası", kişinin dünyaya gelişinden önce var olan, kişiden önce başkalarınınca deneyimlenmiş ve yorumlanmış öznelerarası bir dünyadır. Bu dünya kişiye yaşadığı andaki deneyim ve yorumlarıyla kendini sunmaktadır (2020, s. 85). Bireyin kendini nesne olarak algılamasının yanında toplumdaki diğer insanları da nesne olarak yorumlaması yaşam dünyasındaki sosyal yetenek ve rollere dair bir beklentiye sahip olmasına neden olur. Diğer bir deyişle yaşam dünyasındaki anlamlar bir zemine oturtulduğunda, günlük yaşamdaki sosyal yetenek ve rollere dair beklentilerin oluştuğu ortak bir anlayışa ulaşılır. Sakat bireyler de diğer herkes gibi hayatı yaşarken birden fazla rollere sahiptirler. Yaşam dünyası içerisinde söz konusu roller beraberinde belirli beklentileri ve beden performanslarını da gerekli kılmaktadır. Yani bir çocuğun babasından parka gitmeyi istemesi, öğrencinin sınıfta beklenen davranışları sergilemesi ya da askere giden bir kişinin askerliğe dair beklentileri buna örnek verilebilir. Sakatlık bireyin bu rollerle özleştirilen beden performansını etkilediği gibi kişinin yaşam seyrinde sahip olabileceği rolleri de etkilemektedir. Dahası toplum, söz konusu rolleri bireyin belirli zamanlarda gerçekleştirmesini beklemektedir. Bu beklenti öğrencilik ve askerlik gibi çok net bir zaman dilimine sahip olabileceği gibi evlilik ve işçilik gibi esnek zaman dilimlerine de sahip olabilir. Ancak en nihayetinde bu zaman dilimleri toplumun öznelerarası normalliğine tabidir. Sakatlık bu normalliğe dahil olunmasını etkilediği için bedeninin yaşam seyrini değiştirmektedir.

Yaşam seyrini değiştiren rollerin başında öğrencilik gelmektedir. Okula başlamak özellikle yaşı büyük katılımcılar için bir sorun teşkil etmiştir. İdarecilerin sakatlığa olumsuz bakışı, katılımcıların okula kayıt ve devam süreçlerini de etkilemiştir. Okula geç başlamak, okuma ve yazma konularında sorun teşkil etmiştir. Bu nedenle bazı katılımcıların okuma yazma bilmediği, bazı katılımcıların ise sonradan halk eğitim gibi yerlerde okuma yazma öğrendiği görülmüştür. Bunun yanında tedavi süreçleri de katılımcıların eğitim hayatını etkilemiştir. Tüm bunların dışında okulda gerçekleşen ilişkilere bakıldığında katılımcıların diğer öğrencilerin yapabildiklerini yapamadıkları için ayrılmayı tercih ettikleri görülmüştür. Bu durumun en büyük etkisi okul hayatına devam edemeyen katılımcıların ileride iş bulma konularında sorun yaşamalarıdır.

Evlilik ve çalışma sakat bireylerin hayatlarındaki en büyük sorunlardır. Okuldan erken ayrılan sakat bireyler iş bulmalarına kadar geçen zamanı evde ya da derneklerde geçirmektedirler. Bu süreç, kişiden kişiye değişmekle birlikte genellikle uzun bir süreye tekabül etmektedir. Söz konusu süre, kişilerin bağımsız yaşam özelliklerini olumsuz etkilemektedir. Aynı zamanda aileye bağımlılığı arttırmakta, beden gerilemesini hızlandırmakta ve özgüven kaybına neden olmaktadır. Evlenmek isteyen katılımcıların bu süreçte ailenin istememesi nedeniyle evlenemedikleri, arkadaşlarıyla gezmek isteyen katılımcıların maddi nedenlerle bunu yapamadıkları ve sosyal etkinliklerden kaçındıkları görülmüştür.

Yaşam seyri, öznelarası normallikle sakatlığın gerçekliği arasında gerilime neden olmaktadır. Bu gerilim yaşam dünyasının normallığıyle karşılaşılacak her alanda gerçekleşmektedir. Sakat bireylerin yaşamlarına bakıldığında, zaman seyrinin değiştiğinin anlatıldığı her bir husus toplumsal beklentilerin karşılanmadığı durumları anlatmaktadır. Bu nedenle kişi kendinden beklenen sosyal yeteneklere sahip olamamakta ve çevresine karşı bağımlılığını arttırmaktadır. Bu bağımlılık sakat bireylerin statü kaybına uğramalarına ve ikinci sınıf olarak görülmesine neden olmaktadır.

Sakat Bedenin Yeni Normallığı

Sakat bedenin algıdan kaybolması kişinin iki duruma dair farkındalığının sıradanlaşmasıyla gerçekleşmektedir. Bu çerçevede söz konusu sıradanlaşma, öncelikli olarak fiziki bedenin hareket kabiliyetlerine dair bir alışkanlığın gelişmesini gerektirmektedir. Akabinde de sakat bedenin diğerlerinin gözünde nesne olarak algılanışına dair bir kabulün oluşmaya başlaması gerekir. İlk durumda gündelik yaşama dahil olup fiziki şartlara uyum sağlarken kişilerin bedenlerindeki duyuşsal ve algısal değişimlere hakimiyetleri sağlanmaktadır. İkinci durumda ise nesne olarak algılanan bedenin kabullenilmesi söz konusu olmaktadır. Bir katılımcının ifadeleri bu duruma dair farkındalığı ortaya koyması bakımından önemlidir:

Bazı şeyleri yapamayacağımı da bilmen lazım, bazı şeyleri yapacağımı da bilmen lazım. Ama nasıl yapacağımı bilmen lazım. Farklı bir bedene geçtiğin için artık 18 yaşına kadar yaşadığın düşüncelerin de değişmesi gerekiyor. Çünkü farklı bir bedenle farklı bir dünya görüyorsun. O zaman hayatı algılayışın farklı şimdi farklı. Kendini kabul etmen lazım. Öyle olunca dışarda bir yaşam var onu görebiliyorsun. Sakat kaldıktan sonra insanların sana nasıl baktığı çok önemli oluyor. Ancak bunun çok önemli olmadığını bilmen önemli. Sen nasıl olursan ol, onlar seni sakat olarak görecek. Ama bu hayat senin, sen onların bildiği sakatlığı yaşamak zorunda değilsin. Sakat olarak yaşamanın ne olduğunu sen belirlemelisin onlar değil (K15. SOE).

Sakat bireyin ilk kabullenmesi bedenine ve hayata dair olmaktadır. Söz konusu ifadelerde katılımcının ben bu bedende ve bu şekilde yaşayacağım demesi önemlidir. Kişi yaşayacağı bedeni kabul ederek hayatının merkezinden sakatlığa dair var olan algısını uzaklaştırmaktadır. Algının uzaklaşması, pratik yaşama yansımaları olması bakımından önemlidir. Bir katılımcının ifadeleri gündelik hayattan sakatlığın bu şekilde kaybolmasına örnektir: “Başlarda zor geliyordu. Nasıl yaşayabilirim? Nasıl olacak? Çünkü duyuyordum zorluklarını. Nasıl idare edeceğim? Evi, işi, gezmeyi falan düşündüm hep. Ama sonradan kabulleniyorsun. Zaten alışıyorsun belli bir süreden sonra, artık engelli olduğunu bile hiç fark etmiyorsun” (K24. DGK). Görme engelli katılımcının söz ettiği alışma süreci benzer bir şekilde ortopedik engelli katılımcılarda da yaşanmaktadır:

Gün içerisinde engelim bana engel oluyor mu? Değil. Yıllardır ben böyle yaşıyorum. Buna alışmışım. Normal sandalyeden tekerlekli sandalyeye geçmeye, oradan motorlu sandalyeye geçmeye. Ben buna alışmışım ve bunu biliyorum. Nasıl yapacağımı düşünmüyorum. 26-27 yıldır ben böyle yaşıyorum. Benim için bir sorun değil (K4. DOE).

Katılımcıların ifadelerinde dikkat çeken bir husus “ben bunu biliyorum” demeleridir. Bu durum sonradan sakat kalan bireyler için de geçerlidir. Sonradan sakat kalan bir katılımcının kullandığı ifadelerde doğuştan yeti yitimine uğrayan katılımcılardan farklı olarak normallığe dair var olan bilgilerin varlığı vardır. Ancak bu bilgilerin artık hatırlanmayacak kadar uzak olduğu ifade edilmektedir. “Şimdi her anını yaşıyorum engelliliğın. Artık rüyamda bile kendimi engelli görüyorum, düşün artık” (K15. SOE). Diğer taraftan görme engelli katılımcılar da benzer değişimden söz etmektedirler. “Artık hafızamda gördüğüm insanların bile silüeti kayboldu. Önceden deniz dendiğinde bir manzara düşünürdüm. Artık deniz dendiğinde sesini düşünüyorum, kokusunu anımsıyorum, manzarayı değil” (K25. SGK).

Sakat bedenın normallığıyle anlatılmak istenen hayata bakıp engellerin görülmemesi değildir. Sakatlığı artık hissetmeyen bir kişi bedeninin nesnelere ve eylemlere yönelişindeki farklılığı da artık hissetmemektedir. Bu nedenle normallik, sakat bedenın doğallığı içinde yaşamayı anlatmaktadır. Burada öncelikle kişilerin sakat bedenlerine dair aktif bir farkındalık geliştirmesi gerekmektedir. Çünkü sakatlık, sosyalleşme sürecinde öğrenilebilecek bir durum değildir. Kişisel tecrübeler dayanmaktadır. Söz konusu tecrübeler kişilerin hayatta var olmasını sağlayan öznel bir süreçtir. Bu süreç içerisinde sakat bireyler kendilerine “neler yapabilirim?” sorusunu sorarak yaşayacakları sakatlığı belirlemektedirler. Bu nedenle sakatlık her ne kadar öznelarası normallığe dayansa da onun nasıl yaşanacağı kişisel bir tercihe dayanmaktadır. Bu tercihe göre kişiler günlük rutinlerini belirlemede ve sakatlığın günlük yaşamdan kaybolmasını sağlamaktadırlar.

Sakatlığın Sıradanlığı

Sakat kişiler, belirli bir süreden sonra sakat olduklarını düşünmeden bir yaşam sürmektedirler. Bu çerçevede sakatlığın sıradanlığıyla ifade edilmek istenen, sakatlığın bozduğu bedensel bilginin tekrar güvenilir bir kaynağa dönüştüğünde yaşanılanlardır. Sakatlık, kişinin deneyimlerinin yaşam dünyasının anlamlarıyla bütünleştiği ölçüde nesnelleşmektedir. Ancak bu bütünleşme uzun ve sancılı bir süreçtir. Bu süreç kişinin sakatlık deneyimini etkilediği gibi yaşam dünyasındaki sakatlığın anlamını da değiştirmektedir. Bu çerçevede sakatlığın sıradanlığında ilk dikkat çeken husus “bağımlılığın zorluğu”dur. Kişi burada sakatlığı karşısındakine olan bağlılık ve çevresine verilen rahatsızlık üzerinden hissetmektedir. Bu durumun neden olduğu özgüven kaybı sakatlık deneyimine doğrudan etki ettiği için önemlidir. Hissedilen bu rahatsızlık toplumun sakat kişilere davranışıyla daha da pekiştirilmektedir. Toplumdaki kişilerin sakat bireylerin kendilerinden bir şey talep edebileceğine dair sahip olduğu zan, sakatlığın yaşanılmasını belirleyen temel dinamiklerden birisidir. Bir katılımcının bu konudaki ifadeleri dikkat çekicidir:

Bir dükkâna alışveriş yapmaya gireceğim. Dükkân sahibi telefonla konuşuyordu. Bende yoldan geçen birinden yardım almak için bakıyorum beni eşikten atlatsın diye. Adamın birine yardım eder misin dedim. Kucağıma 1 TL bıraktı gitti. Sen geri zekalı mısın diye bağırdım. Döndü ne var yardım ettik yaa dedi (K9. DOK).

Katılımcının anlattıkları sakat bedenın algılanışını net bir şekilde göstermektedir. “Yardım eder misin?” sorusu, beraberinde hangi konuda yardım edilebileceği düşüncesini getirmektedir. Katılımcının anlattığı ifadelerde karşı taraf bunu para olarak yorumlamıştır. Çünkü sakat birisinin dükkâna girip bir şeyler almak isteyeceği aklına gelmemiştir. Muhtemelen dükkân sahibinin konuşmayı kesip katılımcıya yardım etmemesinin nedeni de budur. Katılımcının anlattığı söz konusu deneyim sakat bireylerin yaşam dünyasında sık karşılaştığı davranış kalıplarından birisidir. Bu durum toplumdaki sakat bedenın “ikinci sınıflığını” göstermektedir.

Bedenın ikinci sınıflığı sakatlığın günlük yaşam dünyasındaki anlamına dair genel bir bakış sunmaktadır. Bu çerçevede sakat bireyler toplumun kendilerine güvenmediğini görmektedirler. Ayrıca

toplumdaki kişiler kendilerini sakat bireylere akıl verecek konumda görmektedirler. Sakat bir birey ile başka birisi karşılaştığında karşı taraf ilk kendisinden ne istenileceğini düşünmektedir. Çünkü sakat beden diğerleri tarafından eşit görülmemektedir. Sakat bedenin eksikliklerinin karşı tarafın tamamlaması gerektiği düşünülmektedir. Aşağıdaki ifadeler bu durumu göstermektedir:

Ben her gün aktif sandalye kullanıyorum. Az önce birisi bana dedi ki sana neden akülü sandalye vermiyorlar. Dedim istemediğim için. Eee istesene o zaman dedi. Ben geri zekalıyım yaa. Sen bana bu akli verecek hakkı nereden buluyorsun. Yani senin engelli olduğun için karşıdaki kişi kim olursa olsun sana akıl vermeyi bir hak olarak görüyor. Bu hakkı ona kim veriyor? Sen engellisin ya seni düşük olarak görüyor. Düşüksün sen diyor. Normal bir insana kimse durup dururken akıl vermeye kalkmaz. Ama engellinin yaptığı her işte ona akıl veren birisi çıkar (K17. DOE).

Söz konusu ifadelerde katılımcı sakatlığı ilerlemesin diye aktif sandalye kullanmaktadır. Ancak karşıdan gelen kişi büyük ihtimalle normal sandalye ile aktif sandalye arasındaki farkı bilmediği için karşısına geçip ona “sen neden akülü sandalye kullanmıyorsun?” diyebilmektedir. Bu durum sakatlığın nasıl algılandığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Toplumdaki kişiler sakat bir beden gördüğü zaman muhtemelen onunla eşdeğer bir zihin düşünmektedir.

Sakatlığın sıradanlığı yeni normallığe alışan bedenin konumunu ortaya koymaktadır. Bu konum toplumun sakat bedenleri eşit kabul etmemesi nedeniyle içerisinde zorluklar barındırmaktadır. Ancak bu zorluklar salt toplumsal dışlama ya da fiziki organizasyon eksikliklerine dayanmamaktadır. Söz konusu zorluklar bedensel, sosyal ve toplumsal nedenlerin etkilediği bir bütündür. Bu çerçevede sakatlığın sıradanlığı, sakatlığın tekil ve bütünleşik biçimde gündelik hayat hakkında deneyimlenmesini sunmaktadır. Sakatlık, bu anlamda toplumsal yaşam içerisinde ve gündelik hayatın sıradanlığında sorgulanmadan kabul edilen, olduğu gibi yaşanan durumlardan bir farklılıktır. Bu nedenle sakatlık, içinde yaşadığımız sosyal organizasyon hakkında düşünmek için 'doğal' bir başlangıç noktasını oluşturmaktadır.

SONUÇ

Sakatlığı betimlemeyi amaçlayan bir araştırmanın üzerinde durması gereken ilk husus, sonradan ve doğuştan yeti yitiminin getirdiği durumlardır. Bu çerçevede genellikle doğuştan yeti yitimi olan bireylerin sakatlıkla geçen yaşam süreleri diğerlerine göre daha uzundur. Bu uzunluk sakatlığa dair ypraticı deneyimlerin geniş bir süre zarfında yaşanmasına neden olmaktadır. Dahası söz konusu uzun süre sakatlığa dair daha kapsamlı bir bedensel bilgi sağlamaktadır. Doğuştan yeti yitimine uğrayanların sahip olduğu bu bedensel deneyime dair bilgi sonradan yeti yitimine uğrayanlar için varılması gereken bir nokta olarak görülmektedir. Ayrıca doğuştan sakatlıkta, bedensel bilgiyi bozan bir ‘anormallik’ yaşanmadığında bedenin sıradanlık içinde devam ettiği görülmüştür.

Sonradan yaşanan yeti yitimlerinde iki noktanın önemli olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi sonradan yeti yitimine uğramanın fiziki bedene getirdiği sorunlar, ikincisi ise kişinin normal hayatın standartlarından uzaklaşmasıdır. Birinci sorun fiziki bedenin gündelik yaşam dünyasına dahil olmasında sorunlara yol açmakta; ikinci sorun ise gündelik yaşam dünyasına dair oluşturulan bilgi stokunun yeni duruma uyumunu engellemektedir. Bu durum sonradan sakat olan bedenin sakatlığa dair alması gereken yolu, doğuştan sakatlığa göre uzatmaktadır.

Doğuştan yaşanan yeti yitimlerinde bedenin gerçekleştirmediği eylemlere dair bedensel bir bilgi yoktur. Bu farklılığa rağmen sakatlık deneyiminin ortak bir noktaya dayandığı görülmüştür. Sonradan yaşanan yeti yitimlerinde yaşanan travmatik süreç ve öznelarası normallik karşısında bazı şeyleri yapamamak, doğuştan yaşanan yeti yitimlerinde de vardır. Doğuştan yeti yitimine sahip katılımcıların hayat hikayelerine bakıldığında hepsinin sakatlığın farkına vardıkları bir olayı yaşadıkları

görülmüştür. Bu olay kimi zaman travmatik bir dışlama şeklinde olurken kimi zaman da sadece katılımcının çevresine bakarak algıladığı bir durum olarak meydana gelmiştir. Ancak böyle bir olayın yaşanması bedenın doğallığını ve normallığını bozmaktadır. Bedenin doğallığı bozulduktan sonra da yaşanan durumlar, sonradan yaşanan yeti yitimleriyle benzerdir. Burada söz edilen temel farklılıklara karşın çalışma sakatlık deneyiminin ortaklıklarına odaklanmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır.

Sakatlık aktif bir farkındalıkla başlamaktadır. Bu farkındalık kişileri yaşamdan uzaklaştırırsa da sosyal yaşam bir zorunluluk olarak kendisini dayatır. Sosyal yaşamın zorunluluğu sakatlığın bedenselleştirilmesini gerekli kılmaktadır. Söz konusu bedenselleşme teknolojiyle yaşamı getirmektedir. Tüm bunların yanında sakatlık toplumun öznelarası normallığından bir uzaklaşma getirmektedir. Bu uzaklaşma sakat bireylerin yaşam seyrini değiştirmektedir. Sakatlık toplumun normallığı karşısında bir anormallik olsa da içerisinde bir süreğenlik barındırmaktadır. Bu süreğenlik zaman içerisinde bir normallığe evrilse de toplum karşısında bir dışlama biçimi olarak var olmaktadır.

Sakatlığı anlamada fenomenolojik bakış, sakatlığın toplumsal anlamına dair sunduğu farklı bakış açılarıyla öne çıkmaktadır. Bu yönüyle fenomenoloji sosyal modelden farklı olarak sakat bedenlerin öznelarası normallik karşısındaki konumunu ele almaktadır. Fenomenoloji, toplumun sıradanlığının insanları nasıl engelli bıraktığının ötesinde, insanın hangi özelliklerinin bireyi engelli hissettirdiğini ortaya koymaktadır. Böylelikle de normal, anormal ve engelli kavramlarını sorgulamaya açmaktadır. Ayrıca bedenın anonimliği kavramıyla sakatlığın olmadığı bir dünyanın var olmayacağını da göstermektedir. Fenomenolojinin bu yönü sosyal modelden farklılaşan en önemli husustur. Çünkü fiziksel tüm engellerin kaldırıldığı dünyada bile bedenın anonimliği var olacaktır. Fenomenoloji ayrıca sosyolojiye de bazı imkânlar sunmaktadır. Bu imkanların başında yapısal bakış karşısında bireysel durumların hesaba katılabilmesi gelmektedir. Bu durum bireyin, toplum karşısında geri plana atılmasını engellediği için önemlidir. Dolayısıyla fenomenolojik bakış, birey ve toplum arasında birisinin tercih edilmesini değil ikisinin bütünlüğünü anlatmaktadır. Fenomenolojik bir bakış algılanan beden, öznelarası normallik ve toplumun anonimliği kavramlarıyla birey-toplum arasında bir tercihten ziyade bir bütünlüğe kapı aralamaktadır.

SUMMARY

Throughout history, disability has been perceived as different or abnormal in society, leading to exclusionary experiences for disabled individuals. In the latter half of the twentieth century, organizations made efforts to prevent these exclusions through organizational and legal regulations. However, alongside legal regulations, it is also necessary to produce information about the disability experience. This study aims to address this need by focusing on a commonly shared disability experience.

A Phenomenological Study on Disability Experiences" aims to explore the universality of experiences amongst individuals with orthopaedic and visual impairments. The primary objective of the research is to discern the significance of disability through life experiences. "Embodying Disability: The study is designed to describe the experiences within the context of disability, the body, institutions, and society, whilst considering the lifespan of individuals living with disabilities. This focus includes analysing the life course of disabled people after becoming disabled, the changes experienced in the body, and how disabled people make sense of themselves from the perspective of society through the first person.

The study examined how people with disabilities experienced life differently based on whether their disability was congenital or acquired. Individuals with congenital disabilities discussed their post-realization experiences, while those with acquired disabilities shared the reasons for their disability and

subsequent experiences. The study aimed to identify situations where congenitally and subsequently disabled individuals feel their body's presence in their daily routine. Maintaining a daily routine is crucial to highlight the regularity and irregularity of bodily functions. The research emphasized the daily practices of participants and situations they found challenging. On the flip side, the research aims to examine the physical self-perception of individuals with disabilities. Furthermore, examining how other subjects perceive the bodies of participants in the lifeworld as objects is a key aspect being investigated. Due to the aforementioned issues, the research adopted a qualitative method. In this study, we will reflect on the experience of disability using a phenomenological research design. This qualitative research method was chosen to avoid theoretical, polemical, and hypothetical assumptions. It was believed that phenomenology could provide a profound insight into the disability experience due to its focus on actions in the world.

The research study's sample size comprised 40 individuals who reported a disability with a rating of over 40%. Participation in social activities was selected as an additional criterion, resulting in the exclusion of individuals requiring hospital or home care from the study group. Consequently, the study group was categorized into two primary groups: orthopedically disabled (22) and visually impaired (18). The study group was divided into two categories based on the origin of their disability: congenital (25) and acquired (15), as well as by gender, with 16 females and 24 males.

The field study data were categorized into seven themes. The first theme is "Disability: Awareness of Difference", which explains how individuals with disabilities become aware of their condition. One must comprehend their disability to qualify as a disabled person. In everyday life, people often strive to conform to societal norms, even if it means pushing themselves beyond their limits. This pressure only subsides once they acknowledge their disabilities. Even if it is acknowledged that there are limitations to mobility, if these are not related to a disability, the experience is still viewed through the lens of 'normality' standards.

The second section entitled "Lifeworld and Disability" explores how a disabled person's body alters their relationship with and perception of objects within their surroundings. The alteration in the disabled person's physique alters their orientation towards objects in the lifeworld. As the lifeworld is a subjective experience unique to every individual, disability affects one's understanding and knowledge of these experiences. This shift in perception also extends to a person's understanding of their body and daily routines. As the person adjusts to the body's new normality, fresh meanings are formed. Because the body adapts to new conditions, new meanings are created within the individual's new normality.

"The Embodiment of Strategic Behavior" is In the third theme, attention was paid to how disabled people embodied the movements in their daily routine. This incorporation is made possible through the internalization of certain behavior patterns. Firstly, individuals must become aware of their own bodies, which allows them to recognize their own abilities and limitations. This understanding aids individuals with disabilities in arranging their surroundings and behaviors based on their limitations. It is crucial to their embodiment of disability since acting outside the confines of normality is not possible. This knowledge aids in the embodiment of disability.

The fourth section is titled "Disability and Life with Technology". It highlights the impact of assistive devices on disabilities. Another section is titled "Life Course of the Disabled Body", which focuses on the social aspects of disabilities. Similar to everyone else, disabled individuals have numerous roles throughout their lives, such as child, student, worker, parent, and friend, to name a few. However, it has been noted that social expectations and daily roles lead to mismatches between body status and roles in the everyday lives of disabled individuals.

The sixth section, titled "Restoring Bodily Knowledge Disrupted by Disability," outlines a process for reinstating bodily awareness among individuals with disabilities. Disability cannot be learned through socialization, as it is dependent on personal experiences. These experiences represent the subjective processes unique to individuals with disabilities. The final section, titled "The Ordinarity of Disability", highlights that disability is not a permanent state of exceptionality. The final section, titled "The Ordinarity of Disability", highlights that disability is not a permanent state of exceptionality. The section explains that the ordinarity of disability refers to the reliability of bodily information, even when disrupted by disability. The final section, titled "The Ordinarity of Disability", highlights that disability is not a permanent state of exceptionality. After a certain amount of time, individuals with disabilities lead a life where their disability is not at the forefront of their thoughts. The commonality of disability highlights the position of the body as it adjusts to the new normal. This adaptation, however, comes with challenges, as society often does not view disabled bodies as equals. These challenges are impacted by both physiological and societal factors.

As a result, disability is a process of creating reliable knowledge about the body. It is a personal process, indivisible from the person's body and disability. However, this sense of self exists within the context of the world, inseparable from the world of life. Therefore, disability acquires significance through the person's individual experiences, all of which are combined with society's perspective on difference. This requirement causes disparities in the synergy between the physical and organic bodies. The perceived distinction is primarily due to the location of the disabled body, resulting in challenges stemming from societal non-inclusion. However, these challenges are not exclusively a result of social exclusion or a lack of physical coordination. These challenges arise due to physical and social factors.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Çalışma, Selçuk Üniversitesi'nin 19.11.2021 tarihli ve 2021/91 onay numaralı kararı ile Etik Onay almıştır.	Ethics Committee Approval:	The study received Ethical Approval from Selcuk University with the approval number of 2021/91 and the date of 19.11.2021.
Katılımcı Rızası:	Araştırmaya katılanlara çalışmanın amacı ifade edilerek rızaları alınmıştır.	Informed Consent:	The purpose of the study is explained to the participants and their informed consent was obtained.
Mali Destek:	Çalışma için YÖK Kurumunun ÖYP Programından mali destek alınmıştır.	Financial Support:	Financial support has been received from the YOK Program of the OYP Institution.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The authors declare that declare no conflict of interest.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.	Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Açıköz, R. (2021). *Hastalık, sağlık ve toplum- bir sağlık sosyolojisi incelemesi*. İstanbul: DYB Yayınları.
- Altman, B. M. (2001). Disability definitions, models, classification schemes, and applications. In Gary L. Albrecht, Katherine Seelman, and Michael Bury (Edited by). *Handbook of disability studies* (pp. 97-122) United States of America: Sage Publications.
- Berger, P. L. ve Luckmann, T. (2018). *Gerçekliğin sosyal inşası bir bilgi sosyolojisi incelemesi*. (V. S. Öğütle, Çev.). Ankara: Atıf Yayınları.
- Crossley, N. (2001). The phenomenological habitus and its construction, *Theory and Society* 30(1), 81-120 doi:10.1023/A:1011070710987.
- Dupond, P. (2013). *Merleau-Ponty sözlüğü*. (E. Şan, Çev.). Ankara: Say Yayınları.
- Frankfort-Nachmias, C., Nachmias, D. and De Waard, J. (2015). *Research methods in the social sciences*, (8th. ed.), USA: Worth Publishers.
- Goodley, D. (2011). *Disability studies: An interdisciplinary introduction*. London: Sage.
- Honderich, T. (ed) (2005). *The Oxford companion to philosophy*. (2nd ed.), New York: Oxford University Press.
- Hughes, B. (2004). Disability and the body, In C. Thomas, J. Swain, C. Barnes, S. French (Edited by). *Disabling barriers- enabling environments*. (pp. 63-68) London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Hughes, B. ve Paterson K. (2011). Sakatlık sosyal modeli ve kaybolan beden: Bir yeti yitimi sosyolojisine doğru. S. Yardımcı, Y. Şentürk ve D. Bezmez (Editör). *Sakatlık çalışmaları sosyal bilimlerden bakmak*, (F. B. Aydar, Çev.), içinde. (ss. 63-80), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Husserl, E. (1970). *The crisis of European sciences and transcendental phenomenology: An introduction to phenomenological philosophy*. Evanston: Northwestern University Press.
- Kara, Z. (2013). *Toplumla yüzleşme: Yüz nakli üzerine fenomenolojik bir çözümleme*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kaylo, J. (2003). *The phenomenological body and analytical psychology*, Erişim adresi: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.452.2907&rep=rep1&type=pdf>
- Kaylo, J. (2007/2008). The Body in Phenomenology and Movement Observation *DTAA Quarterly*, 6(3/4). Erişim adresi: <http://dtaa.org.au/wp-content/uploads/2015/06/Janet-Kaylo-article-.pdf>
- Le Breton, D. (2010). *Acının Antropolojisi*, (İ. Yerguz, Çev.). (2. bs.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Leder, D. (1990). *The absent body*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lewis, M. ve Staehler, T. (2020). *Fenomenoloji* (2. bs.). (M. Demirhan vd., Çev.). Ankara: Fol Kitap.
- Martiny, K. M. (2015). How to develop a phenomenological model of disability. *Med Health Care and Philos*, 18, 553–565 doi:10.1007/s11019-015-9625-x
- Merleau-Ponty, M. (1967). *The structure of behavior*. (A. L. Fisher, Trans.). Pittsburgh: Duquesne University Press.
- Merleau-Ponty, M. (1968). *The visible and the invisible*, USA: Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, M. (2020). *Algının fenomenolojisi*, (E. Sarıkartal ve E. Hacımuratoğlu, Çev.), İstanbul: İthaki Yayınları.
- Merriam, S. B. (2018). *Nitel araştırma, desen ve uygulama için bir rehberi*. (S. Turan, Çev.), Ankara: Nobel Yayınları.

- Morgan, D. (2002). The body in pain, In Evans M. and Real E. L. (Edited by) *Bodies: A sociological introduction*, (pp. 79-95) UK: Palgrave Macmillan.
- Neuman, W. L. (2017). *Toplumsal araştırma yöntemleri nitel ve nicel yaklaşımlar cilt I-II* (9. bs.). Ankara: Yayın Odası.
- Padilla, R. (2003). Clara: A Phenomenology of Disability, *American Journal of Occupational Therapy*, 57(4), 413-23 DOI:10.5014/ajot.57.4.413.
- Peckitt, M., Inahara, M. and Cole, J., (2013). Between Two Worlds: a Phenomenological Critique of the Medical and Social Models of Disability. *UTCP Uehiro Booklet*, 2, 139–153.
- Saldana, J. (2022). *Nitel araştırmacılar için kodlama el kitabı*. (A. Tüfekçi ve S. N. Şad, Çev.), (2. bs.). Ankara: Pegem Akademi.
- Sartre, J. P. (2010). *Varlık ve Hiçlik / Fénomenolojik Ontoloji Denemesi*. (T. İlğaz ve G. Ç. Eksen, Çev.), (4. bs.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Seymour, W. (1998). *Remaking the body*, London and New York: Routledge.
- Shakespeare, T. (2011). Sakatlık sosyal modeli. S. Yardımcı, Y. Şentürk ve D. Bezmez (Editör). *Sakatlık çalışmaları sosyal bilimlerden bakmak* (F. B. Aydar, Çev.), içinde. (ss. 51-62), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Sherry, M. (2016). A sociology of impairment, *Disability & Society*, 31(6), 1-16 doi: 10.1080/09687599.2016.1203290.
- Shultz, A. (2020). *Fenomenoloji ve toplumsal ilişkiler*. (A. Akan ve S. Kesikoğlu, Çev.), (2. bs.). Ankara: Heretik Yayınları.
- Tham, K., Borell, L., & Gustavsson, A. (2000). The Discovery of Disability: Phenomenological Study of Unilateral Neglect. *American Journal of Occupational Therapy*, 54, 396–406.
- Tomkins, L. & Eatough, V. (2014). Stop 'helping' me! identity, recognition and agency in the nexus of work and care. *Organization*, 21(1), 3-21.
- Toombs, S. K. (1992). *The meaning of illness: A phenomenological account of the different perspectives of physician and patient*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Toombs, S. K. (1995). The Lived Experience of Disability. *Human Studies*, 18(1), 9–23. DOI:10.1007/BF01322837.
- Turner, B. S. (2019). *Beden ve toplum sosyal teoride arayışlar*, (İ. Kaya, Çev.), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- van Manen, M. (2016). *Phenomenology of practice, meaning-giving methods in phenomenological research and writing*, London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Wieseler, C. (2018). Missing Phenomenological Accounts: Disability Theory, Body Integrity Identity Disorder, and Being an Amputee. *IJFAB: International Journal of Feminist Approaches to Bioethics*, 11(2). 83-111. DOI: 10.3138/ijfab.2017.12.05.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, Ş. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (9. bs.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yüksel, P. ve Yıldırım S. (2015). Theoretical frameworks, methods, and procedures for conducting phenomenological studies. *Educational Settings, Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 6(1). 1-20.

Mehmed Ubeydullah [Hatipoğlu] Efendi'nin Liverpool Hatıratı yahut Bir Papazın İslam Aydınlarına Sorduğu Sorulara Cevabı (1896)

Döndü Çavdar*

* Assist. Prof. | Dr. Öğr.
Üyesi

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
| Selçuk University, Faculty
of Literature, Department of
History

donducavdar80@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Öz

İlginç kişiliği ve maceralı hayatıyla dikkat çeken Mehmed Ubeydullah [Hatipoğlu] Efendi (1858-1937), son dönem Osmanlı ve ilk dönem Cumhuriyet aydınlarından. Aynı zamanda gazeteci, ulemadan bir Jön Türk, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde milletvekilliği yapmış bir siyasetçidir. Hayatının Amerika, Malta, İran, Avrupa hatıraları araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Bu makalede, daha önce müstakil olarak bir araştırmaya konu olmamış *Liverpool Hatıratı: Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi* adlı eseri incelenecektir. Söz konusu hatıratta, bir papazın; Hz. Muhammed'in neden son peygamber olduğu, İslamiyet'in diğer dinleri neden neshettiği, İslamiyet'in niçin kıyamete kadar devam edeceği soruları cevaplandırılmıştır. Mehmed Ubeydullah, papazın sorularına cevap olmak üzere farklı dillerde yayımladığı üç yazısını Türkçe olarak hatıratına eklemiştir. Böylece eser, bir taraftan tarihin önemli kaynaklarından olan hatırat tarzında olması açısından önem taşırken, diğer taraftan makale tarzında olması yönüyle İslamiyet ve Müslümanlar hakkında Ubeydullah Efendi'nin düşüncelerini içermesi bakımından önemlidir. Eserde Hz. Muhammed'in neden diğer peygamberlere benzemediği, İslamiyet'in akıl yolu olduğu, insan akli var oldukça da İslamiyet'in geçerli olacağı, İslamiyet'in akıl yolu olsa da bunu kabul etmeyen taklitçi Müslümanların olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Ubeydullah Efendi, Liverpool Hatıratı, İslamiyet, Hz. Muhammed, akıl.

Gönderim / Received:

15.11.2022

Kabul / Accepted:

18.10.2023

Alan Editörü / Field

Editör:

Hasan Ali Polat

Mehmed Ubeydullah [Hatipoğlu] Effendi's Liverpool Memoirs or His Answers to Questions Asked by A Priest to Islamic Intellectuals (1896)

Abstract

Mehmed Ubeydullah [Hatipoğlu] Effendi (1858-1937), known for his intriguing personality and adventurous life, is one of the intellectuals of the late Ottoman period and early Republic era. He was also a journalist, a Young Turk from the clergy, and a politician who served as a member of parliament during the Second Constitutional Era and the Republican period. The memories of his life in America, Malta, Iran, and Europe have been examined by researchers. In this article, the previously unexplored "*Liverpool Hatıratı: Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi*", which has not been the subject of a separate investigation before, will be examined. In the said memoir, some questions asked by a certain priest such as why Prophet Muhammad is considered the final prophet, why Islam abrogates other religions, and why Islam will continue until the end of times are addressed and answered. Mehmed Ubeydullah added three of his articles published in various languages as answers to the priest's questions to his

memoir in Turkish. Thus, the work in question holds significance both as a memoir, which is an important historical source, and as a collection of articles, containing the thoughts of Ubeydullah Efendi regarding Islam and Muslims. The said work emphasizes that Prophet Muhammad is distinct from other prophets, that Islam is a religion of reason, and as long as human intellect exists, Islam will remain relevant. It is also highlighted that despite Islam being a religion of reason, there are imitative Muslims who do not accept this.

Keywords: Mehmed Ubeydullah Effendi, Liverpool Hatıratı, Islam, Prophet Muhammad, reason.

GİRİŞ

Mehmed Ubeydullah Efendi (1858-1937), Osmanlı'nın son ve Cumhuriyet'in ilk döneminde yaşamış aydınlarından biridir. Gazeteci, milletvekili, siyasetçi, yazar, seyyah, âlim, ulemadan bir Jön Türk ve ömrünün sonunda da nikâh memuru gibi sıfatlara sahiptir. 10 Ocak 1858'de İzmir'de doğmuş, 11 Ağustos 1937'de İstanbul'da 80 yaşında vefat etmiştir. Kendi deyimiyle Bakü'den Küba'ya kadar gezmiş, imparatorlardan uluslararası serserilere kadar görüşmüş, sarıktan maşlahtan silindir şapkaya kadar giymiş, seksen senede sekiz yüz sene yaşamış gibidir; "yaşadığı asrın adamı değildir, dünyaya altı asır erken gelmiştir" (Es, 1945, s. 5).

Mehmed Ubeydullah, çağdaş hukukumuzun kurucularından Mahmut Esat Bozkurt'un dayısı, büyük şair Abdülhak Hamid'in de yakın arkadaşıdır. Sıra dışı bir hayat hikâyesine, ilginç ve sıra dışı bir kişiliğe sahip olan Mehmed Ubeydullah Efendi, bazen sadece Ubeydullah bazen de İzmirli Hocazade Mehmed Ubeydullah olarak anılmış, soyadı kanunundan sonra Hatipoğlu soyadını almıştır (Özalp, 2005, s. 23).

Mehmed Ubeydullah Hatipoğlu, son zamanlarda yapılan çalışmalarla tarihte hak ettiği değere kavuşmuştur (Alkan, 2010; Sürmeli 2001; Özalp, 2002, 2005; Akpınar, 2003, 2008; Kırmızı, 2005). Birçok eserinin yanı sıra hatıratlarıyla ünlüdür (Eserleri için bk. Özalp, 2005, s. 327-570; Alkan, 2010, s.102-103). Bunlardan Amerika, İran, Afganistan ve Malta hatıraları incelenmiştir (Sürmeli, 2001, s. 107-118; Alkan, 2010; Özalp, 2002). Ancak eserlerinden incelenmeyenler de vardır. Bunlardan biri de 1896 yılının ilk beş altı ayında Liverpool'da yaşadıklarını yazdığı *Liverpool Hatıratı: Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi*'dir (1312). Özel arşivimizde bu hatıratın, Ubeydullah Efendi'nin kendi kaleminden çıkmış müsveddesi bulunmaktadır. Bu makalenin amacı daha önce müstakil bir çalışmaya konu olmamış söz konusu hatıratın incelenmesidir.

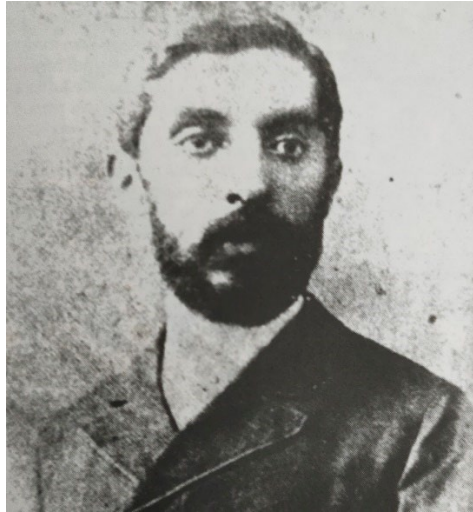
Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Hayatı

Mehmed Ubeydullah Efendi'nin babası, İzmir'in Hatipoğulları diye bilinen köklü ailelerinden, ulemadan Hoca Şakir Efendi'dir. Annesi Musulluzâdeler diye bilinen Sakir Hanım'dır. Dört çocuklu bir ailenin bir ferdi olup, 13 yaşında babasını kaybetmiştir. Rüştüyeyi İzmir'de bitirmiş, ilk hocası babası olmuştur. İzmir'de bir vakit Nakşibendi şeyhliği yapmıştır. İzmir ve İstanbul'da medrese tahsili görmüş, Beyazıt dersiâmı Hafız Mehmed Efendi'den icazet almıştır. Daha sonra Askeri Tıbbiye'ye girmiş, ancak iki yıl okuduktan sonra üçüncü sınıfta eğitimini yarım bırakmıştır (Özalp, 2005, s. 19, 21, 29, 33-34; Özalp, 2002, s. 18-20).

Dönemin aydınlarının genel karakteristiğine uygun olarak gazeteciliğe okul yıllarından itibaren ilgi duymuş, hem gazetelere makaleler yazmış hem de gazetelerin teknik işleriyle uğraşmıştır. 12 Nisan – 2 Mayıs 1884 tarihleri arasında üç arkadaşıyla *Haver* adlı, 15 günde bir yayınlanan ve sadece dört sayı çıkabilen bir mecmua yayımlamışlardır. Halit Ziya [Uşaklıgil] Beylerin *Nevruz* adındaki mecmuasının zorlu teknik işleriyle ilgilenmiştir (Özalp, 2005, s. 34-36). Ayrıca, Yeni Osmanlılardan Namık Kemal'le iletişim içinde olmuş ve oğlu Ali Ekrem [Bolayır]'e anatomi, cebir, hendese, hikmet gibi özel dersler vermiştir (Özgül, 1991, s. 255, 256, 260). 1884'ten önce Mısır, Hicaz ve Suriye'de bulunmuş, sonra Fransa'ya geçmiş, bir zaman Paris'te kalmıştır (Özalp, 2005, s. 37-41). İleri düzeyde Arapça, Farsça, Fransızca öğrenmiş, sonra bunlara İngilizceyi de eklemiştir. Bu dört dilde hatasız müsvedde yazı yazacak kadar iyidir (Es, 1945, s. 5).

1886 yılında Rodos'ta rüştiye hocalığı ve Mısır Komiseri Muhtar Paşa'nın Arapça kâtipliğini yapmıştır. Aynı yıl Paris'e gitmiş, burada arkadaşlarıyla Jön Türklüğün temelini atmışlardır. 1887-1888'de Matbuat-ı Ecnebiye üyesi olarak Paris'te bulunmuştur. Muallim Naci'nin isteği üzerine İstanbul'daki *Saadet* gazetesine Ahrar imzasıyla yazı ve mektuplar göndermiştir. 1888'de Münif Paşa

tarafından Şam'a maarif müdürü olarak atanmıştır. Ancak padişaha hakareten tutuklu olarak yargılanmış ve 10 ay hapse mahkûm edilmiştir (Özalp, 2005, s. 49-51). Serbest kaldıktan sonra İstanbul'a gönderilmiş, nezaret altında Nikolaidis'in Türkçe *Servet* gazetesinde Farsça ve Arapça mütercimi olarak görevlendirilmiştir. Burada bir sene çalışmış, Ahmed İhsan'ın sahibi olduğu ve 1891 Nisan'ında çıkarttığı *Servet-i Fünun* gazetesinin imtiyazının alınmasında katkıları bulunarak bu gazeteye ilk yazı yazarlardan olmuştur. 1889 tarihinde kurulan İttihat ve Terakki'ye 1891-1892 yılları arasında sempati duyarak örgütlenmesine yardımcı olsa da Cemiyete üye olmamıştır. Ancak iş fark edilince sürekli takibe uğrayarak kendisi hakkında jurnaller yazılmıştır. Bu baskıya dayanamayarak 1891 yılının son kısmı ile 1892 yılını Sofya, Paris ve Londra'da geçirmiştir (Özalp, 2005, s. 41, 44-45, 51-52, 54-55, 58). 1893 yılının ilk aylarında İstanbul'a gelmiştir. O aralar Amerika'nın keşfinin 400. yıldönümü için düzenlenecek uluslararası sergiye Osmanlı Devleti de davet edilmiştir. Bu vesileyle Amerika'ya gitmeye karar vermiş, bir yolunu bularak Amerika'ya gitmiştir. 6 ay süren Şikago sergisinde *Musavver Şikago Sergisi* gazetesinin muharriri olmuştur. 2,5 yıl Amerika'da kalmıştır. Burada geçimini sağlamak için keten helvacılıktan işportacılığa kadar pek çok işte çalışmıştır (Alkan, 2010, s. 112-276; Özalp, 2005, s. 74-115). 1895 yılının sonlarında Amerika'dan Liverpool'a geçmiştir. Burada 10 Haziran 1896'da *Din ve Dünya* adlı risalesini yayınlamıştır. 1897 yılında Paris'e, sonra Filibe'ye geçmiştir. Burada altı ay kadar kaldığı Liverpool'daki anılarını yazmış, birkaç yazısını da risalesine ekleyip *Liverpool Hatıratı: Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi* adıyla yayınlamıştır. Yine burada arkadaşlarıyla matbaa kurmuş, kitaplar basmış ve üç sayı yayınlanacak *Doğru Yol* gazetesini çıkarmıştır (Alkan, 2010, s. 25-27; Özalp, 2005, s. 124-128). Liverpool'da *Sadâ* isimli bir gazete yayınlamaya başlamış; Londra, Paris ve Filibe'de de gazeteyi çıkarmaya devam etmiştir. Gazetenin isminin altında sultanüşşuara olarak anılan Baki'nin "Baki kalan bu kubbede bir hoş Sadâ imiş" dizesi ile tevriye yapmıştır; son sayılarında da "Sadâ-Vakit buldukça çıkar" sloganı yer almıştır. Bu gazetede diğer hürriyetçilerden onu ayıran fikirlerini savunmuş, II. Abdülhamid taraftarı yayınlar yapmıştır (Özalp, 2005, s. 118, 123).

Fotoğraf 1: 40 yaş civarı Mehmed Ubeydullah Efendi [Hatipoğlu] (Mehmet Ubeydullah, 1341, s. 5)

Bir yıl sonra İstanbul'a dönmüş, Servet-i Fünuncularla yakınlık kurmuştur (Bk. Fotoğraf 1). Ancak Güney Afrika'nın Transvaal bölgesinde Boerlere karşı zafer kazanan İngilizleri tebrik için bir grubun reisi olarak İngiliz Elçiliği'ne gitmeleri üzerine Hicaz'daki Taif'e sürgün edilmiştir. Yaklaşık beş buçuk yıl sürgün kalmıştır (Özalp, 2005, s. 133-142). 1905'te bir yolunu bularak Mısır'a kaçmıştır. Burada padişahın Cuma selamlığı sırasında patlayan bomba üzerine *Geçit* adlı risalesini Türkçe ve Arapça olarak yayımlamıştır. Bu işin kim tarafından yapıldığı tartışmaları sürerken risalesinde Jön Türklerin bu işi yapmış olamayacağını, çünkü onların bu meseleye kalkışmak şöyle dursun cesaretlerinin de

olmadığını ileri sürmüştü; ancak bu işe Ermeni militanlarının teşebbüs edeceğini belirtmiştir. Bu düşüncesi isabetli çıkmıştır. Risalede II. Abdülhamid aleyhtarlığı uğruna Jön Türklerin Ermeni ve İngilizlerle bir safa geçmesini şiddetle eleştirmiştir. Mısır Jön Türkleri Mehmed Ubeydullah'ı *Uçurum* adlı bir risale ile insafa davet etmiştir. *Doğru Yol* gazetesini yeniden çıkarmak istediye de başaramamış, bunun üzerine *Doğru Söz* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Burada din ve siyasetle alakalı makaleler yazmış, ilk defa Türkçe *Kur'an* fikrini savunmuştur. Ayrıca Azm-zâde Refik Bey'in *Kıvam-ı İslam* adlı eserini Türkçeye çevirerek 1906'da yayımlamıştır. Esere yazdığı uzun girişte İslam'ın güncel meselelerini tartışmıştır (Özalp, 2005, s. 144-145; 2002, s. 46-47; Alkan, 2010, s. 28-32).

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Berlin'dedir. Meşrutiyet'in ilanıyla 17 Aralık 1908'de Aydın mebusu seçilmiştir. 1909'da parlamento heyetiyle İngiltere'ye resmî bir ziyarette bulunmuştur (Heyetin toplu fotoğrafı için bk. Ek 1). İttihat ve Terakki'nin izlediği siyasetin yürütülmesi amacıyla *El Arab* gazetesini Arapça yayınlamıştır. 1910'da medreselerin islahını savunan *Islah-ı Medaris-i Kadime* risalesini yayımlamıştır (eserin içeriği hakkında bk. Altuntaş, 2021). 1911'de Sultan Reşad ile Rumeli seyahatine katılmış, 1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki'nin propagandasını yapmıştır. 1912 seçimlerinde yine Aydın'dan mebus seçilse de birkaç ay çalışan meclis feshedilmiştir. 14 Mayıs 1914'te İzmir mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a üçüncü kez seçilmiştir. Bir ara 1914'ten Nisan 1915'e kadar Merdivenköyü Bektaşî Dergâhı postnişinliği yapmıştır (Özalp, 2005, s. 156-211; 2002, s.61; Alkan, 2010, s. 32-34; 70-74; bk. Fotoğraf 2).

Fotoğraf 2: Mehmed Ubeydullah Hatipoğlu'nun ileri yaşlarda bir resmi

(İBB Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Krt_014435)

1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti Hükûmetinin siyaseti icabı İslam milletlerine cihat ilanı ile onların ittifaka çağırılması üzerine Ubeydullah Efendi bu vazife ile Afganistan'a olağanüstü elçi olarak gönderilmiştir. Görev yerine giderken yol üstünde İran üzerindeki Tahran, İsfahan, Yezd, Kirman gibi yerlerde konuşmalar yaparak hükûmetin siyasetini savunmuştur. Ancak İngilizlerin takip ettiği Ubeydullah Efendi Afganistan'a varmadan esir düşmüş, 24 Ağustos

1918’de de tutuklanmıştır. Bağdat, Irak, Hindistan ve Mısır’da yarı esir hayatı yaşamış, İskenderiye’de Seydi Beşir Esir Kampında iki ay kalmıştır. 7 Mayıs 1919’da İstanbul’a getirilerek Ferid Paşa hükümeti polisine teslim edilmiş ve Malta’ya esir olarak gidecek Bekirağa Bölüğüne sevk edilmiştir. 2 Haziran 1919-25 Ağustos 1919 arasında Malta’da esir tutulmuştur. Sonra serbest bırakılarak İstanbul’a gelmiştir. Görevde Ali Rıza Paşa Hükümetinin olduğu bir zaman *Yeni Gün* gazetesine 12 Ekim 1919’da “*Bekirağa Bölüğünden Malta Adasına: İzmir mebûs-ı sâbıkı fazıl-ı muhterem Ubeydullah Efendi’nin hikâyesi*” başlıklı verdiği beyanatta “*Fakat ne olursa olsun, herhâlde Malta’da mazlûmen mahbûs bulunmak Damad Ferid Paşa tarzında sadrazam olmaktan daha tatlıdır*” (*Yeni Gün*, Sayı 5, 16 Muharrem 1338 / 12 Te 1335 / 12 Ekim 1919, s. 1-2) beyanatından sonra Ferid Paşa’nun yeniden sadrazam olmasıyla tutuklanarak tekrar Malta’ya sürgün edilmiş, yaklaşık iki yıl burada sürgün yaşamıştır. Malta’dan Berlin’e, sonra Münih’e geçmiş, 9 Eylül 1922 İzmir Zaferi’nden sonra Türkiye’ye dönmüştür. İstanbul’da çeşitli konferanslar vermiştir. Dostları Abdülhak Hamid ve Salah Cimcoz’un ısrarlarına dayanamayarak dost meclislerinde anlattığı Amerika hatıralarını yazmaya başlamış, önce “Yaşadığım Günlerin Hesabına Ait Dağınık Yapraklar”, sonra “Geçirdiğim Günlerin Hesabına ait Dağınık Yapraklar” adıyla *Resimli Gazete*’de 25 sayıda tefrika etmiştir. Medeni Kanun’un kabulünden sonra 1926’da Beyoğlu Evlendirme Dairesi nikâh memuru olarak atanmış, 1931’e kadar bu görevi yapmıştır. 1931’de Beyazıt vilayetinden dördüncü ve beşinci dönemlerde milletvekili seçilmiştir (Turan, 2010, s. 34-39; Özalp, 2005, s. 213-309; bk. Fotoğraf 3).

Fotoğraf 3: Bayezid Mebusuyken Mehmed Ubeydullah Hatipoğlu’nun İmzası

(İBB Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Bel_Mtf_071093)

Ömrünün sonunda Feraşet-i Şerife Vekili Esat Efendi ailesinin yaşadığı Beşiktaş Yeni Mahalle’deki konağı yuva bilmiş, Türkiye’nin en eski ailelerinden birine mensup Zeyin Hanım’ı manevi evlat edinmiş, 11 Ağustos 1937’de 80 yaşında onların yanında hayata gözlerini yummuştur. Cenazesi çok sevdiği dostu Abdülhak Hamid’in Asrî (Zincirlikuyu) Mezarlığındaki kabrinin yanına gömülmüştür (Akşam, No. 6760, 12 Ağustos 1937, s. 1,4; No. 6761, 13 Ağustos 1937, s. 4; Es, 1945, s. 5).

Mehmed Ubeydullah Efendi’nin Kişiliği

Mehmed Ubeydullah Efendi çok yönlü biridir. Hem Osmanlı hem Cumhuriyet dönemlerinde yaşamış gazeteci ve milletvekili bir aydın; bir taraftan hem Doğu hem de Batı’da yaşamış sarıklı cübbeli bir Jön Türk, diğer taraftan Jön Türkleri şiddetle eleştiren bir muhaliftir. Kısaca döneminin kafa karışıklığını, karakteristik özelliklerini bünyesinde somutlaştıran nevi şahsına münhasır biridir (Akpınar, 2008, s. 121; Alkan, 2005, s.9). Çağdaşlarınca “*fâzıl-ı muhterem*” olarak anılmıştır (Es, 1945, s.5; bk. Fotoğraf 2). Kendisini önce Müslüman, sonra Türk ve son olarak Osmanlı olarak tanımlamıştır (Alkan, 2005, s. 7).

Ubeydullah Efendi, müzmin bekâr, konuşma tutkunu, söz ustası, laf cambazı, neşeli, dost meclislerinin aranan siması, semaverini çok seven ve onu her yere yanında götürün, çay ve kahve

içmeye düşkün, sevdiği insanlara bizzat demlediği çayı ikram eden, çay sohbetlerini seven, yemek yapmasını iyi bilen ancak az yiyen, yaptığı yemeklere de laf ettirmeyen biridir (Yalçın, 1936, s.8-9; Doğrul, 1939, s.16-18, 34; Özalp, 2005, s. 70, 158, 160, 193-194, 198, 201, 266, 269, 280-281, 293, 318, 321).

Sık sık Ubeydullah Efendi'yle röportaj yapan ve Afganistan seyahatnamesinin bitiremediği müsveddesini verdiği gazeteci Hikmet Feridun Es onun hakkında şunları kaydeder (1945, s. 5):

"Ubeydullah dünyanın en eksantrik insanı idi". "Hayatı 10-15 büyük ve meraklı romana mevzu olacak kadar harikulade renkli vakalarla doludur", "Hayal mahsulü romanların hiçbiri M. Ubeydullah'ın hayatı kadar renkle dolu değildir. Bir dostu onun hakkında "Türkiye'nin Marko Polo'su!" diyor. Haklıdır. Ancak hatırladığıma göre Marko Polo maceralarla dolu seyahatlerini ticaret ve para kazanmak maksadıyla yapmıştır. Hâlbuki Ubeydullah Efendi bir an paraya kıymet vermemiş ve yalnız maceranın doyulmaz şiiri, lezzeti peşinde bir artist heyecanı ile koşmuş, kitadan kitaya dolaşmıştır. Türkiye'nin Marco Polo'su hakiki Marco Polo'dan çok daha büyük maceralar geçirmiştir."

Serpil Sürmeli'nin onun hakkındaki düşünceleri şu şekildedir: "Onun hatıra değer özellikleri, zekâsı, mücadelecisi ve özgürlükçü ruhu, dostluk ve fedakârlık anlayışı ve mizahî yönü olmuş"tur (2001, s. 117).

Abdülhamid Kırmızı ise «genel olarak Ubeydullah Efendi Jön Türklük hareketi dahilinde faaliyet göstermiş reformist bir medreselidir» der (2005, 96).

Neden hayatı bu kadar maceralıdır sorusunu ise şu şekilde cevap verilebilir: Doğumundan üç gün önce ölen Koca Reşid Paşa'ya halef olmak için, diğer bir ifadeyle büyük bir adam olmak için dünyaya geldiği düşüncesine sahiptir. Bu büyüklüğü bulmak, güzelliklere şahit olmak için diyar diyar gezmiştir (Alkan, 2010, s. 21; Özalp, 2005, s. 22, 61, 148). Aynı zamanda millî ve şahsî bağımsızlığına, hürriyetine son derece düşkündür. Bağımsızlığının kısıtlandığını hissettiğinde seyahat ederek onu korumayı tercih etmiştir (Yalçın, 1936, s. 8; Alkan, 2005; Özalp 2002). Ubeydullah Efendi, ulemadan bir Jön Türk olarak hem bir fikir adamı hem de düşündüklerini uygulayan bir aksiyon adamıdır.

Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Liverpool Hatıratı: Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi Adlı Eserinin İncelenmesi

İzmirli Hocaşade Mehmed Ubeydullah Efendi'nin *Liverpool Hatıratı* Filibe'de *Liverpool Hatıratı: Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi* adıyla 1316 (Hicri) / 1898 (Miladi) yılında yayımlanmıştır (bk. Ek 2). Eser 62 sayfadan oluşmaktadır. Bu kitabın, baskıya girmeden önce Ubeydullah Efendi'nin kaleminden çıkmış el yazılı müsvedde defterinde (ilk iki sayfa için bk. Ek 3) önden 3 sayfa boşluk, *Liverpool Hatıratı*'nın yazılı olduğu 29 sayfalık yazılı kısım, sonra bir yaprak boşluk, iki sayfa yazarı belli olmayan bir şiir ve son dört yaprak da boşluk vardır. Defter, toplam 46 sayfadır ve ekstra şiir bölümü hariç matbu nüsha ile içeriği aynıdır.

Hatırat'ın Mukaddimesi'nde Yer Alan Bilgiler

Mehmed Ubeydullah Efendi, 1896 senesinin başlarına (Hicri 1313 senesinin sonuyla 1314 senesinin başı) rastlayan beş altı ay İngiltere'nin Liverpool şehrinde yaşamıştır (İkametgâhı: 44, Coltart Road). Liverpool'da yaşadığı günleri, o zamana kadarki hayatının en güzel günleri olarak özlemle yad etmiştir. Ubeydullah Efendi, Liverpool'dayken bir taraftan İngiliz Müslümanlarla vakit geçirmiş diğer taraftan kendi kendine İngilizcesini geliştirmiştir. Ayrıca Liverpool İslam Cemiyeti Reisi William Henry Abdullah Quilliam (Guvilyam, Guillaume)'ın *The Crescent (Hilâl)* gazetesine ve daha başka gazetelere yazılar yazmıştır. Hatırat'ta bu hususları şu şekilde dile getirmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 3-5):

Şehr-i mezkûrede imrâr ettiğim beş altı ay şimdiye kadar geçen ömrümden bence en güzel hâtıraları hâvî olan kısmıdır. ... Bugün o zaman yazdığım yazıları okudukça o demlere tahassür ederim [özlem duyurum]. İnsan hiçbir vakitte bulunduğu zamanın kıymetini bilmiyor. Ben de Liverpool'da

geçirdiğim zamanların kıymetini şimdi biliyorum. Ne hoş zaman imiş. Ben İngilizce öğrenerek istifade, gazetelere yazı yazarak ifade ediyordum. Onun için bugün o demleri yâd ettikçe ah çekiyorum. Bir gün gelir de kıymetini şimdi bilemediğim bu günleri de bana yâd ettirir. Bu günlerden ettiğim istifâdeyi o vakit anlarım.

Ubeydullah Efendi Liverpool'dayken yazdığı bazı yazılarının gazetelerde yayınlanmasına rağmen dağınık hâlde kalması üzerine, bu yazılarını bir araya getirmek istemiştir. Bu esnada içinden geçen düşünceleri şu şekilde dile getirmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 5):

Ben bu yazıları benim nazarımda değeri olduğu için topluyorum. İnsan kendi eserini değeri olmasa da değerli buluyor. Fakat bunların hakikatte değeri olup olmadığını erbâb-ı mütalaa anlayacaktır. Eğer hakikatte değeri varsa Allah'a şükrederim. Çünkü tevfik ondandır. Eğer değeri yoksa vah bana yazık bana!

Eserin girişi dikkate alındığında görülüyor ki Ubeydullah Efendi, sade ve temiz bir Türkçe ile eserini kaleme almış, üslubu esere bugün bile hatıratı okuyanlarla karşılıklı sohbet ediyormuşçasına bir lezzet katmıştır. Ancak makale tarzında yazdığı eserlerde bu sade yazım üslubunun ağırlaştığı görülecektir. Girişin yazım üslubu ve mantıki sıralaması dikkate alındığında hatıratın bizzat olayların içinde yaşayan, girişken, sorumluluk sahibi, araştırmacı, çalışkan, açık sözlü, eleştiriye açık birisi tarafından yazıldığını göstermektedir. Ubeydullah Efendi'nin tarihte iz bırakan bir şahsiyet olarak düşünce dünyasını anlamak ve Türk düşünce tarihinde yerine koyabilmek için hatıratına eklediği makaleleri daha yakından incelemek gerekir.

Hatırat'ın Hablû'l-Metin Başlıklı Kısmı

Mehmed Ubeydullah Liverpool'da bulunduğu zamanlar oradaki caminin kitaplığına (the reading room of the Liverpool Muslim Institute) sürekli gitmiş, buraya dünyanın pek çok yerinden gelen gazeteleri, dergileri okuyup incelemiştir. Onların arasından da en çok *Hablû'l-Metin*'i sevmiş; gazetenin gerçekleri haber verdiğine ve insanları irşat ettiğine, dünya ve ahiret hayatıyla İslamiyet ve insanlığa fayda sağlayacak birtakım haberlerden bahsettiğine değinmiştir. Gazete Farsça olarak Hindistan'ın Kalküta şehrinde yayımlanmaktadır (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 6). Gazetenin 28 Şevval 1313 / 12 Nisan 1896 tarihli nüshasında Madras (bugün Hindistan'da Channai şehri)'tan Arapça ve Farsçayı iyi bilen bir papazın Müslümanlara yönelttiği ve cevap istediği sorular dikkatini çekmiştir. Sorular şu şekildedir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 7):

İ'tikâd-ı İslâmiye göre Hazret-i Muhammed hâtemü'l-enbiyâdır [son peygamberdir]. Hazret-i Muhammed niçin peygamberlerin sonu oluyor? Niçin kendisinden sonra peygamber gelmeyecek? Şer'iat-ı Muhammediye Müslümanlara göre nâsîh-ı edyân [diğer dinleri kaldırmış] imiş. İla yevmü'l-kıyâme [kıyamet gününe kadar] bâkî imiş. Niçin? Bunlara delil nedir?

Papaz, "İslam inancına göre Muhammed neden son peygamber oluyor? Kendisinden sonra niçin peygamber gelmeyecek? İslam diğer dinleri niçin neshetmiştir? Niçin kıyamete kadar sürecek?" sorularına İslam aydınlarından/ulemasından cevap istemiştir. Devamında İslam dinine göre delil gösterilecek nakillerin ve rivayetlerin gerçekliğine, kendisi Müslüman olmadığından itibar etmediğini ve sorularına verilecek cevabın akli, ilmî olmasını istemiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 8).

Papaz'ın sorularına cevap için İslam ulemasından *Hablû'l-Metin*'e 40 civarında yazı gelmiş, bunların arasında en beğenileni Mehmed Ubeydullah'ınki olmuş ve bu cevap 1314 (Hicri) senesi başına rastlayan (1896 yılı ortaları) birkaç sayıda övgülerle tefrika edilmiştir. Hatta gazete sonradan bütün tefrikayı bir mecmuada toplayarak bastırıp dağıtacağını da duyurmuştur. M. Ubeydullah Efendi ise yazısının beğenilmesi ve övülmesi üzerine *Liverpool Hatıratı*'nı risale şeklinde yazmaya karar vermiştir;

buraya gönderdiği Farsça makaleyi Türkçe olarak hatıratına eklemiştir. *Hablü'l-Metin*'in onun yazısı hakkındaki sözleri şu şekildedir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 8-9):

Papazın sualine cevap olmak üzere ulema ve fuzelâ tarafından matbaamıza kırk makale virud etti. Fakat Liverpool'dan Mehmed Ubeydullah imzasıyla aldığımız cevapnâme hepsinden mükemmel olduğundan mezkûr cevapnâmeyi diğerlerine tercihen gazetemizde neşrediyoruz. Sonra da cümlesini birden bir mecmûa suretinde tab' ve tevzi' eyleyeceğiz..

Sonuçta M. Ubeydullah Efendi papazın sorularına cevap olarak, kendi makalelerinden üçünü *Liverpool Hatıratı*'na eklemiştir. *Hatırat*'ta öncelikle İngiltere'de yayımlanan *The Crescent (Hilâl)* gazetesine İngilizce olarak gönderdiği ve gazetenin 6 Mayıs 1896 tarihli nüshasında yayınlanan yazısının Türkçeye tercümesi yer almaktadır (Mehmed Ubeydullah, 3016, s. 11-16; İngilizcesi için bk. Hoja Zade Muhammed Obeyd-Allah, 1896, s. 710-711). İkincisi, 1308'de *Maarif* dergisinde Taşkendi imzası ve ağır bir Osmanlı Türkçesiyle yayınladığı makalesidir (Mehmed Ubeydullah, 3016, s. 17-32; Taşkendi, 1308, s. 113-116). Bu makalesini, 1925'te beş sayfalık "Birkaç Söz" isimli giriş yazısı ekleyerek *Oruç* adıyla risale şeklinde yayımlamıştır (Ubeydullah Efendi, 1343). Üçüncüsü de *Hablü'l-Metin* gazetesine gönderilen Farsça cevabın Türkçeye tercümesidir. Bu üç yazının da aynı meseleyi açıkladığı için üçünü bir arada lüzumsuz görenlerin çıkabileceğini düşünerek okuyucunun gerekli kısımları alıp gereksiz kısımlarını atmalarını isteyerek eserine sonradan gelecek eleştirileri de önceden savuşturmuştur: "Muharririn risalesinde lüzûmlu lüzûmsuz pek çok şey bulunabilir. Ashâb-ı mutâla'a eğer bulabilirlerse lüzûmu yerlerini alsınlar lüzûmsuzlarını atsınlar." (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 10). M. Ubeydullah Efendi hatıratının sonunda yazdıklarının hak mı, batıl mı olduğuna dair diğer bir ifadeyle yayımlayıp yayımlamama konusunda endişelerini eserinde âdetâ sesli olarak dile getirmiştir. Eseri eğer batılsa cahilliğinin ortaya çıkmasından ve kınanmaktan çekinmektedir. Bununla birlikte hak/doğru söylediğinden kınanacaksa bundan da çekinmeyeceğini ifade etmiştir. Ancak hak bildiği batılsa ve o zaman onu meydana çıkaran olursa, kendisini hak bilmekten kurtardığı için teşekkür borcu olacağını ifade ederek, bu eseri yayınlamaya cesaret etmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 57).

Kısaca *Hablü'l-Metin* başlıklı kısımda Ubeydullah Efendi, endişeleri olsa da bilim adamı titizliğiyle hatıratını niçin kaleme aldığı ve eserinin içeriği hakkında bilgi verir. Burada onun bir papazın İslam âlimlerine yönelttiği sorulara karşı kayıtsız kalmadığını; sorulara verilecek cevabın altyapısının medrese tahsili sırasında kazandığını ve sorulardan önce benzer düşüncelerinin yazılı olduğu Ramazan adlı makalesinin mevcut olduğunu, sonradan *The Crescent* ve *Hablü'l-Metin*'e de soruların cevabı niteliğinde yazılar yazıp gönderdiğini ve onların yayımlandığını görüyoruz. Yazılarını dağınıktan kurtararak ve Türkçe olarak bir araya getirerek bir yandan tercümenin getireceği anlam kayıplarını kaldırmış diğer taraftan Türk okuyucusuna da düşüncelerini anadilinde aktarmıştır.

Papazın Sorularına Mehmed Ubeydullah'ın Cevabı

Hindistan'da yaşayan Arapça ve Farsçayı iyi bilen bir papazın soruları aslında, bir papazın şahsında diğer tek tanrılı dinlere mensup olanların İslam dinine yönelik tereddüt ve taarruzlarını dile getiriyordu. İslam âlimlerinden İslami nakillere dayalı olmayan, sadece aklî ve ilmî olarak cevap istenen sorular şunlardı:

1. İslam inancına göre Hz. Muhammed niçin son peygamberdir? Neden kendisinden sonra peygamber gelmeyecektir?

2. İslamiyet diğer dinleri niçin kaldırmıştır?

3. İslamiyet niçin kıyamete kadar devam edecektir?

Mehmed Ubeydullah Efendi Liverpool Hatıratı'ndaki bütün yazıları dikkate alındığında papazın sorularını şu çerçevede cevaplamıştır: Allah âlemi yaratırken *tabiat/doğa kanunu* üzere tesis etmiştir. Bu kanuna göre hiçbir şey ilk defa tam olarak yaratılmamıştır. Sufiler buna *dereceli olarak yetişip kemale erme*, çağdaş ilim adamları *tekemmül kanunu* demişlerdir. İngilizce karşılığı da *evolution* kelimesidir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 12-13, 35-41).

Tek yaşamak insanın tabiatına aykırıdır; insan, cemiyet halinde yaşamaya muhtaçtır. İnsan tabiatında hem yüksek hem de düşük ahlak vardır. Toplum hâlinde yaşamak içinse birtakım kanunlara yani şeriatlere ihtiyaç vardır (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 42-43). Allah insanlara saadet yolunu tutması için deliller göndermiştir. Bu deliller peygamberlerdir. Allah, insanlardan seçtiğine vahiy ve ilham yoluyla bu kanunları öğreterek kendine peygamber kılmıştır. Peygamberler de halka saadet yolunu göstermişlerdir. Peygamberlerden bazıları ammeye / herkese, bazıları hassaya / belli bir gruba gönderilmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 12).

İnsan aklının ilerlemesi tekemmül kanununa bağlı olduğundan peygamberlerin gösterdikleri yol; ümmetlerinin kabiliyetine, hâle, mekâna ve zamana göre değişmiştir. Peygamberlerden bazıları halkı tevhide davet etmiş; bazıları da öncekilerin şeriatlerini teyit etmiştir. Halkı tevhide davet eden peygamberler dünya durdukça geçerli olacak sabit kanunlar getirmemişlerdir. Çünkü tekemmül kanununa göre bazı şeylerin daha zamanı gelmemiştir. Selefinin getirdiğiyle yetinen peygamberler ise bütün insanlığa gönderilmemişlerdir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 12-15, 44-45, 48-50). Hz. Muhammed'e kadar insan, fitrat devirlerini tamamlayarak ilk terbiyesini almıştır. Bu hazırlıkta mümkün olduğu kadar her çeşit eğitim ve meali kabul ve telakki için kendisine eğitim verilmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 26). Bu esnada Hz. Muhammed gönderilmiştir.

Hz. Muhammed kendisinden önce gelen peygamberlere benzemez. Çünkü o, eşyanın tabiatını incelemiş, toplumsal bağları çözümlenmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 15-16, 27, 50-51). Hareket ve davranışlarında akli esas kabul etmiştir. Eğitim ve telkinlerinde saadet yolu olarak akıl yolunu esas almıştır. Yaradan, Muhammed'e vahiy yoluyla bildirmiştir ki, toplumsal hâlleri ve medeni tavırları kendisine rehber kılması için insana akıl verilmiştir. Artık insana, her zamanda, her işinde ve her hâlde aklını kullanması Yaradan'ın emri ve ilahi kanun olarak bildirildiği için de dünyada başka bir peygambere ihtiyaç kalmamıştır. Bu yüzden Hz. Muhammed âlemlere gönderilmiş ve peygamberlerin sonuncusu olmuştur. İnsan akli var oldukça da dünyada İslamiyet geçerli olacağından diğer dinler neshedilmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 15-16, 50-52).

Mehmed Ubeydullah Efendi, İslam'ın yani akıl yolunun Müslümanlar tarafından bilinip bilinmediğini de sorgulamıştır (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 53). Ona göre İslam âlimleri bunu anladılar ve akıllarıyla içtihatla fıkıh kaideleri çıkardılar. Hatta sûfiler buradan yola çıkarak peygamberliğe "*makam-ı akl*" dediler (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 55). Metinde bu husus şu şekilde geçmektedir:

Hatta ulemâ-yı İslâm ahkâm-ı şerî'atten akıllarıyla bi'l-ıçtihad kavâ'id-i fikhîyeyi istinbât ve takrîr ettiler. Ve hatta tâ'ife-i aliyye-i sûfiye bu nükte-i celileyi beyan zımnında nübüvete (makam-ı akl) dediler.

Ubeydullah Efendi ayrıca İslam akıl yolu ise Müslümanların neden işinde gücünde, tavırlarında ve gidişatında makul bir yolda olmadığını da sorgulamıştır. Bu duruma hayret ettiğini de dile getirmiştir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 56). Risalenin konusu İslam dininde aklın esas olmasıdır; ancak, ona göre Müslümanlar arasındaki iki grup bunu kabulde tereddüt etmektedir veya işin böyle olmasını istememektedir. Bunlardan birinci grup görünüşte Müslüman iseler de hakikatte dinsizlerdir. Din namına hiçbir hakikatin olmayacağına inatla inanırlar ve İslam'ın çürümesini isterler. Çünkü bunlarca dinlerin esası hayaldir. Bu çıkarımları, hayali hakikat suretinde göstererek hakikati karıştırıp

bozmaya çalışmak saydıklarından bu konudan canları sıkılır, hoşlanmazlar. Onların bu düşüncelerinin kaynağı taş kalpli olmalarıdır. Ubeydullah Efendi bu gruptakilerin bahis konusu edilmesine bile tenezzül etmez (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 58-60). Ubeydullah Efendi'ye göre ikinci grup ise dindar olup, dinde akıl aramayı, dini akılla teyit etmeyi caiz görmezler, bunu küstahlık olarak kabul ederler. Dinî hükümlerin sıhhatini akılla kıyaslayarak ispat etmeyi, dini akla oyuncak etmek olarak görürler. Dinî gerçekler onlara göre akılla idrakten daha büyükmüş, akıl dinin pek aşağısındaymış. Ubeydullah Efendi bu grubun inadinın kaynağının bağnazlık olduğunu vurgular. Bu grup yüzünden Müslümanlığın zarar gördüğünü hatta birinci gruba giren dinsizlerin ortaya çıkmasına bu grubun sebep olduğunu ifade eder. Devamında bu sınıfın zararını gidermenin ise bütün ihlas erbabına vacip olduğunu bildirir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 58-60). Deli, bunamış, akli melekesi tamamlanmamış çocukların şer'an hiçbir şeyle mükellef olmadığını, ancak ikinci grubun şer'an âkil olduğunu ve kendi hükümleriyle davasını iptal ettiklerini; taklit ile kimsenin vazifeli olmadığını dile getirir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 60). Ubeydullah Efendi, ulema arasında bu taklitçi de denebilecek ikinci grubun sahih olup olmadığı meselesine de değinmiştir. Ona göre "Benim aklım para etmez. Bunu böyle demişler. Nasıl işittimse öyle inanırım" demek esas dini saymamaktır. Dini akla uydurmanın mümkün olmayacağını kabul etmekse dinin yozlaşmasına rıza göstermektir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 60-61). Ubeydullah Efendi aklın kolayca eremeyeceği mertebeler içinse "Tasavvuf" adlı bir risale yazacağı bildirir (Mehmed Ubeydullah, 1316, s. 60-61).

İslam âlimlerine yöneltilen soruları, Ubeydullah Efendi haricinde *The Crescent* gazetesinin müdürü, Sultan II. Abdülhamid'in Britanya Adalarının Şeyhülislamı olarak atadığı İngiliz Müslüman Abdullah Quilliam da cevaplamıştır. Onun cevabı Bağdat'ta 1330/1911-1912 tarihinde "Ahsenü'l-ecvibetü 'an su'âl-i ehad ulemâ-yı Avrupa" adıyla Ma'rûf er-Rusâfî tarafından, Arapçaya tercüme edilmiştir. Ahmet Hamdi Aksekili de 1330/1331'de İstanbul'da Arapça tercümeyi Türkçeye "Ulemâ-yı İslâmiyye'ye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı" adıyla çevirmiş; böylece eseri önce *Sebîlürreşâd* dergisinde tefrika etmiş, sonra 1332'de *Ulema-yı İslamiyeye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı* adıyla risale olarak bastırmıştır (Aksekili, 1330; 1331a; 1331b; 1331c; 1332; Çiftçi, 2020, s. 12-13; Teke, 2019, s. 45-46).

Medrese mezunu olan kişiler kelâm ilmini yüksek öğretimleri sırasında öğrenmiş olmalıdır. Kelâm, kesin deliller getirmek suretiyle karşı tarafın fikirlerini çürüterek dinî inançları kanıtlamakla uğraşan bir ilim dalıdır (Yavuz, 2022, s. 196). Ubeydullah Efendi de medrese mezunu olarak bu tartışmalara yabancı olmamalıdır. Abbasiler zamanında yapılan tercümelemlerle Mutezile mezhebinin doğduğunu, onların İslâmî olan her şeyi akla uydurmaya çalıştığını, akılcı-nakilci tartışmaların o dönemden itibaren varlığını biliyoruz (Göksu, 2020, s.36). Ubeydullah Efendi kelâm ilmi, kelâm tarihi ve batıya seyahatlerindeki okumalarıyla bu tartışmalara geniş bir perspektiften bakabilmiş, papazın sorularına bugün bile güncelliğini ve geçerliliğini koruyan cevaplar verebilmiştir.

Defterin Sonundaki Şiir

Ubeydullah Efendi'nin Liverpool hatıralarını kaydettiği defterin sonunda olup, basılan hatıratında olmayan, yazarı belirtilmemiş «*Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırılmaz seni*» mısrasının tekrarlandığı 10 bentlik bir muhammes vardır. Ubeydullah Efendi, sohbet ve konuşmalarını güzel sözlerle, şiirlerle süslediği biliniyor (Çocukluk anılarından benzer bir örnek için bk. Alkan, 2010, s.14-15). Muhtemelen bu şiiri de sevmiş ve düşünce dünyasında kaybetmemek için yazıya geçirmiş ya da düşüncelerinde bir yanlışlığın olmaması için Allah'a bu şiirle bir çeşit dua da etmiş olabilir. Şiirin şairi ise meşhur edebiyatçılarımızdan Süleyman Nazif ve meşhur bürokrat, eğitimci ve şairlerden Faik Ali Ozansoy'un babası ve bir divan sahibi olan Diyarbekirli Said Paşa'dır (Kadioğlu, 2009). "Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırılmaz seni" mısrasının tekrarlandığı 10 bentlik muhammes aşağıda verilmiştir:

Sen usandırma eli el de usandırmaz seni
 Hîlekârlık eyleme kimse dolandırmaz seni
 Dest-i a' dâdan soğuk su içme kandırmaz seni
 Korkma düşmandan ki âteş olsa yandırmaz seni
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Seyyiât insâna nefis-i kemterîninden gelir
 Her hacâlet Âdem'e sût-i karîninden gelir
 İzzet ve zillet mekâna hep mekîninden gelir
 İstikâmet müstakîmü'l-hâle dîninden gelir
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Hep geçer âlemde hiçbir hâlete (ricaline?) yoktur
 sükûn

İstikâmet şerr-i a' dâdan seni eyler masûn
 Zevke bak değmez teessüf etmeğe dünya-yı dîn
 Hakk eder ashâb-ı sıdkın hasmını elbet zebûn
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Düşmanı tezlîl için hîle ile etme iştigâl
 Hüsn-i efkâra olur hâil cihânda sût-i hâl
 Yüzsuyu dökme teessüf çekme etme kıyl ü kâl
 Sen sakîm olma verir maksûdun elbet Zü'l-Celâl
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

İster isen hıfzede 'ırsın Hudâ-yı lem-yezel
 İrsına a'dâ-yı bed-hâhın bile verme halel
 Tâ ezelden söylenir halkın dilinde bu mesel
 Celb eder elbette insâna mükâfâtı amel
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

At riyâyı elden ıslâha çalış ef'âlini
 Boşboğazlık etme ta'dîl eyle kıyl ü kâlini
 Sen ne türlü saklayım dersin de sût-i hâlini
 Hakk Te'âlâ senden a'lemdir senin hâlini
 (ahvâlini)
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Garrelenmez rûz-i ikbâlin görüp ehl-i hıred
 Her günü bir gad eder ta'kîb her sebt ehad
 Seyl-i mevt ettikde berbad ömrü baht etmez
 meded
 Böyle âteş-meşreb olma hâk olur birgün cesed
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Hâline şeytân güler gördükte sende gafleti
 Üstüne güldürme öyle düşmen-i bed-sîreti
 Hâin olma ver emânetle cihâna şöhreti
 Herkesin destindedir 'âlemde zill ü rıf'ati
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Halkı tahrîb eyleyip de kendin âbâd eyleme
 Bu cihânda ev yapıp 'ukbânı berbâd eyleme
 Nef'in için zâlim-i bî-rahme imdâd eyleme
 'Âlemi tenfir eden hâlâtı mu'tâd eyleme
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Zâmin ü kâfil olan erzâka Hâlık'dır sana
 Mâsivâyâ ser-fürû' etmek ne lâyıkdır sana
 Izdırâbı celbeden meyl-i alâyıkdır sana
 Gayr için düşme lisân-ı nâsa yazıkdır sana
 Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

SONUÇ

Mehmed Ubeydullah Efendi son dönem Osmanlı ve ilk dönem Cumhuriyet aydınlarından birisidir. Medrese eğitimi almış, reformcu bir Jön Türk'tür. Ancak Jön Türklerle de anlaşamadığı noktalar vardır. Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce bilen Ubeydullah Efendi daha çok gazeteci, siyasetçi, âlim ve seyyah kimliği ile öne çıkmıştır. Bazen resmi görevlerle bazen de kendi tercihleri ve merakıyla Bakü'den Küba'ya kadar dünyanın pek çok ülkesini görmüştür. Buralarda yaşadıklarını yazıya dökerek kayıt altına almıştır. Bunlardan Amerika, İran, Avrupa ve Malta hatıraları araştırmalara konu olmuş ancak *Liverpool Hatıratı* müstakil bir çalışmayla ele alınmamıştır. Bu çalışmada Ubeydullah Efendi'nin *Liverpool Hatıratı*' diğer adıyla *Akıl yahut Ahir Zaman Peygamberi*'nin içeriği ana hatlarıyla ortaya konmuştur.

Ubeydullah Efendi, 1896 yılının ilk beş altı ayını İngiltere'nin Liverpool şehrinde geçirmiştir. Burada bir taraftan İngilizcesini ilerletirken diğer taraftan da çeşitli süreli yayınları okumak ve gazetelere yazı yazmakla, ayrıca İngilizce yayımlanan *The Crescent (Hilal)* gazetesinin müdürü ve Liverpool İngiliz Müslümanları Cemiyetinin Reisi Abdullah Quilliam ve diğer İngiliz Müslümanlarla vakit geçirmiştir. İncelediği gazetelerden Hindistan'da yayımlanan Farsça *Hablü'l-Metin*'de bir papazın sorduğu ve Müslümanlardan cevap istediği "İslam inancına göre Hz. Muhammed niçin peygamberlerin sonuncusu oluyor? Niçin kendisinden sonra peygamber gelmeyecek? Müslümanlara göre diğer dinler neshedilmiş, İslamiyet kıyamete kadar devam edecekmış, niçin? Bunlara akli delil nedir?" soruları dikkatini çekmiştir. Bu sorulara ulemadan bir Osmanlı aydını olarak cevap vermeye çalışmıştır. *Liverpool Hatıratı*'nin ortaya çıkmasına sebep olan da bu sorulara verdiği cevap yazılarıdır. Ubeydullah Efendi üç yazısını hatıratına eklemiştir. Bunlardan birincisi İngilizce olarak *The Crescent* gazetesine gönderdiği yazının Türkçesi, ikincisi daha önce *Maarif* dergisinde yayınlanan Ramazan adlı yazısı, üçüncüsü ise *Hablü'l-Metin*'e gönderdiği Farsça yazısının Türkçesidir. Bu nedenle *Liverpool Hatıratı* bir taraftan hatıra değeri olsa da diğer taraftan sorulara verdiği cevapla makale tarzında bir eserdir.

Ubeydullah Efendi hatıratında üç yazısı da dikkate alındığında papazın sorularını kısaca şu şekilde cevaplamıştır: Allah âlemi yaratırken tabiat kanunu / tekemmül kanunu üzere tesis etmiştir. Bu kanuna göre hiçbir şey ilk defa tam olarak yaratılmamıştır. Tek yaşamak insanın tabiatına aykırıdır; insan, cemiyet halinde yaşamaya muhtaçtır. İnsan tabiatında hem yüksek hem de düşük ahlak vardır. Toplum hâlinde yaşamak içinse birtakım kanunlara ihtiyaç vardır. Allah insanlara saadet yolunu tutması için peygamberler göndermiştir. Peygamberlerden bazıları bütün insanlığa, bazıları belli bir gruba gönderilmiştir. Hz. Muhammed'e kadar insan, fitrat devirlerini tamamlayarak ilk terbiyesini almıştır. Hz. Muhammed saadet yolu olarak akıl yolunu göstermiştir. Artık insana, her zamanda, her işinde ve her hâlde aklını kullanması Yaradan'ın emri ve ilahi kanun olarak bildirildiği için de dünyada başka bir peygambere ihtiyaç kalmamıştır. Bu yüzden Hz. Muhammed âlemlere gönderilmiş ve peygamberlerin sonuncusu olmuştur. İnsan akli var oldukça da dünyada İslamiyet geçerli olduğundan diğer dinler neshedilmiştir. Ubeydullah Efendi, Müslümanlardan İslam'ın akıl yolu olduğunu kabul etmeyenleri iki gruba ayırıp, bunlarla ilgili eleştirilerini de sıralamıştır.

Bütün bu yönleriyle *Liverpool Hatıratı*, ulemadan bir Jön Türk olan Mehmed Ubeydullah Efendi'nin bir papazın şahsında İslam dinine yönelik tereddüt ve taarruzlara akılcı bir yaklaşımla karşılık vermesi, buradaki görüşlerin Hindistan Müslümanlarınca büyük beğeniyle karşılanıp, övgülerle *Hablü'l-Metin* adlı gazetede tefrika hâlinde yayımlanması bakımından önemli bir eserdir.

SUMMARY

Mehmed Ubeydullah Efendi is one of the intellectuals from the late Ottoman period and the early Republic era. He received a traditional religious education and was a reformist Young Turk. However, there were points of disagreement with the Young Turks as well. Proficient in Arabic, Persian, French,

and English, Ubeydullah Efendi stood out more as a journalist, politician, scholar, and traveler. He had the opportunity to explore numerous countries around the world, ranging from Baku to Cuba, driven by both official duties and personal interests. He documented his experiences in writing, recording his observations and reflections. Among these, his memoirs about America, Iran, Europe, and Malta have been subjects of research, but the "Liverpool Memoirs" have not been examined as an independent work. In this study, the content of Ubeydullah Efendi's "*Liverpool Memoirs*," also known as "*The Prophet of Reason or the Prophet of the End Times*," has been outlined in its main aspects.

Ubeydullah Efendi spent the first five to six months of 1896 in the city of Liverpool, England. During his time there, he not only improved his English language skills but also engaged in reading various periodicals, writing articles for newspapers, and even served as the editor of the English newspaper "*The Crescent*." He also spent time with Abdullah Quilliam, the head of the Liverpool English Muslims Society, as well as other English Muslims. While examining newspapers, he came across a set of questions in the Persian newspaper "*Hablü'l-Metin*," published in India, where a priest posed inquiries to Muslims, seeking answers. These questions intrigued Ubeydullah Efendi, particularly those concerning why Prophet Muhammad is considered the last of the prophets in Islam, why there will not be any prophets after him, why other religions are believed to be abrogated while Islam is said to prevail until the end times, and what logical proofs support these beliefs. As an Ottoman intellectual from the scholarly class, he attempted to respond to these questions. The emergence of the "*Liverpool Memoirs*" was motivated by the answers he provided to these questions. Ubeydullah Efendi included three of his writings in his memoir: the Turkish translation of the article he sent to "*The Crescent*" in English, an article titled "Ramadan", which had previously been published in the magazine "*Maarif*," and the Turkish translation of his Persian article sent to "*Hablü'l-Metin*." Hence, the "Liverpool Memoirs" holds significance as a personal recollection and as a scholarly article due to the answers he provided to those questions.

In his memoirs, based on the three articles he published, Ubeydullah Efendi answered the priest's questions briefly as follows: When creating the universe, Allah established it upon the law of nature or the law of maturation. According to this law, nothing is created perfectly in the first time. Living alone goes against human nature; humans are inherently social beings and require community. Human nature encompasses both elevated and base moral traits. To live in society, certain laws are necessary. Allah sent prophets to guide humans toward the path of happiness. Some prophets were sent to all of humanity, while others were sent to specific groups. Until the time of Prophet Muhammad, humans had completed various stages of development and received their initial education. Prophet Muhammad demonstrated the path of happiness through reason. Since humans have been instructed to use their intellect in all matters and circumstances as the command of the Creator and a divine law, there is no need for another prophet in the world. Therefore, Prophet Muhammad has been sent to all of existence as the last of the prophets. As long as human intellect exists, Islam remains valid, which is why other religions have been abrogated. Ubeydullah Efendi categorizes those Muslims who do not accept that Islam is based on reason into two groups and lists his criticisms of them.

With all these aspects, the "*Liverpool Memoirs*" becomes an important work where Mehmed Ubeydullah Effendi, a Young Turk from the scholarly class, provides a rational response to the doubts and attacks towards the Islamic religion in the person of a priest. His approach involves tackling these issues with reason. The views expressed in the memoir were received with great admiration by Indian Muslims and were praised, resulting in their serialization in the "*Hablü'l-Metin*" newspaper. In this sense, the "*Liverpool Memoirs*" stands out as a significant work.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Araştırmanın veri toplama süreci 2020 yılından önce gerçekleştiği için Etik Kurul Kararından muafır.	Ethics Committee Approval:	Since the data for the research were gathered before 2020, it is exempt from the Ethics Committee Approval.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yok.	Informed Consent:	No participants.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	No financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.	Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Akpınar, A. (2003). Mehmed Ubeydullah Efendi(1858-1937)'nin laiklik ve Kur'an'ın doğru anlaşılmasıyla ilgili görüşleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. VII (2). Sivas, s.31-41.
- Akpınar, A. (2008). Doğu ile Batı arasında bir Osmanlı-Cumhuriyet aydını Mehmed Ubeydullah Efendi (1858-1957). *Eskiyeni*. (2), Sivas, s. 119-124. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/issue/37284/431721>.
- Akşam*, No. 6760, 12 Ağustos 1937, s. 1,4; No. 6761, 13 Ağustos 1937, s. 4.
- Alkan, A. T. (2010), *Sıra dışı bir Jöntürk Ubeydullah Efendi'nin Amerika hatıraları*, İstanbul: Ötüken neşriyat.
- Altuntaş, Z. (2021). Eskiye muhafaza yeniyi terviç: Medrese ıslahatı risâlelerinin dünyası. *Osmanlı Araştırmaları*. 58 (58), s. 169-219. <https://doi.org/10.18589/oa.1041653>.
- Çiftçi, M. R. (2020), Abdullah Quilliam, *İslam Ansiklopedisi*, Cild: Ek I, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 11-13.
- Doğrul, Ö. R. (1939). Ubeydullah Efendi, *Yeni Mecmua*, Sayı 13, 28.07.1939, s.16-18, 34.
- Es, H. F. (1945). Tanımadığımız meşhurlar: Hayatı on romana mevzu olabilecek adam, *Akşam*, Sayı: 9475, 06.03.1945, s. 5.
- Göksu, E. (2020). Ünite 2: Türklerin İslamiyet'i kabulü ve Türk-İslam düşüncesinin gelişimi, *Türk Düşünce Tarihi*, Ed. Esra Yakut, Eskişehir: Anadolu Üniv. Yay., s. 29-54.
- Hoja Zade Muhammed Obeyd-Allah (1896), Islam and Reason, *The Crescent*, Vol. VII, No. 173, 6 Mayıs 1896, s. 710-711.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB), Atatürk kitaplığı sayısal arşiv ve e-kaynaklar, Bel_Mtf_071093; Krt_014435.
- Kadioğlu, İ. (2009). Diyarbakırlı Said Paşa divanı divandaki sade Türkçe şiirler ve şairin hikmetli beyitlerine Ali Emiri Efendi'nin yazdığı nazireler, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, C.1, S. 1, s. 1-12.
- Kırmızı, A. (2005), Osmanlı'nın son döneminde ulema muhalefeti ve Ubeydullah Efendi, *Genel Bülten*, S. 58, <https://blog.bisav.org.tr/2005/09/01/osmanlinin-son-doneminde-ulema-muhalefeti-ve-ubeydullah-efendi/>.
- Mehmed Ubeydullah (1343). *Oruç*. İstanbul: Vatan Matbaası.

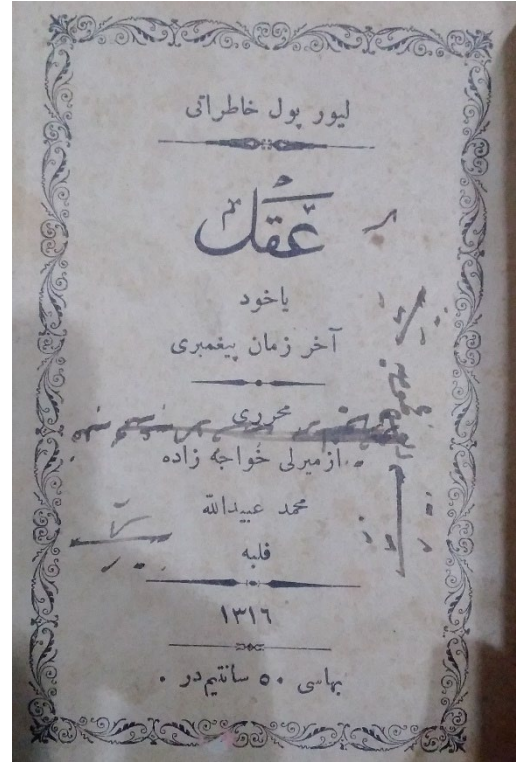
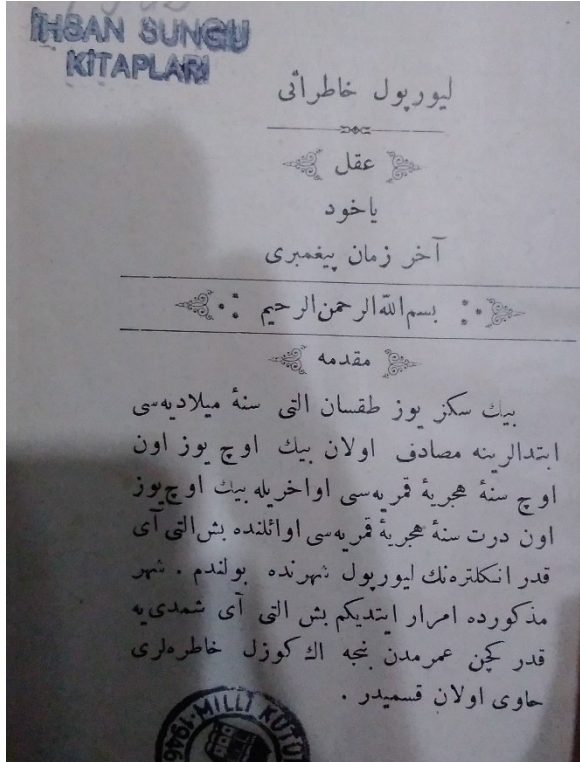
- Mehmed Ubeydullah (İzmirli Hocasade) (1316), *Liverpool hatıratı: Akıl yahut ahir zaman peygamberi*, Filibe.
- Mehmed Ubeydullah, *Liverpool hatıratı: Akıl yahut ahir zaman peygamberi*. El yazması nüsha, Döndü Çavdar Arşivi.
- Mehmed Ubeydullah (1341), Geçirdiğim günlerin hesabına ait dağınık yapraklar, *Resimli Gazete*, Sene 3, Numara: 112, 24 Teşrinievvel 1341, s. 5-6.
- Özalp, Ö. H. (2002), *Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran hatıraları*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Özalp, Ö. H. (2005), *Ulemadan bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Özgül, M. K. (1991). *Ali Ekrem Bolayır'ın hâtıraları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Quilliam, A. (1330). Mühim bir sual, Millet-i İslamiyeye hitaben Avrupa uleması tarafından (Çev. Aksekili Ahmed Hamdi), *Sebülürreşâd*, Sayı: 221-39, 26 Zilhicce 1330 / 22 Teşrin-i Sani 1328, s. 235-237.
- Quilliam, A. (1331a). Avrupa ulemasının sualine cevap (Çev. Aksekili Ahmed Hamdi), *Sebülürreşâd*, Sayı: 223-41, 9 Muharrem 1331 / 2 Kanun-ı Evvel 1328, s. 264-265.
- Quilliam, A. (1331b). Avrupa ulemasının mühim bir sualine cevap (Çev. Aksekili Ahmed Hamdi), *Sebülürreşâd*, Sayı: 224-42, 16 Muharrem 1331 / 13 Kanun-ı Evvel 1328, s. 280-281.
- Quilliam, A. (1331c). Avrupa ulemasının mühim bir sualine cevap (Çev. Aksekili Ahmed Hamdi), *Sebülürreşâd*, Sayı: 225-43, 23 Muharrem 1331 / 20 Kanun-ı Evvel 1328, s. 296-297.
- Quilliam, A. (1332). *Ulema-yı İslamiyeye bir sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin cevabı* (Çev. Aksekili Ahmed Hamdi), İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası.
- Sürmeli, S. (2001), Bekirağa bölüğünden Malta Adası'na Ubeydullah Efendi'nin anıları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVII, S. 49, s. 107-118.
- Taşkendi (1308). Ramazan. *Maarif*, 2(34), 23 Mart 1308, s. 113-116.
- Teke, Y. (2019). *Panislamist bir aktivist, Britanya Adalarının Şeyhülislâmı William Henry Abdullah Quilliam*, Ankara: Tezkiye Yay.
- Yalçın, H. C. (1936), Ubeydullah Efendi, *Yenigün*, Sayı 151, 29.01.1936, s. 8-9.
- Yavuz, Y. Ş. (2022). Kelâm, *İslam Ansiklopedisi*, 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 196-203.
- Yenigün*, Sayı 5, 16 Muharrem 1338 / 12 Te 1335 / 12 Ekim 1919.

EKLER

EK 1: II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Londra'yı ziyaret eden Milletvekilleri Heyetinde Ubeydullah Efendi (ön sırada soldan ikinci) (Yağın, 1936, s. 8)

EK 2: Liverpool Hatıratı'nın iç kapak ve 1. Sayfası

بوتوندر دیتیمک انظاره اودوقته اکلارم
 بایز عتقه لرده باصلبرده پریاید حالک فالدی ^{دانی} بولون به اوددی بریندن
 عتقه بولمک ایسورم . ایته بویه اوجیه یاله لرده ^{بویله} اوجیه اوجیه بولورم
 به بو بایزدی بنج نظمه زکری ادرین اوجیه طوبی بولورم ^{الکله کدی ارنی}
 زکری اولمسه ره زکری بولور . فقط بوندک صفقه زکری اولم اولارین
 ارباب مقام اولور حذر . ال صفقه زکری دایره ادرین اوجیه . هونک بویله
 اندر اکر زکری بولور دایره بایزدیجا

صلیبتیه

بور بولده بولدیغیم . مان حاجت سرفند کتایانه . هونجه کده . دور اوجیه
 هونجه کده . جانت مقصود معلم ادریم . اوجیه لرین اهنج
 هونجه رصلیبتیه ی بولورم . صلیبتیه کتایانه و زکری ادریم
 فاکتوره سده فارسی دوزه نوردوز هونجه کده رعته در .
 اوجیه اهنج هونجه دایره کتایانه بولورم . اوجیه کتایانه صلیبتیه کتایانه
 صلیبتیه کتایانه دعب مقصدی اولان بوزک عتقه اوجیه کتایانه هونجه کتایانه
 عتقه لرده اکلدر . صلیبتیه کتایانه دایره اوجیه کتایانه هونجه کتایانه

EK 4: Elyazması Liverpool Hatıratı'ndaki Şiirden Bir Sayfa

سه او صابریم الاله او صابریم
 صبه کاریم کجه طولود بر فرسی
 رسته اعداره صوغونه صوغیمه فانه بر فرسی
 فریتمه رسته نه که آتسه ان کر مانه بر فرسی
 سقیم اول هفته سه اوانه بر فرسی
 سیات ان نفس کز تبه کله
 هه حیاکت آرم سور فرجه نه کله
 عن ورنه مکاره صبه مکنه کله
 ایقتان سقیم الحاکه رسته کله
 سقیم اول هفته سه اوانه بر فرسی
 صبه کی علیک صبیحی چاکه بوته یکنون
 هفتان شرا اعداره سنی اید مهنون
 روقه مابه رکز ناضه ایتمه ربای رون
 هوه اید صبی به صدفه هفتان کیت رنون
 ایف

دشمن تذبذبیم صبه ایتمه انتقال
 صبه نظاره ادره سنی هلاخ سورهای
 بوته صوبه دوکه ناضه کجه ایتمه قیل قال
 سقیم اولمه دربر مقفونک انب زالدوله
 ایف
 هتر ایف صفت بجه عصفه عدایلم بزه
 عصفه اعذی به قوهه بجه در بر صفت
 تا ازله سه سور بوز صفتک دبیغ بوش
 حلیه اید ایتمه ایتمه مکاره عن
 ایف

Examples of Culinary Diplomacy in Late Era Ottoman Diplomacy

Emrah Çetin*

* Assoc. Prof. | Doç. Dr.

Bartın University, Faculty of
Letters, Department of
History | Bartın
Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
emrahc@bartin.edu.tr
Bartın / TÜRKİYE

Abstract

Throughout history, not only have meals served people as a source of nutrition, but they also have served as both an individual and official tool of diplomatic agreement between people. In being representative of the culture and traditions of the host country, they serve to establish effective communication with the counter party, create a positive atmosphere, and strengthen relationships. Today, politicians still employ the unifying effect of meals as one of many tools of diplomacy. Since the dawn of man, many a statesman had employed this method with the intent of giving a positive impression both on friend and foe alike; Ottoman statesmen were no exception to this rule. One can observe many examples of culinary culture having been employed in diplomatic affairs towards the final years of the Ottoman Empire. When we look at banquets that Ottoman Sultans had prepared for their foreign guests, not only do we see that they had offered them the crème de la crème of delicacies highlighting Turkish culinary culture offered, we also see that had been treated to dishes from their own gastronomies as well. Ottoman Sultans had hosted many banquets because of their power to unify, both in terms of foreign and domestic politics. This study has reviewed and exemplified how culinary diplomacy had been used during the late era of Ottoman diplomacy.

Keywords: Diplomacy, culinary diplomacy, Ottoman diplomacy, Turkish cuisine, culinary culture.

Received / Gönderim:
15.06.2022

Accepted / Kabul:
12.11.2023

**Field Editor / Alan
Editörü:**
Zehra Odabaşı

Yakın Dönem Osmanlı Diplomasisinde Kuliner Diplomasi Örnekleri

Öz

Tarih boyunca yemek, yalnız bir beslenme aracı değil aynı zamanda bireysel ya da resmî anlamda diplomatik bir uzlaşma aracı olarak insanlar tarafından kullanılmıştır. Kültürün ve geleneklerin bir temsilcisi olan yemek, karşı tarafla daha etkili iletişim kurmak, olumlu bir hava yaratmak ve ilişkileri geliştirmek adına önemli bir araçtır. Bu amaçla bireysel olarak kullanıldığı kadar politikacılar tarafından da bir diplomasi aracı olarak yemeğin birleştirici etkisinden yararlanılmaya çalışılmaktadır. Tarihte pek çok devlet adamı bu yönetime başvurarak, dost ya da rakip devletler üzerinde olumlu bir etki bırakmayı planlamıştır. Osmanlı devlet adamları da bu yönetime başvuranlardır. Yakın dönem Osmanlı tarihinde yemeğin diplomatik bir araç olarak kullanımına dair birçok örnek bulunmaktadır. Osmanlı Sultanları bir taraftan yabancı konukları şereflerine verdikleri ziyafetlerde Türk mutfak kültürünün en önemli lezzetlerini sunmaya çalışırken diğer yandan da onları kendi gastronomi lisanlarında ağırlamayı tercih etmiştir. Osmanlı Sultanları gerek dış politika gerekse iç politikada yemeğin birleştirici ve ilişkileri geliştirici yönünden yararlanmak için pek çok ziyafet vermişlerdir. Bu

çalışmada, yakın dönem Osmanlı diplomasisinde mutfak diplomasisinin uygulanışı örnekler üzerinden incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Diplomasi, kuliner diplomasi, Osmanlı diplomasisi, Türk mutfağı, mutfak kültürü.

INTRODUCTION

Following World War II, looking for a way to establish a sustainable world peace and stability in international relations system, the United Nations found UNESCO (United Nations Education, Science and Culture Organization). In striving to establish permanent peace between nations, UNESCO integrated cultural diplomacy into foreign policy. Now, the aim was for member states to get to know other states, and increase both mutual interaction and collaboration through assigned permanent representatives and cultural events (Purtaş, 2013, p. 3). In line with this, the element of culture took a more prominent place in international relations and diplomacy. Cultural elements were utilized to reduce conflicts between states and to heighten collaboration. In addition to beliefs, customs, traditions, art, literature, language, mindset, and lifestyle, the element of culinary culture became important as well. Although highlighting cuisine as a cultural value and using it in diplomacy conceptually emerged in the 2000s, the notion of *culinary diplomacy* has been used for centuries. This and the practices associated with it indicate that cuisine has the power to become a state tool, which materializes both corporate structuring and holistic change. Within the Ottoman context, the use of cuisine in diplomacy towards the end of the Ottoman Empire is significant in that it had reflected the deep changes that were taking place within.

Culinary diplomacy is the utilization of food and cuisine as a tool to create an intercultural understanding and to enhance interaction and collaboration between states (Chapple-Sokol, 2013, p. 161). States use cuisine in order to enhance official diplomacy when they are visited by head of states, emissaries, and other high ranking public officials (Rockower, 2014, p. 14). This practice is further split into public and private culinary diplomacy. Public culinary diplomacy falls under the umbrella of open cultural diplomacy, whereas private culinary diplomacy takes place behind closed doors. While its roots can be traced back to antiquity, a more modern version had emerged as part of French diplomatic customs at the beginning of 19th century as a critical instrument of diplomacy (Chapple-Sokol, 2013, pp. 161-162). In this context, the banquets held at all official events served as important examples of culinary diplomacy whereby authorities had the opportunity to showcase their nation's cuisine to foreign delegates (Türker, 2018, p. 16). During the same era, governments took advantage of culinary diplomacy in order to target the bourgeoisie. Proliferation of this feature in public scene was most notably seen in the last century (Rockower, 2014, pp. 14-15).

From the 2000s and onwards, the notion of gastrodiploamacy emerged as another important element of public diplomacy. Paul Rockower defines gastrodiploamacy as "the act of winning hearts and minds through the stomach" (Rockower, 2010; Wallin, 2013). The aim is to reach a wide part of the foreign community through national culinary culture by influencing the public through edible national brands. People often confuse gastrodiploamacy with culinary diplomacy up with one another and use them interchangeably (Luša and Jakešević, p. 102). Cultural diplomacy targets high level authorities and elite individuals, whilst gastrodiploamacy aims to influence whole communities, namely the public. Through gastrodiploamacy, the culinary culture of one state is introduced to other states, thus both creating international awareness and positioning a nation's culinary culture as a world brand (Rockower, 2014, pp. 14-16). This increases the mentioned state's recognition and its brand value in the international arena.

Culinary diplomacy was utilized during the era of closed diplomacy before 20th century, largely behind closed doors. Gastrodiploamacy, on the contrary, was practiced in the era of new diplomacy following World War I and on more open terms. Reaching out to a wider public and heightening awareness have greater impact than targeting a country's administrative elite class alone does. Therefore, this shift in tactics has had serious impact on how culinary diplomacy is practiced and whom it caters to. However, culinary diplomacy has not entirely been abandoned. Historians and political

science experts indicate that a good meal or ingredients used in the meal are extremely important in terms of aiding the message conveyed between states, and enhancing relations between countries (Karaca, 2015).

Examples of Culinary Diplomacy in the Tanzimat Reformation Period of Ottoman Politics

To emphasize what effect a good meal has on individuals and communities Brillat-Savarin has stated that “the fate of nations rest on their nutrition styles,” and that “the discovery of a new meal offers more joy to humanity than discovering a new star” (Brillat-Savarin, 1854, pp. 25-26). Today, there are numerous studies that look at whether the meal we eat influences the decisions we make. Many researchers indicate that food may influence human behavior, and that what we consume might induce the release of glucose and serotonin. They also claim that dining with others may trigger the release of endorphins as well. Therefore, what we consume can improve our spirits, and in turn influence our decisions. In this case, the menu offered at diplomatic dining events is expected to influence the success of the negotiations. A former protocol vice chief in the US government, Natalie Jones says that “dining is so important because fiercest negotiations take place at the table” (Spence, 2016, p. 9). The same holds true for more distant history as well. However, study only focuses on the practice of culinary diplomacy within the scope of 19th century Ottoman diplomacy.

Towards the fall of the Empire, the cuisine of the Ottoman palace was immensely rich thanks to its rich past. The Ottomans during this period espoused European table mores and a taste for Western cookery . It was Sultan Mahmud II who introduced this trend. He was the first sultan known to eat meals in European style with cutlery. This era also saw the first French style gold- and silver-plated cutlery as well. The Sultan had even apparently ordered silver cutlery from France before he died. Even though he ate in a more Ottoman fashion, his placing this order shows us how influential the West had become over the Ottoman cuisine (BOA. TS.MA.d. 7665, 17 Rabiülevvel 1255/31 May 1839; Samancı and Bilgin, 2010, p. 325).

During Mahmud II’s reign, even though a number of western innovations made their way into the culinary options served at the palace cuisine, traditional Ottoman palace cuisine culture was still dominant.. The first examples of this was the banquet held for British Ambassador Lord Stratford Canning. Based on observations made by Robert Walsh, who had attended the banquet with the British ambassador, eleven courses were served. Among these included chickpea soup, grilled fish, beans with mutton, sweet dough balls, game bird kebab, a kind of dessert with dough topping, apple stew, and lastly—in order to mark the closing of the banquet—rice pilaf and a large bowl of compote (Samancı and Bilgin, 2010, pp. 336-337). Thus, the ambassador had been served an Ottoman menu, which in turn had highlighted the Ottoman image. Furthermore, if we were to take the timing of the banquet into consideration, we can see that it was held with diplomatic goals in mind, for a few months prior to the banquet the Greeks rebelled at Wallachia and Moldova under the leadership of Alexander Ypsilantis (1792 - 1828). Unfortunately, the rebellion's limited effect and lack of success lead to another rebellion incited by the Greeks in Morea. Furthermore, there were rumors circulating that Russia would officially stand alongside the Greek rebels for the first time (Sertoğlu, 2011, pp. 2879-2880). At this point, the Sultan was determined to quell the European public by turning against his own country and searching for an ally who would stand with him against the Russian threat. It was evident that Britain would make a perfect ally for the Sultan due to the foreign policy that it had adopted to keep Russia away from Bosphorus and the Dardanelles. In addition to other political steps taken by the Sultan, he chose culinary diplomacy as a tactic to Ottoman relations with the British government.

The banquets held at Sûr-ı Hümâyun, in 1836, including the ceremonies held for Mahmud II's daughter Mihrimah's wedding as well as for the circumcision events of his sons Abdulmecid and

Abdulaziz were among other examples of the use of cuisine for diplomatic goals (Nutku, 1994, pp. 16-18). This is not to say that the Ottoman Empire did not hold similar weddings and banquets at other points in history. However, the Sûr-ı Hümâyün example had served both celebratory and diplomatic purposes. The Sûr-ı Hümâyün event however had been used as a means of finding a solution to various social, political, and sovereignty issues. Prior to this, the last three were marked by various important social, political, and economic issues for the Ottoman Empire. The longer term result was that the Sublime Porte was now in serious trouble (Danişmend, 1961, pp. 83-120; Sertoğlu, 2011, pp. 2858-2946).

It was at this point that Mahmud II had ordered a Sûr-ı Hümâyün. The Sultan's goal was not only to show the world that the Ottoman Empire would recover and regain its strength, but also to find a solution to diplomatic issues with Europe, and enhance its authority by mingling with the public. From the get go, it was very much apparent that this opulent ceremony was driven by diplomatic motives. Invitations were extended to the rulers of Britain, France, Russia, and Austria. As the invitations were being prepared, the Sultan took power of each state in the international arena into consideration, and made sure. The invitations for the kings of Britain and France were sent with the help of the Ottoman envoys in Paris and London. The remaining countries received through ambassadors in Istanbul (BOA. HAT. 487/23873, 29 Zilhicce 1251/16 April 1836). The Sultan had also taken the relations between states into careful consideration as well, thus making sure that no political crisis would emerge either (BOA. HAT. 487/23865, 29 Zilhicce 1251/16 April 1836). The Istanbul based ambassadors of the respective countries had attended the events. Mahmud's policy was for the events in question to be grandiose in order to prove to the ambassadors that the Ottoman Empire was still quite powerful as well to restore the Empire's broken image abroad. The dishes served at the ceremonies were especially prepared for the ambassadors with the intent of highlighting the image of a strong Turkish ruler and state. Helmuth Von Moltke, who was in Istanbul during this time, had witnessed the events and wrote (Moltke, 2017, p. 69):

The other day the Sultan held an incredible dinner for his second daughter Mihrimah's wedding. The gathering place was a mansion with windows on every facade, having views of Istanbul, Beyoğlu and the wide sea... One hour before dusk, they have taken us to a great ancient Turkish tent, a banquet table for hundred guests was prepared. Bronze plates, silver cutlery, and china were really incredible. Over 200 candles were illuminating the diplomatic corps, sultan's groom, viziers and the high ranking officials of the Empire...

Moltke's memoir, on the other hand, had also indicated that at one of the dinner events, the image of a strong Turkish ruler was very much conveyed. Hosting the guests under an ancient Turkish tent and with Turkish customs was proof of this. In his own words:

A few days ago, we were guests of the Sultan, more accurately his treasurer. At a large meadow called Tatlı Sular, festivities were ongoing due to the circumcision ceremonies of the young princes. Diplomatic corps were invited as well. Since this was a genuine Turkish festivity, we were treated with a genuine Turkish banquet. Of course there were no cutlery or wine. First meal was fried lamb stuffed with rice and grapes. Everyone was tearing off a piece and eating pilaf with their hands. Then halva, a dessert made of flour and honey was served, then again a fried food, some hot, some cold, some sour, some sweet, each meal was uniquely delicious; however, their combination was a style unknown to intestines of an European and also there was no wine. Ice cream was served right in the middle of the banquet. Eventually we have insisted on getting the pilaf, indicating the end of the banquet. Following this, a bowl of compote, boiled fruit were placed on the large round tray that we have eaten from and it was drained with spoons. They wash hands prior and after the meal. It is quite fun to see diplomats in their laced European uniforms in such a state! (Moltke, 2017, p. 72)

As is evident, the emissaries were treated with numerous Turkish delicacies. The table organization, the presentation of the meal and the way it had been consumed were all authentic to the Turkish culture. The sultan's aim to cast a strong ruling image for the Europeans was reflected in the way the food was plated and served. *Sûr-ı Hümâyun* had marked a significant point in terms of diplomacy.

Before the Reformation Period, Ottoman cuisine consisted mostly of Ottoman delicacies. Following this period, European-style dishes and banquets became more prominent. We can clearly see this shift in the menus that were prepared for official banquets and ceremonies. In a sense, the changing foreign policy of the Ottomans was reflected in its cuisine. In fact, Mahmud II had not only laid the foundation for massive reforms within Ottoman Empire in a number of areas, but he pioneered the switch to European cuisine and table layout. Even though Mahmud II had strived to highlight Ottoman cuisine in diplomatic relations, it nevertheless was evident that he was attracted both to Western table organization, and to creating a reformist sultan image, namely eating at a table and using cutlery (Samancı and Bilgin, 2010, p. 342).

Beginning with the Sultan Abdulmecid era, the Ottoman Empire's changed European policies were also reflected in the utilization of Ottoman cuisine during diplomacy. At the same time, a number of policies and ideologies had been developed to represent the integration of the Empire's political culture and identity with the West. The Westernization act, which was sped up in all areas, also brought a massive shift in culinary culture, especially for the palace. From the second half of 19th century, the Ottomans preferred offering French cuisine when hosting foreign guests at the palace. The domination of French cuisine throughout 19th century Europe world of gastronomy had played a huge part in this change. French cuisine was at its peak Europe in terms of its hierarchy, which therefore meant that many European sovereignties and select circles had adopted it. This trend had influenced the Ottoman palace as well. Ottoman statesmen could not resist the French dishes adopted by their opponents and allies as an indication of distinction, and thus opted to reciprocally host them using their own gastronomical language. They therefore had highlighted their own distinction and showed that they were capable of speaking the language as their opposition and allies. This did not mean, however, that Ottoman culinary values were altogether disregarded. On the contrary, foreign guests were often offered a fusion reflecting both the Ottoman and French culinary traditions. One of the first examples is a banquet held for General Prince and heir to the France, Emperor Napoleon, who came to Istanbul in 1854 and was hosted for 21 days at Neşetabad Sahil Palace. Among the ingredients purchased for the banquet included carrots, leeks, pods, artichokes, cabbage, okra, parsley, spinach, hibiscus leaves, chicory, celery, purslane, fresh vine leaves, onions, dill, mint leaves, potatoes, lemons, oranges, chestnuts, apples, grapes, pears, figs, nuts, mountain ash, rice, sugar, olive oil, almonds, chickpeas, salt, starch, almond, pistachios, currants, noodles, rosemary, palm leaves, yogurt, lobster, sardines, eggs, chicken, chicks, doves, geese, pheasants, quails, flour, stale bread, rusks, cloves, cinnamon, and pepper. The beverage of choice of French Cardone wine (BOA. C.SM. 66/3335, 29 Şaban 1270/27 May 1854).

Figure 1. The Banquet for Prince Napoleon at Beylerbeyi Palace (Samancı, 2008, 125)

When we look at what banquet's royal shopping list, we see an emphasis on vegetable-based dishes. Ottoman statesmen might have opted so in thinking that it might suit Napoleon, or because Napoleon himself had preferred it. It is apparent that the Sultan aimed to host his French guest in the best way possible on the eve of the Crimean War. The result was that the Ottomans ultimately became allies with the French (Şeref, 1985, pp. 123-127). Therefore, utmost care was taken to organize a banquet that might appeal both to Prince's tastes and, in turn, his heart. That is, diplomatic support and complementing power of the cuisine had been utilized.

Another striking example was the banquet held in 1856 at Dolmabahçe Palace both for Ottoman generals and high ranking foreign military officers and envoys in order to celebrate the Ottoman's victory in the Crimean War.

Figure 2. Banquet Held at Dolmabahçe Palace for Marshall Pelissier (Dolmabahçe Palace Exhibition Hall, TBMM Foundation Press)

Both Ottoman and Western delicacies alike were served at the banquet. The menu included traditional Ottoman delicacies such as *börek*, *pilaf*, *kadayıf*, and *baklava*, alongside select French delicacies such as *potage Sévigné*, *paupiette à la reine*, and *croustade de foie gras à la Lucullus* (Samancı, 2008, pp. 215-217). Changes in how cuisine was utilized in diplomacy were very much apparent. In addition to highlighting Ottoman cuisine, French dishes had been added in alignment with the trend of the period, which in turn had yielded an East-West synthesis. This approach also reflects Ottoman policies of the era. We can observe that Ottoman policies, which pushed to westernize the Empire while preserving its Eastern roots, had also influenced the culinary diplomacy of the era as well.

The Ottoman Empire had held many a ceremony that invited foreign statesmen and royalty to Istanbul. Offering the guests delectable banquets merging both Ottoman and Western cuisine was a major highlight at these ceremonies. Interestingly, the same approach was adopted for unofficial visits as well. The utmost care was taken to satisfy the guests immensely. One example was a banquet held for Prince Edward's 1862 visit to Istanbul, which was part of a broader Eastern journey including Egypt. Although the Prince's Istanbul stopover was not official, he nevertheless was hosted according to official protocol from the moment he set foot on Turkish land (Belviranlı and Pilehvarian, 2018, pp. 610-611; Yalçınkaya, 2017, pp. 120-129). Furthermore, on Monday May 26th, the Sultan held a banquet at Gökusu Palace for the Prince. The Grand Vizier Fuad Pasha, the Ministry of Foreign Affairs Âli Pasha, the British Ambassador Elliot, numerous Captain and Serasker Pashas, the Head of the Council of Assembly Kamil Pasha, and an Admiral were also among those who had attended the event. Up to that point, the custom was to have the Sultan and statesmen dine at different tables rather than take seats at the same table. In a twist of fate, Sultan Abdulaziz had shared the same table with his foreign guests and the statesmen (Ahmed Cevdet, 1980, p. 41). This abrupt change in Ottoman protocol can be interpreted as the Sultan taking steps towards enhancing his Empire's diplomatic relations with Britain. Furthermore, considering that Prince Edward was to become Britain's future king, we can better comprehend the will of Ottoman statesmen to use culinary diplomacy in order to entertain their guests with immaculate grandeur. It is known that European statesmen have been paying attention to culinary diplomacy since

the 18th century in order to please their guests and improve relations between countries (Küçük, 2018, pp. 76-77). Examples of this practice were frequently seen in the Ottoman palace in the 19th century.

Abdulaziz was the first and last Sultan to travel to Europe. In 1867, Napoleon III had moreover invited him as the guest of honor at the Paris International Exhibition. Before long, he was invited to Britain by Queen Victoria. With the United Kingdom added to his travel agenda, his 47-day journey began on Friday June 21, 1867, and included official visits to France, Britain, Belgium, and Austro-Hungary, as well as unofficial visits to Italy and Prussia (Kutay, 2012; Karaer, 2003; Gök, 2012, pp. 165-188). There is no doubt that Abdulaziz wanted to enhance his relations with Europe. Meanwhile, European statesmen too had demonstrated their own examples of culinary diplomacy. We can also see that Sultan Abdulaziz had himself entertained many guests in Istanbul following his own visit Europe in order to maintain enhancing diplomatic relations. The first of these guests were from Britain. Prince Edward, who had accompanied Sultan Abdulaziz during his various travels through Britain, had visited Istanbul for the second time in 1869, albeit this time with his wife, Princess Alexandra of Denmark. Sultan Abdulaziz was intensely interested in this visit and had declared the program four months in advance (Belviranlı and Pilehvarian, 2018, pp. 615-616).

As seen in many prior examples, Ottoman statesmen did their best to utilize cuisine as a diplomatic instrument in order to please foreign guests who were assigned to or merely visiting Istanbul. Ottoman culinary magic was at work in the Prince and Princess's visits as well. For his British guests, the Sultan hosted a lavish banquet at Dolmabahçe Palace. William Howard Russel, who had kept a travel journal for Prince Edward and made several notes detailing notes about the banquet. He had written that Âli Pasha had greeted the Prince and Princess were greeted at the entrance of the palace, and then introduced each of the high ranking Ottoman statesmen to them at the Grand Hall. Following that, Abdulaziz had accompanied the Princess into the hall, and then into the dining room with the other guests. The banquet had included 24 people. The Sultan sat at the head of the long dining table with the Princess on his right and the Prince on his left. Next to them sat the other the high ranking Ottoman statesmen as well as the French, Austrian, and Russian ambassadors. The guests were offered an array of authentic Turkish dishes including börek, stuffed vegetables, artichoke in oil, pilaf, and kadayıf, as well as a number of French dishes including *potage sévigné*, *foie gras en belle vue*, and *fromage glace*. The menu in its entirety featured *Potage Sevigne*, *Croquettes et Beurek*, *Poisson (levrek) a l'Imperiale*, *Filets do Bceuf a la Jardiniere*, *Midia-ilu Yalandji Dolmu*, *Filets de Chevreuil*, *Zeytoun-Yaghli Enghinar*, *Turban de Volaille a la Princesse*, *Kiata-Barbunia*, *Foie Gras en Belle Vue*, *Asperges*, *Punch a la Romaine*, *Faisans et Becassines*, *Pilav*, *Ananas a la Victoria*, *Kaikmakly*, *Tel Cada'if*, *Timbales a la Sicilienne*, *Tauk Gueuk-su*, *Fromage glace*, *Vins — Xeres*, *Sauterne*, *Bordeaux*, *Lafitte*, *Vin du Rhin (avec les plats froids)*, and *Champagne frappe*. What is striking is that the menu had also included wine and champagne. Considering Ottoman protocol, it is rare to see alcoholic beverages added to the menu. During dinner, the Sultan had conversed with Prince and Princess while Muzika-yı Hümayun (Özcan, 2006, pp. 422-423) added ambiance by playing music in a special room. Following dinner, Sultan Abdulaziz guided the Princess and his other female guests to the Harem to visit Valide Sultan (Russell, 1869, pp. 490-492). In conclusion, this is a prime example of the leverage banquets that were used for diplomatic means, given that everything from preparing the venue and entertaining the guests, to selecting the dishes and the hospitality shown had to be meticulously planned in order please the guests. The Ottomans had statesmen aimed to contribute to their relations between Britain and the Ottoman Empire by leveraging the unifying aspect of dining and selecting both Turkish and French delicacies, and thus pave the way to enhance diplomatic collaboration between the two nations. Furthermore, when we consider all of these elements as a whole, we see that Ottoman statesmen had also aimed to create an image of a state that was in align with the Western world had that had adopted Western culture and values. This message, too, was meant to be meant to be conveyed through culinary diplomacy.

Examples of Culinary Diplomacy in the Abdulhamid II Period of Ottoman Politics

It is also possible to see many examples of culinary diplomacy in the era of Abdulhamid II as well. The sultan was known to be very involved in the planning of all ceremonies that were held for foreign statesmen and representatives. Furthermore, he always inquired detailed information about his guests' characters before hosting them so that he could converse with them about their interests. Above that, he would also converse with the wives of his guests about women's issues and would personally tour them through both his palace and the harem as well, ensuring that they were comfortable (Koloğlu, 2010, p. 314). Many examples can be found of his leveraging cuisine as a diplomatic instrument throughout his 33-year reign. One such instance was a banquet that the Sultan organized for the British Ambassador Francis Clare Ford on June 4, 1893. Friedrich Max Müller, a tutor at Oxford University, also attended the banquet with his wife (Müller, 2010).

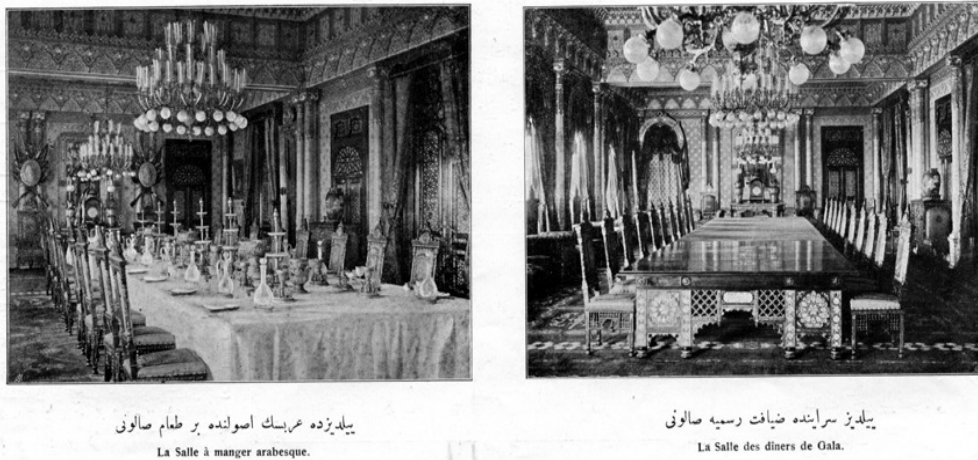

Figure 3. A Banquet at Yıldız Palace (Istanbul Metropolitan Municipality Atatürk Library Archive)

Travel notes published by Fredrich's wife Adelaide Müller tells us about their visit in detail. General Kent, who was in Istanbul at that time, embassy clerks, the Sultan's Son, the Naval Minister, the War Minister, the Tophane-i Amire Marshall, and a number of intermediary officers had attended the 30-guest event (Tercüman-ı Hakikat, "Tebliğat-ı Resmîye", No. 4474, 18 Zilkade 1310/3 June 1893). When the guests arrived at Yıldız Palace, they first were accompanied to the hall where pashas in uniforms were gathered, and then were introduced to the guests by the lead interpreter. The Head of Protocol Minister Munir Pasha, who had organized the event, had warmly welcomed the British Diplomacy Corps. When the Sultan himself arrived, he walked his guests into the dining room, whereupon they were greeted with a table adorned with elegantly engraved golden plates. The Sultan was seated at the head of the table with the Grand Vizier and the British ambassador on his right, and General Kent and the other guests on his left. The Sultan and invited Turks did not drink, no wine was placed at the table. Wine was reserved for non-Muslim guess only. In the words of Mrs. Müller:

However that was such a great Bordeaux wine, my husband couldn't keep from asking the Head of Protocol Minister who procured the wine for the palace. And he did shrug as to indicate "You know who". There was Punch on the list as well. Its distinct smell indicated the amount of alcohol in it. However, neither the Sultan nor the guests were uncomfortable with it since it was Punch and it was not forbidden in Quran... (Müller, 2010, pp. 65-66).

As specified by Mrs. Muller, alcoholic beverages had been served in order to please foreign guests at dinner. Although he attended the table as the khalif of the Islamic World and thus guided by his Islamic principles, the Sultan's manner seems rather, but nevertheless sheds light on his political

approach. The menu was printed both in Turkish and French, and included 13 courses selected from the cuisines of both nations.

Table 1. Meal List

<p><i>Meal List</i> <i>Windsor Soup</i> <i>Borek with meat, fish and cheese</i> <i>Joinville style turbot</i> <i>Royal style lamb</i> <i>Supreme style mushroom and chicken</i> <i>Borek with quail</i> <i>Asparagus</i> <i>Punch</i> <i>Chicken roast</i> <i>Pilaf</i> <i>Victoria style pineapple</i> <i>Vanilla Bavaroise</i> <i>Ice cream</i></p> <p style="text-align: center;"><i>June 4th, 1893</i></p>

Among the culinary delights, two of them were to be prepared especially for the British guests, including Windsor soup and Victorian-style pineapple. Following the dinner, a concert was held for the guests in an eloquently decorated room that was decked with flowers and pine trees (Müller, 2010, pp. 66-67). A custom introduced during the Reform era, the use of French cuisine during formal Ottoman events had continued during Abdulhamid II's reign. This approach to highlight the Western side of the Ottoman Empire and its presence within European diplomacy was reflected upon all foreign guests rather vividly. The influence that Abdulhamid II's balance policy and delicate diplomatic relations had had over Ottoman diplomacy is widely known. Although French dishes were served to British ambassador at the banquet, the addition of British delicacies such as Windsor soup and Victoria style pineapple also emphasize that influence. From this point of view, one could say that Ottoman Sultans' political approaches were reflected in palace cuisine.

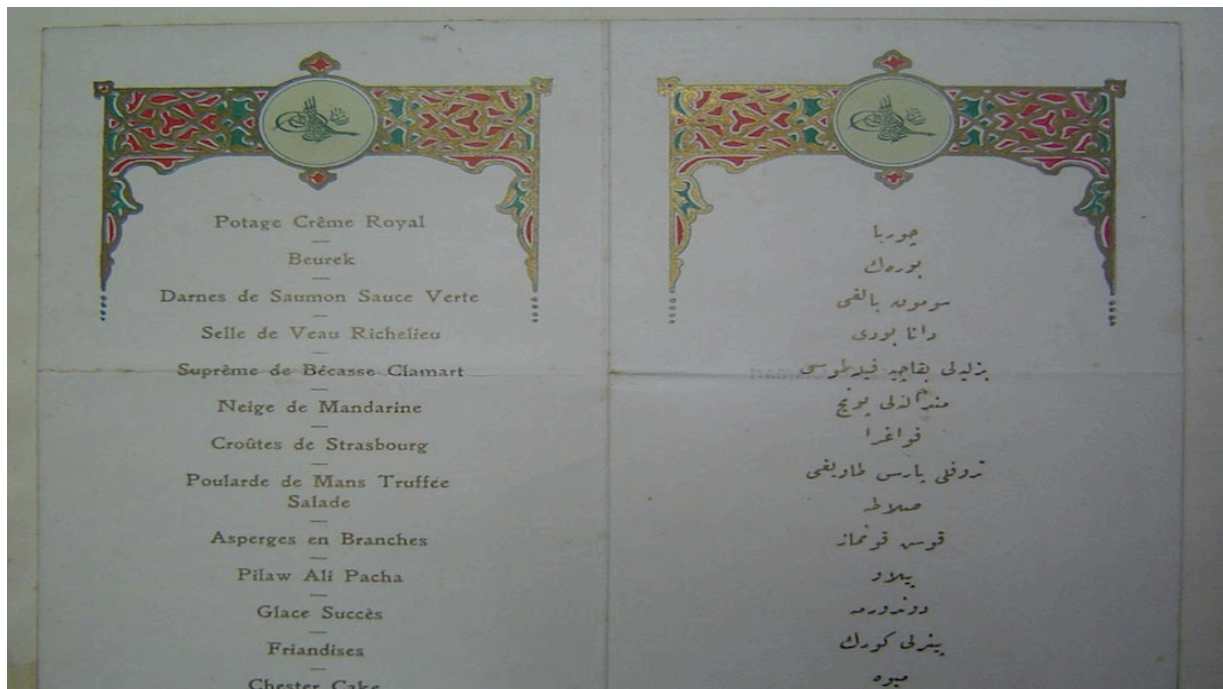

Figure 4. Menu; An Ottoman Palace Banquet Menu from The Beginning of 20th Century (Samancı, 2008, 217).

Undoubtedly during Abdulhamid II's reign, German Emperor Wilhelm II's excursions to the Ottoman Empire were some of the most prominent. Emperor Wilhelm had visited Ottoman lands twice, both in 1889 and 1898. It is apparent that his travels were based on political and economic reasons. During this period, the German-Ottoman relations were improving in terms of politics, economy, and military (Ortaylı, 1981, pp. 29-44). This evident progress regarding their bilateral relationship, visits from Emperor Wilhelm, and hospitality shown by Abdulhamid II were seemingly effective on a number of fronts. Sultan Abdulhamid had personally supervised the whole banquet program during both visits (BOA. Y.PRK.PT. 5/114, 13 Rabiülevvel 1307/7 November 1899; BOA. Y.PRK.TEŞF. 2/96, 29 Zilhicce 1307/16 August 1890). His approach was to leverage the unifying aspect of the banquet to further enhance German-Ottoman relations. During Emperor Wilhelm's second visit, his envoy was more crowded when compared with his first visit; regardless of this, paramount care was shown to host the guests. Arriving at Dolmabahçe Pier on the morning of October 17, 1898, Emperor Wilhelm and his wife, the Empress, were personally greeted by the Sultan. As the Empress was leaving the ship, the Sultan even extended his hand and helped her get off the ship. German guests were treated with a great banquet at Yıldız Palace that evening (BOA. Y.PRK.PT. 18/30, 1 Cemazielahir 1316/17 October 1898). The banquet started with the Hamidiye and Germany Marches. To the right of the Sultan sat the Empress, whilst to his left sat the Emperor. As all other banquets previous, foreign ambassadors had too been invited with their spouses. The Sultan personally supervised the banquet preparations and paid particular attention to the meals that were to be served. Specially ordered French olive oil was used as part of their preparation. The full menu included Bouillon soup with egg and beans, two types of börek, seabass with tomato paste, scad fish with tomato paste, turkey stuffed with truffle and mushrooms, cold game meat paste, pheasant and quail kebab, asparagus, pilaf, dessert with berries, almond cream, ice cream, and punch for drinks. Cognac, rum, champagne, white and red wine were also purchased and served to the foreign guests as well. Following the guests were offered coffee and cigarettes. Abdulhamid II would offer cigarettes rolled from specially blended tobacco. What is more, the Sultan asked the Ottoman Ambassador in Berlin Tefvik Pasha to send a few of the Havana cigars that the Emperor smoked, and offered to him as a thoughtful gesture (Demirel, 2007, pp. 58-65). Now, the Sultan was making great progress regarding German-Ottoman relations. Hence, taking great care to offer delicacies that suit the tastes of his guests, the Sultan made a great gesture by treating the Emperor to his favorite cigars. In short, Abdulhamid II had obviously aimed to skillfully utilize the food as a diplomatic instrument at this banquet. When we considering the great progress that took place in German-Ottoman relations starting from 1890's, we could argue that Sultan's aim to establish collaboration between the nations at the dining table was very much achieved.

Abdulhamid II's use of diplomacy in ruling over his Empire is well known. Beyond foreign policy, he also pursued his unique diplomatic approach in domestic politics as well. Similar to foreign diplomacy, culinary diplomacy was utilized to shape internal politics. For instance, following the declaration of Second Constitutional Era, he held a great banquet at the Greeting Hall of Şale Palace, to which members of parliament were invited.

YILDIZ SARAYI-SALİF

Figure 5. Şale Palace Grand Banquet Hall (Istanbul Metropolitan Municipality Atatürk Library Archive)

Again, as always, the Sultan personally watched over preparations down to the last detail, and even personally prepared the meal list. His selection of ‘Yedikardeş tatlısı’ (Seven Siblings’ Dessert) shows us his bright political intelligence. Given the Ottoman Empire was formed from seven nations, this dessert was selected on purpose; that is, the dessert conveyed a message of unison and fellowship. The Sultan had even prepared the seating for the banquet himself. He was to sit between the Head of the Parliament and his Grand Vizier, whereas the ministers and the members of parliament were to sit beside them. A “U” shaped table with sharp corners was especially prepared for the banquet. Sultan sat where both edges of the tables met, on the exterior, right in the center (Osmanoğlu, 2008, p. 140). This too gives us insight into both his mind and his approach to politics. From where he sat, he tried to convey the message that the sultanate was the unifying aspect of the government and the people. As the constitutional era dawned in the country, he may have been trying to convey a message that he was the most influential actor in politics. At the dining hall, many members of the parliament cheered in favor of the Sultan; a number of Arab members had even tried to kiss his feet—much to the Sultan’s delight. His response: “I have eaten with the representatives of my nation. They were utterly sincere with me. I am grateful to see and achieve this” [-sic-] (Osmanoğlu, 2008, pp. 140-141). Such a banquet had also served as a message to the opposition. Therefore, here, we can see that cuisine could also utilize as an instrument in internal politics as well.

CONCLUSION

The significance of food stretches beyond nourishment, and moreover can take on the role of unifying and enhancing relations between individuals and communities. Throughout history, many governments have utilized the unifying quality of cuisine and have taken advantage of it as a diplomatic tool. Although gastrodiploacy and culinary diplomacy as concepts became prominent in the last quarter of the 20th century, this does not mean that they had not already been used for centuries as diplomatic instruments. One of the nations that did such was the Ottoman Empire. Upon reviewing Ottoman diplomacy of the late era, we can see many examples of culinary diplomacy. We moreover have witnessed numerous shifts in 19th century Ottoman culinary diplomacy in particular. When we more closely culinary diplomacy during the reign of Mahmud II, we realize that the cuisine utilized for

culinary diplomacy drew from both Turkish and French influences. The official banquets held, and the many dishes served to the foreign guests during this period, still mostly consisted of Turkish cuisine, while presentation, table organization, and eating habits reflected Turkish culinary culture. Mahmud II's political approach too may have been influential for this practice. At a time when the Ottoman Empire was plagued with several internally and foreign issues, including the potential rise of Egypt and a new Muslim leader, we could argue that the Sultan tried to highlight Turkish and Ottoman influences his approach to culinary diplomacy as well. In contrast, starting with Sultan Abdulmecid era, the Ottoman palace cuisine fell under the influence of European culinary traditions and thus French culinary culture. Ottoman statesmen hence were unable to resist the Parisian dishes adopted by their opponents and allies as an indication of distinction. Rather, they gave in and opted to host them in their own gastronomical language. Therefore, they highlighted their own distinction and showed that they were capable of speaking the same language as their friends and foes alike. Meanwhile, the Ottoman culinary values were not disregarded. On the contrary, when the foreign guests were hosted, banquets reflected a fusion of Ottoman and French cuisine. The Sultan Abdulaziz and Abdulhamid II eras both pursued this practice as well. We can see that Ottoman Sultans took great care when planning the ceremonies held for foreign statesmen or representatives, and planned everything down to the smallest detail. Abdulhamid II was known for his due diligence in this matter—to the point that he would learn who his guests were and what made them tick before hosting them. He would also treat their wives with the same degree of respect and attention as well. Therefore, we might conclude that he used his banquets as an effective diplomatic tool in order to strengthen his international relationships.

The 19th century had marked the era when the Ottoman Empire needed diplomacy more than ever. During this period, the had government regressed in terms of economy, military, and administration and was faced several internal and foreign crises. Unable to provide any solution to these issues, sultans sought many a European ally to offer support. Furthermore, as the Empire established alliance with any given nation, balanced relationships were then required with other European nations as well. Undoubtedly, the government required constant and efficient diplomacy under such circumstances. Within that framework, we observe that the Ottoman Sultans tried capitalize on every opportunity as a potential diplomatic instrument, among which cuisine took center stage. Ottoman rulers tried to boost their relationships with other nations through cuisine, and in doing so, strived to expand their alliances with their friends meanwhile also restoring the relationships with their opposition.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	No financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

BIBLIOGRAPHY**Archival Documents**

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi). *Hatt-ı Hümayun* (487/23873).
- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi). *Hatt-ı Hümayun* (487/23865).
- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi). *Hazine-i Hassa Defterleri* (11642).
- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi). *Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri* (7665).
- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi). *Yıldız Perakende Posta ve Telgraf* (5/114).
- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi). *Yıldız Perakende Posta ve Telgraf* (18/30).
- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi). *Yıldız Perakende Teşrifât-ı Umumiye Dairesi* (2/96).

Newspapers

Tercüman-ı Hakikat, No. 4474, 18 Zilkade 1310.

References

- Ahmed Cevdet Paşa (1980). *Ma'rûzât*. published by. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Belviranlı, S. and P. K. Nuran (2018). İngiltere Veliâhtı Prens Edward (Kral VII. Edward)'ın 1862 ve 1867 yıllarındaki İstanbul ziyaretleri ve gezdiği yapılar çerçevesinde Osmanlı teşrifatındaki değişimler. *MEGARON*, 13 (4), 608-622.
- Brillat-Savarin, J. A. (1854). *The Physiology of taste or meditations on transcendental Gastronomy*. Philadelphia: Lindsay&Blakiston.
- Chapple-Sokol, S. (2013). Culinary Diplomacy: Breaking bread to win hearts and minds. *The Hague Journal of Diplomacy*, 8, 161-183.
- Danişmend, İ. H. (1961). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. V. 4, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Demirel, F. (2007). *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında son ziyaretler son ziyafetler*. İstanbul: Doğan Kitabevi.
- Gök, N. (2012). Mütercim Halîmî Efendî'nin notları çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati ve sonuçları (21 Haziran 1867-7 Ağustos 1867). *Tarihin Peşinde*, 7, 165-188.
- Karaca, K. (3 February 2015). Dönem 'Gastro-diplomasi dönemi'. *Deutsche Welle Turkish*, <https://www.dw.com/tr/d%C3%B6nem-gastro-diplomasi-d%C3%B6nemi/a-18232503>. (Date of Access: 12.02.2019).
- Karaer, N. (2003). *Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa seyahati*. İstanbul: Phoenix Yayınları.
- Koloğlu, O. (2010). *Abdülhamit gerçeği*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Kutay, C. (2012). *47 gün Sultan Abdülaziz'in Avrupa günlüğü*. İstanbul: Abm Yayınları.
- Küçük, E. (2018). İsveç'te bir Osmanlı elçisi: Mehmed Said Efendi. *Bilgi Strateji*, 10 (19), 67-84.
- Luša, Đ. and Jakešević, R. (2017). The Role of food in Diplomcy: Communication and 'Winning Hearts and Minds' through food. *Medijske Studije*, 8, 99-119.
- Moltke, H. V. (2017). *Moltke'nin Türkiye mektupları*. trans. Hayrullah Örs. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Müller, M. (2010). *İstanbul'dan mektuplar*. trans. Afife Buğra. İstanbul: Şehir Yayınları.
- Nutku, Ö. (1994). Türkler'de düğün. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V. 10, 16-18.
- Ortaylı, İ. (1981). *İkinci Abdülhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Osmanoğlu, A. (2008). *Babam Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Selis Yayınları.
- Özcan, N. (2006). Muzika-yı Hümayun. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V. 31, 422-423.

- Purtaş, F. (2013). Türk dış politikasının yükselen değeri: Kültürel diplomasi. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 7 (13), 1-14.
- Rockower, P. (25 March 2010). "Korean Tacos and Kimchi diplomacy", *USC Center on Public Diplomacy*, <https://www.uscpublicdiplomacy.org/blog/korean-tacos-and-kimchi-diplomacy>. (Date of Access: 13.02.2019).
- Rockower, P. (2014). The State of gastrodiplomacy. *Public Diplomacy Magazine*, 11, 13-17.
- Russell, W. H. (1869). *A Diary in the East during the tour of the prince and princess of Wales*. London: G. Routledge and Sons.
- Samancı, Ö. (2008). *İmparatorluğun son döneminde İstanbul ve Osmanlı saray mutfak kültürü*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Samancı, Ö. and Bilgin, A. (2010). II. Mahmud Dönemi İstanbul ve Saray Mutfağı. *II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul.
- Sertoğlu, M. (2011). *Mufassal Osmanlı tarihi resimli-haritalı*. V. 5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Spence, C. (2016). Gastrodiplomacy: Assessing the role of food in decision-making. *Spence Flavour*, 5 (4), 1-16.
- Türker, N. (2018). Gastrodiplomasi Türk mutfağının tanıtımında bir araç olabilir mi?. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 14-29.
- Şeref, A. (1985). *Tarih musahabeleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Wallin, M. (10 April 2013). Gastrodiplomacy-reaching hearts and minds through Stomachs, *American Security Project*, <https://www.americansecurityproject.org/gastrodiplomacy-reaching-hearts-and-minds-through-stomachs/>. (Date of Access: 12.02.2019).
- Yalçınkaya, M. A., (2017). Social and Cultural Activities of the Foreign Embassies in Istanbul During the Mid-Nineteenth Century According to Traveller's Accounts . 7th IBAC Conference "The Role of Diplomacy in the History of the Balkans" (9-11 November 2017-Prishtina Kosova) (pp.117-130). Prishtine, Kosovo.

Muhammed Tapar'ın Veziri Sa'dü'l-Mülk ve Bâtınîlerle Mücadelesi

Mustafa Akkuş*
İzzetullah Zeki**

* Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri
Bilimler Fakültesi, Tarih
Bölümü | Necmettin Erbakan
University, Faculty of Social
Sciences and Humanities,
Department of History
akkus75@hotmail.com
Konya / TÜRKİYE

** Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Burdur Mehmet Akif Ersoy
Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları
Bölümü | Burdur Mehmet Akif
Ersay University, Faculty of
Theology, Department of
Islamic History and Arts
izzetullahzeki@yahoo.com
Burdur / TÜRKİYE

Gönderim / Received:

15.02.2023

Kabul / Accepted:

21.09.2023

Alan Editörü / Field Editor:

Hasan Ali Polat

Öz

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar dönemi Selçukluların Bâtınîlikle mücadelesinde bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Dindar kişiliğiyle öne çıkan Muhammed Tapar'ın amansız Bâtınî mücadelesi yoğun olarak İsfahan civarında olup, başkenti tehdit eden Şahdiz Kalesi'nin zaptı bunun ilk somut örneğidir. Bunun yanında Bâtınî kalelerinin birer birer düşürülüp esas emir komuta merkezi olarak bilenen Alamut Kalesi'nin kuşatılması Bâtınîliğin sona ereceği anlamına gelmekteydi. Ancak Muhammed Tapar'ın ansızın ölümü, buna bağlı olarak Alamut Kalesi'nin zapt edilememesi, şüphe uyandıran ve tarihçiler tarafından tartışılan konular arasındadır. Ayrıca Bâtınîlerin İran coğrafyasında uzun bir süre ömür sürmelerini kimi tarihçiler bölgenin sıkıntılı coğrafi konumuna bağlarken kimileri de bu durumu Selçuklu vezir ve emirlerinin Bâtınîlerle iş birliğine bağlamışlardır. Mesela Tapar'ın güvendiği bir adamı olarak bilinen Vezir Sa'dül-Mülk'ün, Bâtınî liderlerinden Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş ile irtibat halinde olduğu iddiası, bu durumun sultana iletilmesine rağmen vezirine güvenmeye devam etmesi, nihayetinde hacamatla uğraşan bir Bâtınî eliyle sultanı zehirletme teşebbüsü ve iddiaları akabinde dört arkadaşıyla birlikte idam edilmesi, üzerinde durulması gereken hadiselerdir. Bu gelişmeleri Muhammed Tapar'ın Bâtınîlikle mücadelesinin başarısızlığa uğraması yönünde ipuçları veren bilgiler olarak görmek mümkündür. Öte yandan Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün hayatı boyunca Bâtınîlikle mücadele eden ve bu mücadelede bedel ödeyen Nizamü'l-Mülk ailesinden olmaması, seleflerinin aksi istikamette bir siyaset izlemesi de manidardır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Muhammed Tapar, Sa'dü'l-Mülk, Bâtınîler, vezir.

Muhammed Tapar's Vizier Sa'd Al-Mulk and His Struggle With The Bâtinids

Abstract

The reign of the Seljuk Sultan Mohammad Tapar is seen as a turning point in the Seljuks' struggle against Bâtinism. Mohammad Tapar, who was prominent with his pious personality, was relentlessly battling the Bâtinids around Isfahan, and the capture of Shahdiz Castle, which threatened the capital, is recorded as the first concrete example of this. Apart from this, the fall of the Bâtinid strongholds one by one and the siege of Alamut Castle, which was known as the main command center, meant the end of Bâtinism. However, the sudden death of Mohammad Tapar and the consequent failure to capture Alamut Castle are among the issues that raise doubts and are debated by historians. Nevertheless,

while some historians attribute the prolonged survival of the Bātinids in Iran to the troubled geographical location of the region, some scholars rarely attribute this to the cooperation of Seljuk viziers and emirs with the Bātinids. For example, the fact that the vizier Sa'd al-Mulk, who was known as the sultan's best man, was in contact with Ahmad b. 'Abd al-Malik b. Attash, one of the Bātinid leaders, and that he continued to trust his vizier despite this situation being communicated to the sultan, and that he eventually attempted to have the sultan poisoned by a Bātinid practicing cupping, and that he was executed along with four of his friends following his claims, are events that should be emphasized. It is possible to see these developments as clues to the failure of Mohammad Tapar's struggle against Bātinidism. On the other hand, it is also significant that the vizier Sa'd al-Mulk was not from the Nizām al-Mulk family, who fought and paid the price for the struggle against Bātinism throughout his life, and that he followed a policy contrary to his predecessors.

Keywords: Seljuks, Mohammad Tapar, Sa'd al-Mulk, Bātinis, vizier.

GİRİŞ

Selçuklular XI. yüzyılda hızlı bir teşkilatlanma ile askeri ve siyasi yeteneklerini de çok iyi kullanarak büyük bir cihan devleti kurdular. Büyük Selçuklu Devletinin bu güç ve ihtişamının yanında hâkim olduğu geniş coğrafyada Selçuklular için en önemli dahili tehdit unsuru Bâtınîler'dir. Meşhur Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün öldürülmesi ve Sultan Melikşah'ın vefatından sonra Selçuklu taht mücadelesinden istifade eden Bâtınîler iyice güçlendiler (Ukaylî, 1985, s. 167; Akkuş, 2018, s. 168). Özellikle Selçuklu şehzadeleri Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında meydana gelen savaşıardan büyük ölçüde yararlandılar ve stratejik Şahdiz Kalesi'ni ele geçirdiler. Birçok silah ve hazineye el koydular. Yedi yıl kaleyi ellerinde tutan Bâtınîler zorla veya inandırarak İsfahan ahalisinden yaklaşık kırk bin kişiye Bâtınî davasını kabul ettirdiler. Böylece daha da güçlenerek Rey, Sâve ve İsfahan şehirlerinde alenen insanları katletmeye başladılar. Özellikle Selçuklu Devleti'nin başkenti İsfahan'da muhaliflerini özel evlere götürerek işkenceye maruz bırakıp infaz ettiler. Nakledildiğine göre dilenci bir kadın İsfahan sokaklarında dilencilik yaparken Bâtınîlerin saldırılarına maruz kalarak ellerine düşer. Bir fırsatını bularak kaçıp İsfahan Şihnesine sığınan kadın, tutulduğu evden inleme sesleri geldiğini anlatır. Şihne adamlarını gönderip baskın yaptırınca dehlizlerde 400'e yakın Müslüman'ın alıkondduğu, bazılarının işkencelerle öldürüldüğü ve bir kısmını da çivilere asarak ağır işkenceler edildiği görülür (Râvendî, 1954, s. 159; Şebânkâreî, 1997, s. 109; Aştîyânî, 2007, s. 213; Özgüdenli, 2021, s. 225).

Bâtınîlerin tehdit ve şantajlarına aldırmayan Sultan Berkyaruk, kendi döneminde defalarca Bâtınîlerin üzerine yürüyerek, 489/1096 yılında önemli merkez üslerini zapt edip büyük darbeler vurmaya çalışsa da örgütün bazı kalelerini ele geçirme fırsatını bulamadı veya yapamadı. Hatta bütün bu mücadelesine rağmen Sultan'ın bazı gizli düşmanlarını yok etmek için bizzat Bâtınîlerden destek aldığı dillendirildi. Nitekim Bâtınîlerin, Pujan Savaşı'nda (پوجان) alenen Berkyaruk'un safında yer alması bu iddiaların ortaya atılmasına sebep oldu (Aştîyânî, 2007, s. 213).

Selçukluların içinde buldukları siyasi konjonktür ve yaşanan saltanat kavgaları ile idari çekişmeler, Bâtınîlerin Selçuklu topraklarında güçlenerek stratejik bölgelere yerleşmelerine ve bir "virüs" misali halka nüfuz etmelerine neden oldu. Bâtınîler, özellikle 494/1101 yılında meydana gelen Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki mücadele ve kavgalar sırasında iyice güçlendiler (Müstevfî, 2015, s. 445). Halkı kendi mezheplerine davet ederken karşı gelenleri ise alenen tehdit ederek sindirme veya suikastlar düzenleyerek yok etme yoluna gittiler. Öyle ki Berkyaruk ve vezirleri tehdidin ne zaman, nereden ve kimden geleceği endişesiyle silahlı ve zırlı bir şekilde gezmek zorunda kaldılar. Yönetim zaafı ve Bâtınîlerle "iş birliği" eleştirilere maruz kalan Sultan Berkyaruk, hem bu eleştirileri hem de kardeşi Muhammed Tapar taraftarlarının propagandalarını bertaraf etmek için Bâtınîlere karşı harekete geçmek durumunda kaldı. Bâtınîlerin Yezd ve el-Cezire bölgelerindeki elebaşlarını öldürse de sağlam mesken ve kaleler arkasına sığınanlara dokunamadı (Aştîyânî, 2007, s. 213; Piyadeoğlu, 2021, s. 265).

Berkyaruk sonrası Selçuklu Devleti'nin başına geçen Muhammed Tapar, din ve devlet düzenini bozmak isteyen ezeli düşmanı olan Bâtınîlere karşı amansız bir mücadeleye girişti. Nitekim bu hususla ilgili *Camiü'd-Düvel*'de "Sultan Muhammed, Bâtınîler'e son derece düşmandı ve onlara karşı savaşı kafirlerle savaştan daha önemli görüyordu" ifadelerine yer verilir (Müneccimbaşı, 2000, I, s.103). Şahdiz Kalesi'nde bulunan Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş ve arkadaşlarını dirayetli veziri Sa'dü'l-Mülk sayesinde 500/1107 yılında kuşatarak teslim aldı. Bir müddet sonra Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş ve oğlunu öldürerek Şahdiz Kalesi'ni tahrip etti (Râvendî, 1954, s. 159; Şebânkâreî, 1997, s. 109; Aştîyânî, 2007, s. 213; Piyadeoğlu, 2021, s. 288). Bu konuda Şebânkâreî de söz konusu kalenin ele geçirilememiş olması durumunda Bâtınîlerin bütün Müslümanları yok edeceğini ifade ederek Kalenin önemine vurgu yapar (Şebânkâreî, 1997, s. 109).

Sa'dü'l-Mülk'ün vezaretin başına getirilmesiyle Bâtınî mücadelesi daha da şiddet kazandı. Güçlü bir devlet tecrübesine sahip olan Sa'dü'l-Mülk, Sultan Muhammed Tapar henüz saltanat makamına yükselmeden önce nâib, kâtip ve müdebbir olarak çalıştı (Hândmîr, 1939, s. 183; Kirmanî, 1925, s. 57). Selçuklu saray ayanlarından olup Sultan Muhammed Tapar'ın onu veziri tayin etmesiyle meşhur olan Sa'dü'l-Mülk'ün tam adı Sa'd b. Muhammed Âbî'dir. Sultan Muhammed Tapar, onu 498/1105 yılında ilk veziri olarak tayin etti. Sa'dü'l-Mülk de Tapar'ın iktidarından yana olmasının yanı sıra vezirliği döneminde adından söz ettirecek faaliyetlerde bulundu. İlk olarak Tapar'ın rakiplerinden Sultan Berkyaruk'un sipehsâlârı Emir Ayaz'ı, ardından saltanat peşinde olan oğlu Melikşah'ı ortadan kaldırdı (İbnü'l-Cevzî, 1995, s. 91; Hândmîr, 1939, s. 183; Müstevfî, 2015, s. 447).

İkinci olarak Sa'dü'l-Mülk, tehdit olarak görülen ve başkent İsfahan civarında yerleşik Bâtınîlere karşı sefer düzenleyerek onlara büyük darbeler vurdu. (el-Hüseynî, 1933, s. 33) Ancak böylesi hassas bir dönemde onun ezeli ve ebedi düşmanları olup göğüs göğse savaştığı Bâtınîlerle ilişki içerisinde olduğu iddiaları ileri sürüldü. Önceleri söz konusu iddialara kulak asmayan Sultan Muhammed Tapar, bir müddet sonra artan tepkiler ve dedikodular üzerine onu hapse attırdı (Şebânkâreî, 1997, s. 110). Daha sonra halk arasında yayılan dedikodu ve Bâtınî propagandasını yatıştırmak için Sa'dü'l-Mülk'ü İsfahan'ın kapısında idam ettirdi (el-Hüseynî, 1933, s. 33; Piyadeoğlu, 2021, s. 290; Zeki, 2023, s. 83). İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre sultana ihanetle suçlanan Sa'dü'l-Mülk'ün mal varlığına el konuldu. Bâtınîlikle iltisaklı olduğu öne sürülen dört devlet ayanı da iki yıl dokuz ay hüküm süren Sa'dü'l-Mülk'le birlikte idam edildi (el-Hüseynî, 1933, s. 83; İbnü'l-Esîr, 2003, s. 111; Piyadeoğlu, 2021, s. 290).

Âsârü'l-Vüzerâ''nın müellifi Ukaylî'ye göre Sultan Berkyaruk vefat edince Sultan Gıyâseddin Muhammed Tapar askerleriyle beraber Selçuklu saltanatına hâkim olup hemen ardından Sa'dü'l-Mülk Ebü'l-Mehâsin Sa'd b. Muhammed el-Âbî'yi (el-Âni, Avcı) kendi veziri olarak tayin etmiştir (Ukaylî, 1985, s. 249). Bâtınî isyanlarının zirveye çıktığı bir dönemde vezaret makamına getirilen Sa'dü'l-Mülk, dindar, hayırsever ve hüsnü tedbire sahip bir devlet adamıydı. Sultan Muhammed Tapar, Vezir Sa'dü'l-Mülk'ü, İsfahan Kadısı Übeydullah el-Hatibî'nin vezir hakkındaki tezviratlarına kadar hep desteklemiştir. Fakat durum İsfahan Kadısının, vezir Sa'dü'l-Mülk'e Bâtınîdir iftirasıyla da kalmamış, Vezir aleyhine hazırlanan ve pek çok kimseyle birlikte Bâtınîlerin de parmağı olduğu görülen bu "komplô" ile sultanın iftiralara inanması ve Vezir hakkında idam kararı alınması ile neticelenmiştir. Sa'dü'l-Mülk'ün idamı üzerine yerine kaynakların II. Nizamü'l-Mülk olarak zikrettiği Nizamü'l-Mülk ailesinden Ziyâü'l-Mülk Ahmed b. Nizamü'l-Mülk vezir tayin edilmiştir (el-Hüseynî, 1933, s. 83; Râvendî, 1954, s. 159; Bündârî, 1977, 110; Zeki, 2023, s. 83).

Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün, Amîdü'l-Mülk Kündürî'den sonra Nizamü'l-Mülk ailesinden olmayan ikinci vezir olması, vezirliğin Nizamü'l-Mülk ailesinden kendisine geçmesi dikkat çekici ve Büyük Selçuklularda bu konumu arzulayan güç unsurlarının varlığı ile daha önce yaşanan çekişmeler göz önünde bulundurulması gereken bir hadisedir. Nitekim vefatından hemen sonra vezaret makamı Nizamü'l-Mülk ailesine avdet etmiştir. Sa'dü'l-Mülk'ün Bâtınîlere karşı amansız bir mücadele verdiği temel kaynaklarca kaydedilen aşikâr bir durumken ayrıca onun Bâtınîlikle suçlanması ve bu ithamın da Bâtınîlerin yoğunca saldırıda bulunduğu İsfahan'da, buranın kadısından gelmesi dikkatle üzerinde durulması gereken bir husustur.

El-Hüseynî'nin naklettiğine göre Sa'dü'l-Mülk Ebu'l-Mehâsin Âbî, zeki, adil, mütevazı ve dirayetli bir kişiliğe sahipti (el-Hüseynî, 1933, s. 83). Kibir ve gururdan uzak olan vezir, sultanın yanında hep temkinli ve ağırbaşlıydı. *Selçuknâme* onun için dindar olup çok hayır yapan ve yerinde tedbirleri olan bir vezir ifadelerini kullanır (Ahmed b. Mahmud, 1977, II, s.43). Bütün bu vasıfları sayesinde sultanın desteğini kazanıp, ilgisine mazhar olmasına rağmen rüzgâr bir anda tersine döner. Sultan Berkyaruk'un veziri olup Sultan Muhammed Tapar'ın saltanatın başına gelmesiyle beraber azlettilen Hatîrü'l-Mülk'ün taraftarları onu İsfahan'a çağırarak yeniden vezaretin başına getirme yollarını aradılar (İkbal, SEFAD, 2023; (50): 231-242

1959, s. 152). İsfahan kadısı Sadreddin Hucendî, Ebu Sa'd Hindu ve Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-Mülk onun aleyhinde yazışmaya geçtiler. Veziri dini dalalet ve Bâtınîlikle suçlayarak bunlarla ittifak içinde olduğunu dile getirdiler. Vezirin muarızları bununla da yetinmeyerek Sultanın canına kastettiğine dair ihtilafı bilgileri öne sürdüler. Vezirin katli ve idamının şeriata uygun olduğu vurgusunu yaparak onun bir şekilde İsfahan pazarında asılmasını sağladılar (Kirmânî, 1986, s. 54; Râvendî, 2007, s. 158; Zeki, 2023, s. 83).

Vezir Sa'dü'l-Mülk, idam edildiği sırada Selçuk Veziri Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Ebu Nasr Ahmed b. Nizamü'l-Mülk Muhammed Tapar'ın huzuruna çıkıp ona Hemedan yöneticisine dair şikayetlerini dile getirmek için gelmişti. Fakat bu gelişi sadece bir şikâyeti dillendirmek şeklinde yorumlamak çok sığ kalır. Onun hemen vezir tayin edilmesini göz önünde bulundurarak, Nizamü'l-Mülk ailesinin saraydaki güç mücadelesi üzerine durduğumuz zaman bir sonuca varırız. Nitekim Nizamü'l-Mülk ailesi, Berkyaruk döneminde olduğu gibi Muhammed Tapar döneminde mevcudiyetini muhafaza etmeye devam etti. Daha devletin kuruluş sürecinde Selçuklu sarayına yerleşen Nizamü'l-Mülk ailesi, onun saltanatı sırasında da icraatçı konumlarda bulundu. Mesela Muhammed Tapar'a vezirlik yapan; Müeyyidü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk (492-494), Nasirü'l-Mülk b. Muhammed b. Müeyyidü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk (494), Hatîrü'l-Mülk Meybezî (494-495), Sa'dü'l-Mülk (498-500), Ahmed b. Nizamü'l-Mülk (500-504), Hatîrü'l-Mülk (504-511) ve Rebibü'd-Devle (45 gün 511)'den oluşan altı vezirden üçü Nizamü'l-Mülk ailesinden seçildi (Râvendî, 2007, s. 152; Hândmîr, 1939, s. 181; Aştîyânî, 1960, s. 163; Kirmânî, 1925, s. 54; Zeki, 2023, s. 83). Buna göre Nizamü'l-Mülk ailesinin Berkyaruk'un iktidarında olduğu gibi Muhammed Tapar döneminde de yetkinliklerini koruyup zaman zaman sultanlar arası güç dengesinin değiştirilmesinde etkin rol oynadıkları söylenebilir.

Sa'dü'l-Mülk Öncesi Selçuklu Vezareti

Sa'dü'l-Mülk'ün vezaret makamındaki durumu ve Selçuklu vezareti gibi önemli bir görev için bu makamda bulunan aileler ve şahısların güç mücadelesi için neler yaşanabileceğini göstermesi bakımından onun vezareti öncesi ve sonrası hakkında kısaca bilgi vermek gereklidir. Sultan Muhammed Tapar'ın, kardeşi Sultan Berkyaruk'la mücadelesi sırasında herhangi bir vezir atamadığı ancak bu görevi Nasirü'l-Mülk b. Muhammed b. Müeyyidü'l-Mülk'ün yürüttüğü nakledilmektedir (Aştîyânî, 1960, s. 212). Ancak 27 Zilhicce 494/23 Ekim 1011 tarihinde Bağdat'ta Sencer adına hutbenin okunması durumu değiştirdi. Sultan Muhammed Tapar harekete geçerek Bağdat'ta Ebu Mansur Hatîrü'l-Mülk Muhammed b. Hüseyin Meybezî'yi vezaret makamına getirdi. Hatîrü'l-Mülk ilk merhalede yaklaşık bir yıl Zilhicce 494/Ekim 1101-Zilhicce 495/Ekim 1102 tarihleri arasında Muhammed Tapar'ın vezirliğini yaptı. Bu esnada Muhammed Tapar zamanının çoğunu kardeşi Berkyaruk'la mücadele ederek geçirdi (Aştîyânî, 1960, s. 212). Vezir Hatîrü'l-Mülk, söz konusu taht mücadelesi sırasında Muhammed Tapar'dan yana önemli görevler üstlendi. Kardeşler arasında patlak veren beş savaşın dördüncüsünde Tapar'ın öncülüğünde 70 bin askerle İsfahan'ı savundu. Şehir etrafında surlar ve hendekler kazdırarak direnişe geçti. Şehrin ana girişlerinden birini Vezirin uhdesine bırakan Sultan, şehrin her bir köşesine kendi akrabası ve kendine yakın gördüğü emirleri yerleştirdi (İkbal, 1959, s. 151; Özyaydın, 1990, s. 41).

Diğer taraftan şehri kuşatan Sultan Berkyaruk, şehrin hisar bölümünde kontrolü sağladı. Buna karşı Muhammed Tapar 10 Zilhicce 495/25 Eylül 1102 tarihine kadar direnmeye çalıştıysa da fazla dayanamadı. Şehrin derbent ve surlarını elinde tutmak üzere yerine emirlerini bırakarak şehri terk etti. Dışarıdan kuvvet toplayarak Berkyaruk'u şehirden uzaklaştırmayı planladı. Bu gelişme üzerine vezir Hatîrü'l-Mülk de Muhammed Tapar'ın yokluğundan istifade ederek İsfahan'ı terk edip memleketi Meybez'e dönmekle Muhammed Tapar'ın vezirliğini de bırakmış oldu. Vezirin firar ettiğini öğrenen Berkyaruk, yakalanması için Meybez'e adamlarını göndermesiyle Berkyaruk'un adamlarının kendisini bulduğunu gören Vezir Hatîrü'l-Mülk, aman talebinde bulunarak İsfahan'a gönderildi (Aştîyânî, 1960,

s. 212). Fakat Vezir Hatîrû'l-Mülk, İsfahan'a varmadan Berkýaruk'un veziri Ebu'l-Mehâsin İzz Dihistanî'nin 12 Zilhicce 495/27 Eylül 1102 tarihinde bir Bâtınî çocuk tarafından öldürüldüğü ve vezaret makamının boş kaldığı duyuldu. Bu gelişmeye sevinen Hatîrû'l-Mülk, İsfahan'a ulaşınca beklediği gibi Berkýaruk tarafından vezaret makamına getirildi. Böylece Hatîrû'l-Mülk, 495/1101 yılının sonlarından itibaren Berkýaruk'un vefat tarihi olan 2 Rebûlâhir 498/22 Aralık 1104 tarihine kadar vezaret makamında kaldı (Aştiyânî, 1960, s. 212; Zeki, 2023, s. 84). Sultan Berkýaruk'un vefatından sonra Muhammed Tapar saltanatın başına gelince vezirlik makamından uzaklaştırıldı. Hatîrû'l-Mülk'ün, Vezir Sa'dü'l-Mülk Âbi'nin idam edildiği tarih olan 500/1107'e kadar ne işle meşgul olduğu bilinmiyor. Bilinen yegâne şey Sa'dü'l-Mülk'ün idamı sırasında Fars'ta ikamet ettiği ve taraftarları tarafından İsfahan'a davet edildiği, kendisinin Sa'dü'l-Mülk'ün yerine getirileceği bilgisidir (İkbal, 1959, s. 152).

Hatîrû'l-Mülk'ün İsfahan'daki arkadaşları her ne kadar onun vezaret makamına getirilmesi için uğraşsalar da Nizamü'l-Mülk ailesi ve taraftarlarına karşı mağlup oldular. Sultanın da onların yanında yer alması üzerine kaynakların ve araştırma eserlerinin II. Nizamü'l-Mülk olarak andıkları Ebu Nasr Ahmed vezirlik makamına getirildi (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 111; İkbal, 1959, s. 152; Aştiyânî, 1960, s. 164; Zambaur, 1980, s. 338; Aştiyânî, 2008, s. 214; Zeki, 2023, s. 84). Hatîrû'l-Mülk ise Divan-ı İstifa'nın başkanı tayin edilerek vezaret işlerine ortak olmuş oldu. Ancak bu konumunla yetinmeyerek vezirliğe yükselme yollarını aradı. Nitekim Muhammed Tapar'ın 504/1111 yılında II. Nizamü'l-Mülk'ü azlederek hapse atması üzerine bağımsız ve tek başına vezir oldu. Nizamü'l-Mülk ailesine rağmen Selçuklu sarayındaki üstünlüğünü devam ettiren Hatîrû'l-Mülk, Muhammed Tapar'ın vefatından 45 gün öncesi yani Zilhicce 511/Mart 1118 tarihine kadar vezirlik makamında kaldı. Sultan Sencer tarafından azledilen Hatîrû'l-Mülk'ün yerine Bibü'd-Devle getirildi (İkbal, 1959, s. 152). Bazı şair ve tarihçiler Hatîrû'l-Mülk'ü dirayetsiz, cahil, Arapça ve edebiyatı bilmeyen biri (İkbal, 1959, s. 153) olarak tanıtsalar da uzun bir süre Selçuklu Devletinin idare ve yönetimini elinde tuttuğu aşikârdır. Buraya kadar anlatılanlar da gösteriyor ki Muhammed Tapar döneminde Selçuklu vezaret makamında bulunanlar, onların bu makam için çabaları, iktidar olma yolunda yaşanan hırs ve ihtiras mücadeleleri, Sa'dü'l-Mülk'ün bulunduğu konumu koruması ve vezaret görevini sürdürmesinin zorluğunu ifade etmesi bakımından önemlidir.

Sa'dü'l-Mülk Dönemi (Eylül 1104-Mayıs 1107)

Nasirüddin Ebü'l-Mehâsin Sa'dü'l-Mülk Sa'd b. Muhammed Âbi, Muhammed Tapar'ın itimat ettiği devlet adamlarından olup Hatîrû'l-Mülk'ten sonra Selçuklu Vezaretinin başına geldi. Muhammed Tapar, tahta çıkmadan önce Gence'de ikamet ederken onun kâtip ve naipliğini yaptı. İlim, irfan, insaf sahibi olan Sa'dü'l-Mülk, halka karşı iyi ve mütevazı davrandı (Ukaylí, s. 1985, 231). Muhammed Tapar'ın Berkýaruk'a karşı mücadelesinde yanında yer alarak İsfahan'ı savundu. Sultan Melikşah'ın saray ayanlarından olup Muhammed Tapar'ın müstevfiliğini yapan Sa'dü'l-Mülk, Muharrem 498/Eylül 1104 tarihinde Tebriz'de Muhammed Tapar tarafından vezir tayin edildi (Müneccimbaşı, 2000, I, s.97). Divan-ı İnşâ'nın sorumluluğu ise Nasirü'l-Mülk b. Müeyyidü'l-Mülk'ün uhdesine bırakıldı. Muhammed Tapar'ın sultanlığı döneminde ilk veziri olarak kabul edilen Sa'dü'l-Mülk, dirayetli, dindar, hayırsever ve ileri görüşlü bir kişiliğe sahiptir (Ahmed b. Mahmud, 1977, II, s.43). Bu özellikleri sayesinde Berkýaruk'un vefatından sonra saltanatın Muhammed Tapar'a geçmesini sağladı. Müeyyidü'l-Mülk'ün Sultan Melikşah'ın vefatından sonra Berkýaruk'un tahta çıkmasını sağladığı gibi Sa'dü'l-Mülk de Muhammed Tapar'ın tahta çıkışına destek oldu. Berkýaruk'un oğlu Melikşah'ın tahta geçmesi için çabalayan Emir Ayaz'ı öldürerek taht mücadelesine son verirken İsfahan civarındaki Bâtınîlere karşı büyük seferler düzenleyerek şöhret kazandı (Ferâ'izîzâde, 1836, s. 359; İkbal, 1959, s. 156; Özaydın, 2020, s. 576). Onun bu başarısı saray içinde başta Nizamü'l-Mülk ailesi olmak üzere bu makamda gözü olan birçok emiri, saray dışında Bâtınîleri ciddi bir şekilde rahatsız etti.

Sa'dü'l-Mülk, Berkyaruk sonrası muhaliflerle diyalog konusunda da önemli rol oynadı. Berkyaruk'un veziri Ebü'l-Mehâsin Sefa Hemedanî ve Emir Ayaz ile görüşerek sultanın yanına getirdi; Sultan da onları affetti. Fakat bir müddet sonra Cemazeyilahir 498/Şubat 1105 tarihinde Emir Ayaz'ı öldürdü. *Camiü'd-Düvel'* de Emir Ayaz'ın büyük bir yanlış anlamayla nasıl öldürüldüğü ile ilgili enteresan bir hikâye zikredilir (Müneccimbaşı, 2000, I, s.99-100). Emir Ayaz'ın ardından aynı yılın Ramazan ayında Ebü'l-Mehâsin Sefa Hemedanî de öldürüldü. Berkyaruk'un oğlu Melikşah ise bizzat Muhammed Tapar tarafından gözlerine mil çekilmek suretiyle kör edildi (İkbal, 1959, s. 157).

Sa'dü'l-Mülk, Selçuklu Devleti ayanını sürekli düzenledikleri suikastlarla yok eden Nizarî İsmaililerine ağır darbeler vurdu. Özellikle 500/1106 yılında Bâtınîlere karşı şiddetle kin besleyen Sa'dü'l-Mülk, Bâtınîlerin İsfahan civarı kalelerini tahrip etmek için ordu gönderdi. Somut neticeler elde eden Sa'dü'l-Mülk, İsfahan civarındaki meşhur Şahdiz Kalesi'ni kuşattı. Söz konusu kale Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın iç mücadelesi sırasında Bâtınîlerin İsfahan bölgesi reisi Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş'ın kontrolüne geçmiş, kalenin içindeki hazinelere el konulmuş ve kale çalışanları öldürülmüştü. Alıkonulan bu hazineler sayesinde Bâtınîler ciddi bir ekonomik güç elde etmişlerdi (İkbal, 1959, s. 159; Piyadeoğlu, 2021, s. 288). Hândmir'in naklettiğine göre Bâtınîler; Muhammed Tapar'ın İsfahan civarında yaptırdığı Dizkuh (Şahdiz) olarak bilinen kaleye çocukları eğitim vermek bahanesiyle götürüyorlardı. Böylece birçok İsfahan halkı ile kale sakinlerini kandırılmış, kendi düşüncelerine doğru çekmişlerdi (Hândmir, 1938, s. 184).

Bu gelişmeler üzerine Sultan Muhammed Tapar, Hanefi ve Şafii ulemasının Bâtınîler hakkındaki görüşlerini alarak kaleleri kuşatmaya devam etmiş, kuşatma fazla sürünce herhangi bir sonuç alınmamıştır. Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar, İsfahan'a beş fersah uzaklığında bulunan Hâlincan Kalesi karşılığında diğer kaleleri teslim etmelerini istemiş fakat Bâtınîler, sözlerinde durmayarak efendimizin yanına Alamut'a gidiniz demişler ve ellerinde bulunan bazı kaleleri yakmaları üzerine Sultan Muhammed Tapar, yapılan umumî bir hücumla 6 Şaban 500 (2 Nisan 1107) tarihinde kuşatmaya başladığı Şahdiz Kalesi'ni 2 Zilkade 500 (25 Haziran 1107)'de ele geçirmiştir (İbnü'l-Esîr, X, 300-302, trc. 346-348; Sevim & Merçil, 1989, s. 188-191; Özaydın, 1990, s. 79, 81-82). Kalenin düşmesiyle esir edilen Ahmed İbn Attaş'ın derisi yüzülmüş ve oğlu ile beraber öldürülerek başları Bağdat'a gönderilmiştir. Eşi ise elinde bulundurduğu mücevherleri imha ederek kendini kaleden atmış, böylece Ahmed İbn Attaş'ın 15 yıl kaldığı Şahdiz Kalesi kurtarılmıştır (İkbal, 1959, s. 159). Kaleden sürekli sinsice suikastlara maruz kalan payitaht İsfahan böylelikle bir nebze olsun nefes almaya ve rahatlamaya başlamıştır.

Sa'dü'l-Mülk'ün Bâtınîlikle İtham Edilmesi ve İdamı

Vezir Sa'dü'l-Mülk, Şahdiz Kalesi'ni zapt ettikten sonra Ahmed İbn Attaş'ın öldürülmesinin akabinde İsfahan'a yedi fersah uzaklıkta bulunan Hâlincan Kalesi'ni de kontrol altına almıştır. Bu gelişme üzerine Sa'dü'l-Mülk'ün itibarı artınca etrafındakilerin kıskançlıkları da artmış, Sa'dü'l-Mülk'ten korkan ve cahil bir kişiliğe sahip olan İsfahan Kadılkudatı Ebu İsmail Übeydullah b. Ali el-Hatibî, onu Sultan Muhammed Tapar'ın yanında veziri sürekli Bâtınîlikle itham etmesi sonucu Sultan, başkent Şeyhülislam'ı mesabesinde olan Hatibî'nin sözlerinden etkilenmiştir. Öncelikle Sa'dü'l-Mülk'ü hapse atan Sultan, halkın dedikodusu artınca onu İsfahan kapısında Şevval 500/Mayıs 1107 tarihinde yakın devlet erkanından beş arkadaşı ile birlikte idam etmiştir (İkbal, 1959, s. 159). Böylece neredeyse sönmekte olan Bâtınîlerin yıldızı yeniden parlamaya başlamış; Sa'dü'l-Mülk'ün Bâtınî mücadelesi ise yarıda kalmıştır.

Sa'dü'l-Mülk aleyhine yaşanan gelişmelere dikkat çeken müelliflerden biri de Ukaylî'dir. Ona göre Selçuklu sarayı içinde ve dışında Sa'dü'l-Mülk'ün başarılarını çekemeyen bir grup harekete geçmiştir. Bunları, İsfahan Kadısı Sadreddin Hocendî, Ebu Sa'd Hindu ve Şemsü'l-Mülk Osman b.

Nizamü'l-Mülk'ten oluşan bir grup olarak zikreder ve onların Sultan Muhammed Tapar'ın huzuruna giderek şikâyetle bulduklarını anlatır (Ukaylî, s. 1985, 231). Sa'dü'l-Mülk'ün öldürülmesine dair yukarıda geçen söz konusu ithamlara dair kaynaklarda farklı görüşler bulunmaktadır. Tarihçi Kumî'ye göre Sa'dü'l-Mülk, gerçekleşmeyen bir suikasta kurban gitmiştir (Kumî, 1984, s. 111). Bazı tarihçiler bu konuyu muhaliflerin bir ithamından ibaret olduğunu öne sürerken bazıları da Bâtınîlerle iş birliği yaptığını rivayet etmiştir. *Selçuknâme*'de İsfahan kadısı Abdullah (Kadıu'l-kudat Ebu İsmail Übeydullah)'ın Sultân Muhammed'e onun Bâtinî akidelerine inandığını ihbar ettiği ve Sultan Muhammed'in bu haberin doğruluğunu tahkikten sonra onu astırdığı zikredilmiştir (Ahmed b. Mahmud, 1977, II, s.43). Hatta *Düstrü'l-Vüzerâ* gibi Bâtinî davetini kabul ettiğini dile getiren kaynaklar da mevcuttur (Hândmir, 1985, s. 183).

Döneme en yakın müverrihlerden olan Râvendî'nin naklettiğine göre Sultan Muhammed Tapar'ın, önceleri veziri hakkındaki dedikodulara değer vermediği, hatta vezirine son derece güvenen sultanın huzuruna şikâyete gelen Kâdilkudât Übeydullah el-Hatibî ve Sadreddin Hucendî'nin sözlerine pek ehemmiyet vermediği görülmektedir. Fakat rivayetin devamında Müeyyidü'l-Mülk'ün tüm gizliliklerden haberdar olan hacibinin, Ahmed İbn Attaş ile Sa'dü'l-Mülk arasında geçen yazışma ve hacamat yolu ile sultanı zehirleme olayından haberdar olduğu ve bu sırdan gece eşine bahsettiği, eşinin de Sadreddin Hucendî'nin vekil ve muhlislerinden olan dostu Kâmil lakaplı kişiye anlattığı böylece saraydaki vekili vasıtasıyla istihbaratı alan Sadreddin Hucendî'nin geceleyin sultanın sarayına koşarak durumdan sultanı haberdar ettiği aktarılır. Bu gelişme üzerine sultanın kendine sürekli hacamat yapan kadını çağırarak sorguladığı kadının da sultanın aleyhinden oluşturulan planı itiraf etmesiyle hacamat şişi kendisine denince de kadının derhal karararak vefat ettiği zikredilir. Râvendî, olayın açığa çıkmasıyla Sultan'da vezirin Bâtinî olduğuna dair hiçbir şüphe kalmayarak yakın dostlarından olan Ebu'l-Alâ-i Mufaddal ile beraber idam ettirdiğini rivayet eder (1954, s. 161).

Düstrü'l-Vüzerâ'da Râvendî'nin rivayetine benzer bir hikâye anlatılır. Orada nakledildiğine göre Şahdiz Kalesi'nde sıkışıp kalan ve erzağı biten Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş, Sa'dü'l-Mülk'e mektup yazarak: “Zor durumda kaldık kaleyi teslim etmek istiyoruz” deyince Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün ona “Siz bir hafta sabredin ben bu köpeği (sultanı) helak ederim” diyerek cevap verdiği rivayet edilir (Hândmir, 1985, s. 183; Müstevfî, 2015, s. 446). Ardından hacamata alışkın olan Sultan Muhammed Tapar'a karşı zehirli bir şişi vezirin hacamatçıya vererek sultanının öldürülmesini istediği, karşılığında 3000 dirhem ve bir hırka vadettiği anlatılır (Hândmir, 1985, s. 183; Piyadeoğlu, 2021, s. 288). Bu duruma vakıf olan Sa'dü'l-Mülk'ün hacibinin olayı peri yüzlü eşine anlattığı, onun da bu sırrı kendi herif ve maşukasına aktardığı, o gencin de durumu bir yazı ile Kadı Sadreddin Hocendî'ye bildirdiği aktarılır. Durumu öğrenen Kadı Sadreddin'in, derhal sultanın yanına giderek olayı ifşa ettiği, ertesi gün sultanın hacamatçıyı yanına çağırarak sorgulaması sonucu sultanın gazabından korkarak aman talebinde bulunup suçunu itiraf ettiği, Sultan şişi kendine sokmasını emretmesiyle şiş vurulan hacamatçının çok geçmeden ölmesi üzerine Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün İsfahan pazarında asıldığı hikâye edilir. Rivayetin devamında haberi alan Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş'ın, kaleyi teslim ettiği ve akabinde öldürüldüğü aktarılır (Hândmir, 1985, s. 183; Ukaylî, 1985, s. 232; Piyadeoğlu, 2021, s. 288). Şebânkâreî, Sultan Muhammed Tapar'ın kendisinin de bu hadiseden kısa bir süre sonra vefat ettiğini söyler (Şebânkâreî, 1997, s. 110).

Dönemin önemli müelliflerinden biri olan Râvendî'nin anlattığı bu rivayet çok dikkat çekicidir. Nitekim Râvendî'nin anlattığı bu hikâye sonraki dönem tarihçileri tarafından muhtasar veya tafsilatlı olarak zikredilmektedir. Sa'dü'l-Mülk'ü itham altında bırakan ve idamına sebep olan rivayetlerin gerçekliği konusunda bir tereddüt görünmemektedir. Sonuçta bu ithamlarla idam edilmesi bunu açıkça izhar etmekte ancak rivayetlerdeki iddialar ve idamına sebep olan suçlamaların hakikati yansıtmadığı noktasında şüpheler akla gelmektedir. Uzun süre Bâtinîlerle mücadele eden, Muhammed Tapar'ın iktidar mücadelelerinde yanında olan ve tek başına sultanlığa gelmesinde büyük rolü olan bir

vezirin hangi gerekçelerle ona ihanet -ihtimal dâhilinde olsa da- edeceğine dair kaynaklarda bir karinenin olmaması hakikati görebilmeyi mümkün kılmamaktadır. Sa'dü'l-Mülk hakkında var olan bilgiler tahlil edildiğinde Selçuklu sarayı içinde Melikşah'ın iktidarının son zamanlarında iyice belirginleşen güç odaklarının devlet içinde ortaya koyduğu sürtüşme ve çekişmelerin devleti nasıl bir inkıza sürüklediği aşikârdır. (Akkuş, 2018, s. 167-170) O dönemde Nizamü'l-Mülk'ün şehit edilmesi ile sonuçlanan bu güç ve yönetme hırslarının ortaya çıkardığı şiddet sarmalının Sa'dü'l-Mülk'ün muhalifleri ve muarızlarında olmadığını söylemenin saflık olacağı kanaatindeyiz. Bütün bu rivayetler, bir süredir Selçuklu bürokrasisinin içinde bulunduğu ahval ve yaşananlar ile ortaya çıkan düşünce ve ihtimaller Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün büyük bir tertip ve komplonun nasıl kurbanı olduğunu açıkça göstermektedir. Sa'dü'l-Mülk'ün devlet adamlığı, şahsiyeti ve dini kişiliği hakkında kaynaklarda geçen ve çalışmada da aktardığımız müspet rivayetler de bunu teyit etmektedir. Ayrıca Sa'dü'l-Mülk'den önce vezaret makamında bulunan Hatîrû'l-Mülk'ün Tapar'ın hizmetinde Berkyaruk'a karşı mücadele ederken başarılı olamayıp Meybez'e kaçması akabinde Sultan tarafından tutuklanması emriyle yakalanıp İsfahan'a getirilirken Berkyaruk'un veziri Ebü'l-Mehâsin İzz Dihistanî'nin bir Bâtınî çocuk tarafından öldürüldüğü ve boş kalan vezaret makamına Hatîrû'l-Mülk'ün atandığı da unutulmamalıdır.

Dirayetli ve bilgili bir kişi olan Sa'dü'l-Mülk'ün idam edilmesinden sonra hakkında Muizzî ve Kadı Ercânî gibi şairler tarafından birçok kaside yazılmıştır. Mesela Muizzî şöyle yazmıştır:

ماه کند بر فلک ستایش آن خَدَّ سرو کند در چمن پرستش آن قد

"O derin insanı ay feleğe över, o boyu servi ağacı bağlar da över. Senin vasfında senden önceki bir şeyler yazdılar". (İkbal, 1959, s. 160)

بر صفت تو گرفت بیشی و پیشی مدح اجل سعد ملک سعد محمد
ای بسزا مهتری که مجد تو هر روز هست بنزدیک مجد سعد مجدد
اوحد عصری و در خطاب اجلی گشت نصیب تو هم اجل و هم اوحد

"Senin vasfında önceden çok şeyler kaleme aldılar. Senin büyüklüğün, övgün her gün dillerde yenilenir ve övgülere yaklaşır. Sa'd'ın övgüsü, Sa'd Muhammed'in mülkünün saadeti, sözü büyük, zamanın biricigi, ecel senin ve zamanın biriciginin de nasibi oldu". (İkbal, 1959, s. 26)

Sa'dü'l-Mülk sonrası Nizamü'l-Mülk ailesi yeniden Selçuklu sarayında egemen olmaya başlamıştır. Selçuklu ve Abbâsî saraylarında vezirlik yaparak babası gibi derin bilgi ve cesaretinden dolayı II. Nizamü'l-Mülk olarak bilinen Ahmed b. Hâce Nizamü'l-Mülk vezir seçilmiştir. O, Belh'te dünyaya gelerek İsfahan'da eğitim görmüş, babası Nizamü'l-Mülk vefat edince devlet içindeki otoriteleri sarsılıp 500/1107 yılına kadar Hemedan'da evinde ikamet etse de bu süreç çok uzun sürmemiştir. Kendisine eziyet eden Hemedan Reisi Şerif Mürteza'yı (Seyid Ebu Haşim Hemedânî) Muhammed Tapar'a şikâyet etmek üzere İsfahan'a doğru yol aldığı sırada henüz o yoldayken Muhammed Tapar, Sa'dü'l-Mülk'ü hapse attırıştır (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 111; İbnü'l-Cevzî, 1995, s. 100; Ukaylî, 1985, s. 186; Aştîyânî, 1960 s. 163). Bu gelişme üzerine eski vezir Hatîrû'l-Mülk'ün adamları onun mahdumunu vezir tayin etmek için uğraştılar. Ancak Sultan Muhammed Tapar, Selçuklu Devleti'ne hizmet eden Nizamü'l-Mülk'ün ailesinden yana tavır koymuş ve II. Nizamü'l-Mülk olarak bilinen Ebu Nasır Ahmed'i vezir tayin etmiştir. Sultan, Nizamü'l-Mülk ailesi için "Nizamü'l-Mülk nimete layık kişidir. Onun oğulları hanedanımızın yetiştirdiği kişilerdir. Onlara görev vermeden geçmek müriüvetsizliktir" diyerek İsfahan'a şikâyete gelen büyük vezirin oğlu Ebu Nasır Ahmed'i babasının lakabı Kıvamüddin, Sadrû'l-İslam ve Nizamü'l-Mülk unvanlarını vererek veziri olarak tayin etmiştir.

Dört yıl vezirlik yapan II. Nizamü'l-Mülk, 504/1111 yılında görevden alınmış ve yerine eski vezir Hatîrû'l-Mülk Meybezî getirilmiştir (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 111; İkbâl, 1959, s. 164; Zeki, 2023, s. 84).

Sa'dü'l-Mülk'ten sonra yapılan vezaret atamalarında iki vezir ailesinin öne çıktığı görülmektedir. Sa'dü'l-Mülk'e düzenlenen tertipte ilk olarak Bâtînîlerin etkisinin yanında bu iki ailenin yani başta Hatîrû'l-Mülk ve çevresi olmak üzere Nizamü'l-Mülk ailesi ile beraber ona muhalif olup makam hürsında olan ulema ve ümerayı da unutmamak gerekir. Ayrıca Bâtînîlerin en güçlü ve tesirli olduğu bu dönemlerde onlara muhabbet besleyen veya onların tehdit veya şantajına boyun eğecek bürokratların da olabileceği dikkate alınmalıdır. Nitekim Sa'dü'l-Mülk hakkında kaynaklara yansıyan tüm rivayetler ve dönemin olayları göz önüne alındığında bizde Bâtînîlere bu kadar zarar veren vezirin Bâtînîlikle ithamı ve yaşananların adı bir itibar suikastı ve komplosu olduğu kanaati hasıl olmuştur.

Sa'dü'l-Mülk'ün idam edilmesinden sonra Muhammed Tapar, Bâtînîlere karşı yürüttüğü mücadelesini kesin bir çözüme kavuşturmak isteğiyle daha da arttırdı. Bu sebeple onlarla mücadeleye girecek orduların başına Atabek Şîrgîr, Karaca, Gündoğdu, İlkavşut ve Bozan gibi meşhur komutanlarını atayarak orduların yaz ve kış şartlarına göre hazırlıklarını yapmalarını emretti. Hazırlanan bu orduları 1117 yılında Bâtînîlerin üzerine Alamut'a gönderdi. Fakat 1118 yılında sultanın ani ölümü kuşatmayı olumsuz etkiledi ve nihayetinde Bâtînî mücadelesi sonuçsuz kaldı (Müstevfî, 2015, s. 447; Nesimi, 2012, s. 235).

SONUÇ

Muhammed Tapar'ın sultanlık dönemindeki ilk veziri olan Sa'dü'l-Mülk, Selçuklu devlet erkânından olup Selçuklu devletine sadık bir idareci ve samimi bir Müslüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Selçuklu devlet geleneğine göre yetişen Sa'dü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk ailesinin aksine kendi güç ve kabiliyetine göre yetişmiş, adeta turnaklarıyla kazıyarak kâtip, münşi, divan başkanlığı ve bilahare vezaret makamına yükselmiştir. O, vezirlik makamına yükseldikten sonra Muhammed Tapar saltanatının temellerini sağlamlaştırmış, din ve devlet düşmanı telakki edilen kimseleri birer birer etkisiz hale getirmiştir. Bu çerçevede dört ana kesimle alenen mücadele etmiştir. Nihayetinde de orduyu temsil edip sultanı tehdit eden Emir Ayaz'ı bertaraf etmiş, Berkyaruk'un oğlu Melikşah'ı öldürerek hanedan taht mücadelesini sonlandırmış, yaklaşık bir asır Selçuklu Devleti'ni evirip çeviren Nizamü'l-Mülk ailesini saf dışı bırakmış, İslam âleminin baş belası olup sinsî bir "virüs" gibi devletin her kademesine yayılan Bâtînî davasını etkisiz hale getirmiştir. Söz konusu meselelerde son derece başarılı olan Vezir Sa'dü'l-Mülk, kanımızca dörtlü ittifakın ortak saldırısına maruz kalmış, muhalifleri, düşmanları ve makamına göz diken kimselerin münferit veya ortak tertipleri ile sert mücadele ettiği Bâtînîlerle işbirliği yaptığına dair ithamlara maruz kalmıştır. Bu itham ve tertiplerin; neredeyse bitmek üzere olan Bâtînîler ile saray hâkimiyetini kaybeden Nizamü'l-Mülk ailesinin yanı sıra makamına göz diken Hatîrû'l-Mülk ve yandaşları ile muarızlarının karalama ve yaftalamalarından ibaret olması kuvvetle muhtemel gözükmektedir. Nitekim Sa'dü'l-Mülk'ün idamından sonra Bâtînî tehdidi aynen devam etmiş, Alamut Kalesi zapt edilememiş ve Nizamü'l-Mülk ailesi II. Nizamü'l-Mülk olarak bilinen Ebu Nasr Ahmed'in vezir olmasıyla beraber yeniden iktidar gücünü ele geçirmiştir. Dört yıl vezirlik yapan II. Nizamü'l-Mülk'ün görevden alınmasından sonra yerine eski vezir Hatîrû'l-Mülk Meybezî'nin tekrar vezaret makamına getirilmesi bu dönemde yaşanan siyasi çekişmelerin göz ardı edilemeyeceğini de göstermektedir.

SUMMARY

The name of Sa'd al-Mulk, the vizier of the Seljuk Sultan Mohammad Tapar, is Sa'd, his father's name is Muhammed and his nickname is Sa'd al-Mulk. There is not much information available about his family and childhood. According to the information obtained from the sources, he worked as a state official in the Seljuk palace during the reign of Sultan Malikshah. He worked as a clerk, consultant and

financer. When Sultan Muhammed Tapar became the sultan of the Seljuk State, he appointed him as a vizier. Sa'd al-Mulk, who had knowledge, experience and knowledge, was a religious administrator. When Sultan Mohammad Tapar became the head of the state, he left the affairs of religion and state to the vizier Sa'd al-Mulk. He abolished the emirs and princes in the sultanate case. He made his political opponents passive. He tried to extinguish the Bâtinids esoteric strife that threatened the Seljuk state. He rebuilt the state order, which was shaken during the civil war periods. He stood by the people and supported the people of knowledge and wisdom. He fought relentlessly against the Bâtinids. He cleared the area around the capital Isfahan from the rebel Bâtini. These achievements of his undoubtedly disturbed some circles inside and outside the palace. His rivals and enemies tried to remove him from the position of vizier. The Nizām al-Mulk family, who was initially removed from the palace, some provincial administrators and covertly esoterics started to spread black propaganda against him.

The biggest slander was that he was accused of being esoteric against them. It was blackmail and conspiracies running against him. Undoubtedly, the first of these is the poisoning of Sultan Mohammad Tapar. It was created by a woman who made hijama and when she was caught, it was claimed that the vizier was behind the work. Although Sultan Mohammad turned a blind eye to the accusations against the worshiper vizier at the beginning, the rumors against him did not leave him alone. Ultimately, he dismissed his vizier, whom he loved and trusted the most, and imprisoned him. He was then hanged on the gallows and executed. Thus, the period of Sa'd al-Mulk came to an end. The Bâtini struggle was left unfinished. The Nizām al-Mulk family, who moved away from the Seljuk palace, came to Ebun. With the appointment of Nasr Ahmed as vizier, he gained power again. The Alamut castle was not captured and the strife in the west continued to exist as before.

Nizām al-Mulk Ahmed b. Hacı Nizām al-Mulk was born in Balkh and studied in Isfahan. His mother, Georgia, was the King of Georgia. She was Bagrat's III daughter or niece. Nizām al-Mulk was a good-hearted, truthful, well-behaved statesman. He had the ability to handle political and administrative affairs quickly and easily. He lived in the cities of Isfahan and Hamadan while his father was alive. He lived unemployed at home in Hamadan until 500/1106. After this date, Hamadan Chief al-Sharif Eb Hashim (Murteza), who tortured him, went to Isfahan to complain to Mohammad Tapar. While he was still on his way, Mohammad Tapar imprisoned Sa'd al-Mulk on 3 Shaban 500/30 March 1107. He was hanged in Isfahan together with the leading clerks. According to what Ibnu'l-Asir reported, the assets of Sa'd al-Mulk, who was accused of treason to the sultan, were confiscated, and four state notables alleged to be related to the esoteric were executed together with Sa'd al-Mulk, who ruled for two years and nine months.

Then, Sultan Mohammad Tapar consulted with the state officials about who should be appointed as the vizier. A few names came up. (Former vizier Hatir al-Mulk's men tried to appoint his son as a vizier). However, he took a stand with the family of Nizām al-Mulk, who served the Seljuk state of Sultan Mohammad Tapar. II. He appointed Ebu Nasır Ahmed, known as Nizām al-Mulk, as vizier. The Sultan said to the Nizām al-Mulk family: "My ancestors showered blessings on Nizām al-Mulk. Blessed are his sons, those raised by our dynasty. Abu Nasır Ahmed, who complained to Isfahan to pass without assigning them a task, was immoral, and appointed him the vizier with the nicknames of Qıvam ad-Din, Sadr al-Islam and Nizām al-Mulk on Zilkada 500/June 1107.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.	Ethics Committee Approval:	Exempt from Ethics Committee Approval.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı bulunmamaktadır.	Informed Consent:	No participants.

Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	No financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The authors declare that declare no conflict of interest.
Telif Hakları:	Çalışmada görseller kullanılmamıştır.	Copyrights:	No image was used in the study.

KAYNAKÇA

- Ahmed Bin Mahmud. (1977). *Selçuknâme* II. (Merçil, E. Haz.). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Akkuş, M. (2018). "Nizamü'l-Mülk Suikastının Dönemin Kaynaklarına Yansıması". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. (8), 165-186. DOI: 39609/468611.
- Aştıyânî, A. İ. (2007). *Târîh-i İran ez İnkırâz Sâsâniyan tâ İnkırâz Kacariye*. Tahran: Debir.
- Bündârî, F. (1977). *Târîh-i Silsile-i Selcûkî (Zübdetü'n-Nüsre ve Nuhbetü'l-Ustra)*. Tahran: Bünyad-ı Ferheng-i İran.
- el-Hüseynî, E. (1933). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*. (M. İkbâl, tsh.). Lahor: Neşriyat-ı Külliyyat-ı Fincâb.
- Ferâ'izî-Zâde, M. S. (1836). *Târîh-i Gülşen-i Maârif*. İstanbul: Dârü't-Matââtü'l-Âmire.
- Hândmir, G. (1938). *Düstrü'l-Vüzerâ*. (S. Nefisi, tsh.). Tahran: İntişârât-ı İkbâl.
- İbnü'l-Cevzî, A. (1995). *el-Muntazam fit-Târîhi'l-Mülûk ve'l-Acem*. (C. 17). (M. A. Ata ve M. A. Ara, nşr.). Beyrut: Darü'l-Kütüb'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, İ. (2003). *el-Kâmil fi't-Târîh*. (C. 4). (M. Dukaka, Ed.). Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esir, İ. (2019). *İslam Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh*. (C. 8). (A. Özaydın, Çev.). İstanbul: Ravza Yayınları.
- İkbâl, A. (1959). *Vezaret Der Ahd-ı Selatin-i Büzürg-i Selcûkî*. Tahran: Çaphane-i Danişgah.
- Kirmanî, N. (1925). *Nesâimü'l-Ashâr min Letâimü'l-Ahbâr*. (M. Rafat, tsh.). Tahran: Kütüphanesi Meclis-i Sena.
- Kummî, N. (1984). *Târîhü'l-Vüzerâ*. (M. T. Danişpejveh, tsh.). Tahran: Müessesesi-i Tahkikat ve Ferhengi.
- Müneccimbaşı, A. b. L. (2000). *Câmiu'd- Düvel (Selçuklular Tarihi)* (C. 1). (Öngül, A. Yay.). İzmir: Akademi Kitabevi.
- Müstevfî, H. (2015). *Târîh-i Güzîde*. (C.2). (A. Nevâî, nşr.). Tahran: Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir.
- Nesimî, Y. (2012). *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özaydın, A. (2020). "Muhammed Tapar". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (C. 30, 576-578). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgülendî, O. (2021). *Selçuklular Cilt 1 Büyük Selçuklu Devleti 1040 – 1157*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2021). *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Râvendî. M. (1954). *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, Der Târîh-i Âl-i Selcûk*. (M. İkbâl, Ed.). Tahran: İntişârât-ı Asâtır.
- Sevim, A. & Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şebânkâreî, M. (1997). *Mecmau'l-Ensâb*. (C. 2). (M. H. Muhaddis, nşr.). Tahran: İntişârâti Emir Kebir.
- Ukaylî, S. (1985). *Âsârü'l-Vüzerâ*. (M. C. H. Ermevî, tsh.). Tahran: İntişârât-ı İttılaat.
- Zambaur, E.R. (1980). *Mucemü'l- Ensab ve'l- üserâtu'l- Hâkime fi't- Târîhi'l-İslâm*. (Zeki Muhammed Hasan Bek ve Hasan Ahmad Mahmud Trc.). Beyrut: Dâr Râid El- Arabi.
- Zeki, İ. (2023). "II. Nizamü'l-Mülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Siyasi ve İdari Etkisi". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (18), 73-92. DOI: 10.23897/usad.1319095.

Erzurum ve Erzincan Çevresindeki Urartu Dönemi Kaya Basamaklı Su Tünelleri II

Nezahat Ceylan*

* Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Kırgızistan-Türkiye Manas
Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü |
Kyrgyzstan-Turkey Manas
University, Faculty of
Literature, Department of
History

nezahat.ceylan@manas.edu.kg
Bişkek / KIRGIZİSTAN

Gönderim / Received:

06.04.2023

Kabul / Accepted:

01.08.2023

Alan Editörü / Field

Editor:

Zehra Odabaşı

Öz

Anadolu tarih boyunca birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Bu devletlerden birisi de Doğu Anadolu merkez olmak üzere Kafkasya ve Kuzeybatı İran'ı hâkimiyeti altına alan Urartular olmuştur. Urartular, başta Asur Devleti olmak üzere Kimmerler, İskitler, Mannalar, Medler ve çalışmanın da coğrafi sınırlarında bulunan Diauehi Krallığı ile siyasî ve askerî mücadelelere girmişlerdir. Bu mücadeleler hem ilişkili devletlerin yazılı belgelerinde hem de Urartu yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Urartu Devleti MÖ 9. yüzyılda siyasi birliğini tamamladıktan sonra taş ve maden işçiliğinde kendini geliştirmiş ve bu doğrultuda birçok arkeolojik eser bırakmışlardır. Bu eserlerden birisi de birçok Urartu kalesinde örneklerine rastladığımız kaya basamaklı su tünelleridir. Bu tünellerin düşmanın kaleyi kuşattığı sırada kalenin başta su olmak üzere temel ihtiyaçlarını karşılamak ve kale muhasara halindeyken düşmana gözükmeden kaleye giriş çıkışı sağlamak için yapıldığı düşünülmektedir. Çalışmada, Erzurum bölgesinde bulunan Harami Kalesi, Küçük Çağdarış Kalesi, Oltu Kalesi, Pasinler Kalesi, Mahmut Çavuş Kalesi ve Şıpşıp Kalesi; Erzincan bölgesinde ise Çadırkaya/Pekerîç Kalesi, Karakaya Kalesi, Kemah Kalesi, Üçpınar Kalesi, Bakacak Kalesi ve Toybelen Kalesi II incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Erzincan, Urartu Devleti, Urartu kaleleri, kaya basamaklı su tünelleri.

Urartian Period Rock-Step Water Tunnels in Erzurum and Erzincan II

Abstract

Anatolia has hosted many states throughout history. One states was the Urartians, who, with Eastern Anatolia as their center, dominated the Caucasus and Northwest Iran. The Urartians engaged in political and military struggles with the Assyrian State, Cimmerians, Scythians, Mannas, Medes and the Diauehi Kingdom, all of which fall withinfall within the geographical scope of this study. These struggles appear both in the written documents of the related states and in the Urartian inscriptions. After the Urartian State completed its political unity in the 9th century BC, they developed themselves in stone and mining and left many archaeological artifacts in this direction. One of these artifacts is the rock-stepped water tunnels, examples of which we find in many Urartian castles. It is believed that these tunnels were constructed to fulfill the castle's basic needs, particularly for water, during enemy sieges, need to allow discreet entrance to and exit from while it was under siege. In the study, Harami Castle, Küçük Çağdarış Castle, Oltu Castle, Pasinler Castle, Mahmut Çavuş Castle and Şıpşıp Castle in Erzurum region; In the Erzincan region, Çadırkaya/Pekerîç Castle, Karakaya Castle, Kemah Castle, Üçpınar Castle, Bakacak Castle and Toybelen Castle II were studied.

Keywords: Erzurum, Erzincan, Urartian State, Urartian castles, rock stepped water tunnels.

GİRİŞ

Anadolu coğrafi konumu, iklim şartları, yer altı ve yer üstü kaynaklarının zengin olması nedeniyle tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bu uygarlıklardan birisi de Anadolu'nun doğusunda kurulan Urartu Devleti olmuştur. Urartu Devleti, Asur kaynaklarından bildiğimiz Uruatri ve Nairi (MÖ 13-9 yy.) konfederasyonlarının birleşmesi sonucu kurulmuştur. Bu dönem, kaynaklarda "Urartu'nun beylikler dönemi", "Urartu'nun Proto Tarihi" ve "Urartu'nun Arkaik Çağı" olarak adlandırılmıştır (van Loon, 1966, s. 6; Salvini, 1967, s. 32; Burney & Lang, 1971, s. 127 vd.; Tarhan, 1978, s. 6 vd.; Tarhan, 1980, s. 81 vd.; Salvini, 2006, s. 28 vd.; Ceylan, 2015, s. 90). Uruatri ve Nairi Konfederasyonları özellikle Asur tehdidine karşı birlik oluşturmak için MÖ 9. yüzyılda kurulacak olan Urartu Devleti'nin temellerini oluşturmuşlardır (Salvini, 2006, s. 76 vd.; Tarhan, 1978, s. 172; Pehlivan, 1991, s. 1 vdd.; Ceylan, 2017, s. 521 vd., Özgül, 2011, s. 99 vd.; Günaşdı, 2013, s. 87 vd.; Ceylan, 2015, s. 81 vd.; Kalmış, 2017, s. 48 vd.), (Harita 1).

MÖ 9. ve 8. yüzyıllarda bizimde çalışma alanımız olan (Erzurum-Erzincan) Urartu'nun kuzey bölgelerine Kral İşpuini (MÖ 830-825/810), Menua (MÖ 810-786) ve I. Argiştı (MÖ 786-764) döneminde seferler yapılmıştır. Bu seferler hakkında Pirabat (Geniş bilgi için bkz. Dinçol, 1989, s. 137-139; Payne - Ceylan, 2003, s. 191-201), Zivin (Geniş bilgi için bkz. Meşçaninov, 1931, s. 69-73; Meşçaninov, 1933, s. 407-412; Payne, 2006, s. 70), Delibaba (Geniş bilgi için bkz. Melikişvili, 1960, s. 68; König, 1955-57: no. 43; Payne, 2006, s. 89; Ceylan, 2015, s. 490), Yazılıtaş (Geniş bilgi için bkz. König, 1955-57, no. 23 vd.; Ceylan, 2002: s. 14-15; Payne, 2006, s. 68.), Pasinler (Geniş bilgi için bkz. Lehmann-Haupt, 1928-35, s. 60-66; Melikişvili, 1960, s. 69; Ceylan, 2003, s. 314), Avnik (Güzelhisar) (Geniş bilgi için bkz. Aydın, 1991, s. 323-330; Ceylan, 2008, s. 104-107; Payne, 2006, s. 253; Günaşdı, 2016, s. 113-135.), ve Horhor (Sayce, 1890, s. 134-136. Sayce, 1893, s. 1-39; Payne, 2006, s. 150 vd.) yazıtları bilgiler vermektedir. Erzurum-Erzincan bölgesinde Urartu egemenliği öncesinde Diauehi/Dayaeni Krallığı'nın var olduğunu Asur ve Urartu kaynaklarından bilmekteyiz (Luckenbill, 1926-27, no. 144, s. 270, 277; König, 1955-57, no. 441; Melikişvili, 1960, no. 69; Salvini, 1967, s. 21; Grayson, 1972-1976, no. 695; Payne, 2006, s. 89 vd., s. 150 vd., s. 177 vd.; Ceylan, 2018, s. 139-168.). Diauehi toprakları I. Argiştı (MÖ 786-764) döneminde tamamen Urartu devletine katılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Urartu kralları, bölgedeki zenginliklerini kontrol altına alabilmek adına bölgede bulunan Diauehi kalelerinden bir kısmını tahkim ettirmişlerdir. Ayrıca bölgede uygun gördükleri noktalara yeni kaleler yapmışlardır. Erzurum-Erzincan bölgesinde tespit edilen Urartu dönemi kalelerinin bazılarında dikkatimizi çeken ve çalışma konumuzu oluşturan kaya basamaklı su tünelleri olmuştur.

Urartular kalelerinin temel özellikleri sarp noktalarda bulunan anakaya üzerine yapılmış olması ve su kaynaklarına yakın olmasıdır. Zeminden yüksek bölgelere kurulan bu kaleler Urartular için savunma açısından avantaj oluştursa da dışarıda bulunan kaynaklara ulaşma bakımından dezavantaj oluşturmuştur. Usta taş işçileri olan Urartular bu durumu kendi lehlerine çevirmek için kalelerde kaya basamaklı su tünelleri inşa etmişlerdir. Kaya basamaklı su tünelleri kale düşman tarafından kuşatıldığı esnada kalede bulunanların su başta olmak üzere temel ihtiyaçlarını güvenli bir şekilde karşılamak amacıyla inşa edilmiştir. Urartular, su tünelleri ile düşman saldırısına uğramadan doğal su kaynağına ve diğer ihtiyaçlarına kolayca ulaşabilmiştir. Bu tüneller genellikle 2-3 m genişliğinde ve 4-5 m yüksekliğinde, dış mekâna kapalı, ana kaya oyularak yapılmıştır. Su taşıyanların rahat inip çıkabilmeleri için kaya basamakları oluşturulmuştur. Basamaklar genellikle 25 cm. yüksekliğindedir. Basamakların sayısı kalenin yüksekliğine ve zirvenin su kaynağına uzaklığına göre değişmektedir. Su tünellerinin aydınlatılmasını sağlamak için ana kayaya küçük pencereler açılmıştır. Bu pencereler ile hem aydınlatma hem de havalandırma sağlanmış oluyordu (Ceylan, N., 2022, s. 569 vd.).

Bir önceki çalışmamızda "Erzurum ve Erzincan Çevresindeki Urartu Dönemi Kaya Basamaklı Su Tünelleri", adlı bildirimiz, 1 – 5 Ekim 2018 tarihlerinde XVIII. TTK Kongresinde sunulmuştur. Bu *SEFAD*, 2023; (50): 243-268

bildiride Erzurum bölgesinde; Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli, Hasanbey Kalesi ve Kaya Basamaklı Su Tüneli (Horasan), İspir Kalesi, Kaptır Kalesi, Sıfırın Boğazı Kaya Basamaklı Su Tüneli; Erzincan Bölgesinde ise; Ozanlı Kalesi, Sırataşlar Kalesi, Şirinlikale Kalesi, Kalenin Sırtı Kalesi ve Kalecik Kalesi incelemiştir. Bu makalede ise Erzurum bölgesinde bulunan Harami Kalesi, Küçük Çağdarış Kalesi, Oltu Kalesi, Pasinler Kalesi, Mahmut Çavuş Kalesi ve Şıpşıp Kalesi; Erzincan bölgesinde ise Çadırkaya/Pekerici Kalesi, Karakaya Kalesi, Kemah Kalesi, Üçpınar Kalesi, Bakacak Kalesi ve Toybelen Kalesi II incelenmiştir (Harita 2).

Harami Kalesi

Erzurum bölgesinin kalelerinden olan Harami Kalesi Köprüköy ilçesinin 18 km güneyinde bulunan Güzelhisar Köyünün 3 km doğusunda dik bir kayalık üzerine kurulmuştur. MÖ I. Binde Doğu Anadolu'da genel olarak Urartu Krallığının kullandığı kaleler bölge tarihine ışık tutmaktadır. Erzurum bölgesindeki tarihi yol ağı ele alındığında Erzincan bölgesinden Erzurum bölgesine gelen yolların batı-doğu doğrultu olduğu görülür. İç Anadolu'dan gelen ana güzergâh Erzurum'dan geçtikten sonra Pasin Ovasına varmakta buradan Horasan yolu ile Ağrı'ya oradan da İran yaylalarına ulaşmaktadır. Bu ana yol Ağrı'ya varmadan iki yerde çatal yapar. Bunlar Köprüköy'den ayrılan yol ile Horasan'da ayrılan yoldur. Horasan'dan ayrılan yol Sarıkamış-Kars üzerinden Kafkaslara ulaşır. Diğer yol ise Köprüköy'den ayrılan yoldur ki Harami Kalesi de bu yol üzerinden yer alır. Köprüköy'den ayrılan yol Güzelhisar (Avnik) ile Geyikli köyü arasında vadiden geçerken Karayazı'ya ulaşım yoludur. Gücür Boğazı olarak adlandırılan boğaz içerisinde yer alan kaleler Urartu Kaleleri olup yolları kontrol altında tutmaktadırlar. Bu kalelerin önemlilerinden biri de Harami Kalesidir. Bölgenin önemli tarihi yollarından olan bu güzergâh Karayazı üzerinden Elmalı'ya oradan Tutağ'a ulaşmaktadır (Tarihi yol güzergâhı ile çalışmamış Urartu yolları). Harami Kalesinin 5 km kuzeybatısında Urartuların Erzurum ve çevresindeki en önemli kalelerinden biri olan Avnik Kalesi bulunmaktadır. Urartu Kralı II. Sarduri'ye ait bir yazıtın tespit edildiği Avnik Kalesi ile ilgili çalışmalar başkanlığını Alpaslan Ceylan'ın yaptığı ve benim de üyesi olduğum ekip tarafından yapılmıştır (Ceylan, 2003, s. 315; Ceylan, 2008, s. 104; Ceylan-Günaşdı, 2018, s. 210; Karageçi-Günaşdı, 2019, s. 649-667; Özgül, 2011, s. 139). Yine Gücür Boğaz'ın önemli kalelerinden olan Karataş Kalesi de Avnik Kalesi'nin 2 km. kuzeybatısında bulunmaktadır. Kaynağını Bingöl Dağlarında alan Aras Nehri bölgeden geçerken çevreden gelen derelerle çoğalarak yoluna devam ederek Köprüköy'e ulaşır. Burada Pasin Çayı ile birleşerek adını alır. Harami Kalesi oldukça sarp kayalık üzerine kurulduğu için savunması son derece kolaydır. Kalenin doğusu, batısı ve kuzeyi dik yamaç olduğu için kaleye sadece güney tarafından ulaşılmaktadır. Kale'nin anakayaya oyulmuş sur yatakları tespit edilmiştir. Kalenin sur duvarları tahrip olmuştur. Bu duvarlarının bir kısmı kalenin eteklerine yuvarlanmıştır. Köylülerin ifadesine göre bir kısmı da evlerin duvar yapımı için köylüler tarafından taşınmıştır. Kalede tespit edilen kaya basamaklı su tüneli kaçak kazılarda tahrip edilmiştir. Bu su tünelinin kalenin kuzey eteklerinde bulunan ve Uludere olarak adlandırılan dereye indiği anlaşılmaktadır. Su tünelinin amacı düşman saldırıları sırasında güvenli şekilde su ihtiyacını karşılamaktır. İki tip olarak inşa edilen kaya basamaklı su tünellerinin birinci tipi tamamen kayanın içine oyularak yapılmasıdır. İkincisi ise kalenin savunma açısından en kuvvetli olan kısmı anakayaya basamakların oyulmasıyla oluşturulmuştur. Harami Kale'deki su tünelleri birinci tipte inşa edilmiştir. Kapalı tipte yapılan su tünellerinde mutlaka havalandırma ve tünelin ışık alanı için küçük pencereler açılmaktadır. Harami Kalesinde kaya basamaklı su tüneline tespit edebildiğimiz 13 basamak bulunmaktadır. Kaya basamaklıların diğer kısmı ise tamamen toprakla doludur. Basamakların tam bir ölçüsü olmamakla birlikte yüksekliği 15 cm ile 25 cm arasında değişmektedir. Erzurum bölgesinde çok sayıda Urartu dönemine ait kaya basamaklı su tüneli bulunmaktadır. Bunlardan Harami Kalesi'nin yakın çevresinde bulunanlar Dellal, Hasanbey Kalesi, Pasinler Kalesi ve Kaptır Kalesidir. Kalelerde yapılan incelemelerde elde edilen keramik verileri Orta Demir Çağı (Urartu) ve Orta Çağ'a aittir (Ceylan-Günaşdı, 2018, s. 210 vd.; Karageçi-Günaşdı, 2019, s. 649-667).

Küçük Çağdarış Kalesi

Küçük Çağdarış Kalesi, Erzurum-Erzincan doğal yolları üzerinde kurulmuş, Erzurum'u Aşkale'ye bağlayan stratejik bir kaledir. Kalenin sur duvarları tahribata uğramış olsa da Urartu dönemine ait olan mimari kalıntılar günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlar arasında kutsal törenlerde kullanılmak amacıyla yontulmuş sunak alanları ve Urartular ile özdeşleşen kaya basamaklı su tüneli bulunmaktadır. Su tüneli bölgemizdeki diğer kaya basamaklı Urartu kalelerinden farklı olarak büyük bir kısmı kullanılır halde günümüze kadar ulaşmıştır. Karasu Irmağının kalenin hemen kuzey tarafından geçiyor olması ve kalenin bu kaynak sayesinde su ihtiyacının karşılanması kaleyi iskân için kullanılır hale getirmektedir. Bölgenin tarım ve hayvancılık için uygun olması İlk Tunç ve Demir Çağ'da kaleye olan ilginin artmasının temel nedenidir.

Kalede yaptığımız incelemelerde İlk Tunç Çağ, Orta Demir Çağ (Urartu) ve Orta Çağ keramikleri tespit edilmiştir. Demir Çağında Urartular tarafından kullanıldığını ifade edebiliriz (Işık, 1987, s. 497; Işık, 1995, s. 14; Ceylan, 2003, s. 315; Ceylan, 2008, s. 113; Kozbe & Ceylan, 2008, Küçük Çağdarış; Ceylan, 2017, s. 543 vd.; Ceylan & Günaşdı, 2018 s. 279-281), (Resim 3-4).

Oltu Kalesi

Oltu Kalesi, Oltu İlçesi'nin merkezinde bulunmaktadır. Kale oldukça önemli yol güzergahları üzerinde yer almaktadır. Bunlardan birisi Deveboynu ile Pasinler-Esendere-Örentaş-Çimenli-Yanıktaş-Narman yolunun batısından geçtikten sonra Araköy-Ünlükaya-Oltu-Akşar ve Göle'yi geçerek Ardahan'a ve devamında Gürcistan'a ulaşmaktadır. Bu yol Doğu Anadolu'yu Gürcistan'a bağlaması açısından önemlidir (Ceylan, 2016, s. 659). Bu yollardan bir diğeri ise Erzurum-Tortum-Narman-Oltu yoludur. Bu tarihi yolda birinci yol gibi Akşar ve Göle'den geçerek Ardahan'a ulaşır. Ardahan'da ikiye ayrılan yol Çıldır ve Posof üzerinden Gürcistan'a ve Kafkaslara varmaktadır. Stratejik bir konumda bulunan kale tarihin çeşitli dönemlerinde kullanılmıştır. Kalenin Orta Çağ ve sonrasındaki durumu ile ilgili geniş bilgiler mevcuttur (Konyalı, 1960, s. 517 vd.; Yıldırım, 2007, s. 228 vd.). Çeşitli dönemlerde restorasyon çalışmaları yapılan kalede en son 1998-1999 yılları arasında restorasyon yapılmıştır. İki surlu olan kalenin dış surları tamamen yok olmuş, iç kale kısmı ise günümüze kadar ulaşmıştır. İç kalede su sarnıcı, türbe, şapel ve çeşitli mimari yapılar bulunmaktadır. İç kale surları burçlarla desteklenmiştir. Kale yapım tekniği olarak Orta Çağ kalesi özelliği göstermektedir. Kalede dikkati çeken en önemli bir diğer yapıda Oltu Çayına inen kaya basamaklı su tünelidir. Eskiçağda da kullanılmış olan kaleden erken döneme ait tek veri bu kaya basamaklı su tünelidir. Urartu coğrafyasının önemli bir parçası olan Oltu Kalesi, aynı zamanda Diauehi Krallığının topraklarıdır. Kale yerleşim alanı içerisinde olduğu için pek çok kez yıkılıp yeniden yapılması nedeni ile günümüzde herhangi bir veri kalmamıştır. Urartulardan kalan tek veri kaya basamaklı su tünelidir. Kaleni içi tamamen doldurulduğu için kaya basamaklı su tünelinin girişi de kapanmıştır. Yöre halkından yaşlı olanlar su tünelinin giriş yerini göstermektedirler. Yine yöre halkı su tünelinin çıkışının Oltu Çayının yakınına çıktığını ifade etmektedirler. Biz de su tünelinin Oltu Çayına çıkan kısmını yeniden tespit ettik. Kalede yapılacak temizlik çalışması bu su tünelinin tamamen gün yüzüne kavuşmasını sağlayacaktır. Urartu kalelerinde gördüğümüz bu tipik mimari kalıntı bölgedeki pek çok kalede karşımıza çıkmaktadır. Burada yapacağımız yeni çalışmalar, kalenin yapım tarihini de belirlemede önemli olacaktır (Ceylan, 2007b, s. 104; Ceylan, 2008, s. 210; Kozbe & Ceylan, 2008, Oltu; Ceylan & Günaşdı, 2018, 291-293.), (Resim 5).

Pasinler Kalesi

Pasinler Kalesi, Erzurum'un 39 km doğusunda 1740 m rakımlı Pasinler ilçesinde bulunmaktadır. Pasin Ovası Paleolitik dönemden itibaren çok yoğun yerleşim görmüştür. Ovaya ve doğal yollara hâkim olan Hasanbaba Dağı'na inşa edilen Pasinler Kalesi ile ilgili ilk yazılı bilgiler, Urartu kralı Menua'nın (MÖ 810-786) Pasinler bölgesine yaptığı seferle alakalı bilgileri içeren Pasinler Kalesi yazıtıdır

(Lehmann-Haupt, 1928-35, s. 60-61; König, 1955-57, no. 44; Melikişvili, 1960, no. 69; Payne, 1995, 1 vd.). Yazıt bölgenin I. bin yılda Urartu Krallığı egemenliğinde olduğunu ve burada Urartuların bir kale (E-Gal) yaptırdığını göstermektedir. Aynı zamanda anlaşılıyor ki Menua, bu kaleyi yaptırarak Pasinler Ovası'nın bereketli topraklarını ve doğal yol kavşağını kontrol altında tutarak bu coğrafyada kalıcı olmayı hedeflemiştir (Sevin, 1979, s. 105; Belli, 1982, s. 139-208; Çilingiroğlu, 1994, s. 62.). Kral Menua Pasinler Yazıtı'nda (Saulcy, 1853, tab. 2; Sayce, 1893, s. 35; Payne, 1995, 1 vd.).

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuinioğlu Menua bu kaleyi eksiksiz (?) yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İşpuinioğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Bianili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarı (dır)" ifadelerine yer vermiştir.

Ancak kale hakkında bilgi veren kaynaklar, kalenin Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan (1453-1478) ya da İlhanlı Emir Togay'ın oğlu Hasan Bey tarafından 1336-1339 yıllarında inşa ettirildiğini ifade etmektedir (Konyalı, 1960, 459 vd.; Beygu, 1936, s. 206; Sevgen, 1959, s. 109; Çelebi, 1970, s. 216 vdd.). Bütün bu bilgiler kalenin pek çok defa yıkılıp yeniden yapıldığını göstermektedir.

Kalede 2001 yılında, Erzurum Müzesi Müdürlüğü başkanlığında ve bilimsel başkanlığını Alpaslan CEYLAN'ın yürüttüğü bir kazı çalışması yapılmıştır. İç kalede ve kale dışında kazı çalışmaları yürütülmüştür. Özellikle kalenin dışında ve güney sur duvarlarının hemen dibinde açılmış C19-D19 açmalarında Urartu Kralı Menua (MÖ 810-786) dönemine ait yazıttan sonra bu döneme ait olduğu belirlenen doğu kenarında anakaya ile bağlantılı doğu-batı doğrultulu, 5,30 m kuzey kenarı, 6,40 m güney kenarı olan ve 4 m. genişliğinde kuzey-güney doğrultulu kiklopik teknikte kademeli bir duvar yapısı tespit edilmiştir (Lehmann-Haupt, 1931, s. 730 vd.; König, 1955-57, s. 44; Melikişvili, 1960, no. 69; Çevik, 2000, s. 124; Erkmen & Ceylan, 2003, s. 17-28; Ceylan, 2008, s. 104 vd.; Kozbe & Ceylan, 2008, Pasinler; Üngör, 2015, s. 432-442; Üngör & Bingöl vd., 2014, s. 61 vd. Ceylan, 2017, s. 544 vd.). Ayrıca kalenin güney tarafında Urartu kaya mezarı bulunmaktadır. Yine kaleden Pasinler Çayına inen kaya basamaklı su tüneli mevcuttur (Resim 6-7).

Mahmut Çavuş Kalesi

Mahmut Çavuş Kalesi, Erzurum ili, Narman ilçesi, Mahmut Çavuş Köyü'nün 2 km güneydoğusunda, 1830 m rakımda bulunmaktadır. Anakaya üzerine inşa edilen kalenin dört tarafı derin vadi ve su kaynakları ile çevrilidir. Kale kuzey-güney doğrultulu 20 m, doğu-batı doğrultulu ise 30 m'dir. Kalenin kuzey tarafındaki anakaya üzerinde yer yer kaya basamakları ve üç adet kutsal alan mevcuttur. Kalenin güney kısmında, giriş kısmı 2 m genişliğinde olan ve günümüzde 15 basamağı gözle görünür şekilde kaya basamaklı bir su tüneli vardır. Toprak altında kalan kısmı yapılacak temizleme çalışması ile belirlenebilecektir. Kalede tespit edilen keramik verileri, Erken ve Orta Demir Çağ ile Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, Ceylan & Üngör vd., 2020, s. 127), (Resim 8-9).

Şıpsıp Kalesi ve Yerleşmesi

Erzurum'un kuzeye açılan yolları Doğu Anadolu'yu, Kafkaslara bağlamaktadır. Bu açıdan Erzurum - Tortum - Artvin - Hopa yolu ile Erzurum - Tortum - Narman - Oltu - Ardahan - Ahıska yolları oldukça önemlidir. Bu yol güzergâhlarını kontrol etmek için çok sayıda kale ve gözetleme kulesinin yapıldığı bilinmektedir. Bu kalelerden biriside Şıpsıp Kalesi ve Yerleşmesidir. Şıpsıp Kalesi, Erzurum ilinden Tortum ilçesine giden yolun 22. km'sinde, Sögütyanı Köyü'nün 2 km doğusunda, 1900 m rakımda yer almaktadır. Kale su kaynakları ve geniş otlaklara hakimdir. Kalenin batı kesiminde kaya basamaklı bir su tüneli bulunmuştur. Şıpsıp bölgesi özellikle Paleolitik Çağ yerleşimleri ile ön plana çıkmıştır. Paleolitik Çağ insanının yaşantısına son derece elverişli bir bölgedir. Kalenin öncelikle Urartu döneminde, daha sonra ise Orta Çağ'da yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır (Ceylan, Ceylan & Üngör, vd., 2020, s. 129-130), (Resim 10-11).

Erzincan Çadırkaya/Pekeriç Kalesi

Çadırkaya/Pekeriç Kalesi Çayırılı ilçesine bağlı, Çadırkaya beldesinin hemen doğusunda yer almaktadır. Çadırkaya ve yakın çevresinin, Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımında önemli bir yeri olduğunu düşünmekteyiz. Kalede tespit ettiğimiz, anakayaya oyularak oluşturulmuş Urartu tarzı kaya mezarları, anakayadan faydalanılarak inşa edilen basamaklar, kaya basamaklı su tünelinin mimari yapısı ve incelediğimiz keramikler, bu tespitimizi doğrular niteliktedir. Kalede tespit edilmiş olan kaya işaretleri, Urartu'nun kuzeybatı sınırında tespit edilen en ilginç kaya işaretlerini oluşturmaktadır. Bu kaya işaretlerinin II. Argiştı (MÖ 714-685) döneminde yapıldığı düşünülmektedir (Işık, 1987, s. 523; Belli, 1989, s. 65-121; Belli, 2000, s. 403-408; Ceylan, 2005, s. 23; Ceylan, 2008, s. 55-56; Kozbe & Ceylan, 2008, Çadırkaya-Pekeriç; Ceylan, 2019b, s. 31-32).

Kaya işaretleri, Urartu yerel yönetim merkezlerinde ve bazı kalelerde, surlara yakın olan uygun kayalık alanlarda görülebilmektedir. Bunlar "Anıtsal Kaya İşaretleri" olarak tanımlanmıştır (Belli, 1989, s. 65-121; Konyar, 2008, s. 311). Bunlar; 4 ile 10 cm derinlikte ve 10 ile 15 cm genişliğinde oluklardan oluşmaktadır. Kaya işaretlerinin şekilleri genelde "U", "V", daire biçimindedir. Bu işaretlerin ortak bir amaç ile yapıldığı düşünülmektedir. Kaya işaretlerinin ölçüleri birkaç istisna dışında standarttır. Dairesel işaretler 90-120 cm'dir. "V" ve "U" biçiminde olanların uzunlukları 60-70 cm, ağız genişlikleri 50-60 cm arasındadır. Çengel şeklinde olanlar ise genelde 100-120 cm uzunluğa sahiptir. Urartu kaya işaretlerine Doğu Anadolu Bölgesi'nde Van Gölü Havzası ve Kuzeydoğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Ermenistan'da rastlanılmaktadır (Belli, 1989, s. 65-123; Kleiss, 1981, s. 23-26; Konyar, 2008, s. 312). Kaya işaretlerinin Urartu yayılım bölgesinde olmuş olması, kaya işaretlerinin yer aldığı merkezlerde başka özelliklerin de Urartu kültürü ile örtüşmesi bu işaretlerin Urartular tarafından yapıldığını desteklemektedir (Konyar, 2008, 311; Ceylan, 2019b, s. 27-54).

Bilim adamları tarafından kaya işaretlerinin dini ve mistik işlevleri olduğu görüşleri ileri sürülmüştür. Bu görüşlere göre kaya işareti alanları; kurban kanlarının akıtıldığı kaya olukları, kaleleri kutsamak için mistik işaretler, tehlikeleri uzaklaştırmak için oluşturulmuş alanlar gibi anlamlar taşımaktadır (Belli, 1989, s. 65-123; Belli, 1992, s. 13-30; Belli, 2001, s. 365-369). Konyar ise bu alanların herhangi bir dini-kült veya mistik işlevlerinin olmadığını ve buna yönelik arkeolojik, etnografik veya filolojik kanıtın da olmadığını görüşünü savunmaktadır. Ona göre "Anıtsal Kaya İşareti" olarak değerlendirilen şekiller, tekerlek, boyunduruk ve diğer atlı araba aksamalarının üretimi için kullanılan kalıplardır (Konyar, 2008, s. 311-320).

Çadırkaya/Pekeriç Kalesi'nde yukarıda bahsi geçen kaya işaretlerinden 11 adet tespit edilmiştir. Kalenin gerek mimari yapısı gerekse diğer özellikleri bu kalenin Urartular döneminde bölgenin idaresi ve özellikle Karadeniz'e ulaşan yolların güvenliği açısından çok önemli bir merkez olduğunu göstermektedir (Ceylan, 2019b, s. 27-54, s. 34), (Resim 12-13).

Karakaya Kalesi

Karakaya Kalesi, Erzincan il merkezine bağlı Karakaya beldesine 3 km uzaklıkta, ovoiden 400 m yükseklikte ve dik bir anakaya üzerine inşa edilmiştir. Önemli Urartu kalelerinden olan Altın-tepe ile Karakaya Kalesi birbirlerini görmektedirler. Kalenin doğusunda dar bir vadi bulunmakla birlikte kuzey tarafından gelen çay, doğusundan geçerek ovaya doğru ilerlemektedir. Kalenin kuzeydoğusunda bulunan kaya basamakları ise dikkat çekicidir. Basamakların başlangıç kısmında yapılan kaçak kazılarda ortaya çıkarılan toprak, basamaklara atıldığından basamakların görünmesi güçleşmiştir. Bu basamaklar aracılığıyla kalenin kuzeyinden çaya ulaşılmaktadır. İncelemelerde tespit edebildiğimiz basamak sayısı 45'dir. Basamakların ortalama yüksekliği 25-50 cm arasında genişlikleri ise 1,1 m ile 1,9 m arasında değişmektedir. Tespit edilen kırk beş basamağın yerden yüksekliği ise 30 m kadardır.

Konumu savunmaya elverişli olan kalenin ve kalede dikkati çeken kaya basamaklarının kimlere ve hangi zamana ait olduğu belirlenememiştir. Kalenin 3-4 km kadar güneybatısında ve Karakaya Beldesi'nin yakınlarında, eski sulama tesislerinin kalıntıları da görülmektedir (Benzer sulama tesisleri için bkz. Belli, 1994, s. 77-116; Belli, 1996, s. 638-751). Altın-tepe'ye yakınlığı, savunmaya elverişli olması, anakayaya yapılan taş işçilikleri kalenin konumu ve tarihiyle ilgili önemli ipuçları olarak değerlendirmek mümkündür (Ceylan, 2000, s. 183; Ceylan, 2008, s. 51; Kozbe & Ceylan 2008, Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları; Ceylan & Üngör, 2018, s. 105), (Resim 14).

Kemah Kalesi

Kemah Kalesi, Erzincan'ın Kemah ilçesi içerisinde 1100 m yükseklikte bulunmaktadır. Kale, ilçenin güneyindeki Munzur Dağları ve kuzeyindeki Karadağ arasında bulunan Kemah Boğazı içerisinde yer almaktadır. Munzur Dağları'ndan gelen Tanasur Deresi, kalenin doğusundan başlayarak kuzeydoğusu ile kuzeyini dolaşarak kalenin etrafında bir yay çizer ve Karasu Irmağı'na ulaşır. Çayın oluşturduğu doğal yatak kalenin sınırlarını belirlemede aynı zamanda korunmasına yardımcı olmaktadır. Kalenin batı uç noktasından ise Karasu Irmağı geçmektedir. Üç yandan doğal savunması bulunan kale, MÖ II. binden günümüze kadar yerleşim görmüştür (Ceylan, 2008, s. 175-176; Ceylan & Üngör, 2018, s. 147). Kalede yapılan kaçak kazılar ve hatalı restorasyon çalışmaları, kalenin tahribatını arttırmıştır. Kalede dikkati çeken bir başka mimari yapı ise kalenin kuzeyinde bulunan ve Tanasur çayına inen kaya basamaklı su tünelidir. Su tünelinin büyük bir bölümü toprakla dolduğu için basamak sayısı tam olarak tespit edilememiştir Urartu Kalelerinde gördüğümüz su tünellerinin en uygunlarından olan Kemah Kalesi su tünelinin bazı bölmeleri tamamen kayalıklar içinde yapılmıştır. Kaya basamakları kayaların durumuna göre bazı kısımlarında kaya basamakların kayalığın içinde yan kısımları veya tavan kısımları açık olarak inşa edilmiştir. Su tünelinin bir kısmı da çökmüş veya kaçak kazılarda tahrip edilmiştir (Kozbe & Ceylan 2008, Kemah Kalesi; Ceylan, 2008, s. 175-176; Ceylan & Üngör, 2018, s. 147).

Kemah Kalesi'nde 2011 yılında kazı çalışmaları başlatılmıştır. Kazı sonuçları, kalenin Tunç Çağı dışında; Roma, Mengücekler ve Osmanlı dönemlerinde de kullanım gördüğünü ortaya çıkarmıştır. Yapılan kazılarda çok sayıda konuta ait mimari yapı kalıntısı, sokak izleri, hamam kalıntısı, kanalizasyon sistemi, su kanallarını yapmakta kullanılmış olan künkler, cami kalıntısı, tandir evi ve tandirler ortaya çıkarılmıştır (Ceylan & Üngör, 2018, s. 147 vd.; Ceylan & Özgül, 2016, s. 127 vd.), (Resim 15-16).

Üçpınar Kalesi

Üçpınar Kalesi, Tercan ilçesinin güneybatısında bulunan Üçpınar köyünün 550 m güneybatısında, 1611 m rakımda inşa edilmiştir. Kalenin güneyinde dağlık bir bölge ve batısında ise Karasu Irmağı bulunmaktadır. Kale, Üçpınar köyünden 80 m yüksekte anakaya üzerine kuzey-güney doğrultulu inşa edilmiştir. Kalede anakayaya oyularak yapılmış ve girişi tespit edilmiş bir kaya basamaklı su tüneli ile sarnıç yer almaktadır. Ancak su tünelinin tamamının günümüzde dolmuş durumda olduğu görülmüştür. Kalede yapılacak temizlik çalışmaları ile kaya basamaklı su tüneli tamamen gün yüzüne çıkarılabilecektir. Yine kalenin kuzey ve kuzeybatısında yer alan, anakayaya oyularak oluşturulmuş girintiler de bulunmaktadır ki bunların bir kısmının açık hava tapınakları olduğu kanaatindeyiz. Keramik kalıntılarını değerlendirdiğimizde kalede ağırlıklı olarak Orta Demir Çağ (Urartu) etkisinin görüldüğü anlaşılmıştır (Ceylan, 2007a, s. 165; Kozbe & Ceylan 2008, Üçpınar; Ceylan, 2008, s. 241; Ceylan & Üngör, 2018, s. 156.), (Resim 17-18).

Bakacak Kalesi

Bakacak Kalesi, Refahiye ilçesinin 40 km doğusunda, Bakacak köyünün ise 3 km. kuzeydoğusunda, 2026 m rakımda bulunmaktadır (Foto 6). Kalenin güneyinde Çukurçimen köyü, güneydoğusunda ise Kelkit Deresi ve Mirza köyü yer almaktadır. Güneyi ormanlarla örtülü yüksek

dağlarla çevrili olan kalenin, kuzey bölümünden doğal bir yol geçer. Ayrıca kalenin güney yamacında bir mağara yerleşmesi bulunmaktadır.

Köy halkının verdiği bilgilere göre kale içerisinde bir de kaya basamaklı su tüneli bulunmaktadır. Kalede yaptığımız incelemelerde kaya basamaklı su tüneli tespit edilmiştir. Kalede yapılan kaçak kazılarda su tüneli de kazılmış ve tahrip edilmiştir. Su tünelindeki molozlar ve hafriyat bunu açıkça göstermektedir. Kalenin doğu ve güney kesimlerinde kutsal alan olarak kullanıldığını düşündüğümüz bir mekân vardır. Kalenin giriş kısmının ise kuzeybatıda olduğu tespit edilmiştir. Konumu ve stratejik öneminden dolayı Bakacak Kalesi Erzincan bölgesinin en önemli kalelerinden biridir. Keramik kalıntılarına göre kalenin İlk Tunç Çağ ve Orta Demir Çağ (Urartu) dönemlerinde yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır (Özgül & Ceylan vd., 2013, s. 282; Ceylan, 2015, s. 246; Ceylan & Üngör, 2018, s. 189; Ceylan, 2019a, s. 431-468.), (Resim 29-20).

Toybelen Kalesi II

Toybelen Kalesi II, Erzincan ili, Kemaliye ilçesi, Toybelen köyünün 400 m kuzeyinde yer almaktadır. Kale, Fırat (Karasu) Nehrinin güney kıyısında yer alan kalelerdendir. Toybelen II Kalesi bölgedeki Fırat Nehrine en yakın ve dik bir tepe üzerine inşa edilen kaledir. Kalenin sarp olan kuzey kısmında kaya basamaklı su tüneli tespit edilmiştir. Toybelen II Kalesi'nden elde edilen keramik verileri Orta Çağ dönemine tarihlendirilmektedir (Ceylan & Ceylan vd., 2020, s.133.), (Resim 21-22).

SONUÇ

Erzurum ve Erzincan bölgesi Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gören bir bölgedir. Bölgede Hurriler, Hayaşalılar, Diauehi krallığı ve Urartuların yoğun izleri vardır. Urartu Krallığı zamanında bölge tek bir merkezden yönetilerek teşkilatlandırılmıştır. Urartular madeni çok iyi işleyip ve kullanmasını bilmiştir. Ayrıca bölgenin coğrafi durumunu da dikkate alarak mimari yapılar meydana getirmişlerdir. Bu mimari yapılardan birisi de kalelerdir. Yaptığımız incelemelerde Erzincan bölgesinde 63'ün üzerinde Erzurum bölgesinde ise 140'ın üzerinde kale tespit etmiş bulunmaktayız. Geç Kalkolitik Çağ'dan günümüze kadar bu kalelerin yerleşim gördüğü belirlenmiştir. Bu incelenen kalelerde dikkatimizi çeken ve genelde Orta Demir Çağ'ına (Urartu) tarihlendirdiğimiz "Kaya Basamaklı Su Tünelleri" olmuştur. Bölgede yaptığımız araştırmalarda bu şekilde 22 kalede kaya basamaklı su tüneli tespit etmiş bulunmaktayız. Biz daha önce 10 adet kaya basamaklı su tünelli kaleyi "Erzurum ve Erzincan Çevresindeki Urartu Dönemi Kaya Basamaklı Su Tünelleri", adlı bildiri ile 1 – 5 Ekim 2018 tarihlerinde XVIII. TTK Kongresine sunduk. Bu yayınımda ise yukarıda isimleri zikredilen kaleler ve kaya basamaklı su tünelleri incelenmiştir.

Kaya basamaklı su tünellerinin ortak özelliği ilk başta su kaynağına ulaşıyor olmasıdır. Ancak bazı kalelerde geçen zaman zarfında su kaynağının kuruması ya da yatağını değiştirmesinden ötürü su tünelleri günümüzde işlevini kaybetmiştir. Bir diğer özellik ise genelde yüksek bölgede kurulan kalenin su kaynağına ulaşırken eğimi azaltması ve iniş çıkışı kolaylaştırması açısından basamakların inşa edilmiş olmasıdır. Bu mimari yapılar bazen yüzeyde görülür şekilde açık olarak inşa edilmiştir. Bu tip yapılan kaya basamaklı su tünelleri genellikle kalelerin düşman saldırısına uğrama ihtimalinin düşük olduğu yerlere yapılmıştır. Bu tip su tünellerinin en güzel örneği Karakaya Kalesi su tünelleridir. Genelde düşman saldırısından korunmak için kayaların içine oydukları yer yer ışık ve havalandırma pencereleri bulunan su tünelleri şeklinde inşa edilmişlerdir.

Urartular bu mimari yapıları ile hem iyi birer madenci hem de iyi birer kaya sanatçısı olduklarını göstermişlerdir. Yine Urartular bu mimari yapılar ile savunma mimarisini bir üst seviyeye çıkarabilmiş ve uzun düşman muhasaralarına karşı kalede güvende kalabilmişlerdir. Mimari veriler ve keramik verileri bu eserlerin Urartu dönemine ait olduğu kanımızı güçlendirmektedir.

SUMMARY

Anatolia has hosted many civilizations throughout history due to its geographical location, climatic conditions, rich underground and aboveground resources. One of these civilizations was the Urartian State established in the east of Anatolia. Urartian State was founded as a result of the merger of Uruatri and Nairi (13-9 centuries BC) confederations, which we know from Assyrian sources. In the 9th and 8th centuries BC, expeditions were made to the northern regions of Urartu (Erzurum-Erzincan), which is our study area (Erzurum-Erzincan), during the reigns of King Ispuini (830-825/810 BC), Menua (810-786 BC) and Argishti I (786-764 BC). From Assyrian and Urartian sources, it is known that the Diauehi/Dayaeni Kingdom existed in the Erzurum-Erzincan region before the Urartian rule. The territory of Diauehi was completely annexed to the Urartu state during the reign of Argishti I (786-764 BC). It seems that the Urartian kings fortified some of the Diauehi fortresses in the region in order to control the riches in the region. They also built new fortresses at the points they deemed appropriate in the region. In some of the Urartian fortresses identified in the Erzurum-Erzincan region, water tunnels with rock steps attracted our attention and constituted the subject of our study. The main features of the Urartian fortresses are that they were built on bedrock located at steep points and close to water sources. Although these fortresses, built in areas higher than the surrounding ground, created an advantage for the Urartians in terms of defense, they also created a disadvantage in terms of access to external resources. The Urartians, who were master stonemasons, built water tunnels with rock steps in the fortresses in order to turn this situation to their advantage. Rock stepped water tunnels were constructed in order to meet the basic needs of the inhabitants of the fortress, especially water, in a safe manner when the fortress was besieged by enemy. With the water tunnels, the Urartians could easily reach the natural water source and other needs without being attacked by enemies. These tunnels are generally 2-3 meters wide and 4-5 meters high, closed to the outside and carved out of the bedrock. Rock steps were formed to allow water carriers to descend and ascend easily. The steps are usually 25 cm high. The number of steps varies according to the height of the castle and the distance of the summit to the water source. Small windows were opened in the bedrock to illuminate the water tunnels. These windows provided both lighting and ventilation. In our previous study; our paper titled "Urartian Period Rock Step Water Tunnels around Erzurum and Erzincan" was presented at the XVIIIth TTK Congress on 1 - 5 October 2018. In this paper, in Erzurum region; Dellal Rock Step Water Tunnel, Hasanbey Castle and Rock Step Water Tunnel (Horasan), İspir Castle, Kaptır Castle, Sıfırın Boğazı Rock Step Water Tunnel; In Erzincan Region; Ozanlı Castle, Sırataşlar Castle, Şirinlikale Castle, Kalenin Sırtı Castle and Kalecik Castle were examined. In this article, Harami Castle, Küçük Çağdarış Castle, Oltu Castle, Pasinler Castle, Mahmut Çavuş Castle and Şipşip Castle in Erzurum region; Çadırkaya/Pekerç Castle, Karakaya Castle, Kemah Castle, Üçpınar Castle, Bakacak Castle and Toybelen Castle II in Erzincan region were analyzed. In our analyses, we have identified more than 63 fortresses in the Erzincan region and more than 140 fortresses in the Erzurum region. It was determined that these castles were inhabited from the Late Chalcolithic Age to the present day. The "Water Tunnels with Rock Steps", which we dated to the Middle Iron Age (Urartian), attracted our attention in these castles. During our researches in the region, we have identified 22 castles with rock stepped water tunnels in this way. We have previously presented 10 castles with rock stepped water tunnels to the 18th TTK Congress on 1 - 5 October 2018 with the paper titled "Urartian Period Rock Stepped Water Tunnels around Erzurum and Erzincan". In this publication, the castles and rock stepped water tunnels mentioned above are examined. The common feature of the water tunnels with rock steps is that they initially reach the water source. However, in some castles, the water tunnels have lost their function today due to the drying up of the water source or changes in its bed over time. Another feature is that the castle, which is usually built in a high region, has steps built to reduce the slope while reaching the water source and to facilitate the ascent and descent. These architectural structures were sometimes built openly so as to be visible

on the surface. This type of rock-stepped water tunnels were generally built in places where the castles were unlikely to be attacked by enemies. The best example of this type of water tunnels is Karakaya Castle water tunnels. They were generally built in the form of water tunnels with light and ventilation windows carved into the rocks to protect against enemy attacks. With these architectural structures, the Urartians showed that they were both good miners and rock artists. Again, the Urartians were able to raise the defense architecture to a higher level with these architectural structures and they were able to stay safe in the fortress against long enemy raids. The architectural and pottery data strengthen our belief that these artefacts belong to the Urartian period.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Etik kurul kararından muaftır.	Ethics Committee Approval:	It is exempt from the decision of the Ethics Committee.
Katılımcı Rızası:	Araştırmaya katılanlara çalışmanın amacı ifade edilerek rızaları alınmıştır.	Informed Consent:	The purpose of the study is explained to the participants and their informed consent was obtained.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The authors declare no conflict of interest.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.	Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Aydın, N. (1991). Güzelhisar Urartu kitabesi. *Bellekten*, 213, 323-329.
- Belli, O. (1982). Urartular. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 139-208.
- Belli, O. (1989). Urartu kalelerindeki anıtsal kaya işaretleri, monumentale felszeichenim bereich Urartäischer festungsanlagen. *Anadolu Araştırmaları*, 11, 65-121.
- Belli, O. (1992). Van-Anzaf Urartu kaleleri kazısı/Die ausgrabungen an der Urartaischen festung Anzaf bei Van. *Arkeoloji ve Sanat*, 54-55, 13-29.
- Belli, O. (1994). Urartian dams and artificial lakes recently discovered in Eastern Anatolia. *Tel Aviv*, 21, 77-116.
- Belli, O. (1996). Doğu Anadolu Bölgesinde keşfedilen Urartu barajlarına toplu bir bakış. *Bellekten*, 229, 638-751.
- Belli, O. (2000). Doğu Anadolu'da Urartu Krallığı'na ait anıtsal kaya işaretlerinin araştırılması. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed. O. Belli), İstanbul, 403-408.
- Belli, O. (2001). Surveys of monumantel Urartian rock sign in East Anatolia. *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)* (Ed. O. Belli). İstanbul, 365-369.
- Beygu, A. Ş. (1936). *Erzurum (Tarihi, Anıtları, Kitabeleri)*. İstanbul: Bozkurt Basımevi.
- Burney, C. & Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. Phoenix, Londra.
- Ceylan A. (2000). 1998 yılı Erzincan yüzey araştırması. *17 Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, Ankara, 181-192.
- Ceylan, A. (2002). Yazılıtaş Horasan. *Çağlayan Aras*, I, 14-15.
- Ceylan, A. (2003). 2001 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri yüzey araştırmaları. *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, Ankara, 311-324.

- Ceylan, A. (2005). The Erzincan Erzurum and Kars Region in the Iron Age. *Anatolian Iron Ages, V*, London, 21-29.
- Ceylan, A. (2007a). 2005 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları. 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, I*, Ankara, 163-182.
- Ceylan, A. (2007b). Kuzeydoğu Anadolu yüzey araştırmalarının bir değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7/39*, 103-117.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır - 1998-2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- Ceylan, A. (2017). Yeni bulgular ışığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20*, 517-568.
- Ceylan, A. (2018). The Kingdom of Diauehi and the Urartians in Northeast Anatolia in light of new findings. *Urartians a civilization in the Eastern Anatolia* (Ed. K. Köroğlu, A. Çilingiroğlu vd.) İstanbul, 139 - 168.
- Ceylan, A. (2019a). Refahiye Eskiçağ araştırmaları. *Refahiye Araştırmaları Sempozyumu 14-15 Mart 2019* (Ed. İsmail Hakkı Ünal), Erzincan, 431-468.
- Ceylan, A. (2019b). Urartu'da kaya işaretli kalelerden Çadırkaya Kalesi. *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu, I*, Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Erzincan, 27-54.
- Ceylan, A. & Ceylan, N., vd. (2020). 2018 yılı Erzurum - Erzincan illeri yüzey araştırması. 37. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, I*, Ankara, 123-142.
- Ceylan, A. & Günaşdı, Y. (2018). *Erzurum'un Eskiçağ kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A. & Özgül O. (2016). Erzincan ve çevresinde Urartular. *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, Erzincan, 127-147.
- Ceylan, A. & Üngör, İ. (2018). *Eskiçağ'da Erzincan kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, N. (2015). *Kuzeybatı İran'da Urartu yerleşmeleri*. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars.
- Ceylan, N. (2016). Pasin Ovasının kuzeye açılan iki tarihi yolu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9/43*, 656-671.
- Ceylan, N. (2022). Erzurum ve Erzincan çevresindeki Urartu dönemi kaya basamaklı su tünelleri. *XVIII. TTK Kongresi, IV*, 569-598.
- Çelebi, E. (1970). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* (çev. Zuhuri Danışman). İstanbul: Zuhuri Danışman Kitabevi.
- Çevik, N. (2000). *Urartu kaya mezarları ölü gömme gelenekleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu tarihi*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Dinçol, A. M. (1989). Yeni Urartu yazıtları ve yazıt parçaları. *AnAr, XI*, 137- 148.
- Erkmen, M. - Ceylan, A. (2003). 2001 Pasinler Kalesi kazısı. 13. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 17-28.
- Grayson, A. K. (1972-1976). *Assyrian Royal Inscriptions I-II*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Günaşdı, Y. (2013). *Karasu (Yukarı) havzasındaki tarihi ve arkeolojik veriler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Günaşdı, Y. (2016). Geçitler ülkesinde önemli bir Urartu kalesi: Avnik. *TÜBA-AR, 19*, 113- 135.
- Işık, F. (1987). Şirinlikale, Bilinmeyen bir Urartu kalesi ve Doğu Anadolu'daki yaratıcı dağ topluluğunun kaya anıtları hakkında izlenimler - Şirinlikale, eine unbekannt urartöische burg

- und beobachtungen zu dan felsdenkmölern eines schqoferischen bergvolks ostanatoliens. *Belleten*, LI/200, 497- 534.
- Işık, F. (1995). *Die offenen felsheilig tümer Urartus*. Roma.
- Kalmış, G. (2017). *Tarihi ve arkeolojik veriler ışığında ardahan*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Karageçi, M. & Günaşdı, Y. (2019). Erzurum'da önemli bir Urartu kalesi: Harami Kale. *Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 649-667.
- Kleiss, W. (1981). Felszeichen im bereich Urartäischer anlagen", *Archäologische Mitteilungen Aus. Iran*, 14, 23-26.
- Konyalı, İ. H. (19609). *Abideleri ve kitabeleri ile Erzurum tarihi*. İstanbul: Fatih Matbaası.
- Konyar, E. (2008). Urartu coğrafyasında anıtsal kaya işaretleri: İşlevleri üzerine etno-arkeolojik bir yaklaşım. *Mühibbe Darga Armağanı*, İstanbul.
- Kozbe, G. – Ceylan, A. – Polat, Y. – Sivas, T. – Sivas, H. – Şahin, I. -. Tanrıver, D. A. (2008). *Türkiye arkeolojik yerleşmeleri-6 Demir Çağları 1-2*, İstanbul.
- König, F. W. (1955-57) *Handbuch der chaldäischen inschriften, archiv für orientforschung herausgegeben von ernst weidner*, Beiheft, Graz.
- Lehmann-Haupt, C. F. F. (1928-1935). *Corpus inscriptionum chaldicarum I-II*. Walter de Gruyter, Berlin-Leipzig.
- Lehmann-Haupt, C. F. F. (1931). *Armenien einst und jetzt I-II-III*. Berlin.
- Luckenbill, D. D. (1926-27). *Ancient records of Assyria and Babylonia I-II*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Melikişvili, G. A. (1960). *Urartskie klinoobraznye nadpisi*,. Akademija Nauk SSSR, Moskova.
- Meşcaninov, I. I. (1931). Nadpis Menui iz sel. Zivina, *DAN*, 69-73.
- Meşcaninov, I. I. (1933). Haldskaya nadpis iz sel. Zivin. *IAN*, 8/5, 407-412.
- Özgül, O. (2011). *Eskiçağ'da (yukarı) Aras Vadisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Özgül, O. & Ceylan, A., vd. (2013). 2011 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları. 30. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, Ankara, 277-292.
- Payne, M. R. (1995). *Urartu yazılı belgeler kataloğu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu çivi yazılı belgeler kataloğu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Payne, M. R. & Ceylan, A. (2003). A New Urartian inscription from Ağrı- Pirabat. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XLV/2, 191-201.
- Pehlivan, M. (1991). *Daya (e) ni /Diau (e) hi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla storia della formazione del regnodi Urartu*. Ediz.dell'Ateneo, Roma.
- Salvini, M. (2006). *Urartu tarihi ve kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Saulcy, F. De. (1853). *Voyage autour de la mer morte et dans les terres bibliques*, Wentworth Press, Paris.
- Sayce, A. H. (1890). Monolith inscription of Argistis King of Van. *Records of the Past*, 4, 134- 136.
- Sayce, A. H. (1893). The cuneiform inscriptions of Van, part 4. *JRAS*, 25 (no. 69-79), 1-39.
- Sevgen, N. (1959). *Anadolu kaleleri*. Ankara: Doğu Ltd Şirketi Matbaası.

Sevin, V. (1979). *Urartu krallığının tarihsel ve kültürel gelişimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi.

Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi.

Tarhan, M. T. (1980). Urartu Devletinin kuruluş evresi ve kurucu krallardan Lutupri-Lapturi hakkındaki yeni görüşler. *AnAr*, VIII, 69-114.

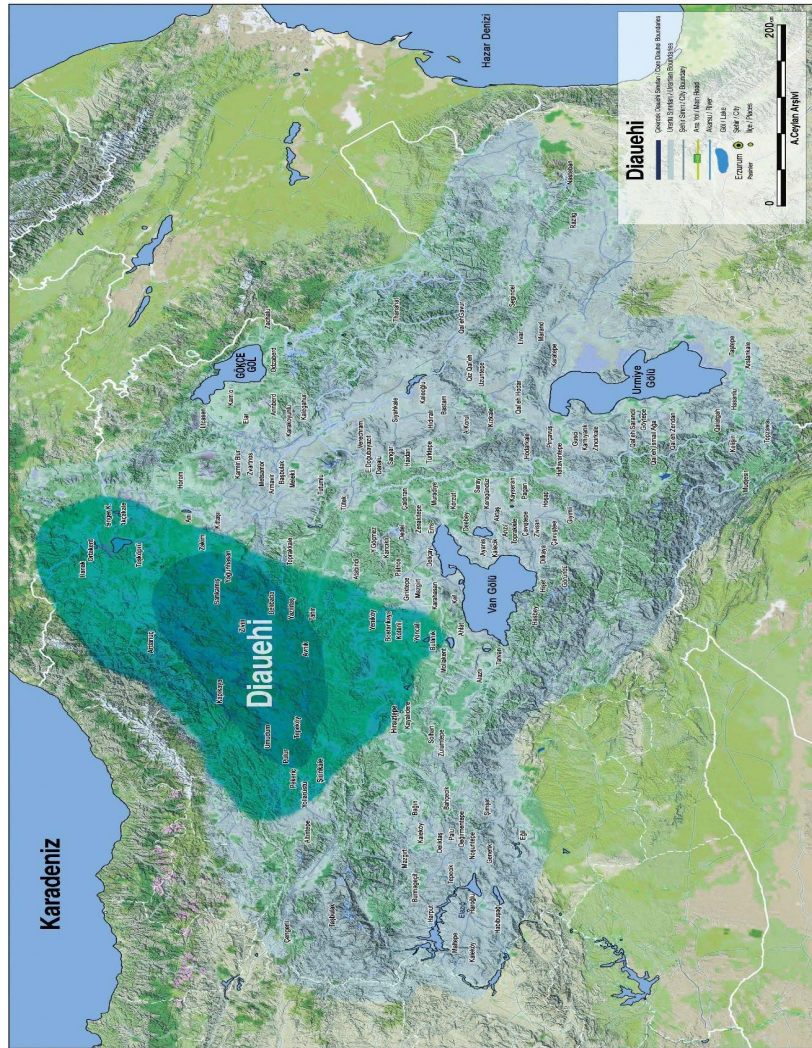
Üngör, İ. & Bingöl, A., vd. (2014). 2012 yılı Erzincan- Erzurum illeri yüzey araştırmaları. *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, 61-77.

Üngör, İ. (2015). Urartu kale kazıları (Pasinler Kalesi). *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*, II, Cambridge Scholars Publishing, 432-442.

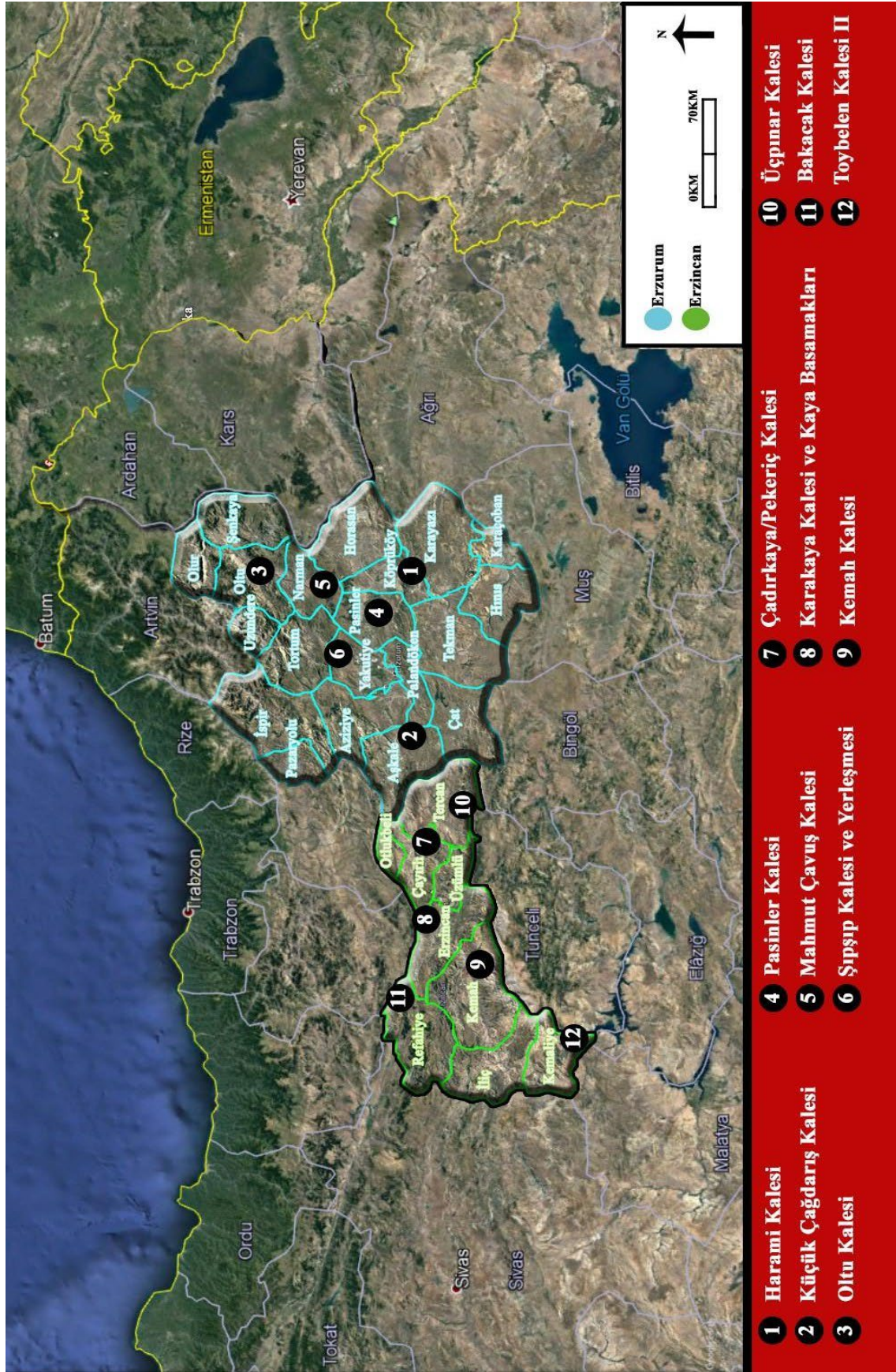
van Loon, M. N. (1966). *Urartian art its distinctive traits in the light of new excavations*. Pihans, Leiden.

Yıldırım, S. (2007). *Okçular/Berta Havzası ve çevresinde tarihi ve arkeolojik araştırmalar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

EKLER:

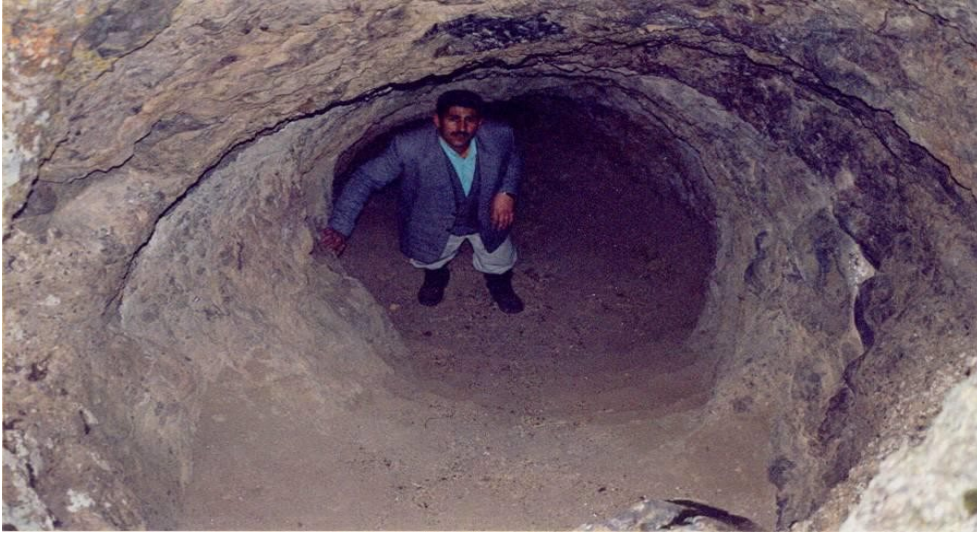
Harita 1: Urartu Yayılım Coğrafyası ve Diauehi Beyliği

Harita 2: Erzurum-Erzincan İlleri Kaya Basamaklı Su Tüneli

Resim 1: Harami Kalesi Genel Görünüm

Resim 2: Harami Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli

Resim 3: Harami Kalesi Yerleşimi

Resim 4: Küçük Çağdarış Kalesi Genel Görünüm

Resim 5: Küçük Çağdarış Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli

Resim 6: Küçük Çağdarış Kalesi Yerleşimi

Resim 7: Oltu Kalesi Genel Görünüm

Resim 8: Oltu Kalesi Yerleşimi

Resim 9: Pasinler Kalesi Genel Görünüm

Resim 10: Pasinler Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli Girişi

Resim 11: Pasinler Kalesi Yerleşimi

Resim 12: Mahmut Çavuş Kalesi Genel Görünüm

Resim 13: Mahmut Çavuş Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli

Resim 14: Mahmut Çavuş Kalesi Yerleşimi

Resim 15: Şıpsıp Kalesi Genel Görünüm

Resim 16: Şıpsıp Kalesi Kaya Basamaklı Tüneli

Resim 17: Şıpsıp Kalesi Yerleşimi

Resim 18: Çadırkaya/Pekerîç Kalesi Genel Görünüm

Resim 19: Çadırkaya/Pekerîç Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli

Resim 20: Çadırkaya Kalesi Yerleşimi

Resim 21: Karakaya Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli

Resim 22: Karakaya Kalesi Yerleşimi

Resim 23: Kemah Kalesi Genel Görünüm

Resim 24: Kemah Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli

Resim 25: Kemah Kalesi Yerleşimi

Resim 26: Üçpınar Kalesi Genel Görünüm

Resim 27: Üçpınar Kalesi Kaya Basamaklı Su tüneli

Resim 28: Üçpınar Kalesi Yerleşimi

Resim 29: Bakacak Kalesi

Resim 30: Bakacak Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli

Resim 31: Bakacak Kalesi Yerleşimi

Resim 32: Toybelen Kalesi II Genel Görünüm

Resim 33: Toybelen Kalesi II Kaya Basamaklı Su Tüneli

Resim 34: Toybelen Kalesi Yerleşimi

Covid-19, State-Power and Society in Europe. Focus on Western Balkans

Cenk Beyaz*

* Assist. Prof. | Dr. Öğr. Üyesi

Istanbul Medeniyet University,
Faculty of Letters, Department
of Sociology | İstanbul
Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji
Bölümü

cenk.beyaz@medeniyet.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Abstract

Covid-19, State-Power and Society in Europe: Focus on Western Balkans by Neven Andjelic focuses on the changes in political and social freedoms in the Western Balkans before and during the pandemic. In relation to this aim, it draws on the reports of 20 research organizations, including Freedom House, Friedrich Neumann Stiftung and the World Bank, and develops categories such as "open society", "fairly open society", "opening society", "suppressed society" and "closed society" and includes the Balkans, the European Union, the countries in the region and Türkiye in the analysis. Although this study is important because it has been carried out from a perspective dealing with the course of freedoms based on a comparison of pre-pandemic and pandemic process, it should be indicated that lack of an inquiry into the reliability and validity of the studies used and the lack of sufficient employment of other relevant researches are among the prominent shortcomings of this study.

Keywords: Covid-19, Western Balkans, freedom, democracy.

Received / Gönderim:

02.12.2022

Accepted / Kabul:

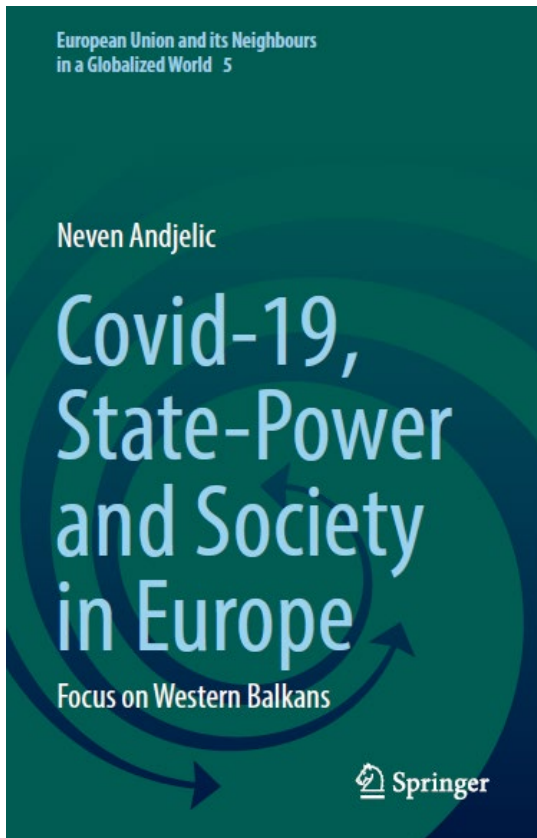
03.09.2023

Covid-19, Avrupa'daki Devlet Gücü ve Toplum: Batı Balkanlara Odaklanma

Öz

Neven Andjelic tarafından kaleme alınan Covid-19, State-Power and Society in Europe: Focus on Western Balkans başlıklı bu çalışmada, pandemi öncesinde ve sırasında Batı Balkanlar'daki siyasal ve toplumsal özgürlüklerdeki değişime odaklanılmaktadır. Bu amaçla ilişkili olarak aralarında Freedom House, Friedrich Neumann Stiftung ve Dünya Bankası'nın yer aldığı 20 araştırma kuruluşunun raporlarından istifade edilerek "açık toplum", "oldukça açık toplum", "açıcı toplum", "bastırılmış toplum" ve "kapalı toplum" şeklinde kategoriler geliştirilerek Balkanlar olmak üzere Avrupa Birliği, bölge ülkeleri ve Türkiye analize dahil edilmiştir. Pandemi öncesini ve sürecini karşılaştıran bir bakış açısıyla özgürlüklerin seyrini ele alan bu çalışmanın yapılmış olması hayli önemli olmakla birlikte, istifade edilen çalışmaların güvenilirlik ve geçerliliğine dair bir sorgulama yapılmaması ve ilgili başka araştırmalardan yeterince istifade edilmemesi bu çalışmanın öne çıkan eksikliklerinden olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Batı Balkanlar, özgürlük, demokrasi.

Andjelic, N. (2022). *Covid-19, State-Power and Society in Europe. Focus on Western Balkans*. Springer. 187 pages.

In his book *Covid-19, State-Power and Society in Europe: Focus on Western Balkans*, Neven Andjelic analyses the state-society relations and the course of democracy in 45 countries before and during Covid-19 in a comparative manner, with a particular focus on the countries in the Balkans, as well as those included in the European Union. The study is significant as it shows that abstract issues can be measured in a concrete way with the use of representative quantitative data. In particular, it is very important in terms of analyzing the political and social situation of the Balkans and other countries of the European continent that are in contact with this region before and during Covid-19. The study can also be considered as a methodological success. Indeed the author bases the dataset of the study on 20 periodically published research indices in the fields of political regimes, personal and economic freedoms, media freedoms, corruption, rule of law and human rights prepared by organizations such as Freedom

House, Friedrich Neumann Stiftung, The World Bank (pp. ix, 16).

Considering the publication dates of the indices, this study, dealing with the pre-pandemic and during the pandemic processes, focuses on the changes in liberal democracy, inequality, individual, social and economic freedoms, human rights, law, freedom of thought and media, before and during the pandemic. While the author focuses on the Western Balkan countries such as Albania, Bosnia-Herzegovina, Kosovo, Montenegro, North Macedonia and Serbia, he also includes and European Union member countries and Russia, Belarus, Türkiye, and Azerbaijan in his analysis. In this way, not only the Western Balkan countries are analyzed. Within the perspective of 20 indices, developments in other interrelated countries are discussed in the context of the issues.

With the help of the data provided by the indices, the author has developed categories such as "open society", "fairly open society", "opening society", "suppressed society" and "closed society" (pp. 17, 20). The author geographically matching these categories, designates Western (former) Europe (Ireland, Switzerland, Denmark, Finland, Netherlands, Norway, Sweden, Germany, Luxembourg, Austria and United Kingdom) as open society (p. 17); Central Europe (Estonia, Latvia, Lithuania, Czechia (Czech Republic), Cyprus, Slovenia, Poland, Belgium, France, Italy, Portugal, Spain and Iceland) which is a mix of "old" and "new" Europe as fairly open society (p. 17); countries on the periphery of Central Europe (Malta, Slovakia, Romania, Croatia, Bulgaria, Hungary, Greece, Georgia, Kosovo, Armenia, North Macedonia, Albania) as opening society (p. 17); post-Soviet Western Balkan countries (Moldova, Montenegro, Serbia, Bosnia and Herzegovina) as suppressed society (p. 20); The Eurasian region, which includes Russia, Belarus, Ukraine, Azerbaijan and Türkiye as the closed society (p. 20). The area emphasized by the author as Europe is understood in the most general extent as the countries included in the European continent. The author's method seems wrong at first glance. However, the countries in the indexes he used seem to have forced the author to make a general classification. Apart from these categories, the situation of countries is evaluated based on regimes with

concepts such as; full democracy, liberal democracy, electoral democracy, democracy, populist democracy, flawed democracy, open anocracy, closed anocracy, electoral autocracy, autocracy, populist autocracy, closed autocracy, liberal democracy, liberal democracy, full autocracy and hybrid regime with indices (pp. 38, 40-42). The main reason for using a large number of concepts related to democracy in this study is to utilize the concepts used in the indexes from which the data were obtained. The author deals with these indexes in an integrated manner, but fails to realize the democratic concept citations specific to each country's own context in a multidimensional manner.

This study, published as the fifth book of the European Union and its Neighbours in a Globalized World series, consists of nine chapters (pp. xi-xii). In the introduction part, the author mainly concentrates on deviation from liberal democracy, rise of inequalities, and the challenges of the international system (pp. 1-14). The second chapter by showing the analysis method of the study deals with the pre-pandemic process and the democracy that is claimed to be under threat (pp. 15-36). In the next chapter the Western Balkan regimes between European democracy and autocracy are focused on, the findings on European democracy and failures of democratic development in the Western Balkans are discussed (pp. 37-58). In the following chapter new forms of freedom and equality in the Western Balkans are described by particular emphasis on personal freedoms (pp. 59-74). In the fifth chapter economic freedoms in European countries and the Western Balkans are compared (pp. 75-92). In the sixth chapter, human rights, rule of law and corruption in the Western Balkans are discussed in a comparative way (pp. 93-116). In the next section, freedom of expression, media freedoms and media-state relations in the Western Balkans before the emergence of Covid-19 are discussed (pp. 117-136). The eighth chapter focuses on issues such as diplomacy, anti-government propaganda, and fake news during the pandemic in the Western Balkans (pp. 137-164). In the section that is written instead of the conclusion part, comments and analyses are made on the topics covered throughout the study with the references to the relevant literature (pp. 165-180). Based on the data obtained from the indices, the author analyses the pre and post-Covid-19 situation of the countries in the European region, especially the Balkan countries, in detail in the chapters, but does not refer to other sources sufficiently. In this sense, it would have been much better to compare the data specific to each country's own context with the data in the indices.

Andjelic argues that the process of disrupting elements such as liberal democracy, fundamental human rights and freedoms before the pandemic has become much more visible with the global pandemic on the grounds of securing public health. It is a known fact that such restrictions and obstacles have occurred in almost every country that has certain rankings according to the criteria of the indices and reports analyzed by the author. Thus, in many countries, new public health measures within the so-called new normal have undermined deeply rooted democratic cultures and practices. Accordingly, measures such as border closures, curfews and travel bans have been implemented for different periods of time in the countries studied.

The author, who states that countries which had a more cosmopolitan and global attitude before the pandemic put this approach aside with the pandemic and the economic inequality within and between states has gradually increased, emphasizes that especially populist politicians take advantage in this process (pp. 3-10, 178). However, it is seen that the author often explains the reasons under the authoritarian and populist leader emphasis with the data of only 20 indexes. Political, social, economic and similar contexts and different perspectives on why the leaders who came by elections were elected in the relevant countries are not expressed by author.

The data of the indices, which are often analyzed comparatively, are introduced to the reader and the positive and deficient aspects of the indices are promoted (pp. 16-17, 20), while the data are included in the study in tabular form (pp. xv-xvi). However, the author does not frequently include other indices,

opinions and researches related to the subjects can be mentioned as one of the important deficiencies of the study. In this respect, the use of only 20 indices as a data set in order to find an answer to the main problem of the study indicates serious deficiency. Because, in this study, a very limited inquiry is made about the reliability and validity of the 20 indexes (pp. 16-17), and the reader is not informed about how the data were collected in the context of which sample and by which methods they were analyzed.

The study, which focuses on the Balkans from the perspective of European and Western studies in general, seems to have a pioneering quality especially for Balkan studies. In this context, it is admirable that an up-to-date study has been carried out based on the data sets of certain indexes before and during Covid-19. Other researchers may have the opportunity to utilize and be aware of the indexes that constitute the data set of the research in a holistic manner. The study, which at first glance may attract the attention of politicians, sociologists and members of non-governmental organizations, contains information that may cause objections and criticisms in the relevant countries as it often does not go beyond the data provided by the indexes. The main reason for this is that the author did not consider the context of each country as well as the indexes. However, this may make it possible to carry out new studies in each country and play a guiding role for politicians in policy making.

Gender and Nation

Yeliz Kendir-Gök*

* Dr. Research Assistant | Arş.
Gör. Dr.

Çankırı Karatekin University,
Faculty of Letters, Department
of Sociology | Çankırı
Karatekin Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji
Bölümü

yelizkendirgok@karatekin.edu.tr
Çankırı / TÜRKİYE

Abstract

This paper presents a comprehensive review of *Gender and Nation*, an invaluable academic contribution authored by the pioneer in the field of social sciences, Nira Yuval-Davis. Conducted through a gender analysis lens, this review thoroughly examines Yuval-Davis's substantial academic legacy. Yuval-Davis's insights emphatically underscore the heightened relevance of such a perspective when dissecting intricate issues related to nation and nationalism. The review initiates by positing a pivotal question and subsequently accentuates the gaps present within the current body of literature that addresses the intersection of nation and gender. Moreover, the review highlights the inherent worth of Yuval-Davis's work by meticulously exploring its implications for themes encompassing women, femininity, men, masculinity, and their intricate connections with the construct of the nation. This exploration distinctly underscores the pivotal role of gender in shaping and influencing these multifaceted aspects. Consequently, the review expounds upon how our identities as gendered individuals often relegate us to a subordinate position, ultimately situating us with paramount significance in the intricate tapestry of the nation.

Keywords: Nation, gender, nationalism, citizenship, biological reproduction.

Cinsiyet ve Millet

Öz

Bu çalışma, sosyal bilimler alanında öncü isimlerden biri olan Nira Yuval-Davis tarafından kaleme alınmış *Cinsiyet ve Millet* isimli değerli akademik katkının kapsamlı bir incelemesini sunmaktadır. Toplumsal cinsiyet analizi perspektifinden gerçekleştirilen bu inceleme, Yuval-Davis'in etkileyici akademik mirasını ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Yuval-Davis'in görüşleri, ulus ve milliyetçilikle ilgili karmaşık konuları incelerken böyle bir bakış açısının ne kadar önemli olduğunun altını çizmektedir. İnceleme, önemli bir soru ortaya atarak başlamakta ve ardından ulus ve toplumsal cinsiyetin kesişimini ele alan mevcut literatürdeki boşlukları vurgulamaktadır. Ayrıca inceleme, Yuval-Davis'in çalışmasının doğasında bulunan değeri özenle ele alarak, kadınlar, kadınlık, erkekler, erkeklik ve bunların ulusun oluşumuyla karmaşık ilişkilerini kapsayan temalarda nasıl sonuçlar doğurabileceğini ayrıntılı bir şekilde araştırmaktadır. Bu keşif, toplumsal cinsiyetin bu çok yönlü yönleri şekillendirme ve etkilemedeki önemli rolünün altını belirgin bir şekilde çizmektedir. Sonuç olarak inceleme, cinsiyetlendirilmiş bireyler olarak kimliklerimizin bizi nasıl ikincil bir konuma düşürdüğünü ve nihayetinde ulusun karmaşık dokusunda bizi nasıl son derece önemli bir konuma yerleştirdiğini açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ulus, toplumsal cinsiyet, milliyetçilik, yurttaşlık, biyolojik yeniden üretim.

Gender & Nation

Nira Yuval-Davis

Yuval-Davis, N. (1997). *Gender and Nation*. London: Sage Publication. 157 pages, ISBN: 0 8039 8663 7.

Should nation and nationalism be seen as something masculine? Some academic studies (Elias, 2008; Mosse 1996; Nagel 1998) can be used to reveal the role of masculinity in the relationship between nationalism and gender. Gender relations and the necessary attention to women and womanhood seem excluded from the analysis. As Manchanda and de Haan note, it should not be surprising that women are rarely brought up in discussions of nationalism given the widespread belief that “*women are inferior to men*” (2018, p. 91). However, this does not claim that it is a fixed characteristic of nationalism studies. In fact, this conceptualization can be observed in the narratives, discussions, and assumptions of some recent studies, in which the lack of gender lenses becomes visible in the evaluation of nation.

Sociologist Nira Yuval-Davis highlights the importance of paying enough attention to gender analysis in her book, *Gender and Nation*, by claiming that the ignorance of gender relations has

led to women as a category hidden in the theorisations of knowledge reproduction pertaining to nation as well as nationalism. Yuval-Davis then, states that

It is women -and not (just) the bureaucracy and the intelligentsia- who reproduce nations, biologically, culturally and symbolically. Why, then, are women usually hidden in the various theorisation of the nationalist phenomena? (1997, p. 2)

From this standpoint, she encourages the reader to reconsider women’s positions to emphasize the importance of gender analysis, beginning with her own experiences. Moreover, the author provides a critical evaluation of nation as well as belonging to the nation by questioning the positionality of women as a category left invisible historically and politically, which can be traced back to early conceptualisation of the notion(s) of nation. In order to exemplify this point, she analytically reviews and critiques early studies on the social construction of public and private spheres. In other words, these studies acknowledged as classical theories conceptualising men as close to nurture, and women as nature, which can be categorised as naturalising approaches in gender studies literature, are critically evaluated in her analysis. In this analysis, she explores the stereotypical representation of men and women in the Western narratives. Therefore, her critical starting point can be seen as a challenge to the Western knowledge reproduction that conceptualises women as a unique category without providing enough evidence to claim its homogeneity.

This book addresses the relationality between nation and gender by aiming to show how women have been affected by (the process of) national projects and at the same time have had influence on these projects. In order to show this, the book is divided into six chapters. These are namely “*Theorising Gender and Nation*”, “*Women and the Biological Reproduction of the Nation*”, “*Cultural Reproduction and Gender*

Relations", "Citizenship and Difference", "Gendered Militaries, Gendered Wars", and "Women, Ethnicity and Empowerment: Towards Transversal Politics".

In chapter one, Yuval-Davis questions the historical theorization of nation and state to demonstrate that women have always been at the center of the issue, preventing its conceptualization as a new phenomenon. The following chapters provide some case studies that offer the reader a better understanding of the close relationship between gender and nation. Her analysis, as she notes (1997, p. 3), is based on deconstructionism and positions itself apart from postmodernism.

As a contribution to discussions on gender and nation, Yuval-Davis offers fresh insights into the relationship between gender, nation, nationhood, and nationalism. In the analysis, Yuval-Davis includes both women and men in the gendered exemplification of the nation, aiming to reflect the gender relations between them. As she clarifies, the main aim of the book is to promote an analytical evaluation of a

gendered understanding of nations and nationalisms, by examining systematically the crucial contribution of gender relations into several major dimensions of nationalist projects: national reproduction, national culture and national citizenship, as well as national conflicts and wars. (1997, p. 3)

By distancing herself from stereotypical representations, she frames women within a broader context of heterogeneity. She highlights this heterogeneity by considering women's diverse classes, races, ethnicities, and religions. This is evident in her analysis of biological reproduction and its relation to the nation, where she references *Volknation* in the second chapter, and cultural reproduction and the nation in the third chapter, *Kulturnation*. As discussed in the noted chapters, women have been seen as a key element within discussions on reproduction rights. The importance attributed to the role of women as biological reproducers in the nation-state process has been equated with women's freedom (Coşar, 2016, p. 102-103).

Evaluating reproduction in terms of biology and culture, and its representation through women, leads to the homogenization of women as a singular category. Focusing on the centrality of women enabling the continuity of society and dealing critically with some political implementations pertaining to forced sterilisations in evaluation of biological reproduction can be risky. This is due to the fact that it might serve to conceptualisation of women as mothers within a reconstruction reinforcing the heteronormative assumptions. Women are forced to take place in contexts that are contradictory within the framework of their assigned roles and that would hinder the independence of feminism. While women are portrayed as the main actor of nationalist movements with their roles as mothers, warriors, workers and educators, on the other hand, they are made objects that are forced to express themselves within the framework of cultural limitations (Kandiyoti, 2015, p. 169).

However, as Yuval-Davis critically and analytically engaged with the issue of reproduction by demonstrating that gendered assumptions of biological reproduction that naturalise women bodies must be challenged within an awareness that shows how the personal is political or vice versa. It seems more than a necessary because women and their bodies have been used for national projects when it is required. What the author shows us is that key dimensions such as ethnicity, race, religion and sexuality, playing a crucial role in understanding the issue of reproduction, must be counted in order to avoid the authentication and essentialisation of women.

This prompts the reader to question who truly belongs to a nation. What is missing in the discussion on citizenship? The following chapter, Chapter four, appears to address these concerns. It explores the relationship between individual as a citizen and the state. However, her conceptualisation

of citizenship transcends the dichotomy of individuality and collectivity. This is because the construction of citizenship has been analysed within the differentiation in terms of gender, race, ethnicity and class in order to show how one's citizenship can be either privileged or subordinated.

After critically examining citizenship, she extends the discussion to include gendered perspectives on militaries and wars, highlighting their significant relation to the conceptualisations of womanhood and manhood. As a masculinised duty or responsibility of citizenship, military service must be analysed how women as well as children have been categorised as requiring the protection of men. Naturalising and essentialising war as masculine, which, in turn, frames women within the notions pertaining to peace are critically pointed out in the evaluation of masculinised militaries and wars. Furthermore, in the case of women's participation to the masculinised war, it continues to be shaped within gendered role divisions. She notes that

[...] while women are 'allowed' to a lesser or greater extent to fulfil 'men's roles', some sexual division of labour continues to operate even when technological innovations in modern warfare have deemed biologicistic rationalisations of women's exclusion mostly obsolete. (1997, p. 114)

It appears that militarized images of both men and women have been gendered, reinforcing gendered characteristics of the issue. The author's perspective is notably reasonable, challenging the identification of men's and women's roles during militarized war periods. This challenge prompts an exploration of how these roles have been gendered over an extended period.

By addressing these pivotal aspects concerning the relationship between nation and gender, the author presents an opportunity to construct a political feminist unity referred to as "transversal politics" (p. 125). The writer advocates for a discourse of transversalism, contrasting it with identity politics and universalism, both of which perpetuate homogenized assumptions that serve as tools of 'othering.' Transversalism gains significance by rejecting the self-centered process in comprehending objectified bodies and by opposing the homogenization of these bodies. There is ample evidence to assert that the author's aim is to empower a unity that encompasses multiplicity among racialized, gendered, and sexualized bodies. This empowerment seeks to challenge the established power relations within the deconstruction process of these power relations. Nevertheless, the accomplishment of her proposal appears to require time.

Nira Yuval-Davis's seminal work, *Gender and Nation*, constitutes a notable and valuable addition to scholarly investigations of the intricate interrelationship between gender and nationalism. Nevertheless, it is essential to acknowledge certain limitations inherent in the study. The perpetuation of heteronormative discourses within the study leads to the marginalization of non-binary gender relations as a peripheral phenomenon. Consequently, the work concentrates on conventional gender dichotomies and heteronormative assumptions. Despite recognizing variations among women arising from factors such as class, race, ethnicity, and religion, the book remains predominantly confined to a binary framework. As a result, it inadequately addresses the intricate intersections that arise at the confluence of gender and nation.

To enhance *Gender and Nation*, it is recommended to broaden the gender perspective to encompass the experiences of non-binary and transgender individuals, to conduct a more comprehensive exploration of women's agency, and provide practical instances of cross-political application. These proposed enhancements will empower the book to offer a more nuanced and potent analysis of the multifaceted interplay between gender and nation within the realm of academic discourse.

Notwithstanding its inherent limitations, this pioneering manuscript stands as a cornerstone in the realm of scholarly literature. It offers an indispensable analytical, evaluative, and theoretical bedrock, catering not only to scholars but also to both undergraduate and postgraduate learners within the disciplines of Sociology, Race and Ethnic Studies, Women's Studies, Gender Studies, and to those with a vested interest in the intricate domains of nationalism, gender, and nationhood.

BIBLIOGRAPHY

- Coşar, S. (2016). Feminizm milliyetçilikle karşılaştığında: Teoriden pratiğe, pratikten teoriye etik bakışlar. Elçin Aktoprak and Celil Kaya (Eds.), in *21. yüzyılda milliyetçilik, teori ve siyaset* (pp. 95-118). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Elias, J. (2008). Introduction: Hegemonic masculinities in international politics. *Men and Masculinities*, 10(4), pp. 383–388.
- Kandiyoti, D. (2015). *Cariyeler, bacılar, yurttaşlar: Kimlikler ve toplumsal dönüşümler* (Şirin Tekeli, Hüseyin Tapınc, Fevziye Sayılan, Aksu Bora, and Ferhunde Özbay Trans). İstanbul: Metis Yayınları.
- Manchanda, N. and de Haan, L. (2018). Gender, nation, and nationalism. Randolph B. Persaud and Alina Sajed (Eds.), in *Race, gender, and culture in international relations* (pp. 80-98). London: Routledge.
- Mosse, G. L. (1996). *The image of man: The creation of modern masculinity*. New York: Oxford University Press.
- Nagel, J. (1998). Masculinity and nationalism: Gender and sexuality in the making of nations. *Ethnic and Racial Studies*, 21(2), pp. 242–269.
- Yuval-Davis, N. (1997). *Gender and nation*. London: Sage Publication.